

**Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi
Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezető: Prof. Dr. Hermann Róbert DSc**

Doktori (PhD) értekezés

Büky Orsolya

Recepció és forrásérték

Hóman Bálint életpályájának egyes állomásai a levéltári iratok
tükrében.

Témavezető: Dr. habil. Ujváry Gábor CSc

Budapest

2021

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Prof. Dr. Hermann Róbert DSc

Doktori (PhD) értekezés

Büky Orsolya

Recepció és forrásérték

Hóman Bálint életpályájának egyes állomásai a levéltári iratok tükrében.

Témavezető: Dr. habil. Ujváry Gábor CSc

A doktori szigorlat időpontja: 2018. január 31.

Szigorlati bizottság: Prof. Dr. Szakály Sándor DSc

Prof. Dr. habil. Nagy Mariann CSc

Dr. habil. Zeidler Miklós PhD

Nyilvános védés időpontja:

Bíráló bizottság:

Elnök: Prof. Dr. Szakály Sándor DSc

Bizottsági Tagok: Dr. Dévényi Anna PhD, Dr. Makkai Béla CSc

Opponensek: Prof. Dr. Pritz Pál DSc, Dr. Kovács Dávid PhD

Tartalom

Bevezetés.....	5
Előszó	5
1.1. Módszertani megfontolások és lehetőségek	15
1.2. Forrásadottságok	16
1.3. Kortársak Hóman Bálintról	17
1.4. Historiográfia kitekintés	20
A család	28
2.1. Polgár vagy nemes. Idősebb Darányi Ignác.	35
2.2. A birtokos nemes. Ifjabb Darányi Ignác.....	44
2.3. A Darányiak genezise.....	47
2.4. Egy konstruált családtörténet	53
2.5. Fikció és valóság. Az apa.	57
2.6. Képzelt betegségek hálójában. Az anya.	77
2.7. Téboly és tehetség. A gyermekek.....	82
2.8. Hóman Bálint a történész-politikus és a Darányi irathagyaték	89
2.9. A Darányi-irathagyaték sorsa	96
Közgyűjtemények élén	108
3.1. Klebelsberg Kuno és a Magyar Nemzeti Múzeum.....	109
3.2. Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Levéltár	117
3.3. Lukinich Imre és a Múzeumi Levéltár	122
3.4. Hóman Bálint és Csánki Dezső párharca	128
3.5. Gyűjteményegyetem kontra Nemzeti Múzeum.....	133
Kultúrpolitika. Döntések és következmények.....	145
4.1. A kapcsolatok kezdetei. Hóman Bálint, Gerevich Tibor és Csánky Dénes.....	145
4.2. Út a Szépművészeti Múzeum főigazgatói posztja felé.....	153
4.3. Egy problematikus kapcsolat. Gerevich Tibor és Szépművészeti Múzeum.....	159
4.4. Hóman Bálint történetpolitikai nézeteinek hatása Gerevich Tibor középkori magyar művészet koncepciójára.....	172
4.5. A Csánky recepció problémái	186
4.6. Csánky Dénes „műtárgymentő” tevékenysége a levéltári iratok tükrében.....	190
Performansz vagy manipuláció	204
5.1. A népbíróági törvény születése	205
5.2. A nyomozások során fel (nem) használt iratok köre	218

5.3. Utak a vádiratokhoz.....	224
5.4. A népbíróági periratok forrásértéke	230
5.5. A Hóman-per iratai.....	234
5.6. Börtönévek	236
Összegzés	246
Köszönetnyilvánítás	251
Rövidítések jegyzéke.....	252
Levéltári források	253
Irodalomjegyzék.....	256

I.

Bevezetés

Előszó

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Darányi irathagyaték¹ őriz egy dátum nélküli, de a tartalma alapján, 1919 őszén a román megszállás, illetve a Friedrich kormány regnálása idején kelt levelet, melyet a birtokán tartózkodó Apponyi Albert a politikai szerepvállalásával kapcsolatos terveiről érdeklődő Darányi Ignác számára küldött el. A Darányi irathagyaték sorsáról, illetve Hóman Bálintnak az iratok őrzésével, szelektálásával és rendezésével kapcsolatos tevékenységéről a dolgozatban részletes szó esik, ezért itt csak annyit szükséges megjegyezni, nem véletlen, hogy Hóman a levelet az irathagyaték, szándékai szerint senki számára sem publikus zárt részeként igyekezett kezelni. A politikai ellenfelei által nem egy esetben pálfordulással vádolt Apponyi e levélben ugyanis rövid összefoglalását adta a forradalmak utáni magyarországi helyzettel, illetve saját politikai szerepvállalásának lehetőségével kapcsolatos nézeteinek. Apponyi úgy ítélte meg, hogy az elvesztett háború, illetve az azt követő forradalmi események egyértelműen megmutatták „csak az összes élő és nem teljesen destruktív erők összefogása nyújthat reményt a boldogulásra”, melyből a „józan szociáldemokratákat” sem lehet kihagyni. „Egyáltalán nem segíthet rajtunk az előbb balra túlságosan ellendült ingának a túlságosan jobbra ellendülése, amelyet csakhamar követne a visszalendülés balra; hanem csakis annak a nyugvópontnak a megtalálása, amelynél az inga megállhat. E nyugvópont megállapításánál pedig tekintetbe kell vennünk az emberek gondolkozásának a háború által hihetetlen ütemben gyorsított átváltozását, s a szocializálás gondolatának óriási térfoglalását. Aggódva sejtem, hogy annál, ami most történik, összetévesztik a kommunisták bűnei által a közhangulatba előidézett ideig-órái tartó reakciót a nagy világtörténelmi eszmeáramlatokkal, vagyis helyesebben szólva, amattól nem látják az utóbbiakat, amelyek pedig az állandó természetű döntő erőt képviselik. Vigyázzunk arra is, hogy még a látszata se lehessen a választások hatalmi befolyásolásának: a közszabadságok

¹ Büky Orsolya: Recepció és forrásérték. Hóman Bálint és a Darányi irathagyaték. *Századok* 154. (2020) 4. 834-839.

mostani felfüggesztése mellett ez a látszat megvan, de megvan talán a valóság is. Ha ez így van, a keresztény irányzat pünkösdi királyságot él.”²

Nem kétséges, hogy Apponyi jóslata szóról-szóra beigazolódott, s az inga végül nemzeti katasztrófába torkolló „túlságosan jobbra ellendülésében” Hóman Bálint szerepvállalásainak is része volt. Apponyi ingája azonban az azóta eltelt több mint hetven év alatt sem találta meg a „nyugvópontot,” s úgy tűnik a Hóman személyével és megítélésével kapcsolatban egymással időről-időre indulatos diskurzusokba keveredő történészek sok esetben Hómanhoz hasonlóan maguk is politikai és/vagy morális értékpreferenciák mentén foglalnak állást szakmai kérdésekben.³ A vita ugyanis melynek Hóman Bálint csak szimbolikus szereplője, elsősorban a Horthy korszak antiszemitizmusa körül forog, alapvetően azonban a magyarországi modernizáció, és a magyar polgárosodás megítéléséről, illetve az azzal kapcsolatos kutatói előfeltevésekről, témaválasztásokról és azok kutatási eredményeinek értékeléséről szól.⁴

Krausz Tamás *A magyar történetírás és a marxizmus* című tanulmányában úgy ítélte meg, hogy a magyarországi mainstream történetírás két vezető árama a „liberális és a nacionalista” – hasonlóan más Nyugat-Európai vagy USA centrikus gondolkodásmódokhoz – „mind a világrendszer egészét, mind annak nemzeti-regionális szintjeit illetően.” az „uralmi

² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban OSZK Kt.) Fond 35 Darányi Ignác iratai, Apponyi Albert levele Darányi Ignáchoz d. n.

³ Ujváry Gábor: Hómant még a népbíróság sem illette olyan súlyos vádakkal, mint mai bírálói. *Magyar Nemzet*, 2015. július 27.; Ujváry Gábor: Támadások keresztültűzésében Hóman Bálint alakja. *Napi Gazdaság*, 2015. augusztus 2.; Lázin Miklós András: Akadémiai válaszok sorskérdésekre. Interjú Lovász Lászlóval, a MTA elnökével. <http://magyarhirlap.hu/cikk/41454/>; Kovács M. Mária: Magyar-e a nagypapa? *Magyar Nemzet*, 2015. augusztus 15.; Ujváry Gábor: Hóman és az antiszemitizmus. Válasz Kovács M. Máriának. *Magyar Nemzet*, 2015. szeptember 22.; Borbás Barna: „Hitler is mentett zsidót”. Történészek vitája Hóman Bálintról és a szovjet megszállási emlékműről. *Heti Válasz*, 2015. december 3.; Ujváry Gábor: Hóman Bálint koráról és politikai szerepéről tárgyilagos szemmel. *Magyar Idők*, 2015. december 18.; Gyáni Gábor: A VERITAS átlépte a Rubicont. *Élet és Irodalom*, 2016. február 12.; Ujváry Gábor: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről *Rubicon* 27. (2016) 2. 52–65.

⁴ A polgárosodás vita a szociológusok körében már a nyolcvanas évek második felében megindult. A vitát áttekinti és értékeli Csíste András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* (1997) 3. 117-138. A történészek, elsősorban a Hajnal István Kör historikusai a rendszerváltás idején kapcsolódtak be a diskurzusba. Ezzel kapcsolatban lásd: Századvég (1997) 4. A vita azóta sem került nyugvópontra, és a kérdéskörnek magának is számtalan elágazása van, az asszimiláció, a kettős társadalom elmélet vagy a dzsentri problémája irányába. A paraszt polgárosodás azonban, Benda Gyula kivételével, csak a szociológusok és a néprajzkutatók érdeklődését keltette fel. „A paraszti polgárosodás, amelyik a második gazdaság elemzése nyomán a szociológia felől visszatért a történettudományba – szinte senki földje. A néprajz oldaláról született egy korszakra összefoglalási kísérlet, de a társadalomtörténet szinte elfeledkezik ennek kérdéseiről.” Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* (1997) 4. Történészek egy része, például Granasztói Péter, elsősorban csak kvantitatív módszerekkel végeznek kutatásokat. Kovács Teréz viszont *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon* című doktori disszertációjában, valamint *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása* című kötetében is kitér az alföldi mezővárosok parasztpolgárosodásának kérdésére.

viszonyok konzerválására” törekszik.⁵ A „liberális, modern-polgári nyugatos” történetíráson Krausz elsősorban a posztmodern magyarországi recepcióját értette, melynek vezető teoretikusa, Gyáni Gábor az új „demokrácia” és „piacgazdaság” történész-ideológusaként, s intellektuális menedzsereként a demokrácia–diktatúra történetírói paradigma alkalmazásával egyenlőségjelet tesz az újkapitalizmus és a demokrácia közé, elterelve ezzel a figyelmet a „liberalizmus és a nacionalizmus gazdasági, társadalmi és politikai összekapcsoltságról.”⁶ Ennek következtében egyrészt megakadályozza annak a lehetőségét, hogy évtizedekkel „a baloldali diktatúrák nemzetellenessége és imperialista internacionalizmusa” bukása után magyarázatot lehessen találni a „jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatásaira”, illetve a „nacionalista” történetírások újbóli felemelkedésére, másrészt „választott ideológiai célkitűzése” bizonyítására figyelmen kívül hagyja a „tőkés világrendszer neoliberális uralmi szisztémájának, illetve gazdasági rendjének mély válságát,” ami pedig egyértelmű magyarázatát adná az „etnonacionalista reneszánsznak.”⁷ Krausz rámutat tovább arra is, hogy Gyáni a „magántulajdonra épülő piacgazdaság iránti apologetikus” megközelítése érdekében az állam újraelosztó funkcióit az „egyéni szabadság klasszikus liberalizmusban tételezett érintetlenségének megszűnéseként” értékeli, s ezzel megkérdőjelezi annak a jogosságát, hogy a társadalmi igazságosságnak, a demokrácia fogalmainak a politikai szféra mellett a gazdasági és szociális területekre is ki kellene terjedniük.⁸

Krausz egyértelmű jelzi, hogy Gyáni fenti gondolati konstrukciója szoros összefüggésben van a hazai kapitalizmus kialakulásának tárgyalásával, s úgy ítéli meg, hogy Hanák Péter nyomán „a polgári fejlődés gazdasági-társadalmi hordozóit” Gyáni maga is a „helyi-nemzeti keretekben” találja meg, „relativizálva ezzel a külföldi tőke és a birodalmi állam szerepét e folyamatban.” Krausz gondnak látja emellett, hogy Gyáni Anglia példájára hivatkozva kétségbe vonja például a majorsági üzem, illetve a nagybirtok magyar agrárfejlődésre gyakorolt negatív szerepét, s ennek következtében figyelmen kívül hagyja az „egyenlőtlen fejlődés, a tőke (mint társadalmi-gazdasági viszony) történetiségének egész problematikáját.”⁹ Krausznak ebben a véleményében teljesen igaza van, ám az már elkerüli a figyelmét, hogy „a polgári fejlődés gazdasági-társadalmi hordozóiról” szólva Gyáni Hanák

⁵ Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a kelet-európaiság problémájához. *Eszmélet* 2012. 92. nyár. 185. (a továbbiakban: Krausz T.: A magyar történetírás)

⁶ Uo.: 216-228.

⁷ Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet* 2012. 95. ősz. 188-189.

⁸ Uo.: 192-193.

⁹ Krausz T.: A magyar történetírás i. m. 212. 214-215.

Péterrel¹⁰ és még inkább Karády Viktorral¹¹ szemben egyértelműen tagadja a zsidó polgárságnak a magyarországi modernizációban betöltött kiemelkedő szerepét: „Karády felfogása a magyarországi polgári átalakulásról (a modernizációról) röviden így summázható: jóllehet a "nemzeti modernizációt" a hagyományos (nemesi) társadalom, pontosabban annak "erős liberális elitje" kezdeményezte és tette politikai programmá, ám tényleges megvalósítása az emancipált és gyorsan asszimilálódó zsidó felekezeti kisebbség feladatává lett, melynek gazdasági szerepvállalása, polgárosodása és szellemi újítókészsége a modernizáció sikerének fő vagy szinte egyedüli garanciája. Ezért a nagy átalakulásról sok minden elmondható, ha beható vizsgálatnak vetjük alá a zsidó népességet a maga társadalmi valójában. Korántsem előzmény nélküli a koncepcióba foglalt társadalomkép, jóllehet Karády ismételten csak Erdei Ferenc kettős társadalmi struktúra elméletére utal igazolásul. Ám az eszmetörténeti szálak legalább a századforduló idejére vezetnek bennünket vissza. Ennek fényében az, amit Erdei a második világháború éveiben papírra vetett, majd kéziratban hagyott, kevésbé eredetiségével, mint inkább a szemléleti kánon fogalmi kidolgozottságával emelkedik ki a sorból. A vélekedés tudományos tézissé szilárdítását Szekfű Gyula végezte el a Három nemzedék című művében (1920). Szekfű itt többek között azt állítja, hogy: „A kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az industrializmus és pénzüzet szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és embert”; valamint, hogy az ország kulturális haladása „alapjában véve nem volt egyéb, mint az értelmiségi pályának a zsidósággal való átítatása”. A kapitalizmus és a zsidóság „szövetségének” Szekfű szerint az a „legújabb történetünkre fontos tény” képezi az alapját, hogy "az új kapitalizmusban a magyarság nemcsak tőkével nem, de vezető szellemmel, ipari és kereskedelmi üzembeli munkával sem vett részt". Természetesen Weis István, a Horthy-kor éles szemű konzervatív szociológusa sem idegenkedett a zsidóság e fogalmától, jóllehet ő már a kétségeit sem hallgatja el azt illetően, hogy hiánytalan-e a honi zsidóság polgárosodása (a polgárosultsága, ahogy nevezi). Nincs tehát abban semmi meglepő, hogy Erdei véleménye szerint „a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal (...) Ugyanilyen értelemben polgári pálya az az értelmiségi foglalkozás is, amely a vállalkozás keretei között képződött ki”.¹²

Rendkívül érdekes, hogy posztmodern kritikusai elsősorban csak Gyáni Gábor teoretikusi működésére koncentrálnak, illetve, hogy Krausz Tamással ellentétben alapvetően

¹⁰ „A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesit, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett.” Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 39. (1997) 2. 168.

¹¹ Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, asszimiláció. Cserépfalvy. Budapest. 1997.

¹² Gyáni Gábor: Polgárosodás, mint zsidó identitás. Buksz 9. (1997) 3.

csak egy múltó történetírói divatot látnak¹³ egy olyan szellemi áramlatban, amely az ELTE Bölcsészkarán 1993 óta már számtalan tanítványt kinevelt történetírói iskolát működtet, s melynek Gyáni Gábor mellett a magát egyébként „lapos empirista történészként” jellemző Kövér György az egyik legjelentősebb szakmai képviselője. 1982-ban, amikor a posztmodernnek még hírére sem lehetett hallani Magyarországon, jelent meg Kövér György *Iparosodás agrárországban* című munkája melyben egyetlen félmondatnyi kikacsintáson túl semmilyen utalás sem található a zsidó polgárságnak a magyarországi modernizációban betöltött vélt vagy valós szerepéről.¹⁴ Kövér a könyv megjelenése óta eltelt évtizedekben a dualizmus kora gazdaság és társadalomtörténeti folyamatait tárgyaló írásaiban is ezt a minden bizonnyal többek között Ránki Györgyre visszavezethető koncepciót¹⁵ képviselte, mely a tiszzaeszlári vérvádat társadalomtörténeti szemszögből feldolgozó művével futott ki egyértelműen Gyáni Gábor posztmodern sineire. Kövér szerint ugyanis „Eszlár drámája” nem értelmezhető zsidó-keresztény kontextusban, ellenkezőleg, ami Tiszaeszláron történt, előfordulhatott volna bárhol Magyarországon ugyanis: „Ha felbomlóban, szétzilálódóban vannak a falu közösségét hagyományosan összetartó kötelékek, ha devalválódott a felülről védelmező egyházi patronátus szerepe, akkor egy ilyen konfliktus kezelése során meg lehet erősíteni a legyengített identitásokat, mentálisan és »rituálisan« össze lehet kovácsolni a valójában már visszavonhatatlanul fellazult vagy széthullott csoportkohéziókat. Meg lehet mutatni az »egész faluság« erejét a meggyengült faluközösségnek. Nem árt ehhez némi »világi« (földesúri, vármegyei) támogatás, de a »túlvilági« régóta konvencionálisan adott: elég rituálisan ismét »kívülállónak« minősíteni »Isten engedélyezett ellenségeit«.”¹⁶ Azaz Kövér szerint az antiszemitizmus maga is az előítéletes gondolkodás, a bűnbakképzés egyik jellegzetes megnyilvánulási formája, mely mögött nem álltak/állnak valós gazdasági, társadalmi, vagy kulturális problémák, s mely minden esetben valamely adott krízishelyzet következtében fellépő trauma feloldása és a csoportkohézió megerősítése érdekében a közösség legvédtelenebb, leggyengébb tagjaira támad rá. A 19. századi magyarországi gazdaság és

¹³ Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk* (2003) 4. 246-279. Újra kiadva: Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémája. In: Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 2005.; Hermann Róbert: Megírható-e az 1848-49-es csaták története, avagy az 1848-49-es hadtörténetírás problémái. *Hadtörténelmi Közlemények* 120. (2007) 2.; Pritz Pál, Hermann Róbert, Karsai László: Levélféle Gyáni Gáborhoz. *Századok* 147. (2013) 3. 793-801.

¹⁴ Kövér György: *Iparosodás agrárországban* Magvető. Budapest. 1982. 94.

¹⁵ Ránki György: Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In: Jürgen Kocka (Hg): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. München, 1988. Band 1. 247-265.

¹⁶ Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Budapest. 2011. 707.

társadalomtörténet egyik legjelentősebb kutatója tehát Gyáni Gáborhoz hasonlóan egyértelműen cáfolja Hanák Péter, illetve Karády Viktor kutatásainak azokat az eredményeit, melyek az emancipált és gyorsan asszimilálódó zsidó felekezeti kisebbségnek a magyarországi modernizációban betöltött kiemelt gazdasági szerepvállalását hangsúlyozzák. Ennek a kutatói hozzáállásnak egyenes következménye pedig az, hogy Kövér az antiszemitizmust nem valós gazdasági, társadalmi, illetve kulturális konfliktusokra vezeti vissza, hanem olyan gondolkodási hibák, illetve kognitív torzítások következményeként kezeli, amelyek elsősorban nem történeti, hanem szociálpszichológiai módszerek segítségével válnak értelmezhetőkké.

E gondolathoz kapcsolódik Gyániak a trauma jelenségének a történetírás elméleti és gyakorlati szempontjából való értelmezése. A 20. század traumatikus eseményeinek elbeszélhetőségének vizsgálatakor Gyáni is Freud gyász és melankólia fogalmainak megkülönböztetéséből indul ki, melynek lényege, hogy a trauma elfojtása a negatív, blokkoló élmény állandó visszatéréséhez, újra éléséhez vezet, amelytől csak úgy szabadulhatunk, ha a gyászfolyamat során a veszteséget tudatosítjuk, kibeszéljük, s e módszer segítségével távolítjuk el azt magunktól. Gyáni kérdése az, hogy egy kollektív trauma feldolgozása során, kinek kell betölteni a terapeuta szerepét? Gyáni értelmezése szerint ez a történetírás „társadalmi feladata”. Kérdés csak az, hogy hogyan? Gyáni végkövetkeztetése szerint mivel a normalizálás, illetve a teleologizálás lehetőségét el kell vetni, egyetlen megoldás az események áldozatközpontú megközelítése lehet, s miután „a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem morális tartalommal telített kor,” nincs lehetőség arra, hogy a történetírás a történettudomány alapvető módszertani követelményének megfelelően kilépjen a moralizálás kényszeréből.¹⁷ Gyáni emellett úgy véli, hogy Ránki György halála óta a magyar történetírók feltűnően közönyösen viselkednek a „holokauszt nemzetközi kutatását irányító paradigmák és magyarázó modellek iránt,” ő maga viszont teljes mértékben hibás megközelítésnek tartja azt a Magyarországon elsősorban Ungváry Krisztián, illetve a Kádár Gábor-Vági Zoltán szerzőpáros által képviselt holokausztmagyarázati modellt, mely a holokausztot valós gazdasági és társadalmi problémákra, tehát egyfajta „gazdasági racionalításra” vezeti vissza.¹⁸

A fentiek fényében tehát én magam a magyarországi posztmodern történetírással kapcsolatos problémát elsősorban abban látom, hogy képviselőik egyrészt egy „választott

¹⁷ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat, mint emlékezés és történelem*. Nyitott Könyvműhely. 2010.; Uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram. Pozsony. 2013. 205-212.; Uő: *A történelem, mint emlék(mű)*. Kalligram. Pozsony. 2016. 83-107.; Uő: *Jövőlesők, avagy a trauma genezise*. In: Balázs Eszter, Koltai Gábor, Takács Róbert Szerk.: *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Napvilág. Budapest. 2018. 78-87.

¹⁸ Gyáni Gábor: *Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár* (2008) 3. 15-18.

ideológiai célkitűzés” elérése érdekében könyveikben, tanulmányaikban, esszéikben időről-időre megkérdőjelezzik a „szakszerű történetírás” főbb alapelveinek érvényességét,¹⁹ másrészt a magyarországi modernizáció kérdéseinek tárgyalásakor nem létezőnek tekintenek valós gazdasági, társadalmi és kulturális problémákat, illetve burkoltan antiszemitizmussal vádolják meg mindazokat, akik kutatási eredményeik alapján e problémákat valósnak feltételezik.²⁰ Emellett elmélettelenséggel, provincializmussal, a nemzetközi történetírói eredményekkel kapcsolatos tudatlansággal vádolják meg a másképpen gondolkodó szaktársakat miközben ők maguk a magyarországi gazdaság és társadalomtörténeti folyamatokat sok esetben nemzetközi összehasonlításban, illetve kontextusban tárgyalják tökéletesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy adott időben mekkora minőségi különbségek voltak az adott országok között akár jogi, gazdasági, vagy társadalmi szinten. A fenti módszerek szakmai következményei pedig egyértelműen megmutatkoztak a Magyar Tudományos Akadémia Székházában 2020. szeptember 14-15-én *A Horthy-korszak vitatott kérdései* címmel rendezett kétnapos konferencián elhangzott egyes előadásokban is.²¹

A konferencia első plenáris szekcióülésének témája „a társadalom, szociálpolitika és gazdaságtörténet” a bevezetőt tartó Gyáni Gábor szerint a Horthy korszakra irányuló történetíró érdeklődésben nem kapta meg a „őt megillető helyet” elsősorban azért, mert a korszak megítélése 1945-től fogva politikai-ideológiai kérdésként vetődött fel, illetve, „politikai identitáskeresés és nem a tudományos igazságkeresés” tárgya volt. Mivel azonban a társadalom és gazdaságtörténeti kutatások a politika eseményeinek rekonstruálására való kísérletekkel ellentétben a „struktúrák vizsgálatára” irányulnak, eredményei kevésbé vannak kitéve „szubjektívnak nevezhető kutatói attitűdöknek.”²² A szekció előadója, Tomka Béla előadásában maga is kiemelte, hogy „a társadalom és gazdaságtörténeti kutatások eredményei tekintetében a politikai motivációjú polémia kevésbé jellemző.” Ám, ahogy arra Krausz Tamás is rámutatott ennek az állításnak épp az ellenkezője igaz. Tomka Béla előadásának lényege ugyanis az, hogy a Horthy-korszak gazdasági teljesítményének negatív megítélésével szemben az újabb

¹⁹ Gyáni elrettentő példaként idézi Braun Róbert esetét, akit „amikor könyvet szentelt a holokausztnak mint, kollektív emlékezeti jelenségnek, melyben az esemény történetírói elbeszélhetőségét érintő nemzetközi történész diskurzust is bemutatva, komoly és hatékony ellenállás kísérte a hazai holokausztörténészek részéről, hogy a szerző tudományos fokozatot szerezzen magának tanulmányával.” Uo. 20.

²⁰ Éppen ezért teljesen hiábavalónak érzem azokat a diskurzusokat, melyek arról szólnak, hogy Tiszaeszlár vagy Trianon vezetett-e a numerus clausus-on keresztül a holokauszthoz, a kérdés megválaszolásához ugyanis először az antiszemitizmus valóságos gyökereit kellene megkeresni.

²¹ Az előadások írott változatai: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Kossuth. Budapest. 2020. (továbbiakban *A Horthy-korszak vitatott*)

²² Gyáni bevezetője a kötetbe nem került bele, de a konferencia, illetve Gyáni bevezetője teljes terjedelmében megtekinthető: <https://youtu.be/sra30a3gsdA>

kutatások, („melyekhez sikerült kialakítani a szisztematikus nemzetközi összehasonlítások adatbázisát és módszertani kereteit,”) eredményei szerint nincs lényeges különbség a dualizmus kora és az első világháborút követő időszak gazdasági teljesítménye között. Tomka úgy gondolja, hogy e tény elsősorban abból következhet, hogy a trianoni békeszerződés negatív gazdasági hatásai lényegesen kisebbek voltak annál, melyet az elmúlt évtizedek történeti kutatásai eddig feltételeztek. Tomka a két világháború szociálpolitika fejlettségét vizsgálva, kétségbe vonja a „hárommillió koldus országa régi toposzának” érvényességét is és úgy ítéli meg: függetlenül attól, hogy ebben az időben Magyarországon valóban „tömegek nélkülöztek,” az egymást követő szociálpolitikai intézkedések, illetve a közegészségügy fejlődése következtében a szociális biztonság is számottevően növekedett. A fenti két kérdéskörhöz kapcsolódóan Tomka szól a társadalomtörténeti kutatások új eredményeiről is, kiemelve Gyáni Gábornak a már a Kövér Györggyel írt *Magyarország Társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* című kötetében képviselt véleményét, mely az „Erdei Ferencig visszanyúló kettős struktúra elméletet” más kutatókkal szemben nem tekinti „plauzibilisnek.” Tomka Gyánival egyetértve úgy gondolja, hogy a „nemzetire és polgárira hasadó társadalom képének” mely a „zsidó-keresztény megosztottságban nyilvánul meg” nincs meg az „empirikus megalapozottsága,” és nem a Horthy korszak valóságos társadalmi szerkezetét, hanem a korszakot uraló „politikai diskurzust és értékrendet” jeleníti meg. Azaz miután a korszakban negatív tendenciák helyett inkább a gazdasági teljesítmény szinten tartását vagy pozitív irányba történő elmozdulását, illetve a hatékony szociálpolitikai intézkedések következtében a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenségek csökkenését lehet megfigyelni, nem lehet szó oly mértékű szociális feszültségről, mely alapján a magyarországi holokausz valószínű gazdasági és társadalmi problémákra adott „torz válaszként” értékelhető.²³

Bódy Zsombor felkért hozzászólóként nemcsak egyetértett Tomka Béla megállapításaival, de a két világháború közötti társadalmi mobilitás vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a korszak társadalmi egyenlőtlenségének mértékét, azaz a modernizációs deficit értékelését is eltúlozták az eddigi kutatások. „Kérdés azonban, hogy mekkora is volt pontosan az egyenlőtlenség mértéke. Erre nézve nem rendelkezünk pontos, főleg számszerűsíthető ismeretekkel (...) a korra vonatkozóan. Módszeres összehasonlítások pedig egyáltalán nem állnak rendelkezésre, nem tudjuk, hogy az egyenlőtlenségek mértéke vajon hogyan változott a megelőző korszakhoz képest, vagy miként viszonyultak más európai országokban megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségekhez.” Bódy szerint miután semmilyen

²³ Tomka Béla: *A Horthy-korszak társadalom és gazdaságtörténetének kutatása: Újabb eredmények és viták*. In: *A Horthy-korszak vitatott i. m.* 17-32.

empirikus bizonyíték nincs arra, hogy a modernizáció és a társadalmi egyenlőtlenség korrelálnának egymással „az egyenlőtlenségek magas szintjének sztereotip hangoztatása nem érv amellett, hogy a magyar társadalmat különösen „elmaradott” viszonyok, modernizációs deficit jellemezték volna.” Bódy Tomkához hasonlóan úgy gondolja, hogy a „kettős társadalom koncepció” (...) „a korabeli etnicista, tulajdonképpen antiszemita beszédmód keretében született, melyet Erdei Ferenc fordított át struktúrafogalmakba, s a későbbi kutatók számára ez az „általa megalkotott – eredetileg önmagában sem ellentmondásmentes koncepció – kanonizálódott leegyszerűsített formában.”²⁴

Tomka Béla és Bódy Zsombor fejtegetéseiből viszont az következik, hogy miután Gyáni Gáborhoz és Kövér Györgyhez hasonlóan az antiszemitizmust nem valós gazdasági, társadalmi, illetve kulturális konfliktusokra vezetik vissza, az azzal kapcsolatos történeteket kizárólag a két világháború közötti magyar társadalom „morális” deficitjével tudják megmagyarázni. Nagy kérdés, hogy ezzel az évtizedek óta „elméleti és empirikus módszerekkel” szisztematikusan épített koncepcióval mit lehet kezdeni az ugyanezen a napon a *Zsidóság, antiszemitizmus, holokauszt* plenáris szekcióban elhangzott Karsai László előadásra²⁵ reagáló Kovács András szavainak fényében: „Nyilvánvaló, hogy a Horthy-korszak antiszemita politikusai, katonatisztjei, államhivatalnokai nem a semmiből kerültek hirtelen elő, (...) Hogyan alakult ki, hogyan válhatott a történelmi fejlemények független magyarázó változójává a magyarországi antiszemitizmus, amelynek aztán nagy szerepe volt abban, hogy a Horthy-korszak kritikus fordulópontjain gyenge vagy semmilyen ellenállásba nem ütközött az antiszemita politika? Nem véletlen, hogy Karsai előadása is a kiegyezés korától indulva mutatja be az elemzés tárgyát jelentő folyamatokat, és az sem, hogy az európai történetírásban – különösen a német történetírásban – egyre gyakoribb, hogy a történészek az első világháború utáni antiszemita politika gyökereit a császárkorban vélik felfedezni. (...) Azt gondolom, hogy ez a long durée szemlélet a Horthy-korszak antiszemita politikájának és a magyarországi holokauszt történeteinek magyarázatában is lassan teret fog nyerni, és a dualizmus időszakának bevonása a történelmi folytonosság és diszkontinuitás körüli vitákban új szakaszt nyit a korszak történetírásában.”²⁶

A 2015-ös perújrafelvétel, illetve az azt követő székesfehérvári szoborállítási terv nyomán támadt szakmai vitában Kovács M. Mária Hóman „személyes karakterének” jobb

²⁴ Bódy Zsombor: *A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdése*. A Horthy-korszak vitatott i. m. 33-38.

²⁵ Karsai László: *A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései*. In: A Horthy-korszak vitatott i. m. 135-155.

²⁶ Kovács András: *A Horthy-korszak, a holokauszt és a magyar történetírás*. A Horthy-korszak vitatott i. m. 162.

megismerése érdekében alaposabb kutatásokat sürgetett. Hóman származása, a személyiségének alakulását befolyásoló családi háttere, egész életéletpályája, s nem utolsósorban személyes tragédiája viszont azokkal a gazdasági, társadalmi és kulturális problémákkal áll összefüggésben, melyeket a posztmodern történetírás nemlétezőnek tekint. Amennyiben tehát Hóman Bálint kultúrpolitikai és politikusi szerepvállalásával kapcsolatban a fő kérdés továbbra is az antiszemitizmus, akkor a feladat a „posztmodern történetírói attitűd” jelen állása szerint aligha lesz megoldható.

Ujváry Gábor, aki tanulmányaiban az életpálya sok fontos momentumára mutatott rá, Hóman történészi rehabilitációjának egyik legfőbb szószólójaként írásaiban minden esetben következetesen különbséget tesz Hóman történészi, kultúrpolitikai, valamint politikusi tevékenysége és teljesítménye között. Ez a törekvés, amellet, hogy időről időre kihívja a Hóman személyéről másként gondolkodó történészek szakmai támadásait, elkerülhetetlenül felveti a kérdést: egy adott személyiség történészi értékelése során el lehet, illetve el kell-e választani a személyiség által létrehozott életmű különböző színtereit. Végig tekintve Hóman akadémiai rehabilitációjának 1991. augusztus 13-tól 2019. május 2-ig ívelő történetén, valamint Hóman politikai szerepével kapcsolatos történészi és publicisztikai vitákon, számomra a törekvés egyre inkább hiába való küzdelemnek tűnt.²⁷ E vitába én magam semmiképpen nem szerettem volna állást foglalni, annál is inkább nem, mert nemcsak Ungváry Krisztián vagy Kovács M. Mária megnyilatkozásaival nem értek egyet, de a doktori dolgozat írása során témavezetőm Ujváry Gábor Hóman Bálinttal kapcsolatos kutatási eredményeihez képest is sok tekintetben más következtetésekre jutottam.

²⁷A Magyar Tudományos Akadémia Tudományetikai Bizottságának javaslata Hóman Bálint r. tag történész tagságának helyreállítására. Akadémiai Értesítő 1991. augusztus 13. 83.; Kosáry Domokos: Az elmúlt év mérlege. *Magyar Tudomány* (1991) 6. 663–673.; Uő: Beszámoló a közgyűlésről. *Magyar Tudomány* (1996) 2. 152.; A Magyar Tudományos Akadémia Sajtótitkárság közleménye. *Élet és Irodalom* 2001. november 16.; „Miután a váci tömegsírból exhumálták Hóman Bálint földi maradványait és akadémiai elnökként törekedtem részben akadémiai tagságának helyreállítására, részben újra vizsgáltattuk az életfogytiglani börtönbüntetéséről szóló népbírói ítéletét. 2001. április 11-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Hóman-emlékülést rendeztünk, amely a neves középkorkutató tudományos rehabilitációját véglegesítette. Azután 2001. október 13-án újra temették Hóman Bálintot a tassi családi kriptába és a búcsúbeszédet - a család kérésére - én tartottam.” Glatz F.: 2010. 467.; „Fontos szempont az is, hogy a kizárásra majdnem egy évvel az 1946-os népbírói ítélet meghozatala előtt került sor, így annak az ítéletnek nemrég történt hatályon kívül helyezése nincs összefüggésben a kizárással. Nem látok okot arra, hogy Hóman kortársainak döntését megkérdőjelezzem. A bíróság természetesen dönthet úgy, hogy 71 éve formai hiba történt (bár jogászaink szerint nem történt ilyen hiba). Személyes véleményem, hogy Hóman Bálint kiváló tudós volt, azonban politikusként, tudománypolitikusként vállalhatatlan, erkölcsileg elfogadhatatlan eszméket képviselt.” „Nem riadunk vissza a vitáktól” Lovász László elnöki beszámolója. 2016. május 2. <http://mta.hu/kozgyules2016/lovasz-laszlo-elnoki-beszamolo-2016-106425>; A népbírói ítéletet elemzi: Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírói pere. *MTA Law Working Papers* (2016) 1., A rehabilitáció ügyét összefoglalja még Lovász László állásfoglalása előtt: Gellért Ádám: A népbírói jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA Law Working Papers* (2016) 5.

1.1. Módszertani megfontolások és lehetőségek

Kutatómunkám kezdetén tisztában voltam azzal, hogy Hóman személyiségének jobb megértése érdekében a családi háttér részletes feltérképezése elengedhetetlen feladat lesz, illetve feltételeztem, hogy a források alapos vizsgálata egyes Hómannal kapcsolatos állítások érvényességét megkérdőjelezhetővé teheti, melynek következtében bizonyos, a tevékenységéhez kapcsolódó kérdéskörök újra gondolására is szükség lehet. E kérdéskörök kiválasztása természetesen elválaszthatatlanul összefüggött történeti érdeklődésemmel, mely elsősorban Hóman életművét alapvetően meghatározó személyisége fejlődésének családi vonatkozásain túl, gyűjteményvezetői és kultúrpolitikai tevékenységére irányult.

Hóman 1903-tól 1932-ig majd harminc éven át dolgozott közgyűjteményekben, illetve vezetett közgyűjteményeket, tehát aktív életének közel kétharmadát tette ki a gyűjteménykezelői, illetve feldolgozó tudományos munka végzése és irányítása. Ennek következtében mindenképpen indokoltnak tűnt kultúrpolitikája közgyűjteményekkel összefüggő tevékenységének vizsgálata is. A Klebelsberg Kuno által az 1922. évi XIX. törvénycikkkel létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem és a Hóman Bálint elgondolása alapján megalkotott 1934. évi VIII. törvénycikkkel életre hívott Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti felépítését, működését több tanulmány ismertette már. E tanulmányok azonban elsősorban a törvényszövegeket, illetve Klebelsberg és Hóman hivatalos nyilatkozatait felhasználva, meglehetősen didaktikusan, a valóságos történéseket homályba hagyva tárgyalták e két jelentős kulturális és tudományos csúcsszervezet történetét. Ujváry Gábor véleménye szerint például Hóman Bálint Klebelsberg Kuno által annak kijelölt utódjaként a Gyűjteményegyetem állandó alelnöke, illetve „tulajdonképpeni vezetője” volt, aki miniszterré való kinevezését követően sok tekintetben az elődje által kijelölt kultúrpolitika nyomvonalon haladt. Dolgozatomnak a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének folyamatát bemutató fejezetében az adott intézmények iratain túl a személyes kapcsolatok feltérképezésére alkalmas félhivatalos és magánlevelezések felhasználásával igyekeztem az eddigieknél árnyaltabban felvázolni Klebelsbergnek és Hómannak a nagy budapesti közgyűjtemények átalakításával kapcsolatos terveit, illetve Hómannak a klebelsbergi koncepciótól eltérő szakmai elképzeléseit is.

Hóman Bálint és Gerevich Tibor szakmai és emberi kapcsolatának alaposabb vizsgálata annál is inkább indokoltnak látszott, mivel Gerevich szerteágazó szakmai tevékenysége a művészettörténeteket is kiemelten foglalkoztatja, ám kettejük kapcsolatának valódi természetét, illetve annak jelentős kultúrpolitikai következményeit mind az ők, mind

pedig Ujváry Gábor e témával foglalkozó tanulmányai homályban hagyják. Kutatásaim alapján úgy tűnik e kapcsolat természetéből következő például Csányi Dénesnek a Szépművészeti Múzeum főigazgatójává való kinevezése is, mely ügy Hóman Bálint kultúrpolitikai tevékenységének egyik kevésbé kutatott témái közé tartozik. Ez annál is inkább meglepő, mivel Csányi Dénes személyével Gerevichez hasonlóan az utóbbi időben sokat foglalkoztak a művészettörténészek. Tanulmányaikban a Csányi szakmai megítélésével kapcsolatos hosszú ideig meglehetősen negatív kép egyre kedvezőbb megvilágítást kapott, ám ezt a kedvező megítélést a levéltári iratok alaposabb vizsgálata kevésbé látszik alátámasztani. Dolgozatomban tehát nemcsak arra tettem kísérletet, hogy a releváns források bevonásával árnyaltabb képét adjam Gerevich Tibor és Csányi Dénes Hóman Bálinthoz fűződő kapcsolatának, illetve az abból következő történéseknek, de megpróbáltam bemutatni azt is, milyen hosszútávú szakmai következményei lehetnek annak, ha egy adott kultúrpolitikai koncepció megvalósítása érdekében egy alkalmatlan személyt segítenek magas pozícióba.

E két kérdéskör vizsgálata során bontakoztak ki azok a további probléma, illetve témaelágazások, melyeket kutatómunkámban végig követni terveztem. Ezek mindegyike külön-külön is egy önálló kötet tárgya lehetne, s mivel én magam személyes habitusomból, illetve levéltáros voltomból adódóan csak forrásokkal alaposan alátámasztott megállapításokat tehetek, az összegyűjtött források ellenére tervezett élettörténetnek csak egyes fejezeteivel készülhettem el, bár az anyaggyűjtés mindegyik kidolgozandó témához megtörtént. Az élet- és kortörténet megírt fejezetei azonban nemcsak Hóman személyiségének jobb megértését szolgálhatják, de jelzésértékűek lehetnek arra nézve is, hogy a források alapos feldolgozása nélkül közzétett kutatási eredmények akár évtizedekre vakvágányra terelhetnek egy következményeiben máig ható történeti problémát

1.2. Forrásadottságok

Hóman Bálint esetében elődjével, Klebelsberg Kunoval vagy barátjával és politikai harcostársával, Gömbös Gyulával ellentétben nem a források hiánya, hanem a források óriási bősége okozhat gondot egy kutatónak. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött nagy terjedelmű Hóman irathagyaték több ezer tételből álló anyaga történészi, gyűjteményvezetői, miniszteri és politikusi pályája, illetve kiterjedt kapcsolatrendszere tekintetében számtalan eddig feltáratlan téma vizsgálatára adott lehetőséget számomra is. Mivel Hóman családi háttere kutatómunkám kezdetén terra incognita volt, az irathagyaték kiegészülve az ugyancsak az OSZK Kézirattárában őrzött s általam „felfedezett” Darányi irathagyatékval,

a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban található Darányi család irataival, illetve Hóman Bálint ott található és évtizedek óta szinte érintetlenül álló irataival együtt páratlan lehetőséget adott a Hóman életpályáját is alapvetően meghatározó családi háttér rekonstruálására.

Bár a Vallás és Közoktatási Minisztérium két világháború közötti iratai mind az ostrom, mind pedig a forradalom idején súlyos károsodást szenvedtek, a Klebelsberg által 1922-ban létrehozott Gyűjteményegyetem, majd a Hóman által 1934-ben részben átszervezett Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának iratai segítségével új megvilágításba kerülhetett Hóman és Klebelsberg kapcsolata, valamint az eddig sok tekintetben hasonlóan gondolt kultúrpolitikai törekvéseinek különbségei, illetve olyan következményeiben máig ható ügyek is, mint például a Magyar Nemzeti Múzeum keretei között működő közgyűjtemények háború végi menekítése vagy ideiglenes letétjeinek állami kézbe vétele. E kérdéskörök vizsgálatában elengedhetetlenül fontos volt az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Irattárai vonatkozó anyagainak átvizsgálása, illetve az lett volna a Szépművészeti Múzeum Irattárának átvizsgálása is, oda viszont, nem véletlenül, nem kaptam kutatási engedélyt. Miután azonban Magyar Nemzeti Múzeum adminisztrációs rendje miatta a Tanács irataiban mindegyik oda tartozó közgyűjtemény ügye nyomon követhető, az ideiglenes letétek birtoklásának problémáját a Szépművészeti Múzeum zárt irattára ellenére is tisztázni lehetett. E kutatásaimat a Tanács iratain túl a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban található A Zsidók Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Kinevezett Kormánybiztos és a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa vonatkozó iratai is segítették. A Hóman-perirat, illetve Hóman 1945 utáni sorsának helyi értéken való kezelése érdekében, bár nem terveztem, de elkerülhetetlen volt a háború utáni felelősségre vonások kérdéskörének vizsgálása is, melyek során elsősorban a Magyar Kommunista Párt évtizedekig a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött, s ma már a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban kutatható vonatkozó iratait dolgoztam fel.

1.3. Kortársak Hóman Bálintról

A nyolcvanas évek elejétől sorra napvilágot látó kortárs emlékiratok, naplók lapjain számos Hómannal kapcsolatos információt találhatunk, melyek személyiségének rekonstruálásához ugyan csak egy-egy szilánkkal járulnak hozzá, mégis hasznos kiindulópontjai voltak a kutatásnak. A legtöbb említés általában Benedek Marcell *Naplómat olvasom* című kötetéről

szokott esni, ám kapcsolatuk természete, mely a magyar polgárosodás minden ellentmondását s máig ható, a történész szakmát is megosztó vitáinak ismérveit is magában hordozza, az OSZK Kézirattárában található levelezésük nyomán bontakozik ki teljes valójában.²⁸ Lázár Andor visszaemlékezései segítettek megérteni, hogy két, ha nem is hasonló környezetből, de hasonló családi adottságokkal, értékrendekkel induló, s hosszú ideig azonos pályán futó élet mely okokból fordulhatott el egymástól szinte egyik napról a másikra és vehetett a végkifejletek tekintetében is homlokegyenesen más irányt.²⁹ Thienemann Tivadar visszaemlékezéseiben,³⁰ minden bizonnyal írójának idős kora miatt több pontatlanság és tévedés is akad, emellett Thienemann számos fontos dolgot el is hallgatott, többek között például azt a tényt, hogy Hóman németországi beszédein túl, ő fordította le a Weesenmayer-nek szóló levelet is.³¹

1986-ban jelent meg és szinte nyom nélkül süllyedt el Zolnay László *Hírünk és hamvunk* című önéletrajzi könyve, melyből többek között megtudhatjuk, hogy a Hóman a Váلكay családon keresztül szegről-végről rokon Zolnaytól a zsidó származású Lányi Verával kötött házassága miatt hidegült el.³² Hómannak azonban nem Lányi Vera zsidó származásával volt problémája, hanem azzal a ténnyel, hogy házasságával Zolnay apósa, Lányi Zsigmond Friss Ujság lapvállalatának tagja lett, mely lapvállalat működésének anomáliáira visszaemlékezésében maga Zolnay is élesen rávilágít.³³ E rokoni kapcsolat szinte balladai fordulatának nevezhetjük azt a tényt, hogy Zolnay öccse, a jogász végzettségű Zolnay Kálmán, akit 1942-ben Hóman segített be az Igazságügyminisztériumba, 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba és a börtönügyi osztály vezetőjeként az ő intézkedése nyomán számolták fel a Hómannak is átmeneti menedéket nyújtó humánus börtönkorházi ellátást többek között a Gyűjtőfokházban is.³⁴ Ugyancsak a nyolcvanas években jelent meg Shvoy Kálmán naplója és visszaemlékezése, mely sok egyéb más mellett a politikus Hóman NEP-ben és a MÉP-ben betöltött szerepének megértéséhez is hozzájárul.³⁵ E naplóból kibontakozó abszolút negatív Hóman képhez viszont hozzá tartozik az is, hogy Shvoy testvére az 1945 telén a nyilasok által letartóztatott Shvoy Lajos székesfehérvári püspök érdekében Szálasi helyettesénél Szőlősy

²⁸ Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi. Budapest. 1985.

²⁹ Lázár Andor: *Visszaemlékezések*. Ráday. Budapest. 1996.

³⁰ Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pro Pannónia. Pécs 2010.;

³¹ Anka naplója 1944. március 14–1945. március 5. Feljegyzések a háborús Budapestről. Budapesti Negyed (2002) 37. 34.

³² Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Magvető. Budapest. 1986. (továbbiakban Zolnay L.: Hírünk)

³³ Zolnay L.: Hírünk i. m. 222–226.

³⁴ Kolozs Jenő: Vége a fegyházi eldorádónak. A börtönügyi reformot ismerteti a Figyelő. *Képes Figyelő*, 1947. május 17. 6. 412

³⁵ Perneki Mihály Szerk.: *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Kossuth. Budapest. 1983.

Jenőnél egyedül Hóman próbált meg közbenjárni.³⁶ Antal István emlékiratában Hómanról kevés szó esik, ám sok minden megtudhatunk belőle arról a jobboldali radikalizmusról, mely meggyőződésem szerint Hómannak mindvégig politikai otthona volt.³⁷ Barcza György visszaemlékezései a konzervatív elit Hómanról, illetve a gömbösi radikális politikáról való véleményét közvetíti,³⁸ Szegedy-Maszák Aladár kétkötetes visszaemlékezése pedig bemutatja azt az asszimiláns zsidó nagypolgárság és pénzarisztokrácia, valamint a liberális konzervatív politikai elit szimbiózisából létrejött világot, mellyel szemben politikusként Hóman egyértelműen meghatározta magát.³⁹ Szent-Iványi Domokos kötetének egy részlete a Teleki Pál Intézet genezisést világítja meg,⁴⁰ Viczián István memoárja pedig amellet, hogy bemutatja azt a konzervatív, keresztény felsőközéposztálybeli gondolkodást, amely kizárólag azért remélte a németek győzelmét, mert rettegett a bolsevizmustól, az 1944-45-ös tél soproni eseményeiről, illetve az ott tartózkodó politikusok és tisztviselők szervezett nyugatra menekülésről tudósít. Viczián István azon kevesek közé tartozik, aki Hóman apjáról is megemlékezik, ám neki nem Hóman Ottó a családi levelekből is kibontakozó szeretetteljes alakja rémlik fel, hanem a keményen és kíméletlenül kérdező érettségi elnök, akitől még Viczián tanárai is rettegték.⁴¹ Bassola Zoltán és Farkas László visszaemlékezéseiből többek között Hóman káderpolitikájáról is lényeges részleteket olvashatunk, viszont ahhoz képest, hogy mindketten évekig Hóman beosztottjaiként dolgoztak a VKM-ben, csak egy kis százalékát adják vissza mindazoknak a történeteknek melyeknek pályafutásuk során tanúi voltak.⁴² A tekintetben azonban, hogy egy memoár legértékesebb része az lehetne, melyet a szerző (különböző okok miatt) soha nem ír meg, legtanulságosabb ifjabb Bakay Lajos könyve, aki

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) Major Ákos iratai 80. d. Szöllősi Jenő naplója. 1945. február 27. 31.

³⁷ Sipos Péter Szerk.: *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Új Palatinus. Budapest. 2004.

³⁸ Barcza György: *Diplomata emlékeim 1911-1945. I-II.* Európa. Budapest. 1994. 275. 278. 292., Barcza György: *Naplórészletek 1938-1944. 2000* (1996) 8. 43.

³⁹ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz I-II.* Európa. Budapest. 1996.

⁴⁰ Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941-1972.* Magyar Szemle Könyvek. Budapest. 2016.

⁴¹ „A kitűzött időben reggel egybegyűltünk a gimnázium dísztermében. De a vizsga elnöke, a tankerületi főigazgató nem érkezett meg. Hóman Ottó volt a főigazgatónk, Hóman Bálintnak, a neves történétírónak és későbbi kultuszminiszternek s a „népi demokrácia” egyik hősi áldozatának az apja. Nagy, hatalmas termetű, fekete hajú, félelmetesen komolyarcú ember volt, akit szigoráról évenkénti inspicálásaiból már jól ismertünk és rettegtünk. Félelmünket fokozta, hogy megítélésünk szerint tanáraink még nálunk is jobban rettegték tőle.” Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai.* Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Budapest. 2007. 25.

⁴² Bassola Zoltán: *Ki voltam. Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 1998.; Farkas László: *Hómantól Ortutayig. Történelmi ével egy magyar minisztériumban. 1934-1949.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 2002.

1944 késő ősztől 1945 kora tavaszáig katonaeorvosként a Pannonhalmi Főapátságban tartózkodott, ahol nemcsak Hómannal töltött el hosszabb időt, de húga Bakay Margit és sógora Balás-Piri László művészettörténészek révén részese volt a Szépművészeti Múzeum Hóman és Csánky döntése nyomán odaszállított műkincseivel összefüggő történéseknek, ám ezekről visszaemlékezésében egyetlen szó sem esik.⁴³

1.4. Historiográfia kitekintés

Egy személyiség életének, életművének értékelésével kapcsolatos historiográfia irodalom első darabja például a temetésen/búcsúztatón/megemlékezésen/emlékülésen elhangzott nekrológok gyűjteménye legtöbb esetben röviddel a halál után lát napvilágot. Ahhoz tehát, hogy valaki a történettudomány immár önálló diszciplínájaként művelt historiográfiai kutatás jövőbeli alanya legyen, első lépésként általában meg kell halnia. A Hóman-historiográfia azonban nem egy halott életművének különböző szempontok szerinti megítélésével kezdődik, mivel első, profanizált darabjainak azok az újságcikkek tekinthetők, melyekben az új magyar demokrácia különböző pártállású sajtóorgánumai a történész/kultuszminiszter/politikus személyét minősítették. Hóman, alias „Nyilas Pufi” e cikkekben a szélsőjobboldal, a nyilasok exponense, a „magyar kultúra germanizálója,” a „szélsőjobboldali kultúra legfőbb öre,” „fasiszta kultuszminiszter,” „háborús bűnös,” akit már távollétében, 1945. július 20-án kizártak a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül és aki személyében testesítette meg azt a „25 éves fasiszta rendszert,” melyet Andics Erzsébet 1945 őszén megjelent *Fasizmus és reakció Magyarországon* című kiadványában bemutatott.⁴⁴ Személyének démonizálása többek között azzal a nem megvetendő előnnyel is járt, hogy az igazoló, illetve népbírósi eljárások során teljes mértékben terhelő körülménynek számíthatott, ha valakit Hómannal hoztak kapcsolatba, s minthogy a 1945 előtti oktatás, tudomány és művészet, tehát a teljes kulturális spektrum majd minden képviselője kapcsolatban állt vele valamilyen formában, nem is beszélve a Vallás és Közoktatási Minisztérium, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselőiről, ezen a címen a későbbiekben bárkit bármikor félre lehetett állítani.⁴⁵

⁴³ Bakay Lajos: *Szélnek eresztett nemzedék*. XX. Század Intézet. Budapest. 2004.

⁴⁴ Akadémiai Értesítő 54. kötet. (1946) 478. füzet, 17-22.

⁴⁵ Igazolások a Nemzeti Múzeumnál. *Kossuth Népe*, 1945. május 26. 3.; A két világháború közötti kulturális elit 1945 utáni átrendeződéséről: Büky Orsolya: *A szellem lovagjai*. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2015. 15-24. (továbbiakban: Büky O: *A szellem*)

A koalíció rövid, átmeneti időszakában a külpolitika helyzet esetleges változásainak kiszámíthatatlansága miatt azonban a változás lehetősége, illetve a változás lehetőségébe vetett bizalom jóval nagyobb volt annál, mint ami akár a korabeli sajtóhírekből vagy a későbbi, Hóman 1945 utáni sorsával foglalkozó írásokból kiviláglik.⁴⁶ Hóman elítélésével egy időben, 1946 márciusában Barcsai Géza neve alatt a Telei Pál Tudományos Intézet és a Külügyminisztérium békeelőkészítő munkájának részeként még megjelentethetett egy *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen* című kiadványt, melyben Hómanra az 1943-ban a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén elmondott beszéde alapján – mint szellemi ellenállóra hivatkoztak.⁴⁷ A könyvre Lukács György reagált a Társadalmi Szemlében, jelezve, hogy Barcsai Gézát ugyan senki sem ismeri, de nyilvánvalóan azok a személyek állhatnak mögötte, akik a „németügynök fasisztabérenc” Hóman tárgyalásán is mentőtanuknak jelentkeztek.⁴⁸

1946 áprilisában Király István a két világháború oktatáspolitikájáról írt tanulmányában Andics Erzsébet gondolatmenetét követve már Klebelsberget is a „fasizmus szálláscsinálójaként” mutatta be, aki az olasz fasizmus példáján okulva építette ki a „neonacionalizmust” a „klebelsbergi nemzetnevelő ideológiát,” míg Hóman a későbbiekben mint „Hitler tanítványa” a „német fasizmus” ideológiájának és eszközeinek felhasználásával, de alapvetően Klebelsberg munkáját folytatta és teljesítette ki. Király két világháború közötti kultúrpolitikával kapcsolatos végső konklúziója: „Az út végén vagyunk: Klebelsberg kultúrfölény programjától töretlen vonalban értünk Hómanhoz, a fasizmushoz, a második világháborúhoz, Innen még tovább futnak a szálak: Sztójay és Szálasi világa felé, befejezéséppen pedig ott áll a rommá lőtt Budapest” természetesen a kommunista párt hivatalos állásfoglalását tükrözte, mely a következő évtizedre alapvetően meghatározta a modern magyar történetírás lehetőségeit is.⁴⁹

Eckhart Ferenc 1947-ben a Magyar Történelmi Társulat fennállásának 80-ik évfordulóján elnöki minőségében elhangzott visszatekintésében az akkor már jogerősen elítélt

⁴⁶ OSZK Kt. Fond 15/2027-Fond 15/2028 Hóman Bálint 1946-1947-ben családjával folytatott börtönlevelezéséből kiderül, hogy ebben az időszakban reális esélyt látott a szabadulásra. Szent-Iványi Domokos maga is arról ír visszaemlékezéseiben, hogy börtönbe kerülésekor megdöbbenette őt az a határtalan optimizmus, mellyel egyesek 1946-1947-ben a radikális politikai fordulat bekövetkezését és a szabadulásukat várták. Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés i. m.* 507-508. Lásd erről még: Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Minerva. Budapest. 1988. 256.

⁴⁷ Barcsai Géza: *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen.* Atenaeum. Budapest. 1946. 46.

⁴⁸ Lukács György: Könyvismertetések. *Társadalmi Szemle* (1946) 6. 478-480.

⁴⁹ Király István: A magyar reakció iskolapolitikája. *Társadalmi Szemle* (1946) 4. 280-286.

Hómant természetesen már nem említette meg, de Klebelsberg elnöki tevékenységéről, ha visszafogottan is, de nagy megbecsüléssel szólt. Rövid beszédében összevetette az első és a második világháború következményeit, s az összehasonlításból még Trianonnal együtt is az első világháborút követő konszolidáció időszaka került ki előnyösebben, mivel abban az időben, finom megfogalmazása szerint, nem következett be az „értelmiségi középosztály nagyarányú süllyedése.”⁵⁰ Andics Erzsébet két évvel későbbi társulati elnöki székfoglaló beszédében viszont már azt is egyértelművé tette, hogy nemcsak a régi értelmiség középosztály, hanem a régi történetírói gárda és azok kutatási eredményeinek nagy része is süllyesztőbe kerül, mivel „előlről kell kezdeni a munkát.”⁵¹ A továbbiakban a Horthy korszak bemutatásának, illetve a korszak megfelelő interpretációját segítő forrásgyűjtemények összeállításának szakmai munkáját Andics Erzsébet mellett Nemes Dezső a Politikai Főiskola rektora irányította és az általa képviselt szellemiség - függetlenül attól, hogy a hatvanas évektől kezdve a Horthy korszak a Történettudományi és a Párttörténeti Intézet kutatási terveinek kiemelt témájaként a marxista kánon szabályai szerint ugyan, de szakszerű kutatások tárgyává vált - Hollós Ervin, Lajtai Vera, Pintér István, Karsai Elek és mások munkáinak köszönhetően a hetvenes évek végéig eleven maradt.

A hatvanas évek végétől szakmai fórumokon is megindulhattak a historiográfiai viták a Horthy korszak, illetve egyes időszakai minősítéséről, s bár Hóman politikai szerepének megítélése nem változott, az Imrédy, Gömbös vagy éppen a Volksbund működésével foglalkozó tanulmányokban némileg árnyaltabb kép bontakozhatott ki róla is.⁵² Történeti működése felé ugyancsak a hatvanas években Szűcs Jenő nyomán kialakult nemzettudatvitában fordult némi figyelem, mert bár a középkorászok, numizmatikusok, régészek és művészettörténészek munkáinak lábjegyzeteiben fel-felbukkant a neve, mint historikusra először Szűcs reflektált rá *A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához* című tanulmányában. Szűcs írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar szellemtörténet koncepciója nem érthető meg az „1920 – 30-as évek uralkodó tendenciái nélkül, mely a modern nemzetfogalmat, az ahhoz társított képzeteket széles ívben összekötötte a középkor századaival,

⁵⁰ Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. *Századok* 81. (1947) 1-10. 5.

⁵¹ Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* 83. (1949) 1-4. 2.

⁵² A vitákat összefoglalja: Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy rendszer jellegéről*. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Osiris. Budapest. 2002. 207-212.; Sipos Péter: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről. *Századok* 99. (1966) 1. 62-97.; Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935-1936) *Századok* 105. (1971) 1. 676-708.; Tilkovszky Lóránt: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19.-1945. április 4.) *Századok* 107. (1973) 1. 25-58.

s a nemzeti princípium meglétét – mindenekelőtt – a tudat és az alkat vonalán anticipálta.” A tanulmány a szellemtörténet és nacionalizmus összekapcsolódásából született „historizált nemzet-koncepciót” elsősorban a *Mi a magyar* kötet és ezen belül is Szekfű Gyula írása alapján elemezte, s Hómannel kapcsolatban annyit jegyzett meg, hogy a szellemtörténet rendkívül sokrétű koncepciójáról szólva „vajon sok értelme lenne e Szekfű mellett – mondjuk Hóman Bálint döcögős történetpolitikai fejtegetéseit végigkövetni?”⁵³ Szűcs állásfoglalása még Hóman minősítésével együtt is óriási előrelépést jelentett például Szigeti Józsefnek *A magyar szellemtörténet bírálatához* című munkájához képest, aki szerint Szekfű *Három nemzedék*-étől egyenes út vezetett a nyilas uralomig.⁵⁴ A hatvanas évek második felében, illetve a hetvenes évek elején megjelent historiográfiai munkák szerzői, R. Várkonyi Ágnes és Léderer Emma viszont már Szigetihez képest valamivel kiegyensúlyozottabb hangon tárgyalták a két világháború közötti történetírást, illetve a szellemtörténeti iskola szerepét.⁵⁵

Az a tény, hogy Hóman személye, illetve az ő politikai megítélése egy egész tudományos kérdéskör vizsgálatának lehetőségét is megbéníthatta, ugyancsak Szűcs két évvel későbbi a tervezett tízkötetes *Magyarország történet* előkészítésével kapcsolatos szakmai vitán elhangzott hozzászólásából is kiderül. Szűcs Bartha Antal és Makkai László referátumára reagálva jelezte, hogy a 14. század gazdasági fejlődésének, illetve az Anjou állam egzisztenciájának megítéléséhez elengedhetetlenül szükség lenne Károly Róbert és még inkább Nagy Lajos dalmáciai – itáliai orientációjának megvizsgálása és e probléma fontosságának felvetésénél nem lehet szempont, hogy Hóman e kérdést miként válaszolta meg, illetve építette be a történelemszemléletébe.⁵⁶

Az első Hóman történeti tevékenységének ambivalenciájára is rávilágító megbecsülő méltatás viszont éppen annak a Mályusz Elemérnek a szájából hangzott el, akinek Hómannel való szakmai és emberi konfliktusát Erős Vilmos több tanulmányában is részletesen

⁵³ Szűcs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. *Történelmi Szemle* (1966) 3-4.

⁵⁴ Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Kossuth. Budapest. 1964.

⁵⁵ Léderer Emma: *A magyar polgári történettudomány története 1945-ig*. Tankönyvkiadó. Budapest. 1968.; R. Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. *Századok* 103. (1969) 5-6. 941.; R. Várkonyi Ágnes: *Pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban I-II*. Akadémia. Budapest. 1973.

⁵⁶ A Magyar Történet új szintézisének előmunkálatai. Szűcs Jenő hozzászólása. *Történelmi Szemle* (1968) 1-2. 147-148.; Ember Győző a Történelmi Társulat megalapításának 100 éves évfordulóján, Hóman első székfoglaló beszédéből idézett majd megjegyezte: „Világos beszéd volt ez, a korszerű nemzetnevelés programja, érteni lehetett belőle, érthetünk mi is, még ha nem is tudnók, hogy akkor hangzott el, amikor Gömbös Gyula vette át az ország kormányát és az ország fasizálódása egyre gyorsabb ütemben haladt előre. Hóman elnökségével társulatunk történetének második periódusában új, hanyatló szakasz kezdődött. Ezt a szakaszt hanyatlónak tartjuk még az előzőhöz viszonyítva is.” *Századok* 100. (1967) 6. 1159.

feldolgozta.⁵⁷ Mályusz Szűcs Jenő *A gentilizmus – a barbár etnikai tudat kérdése* című kandidátusi értekezése nyilvános vitáján opponensként a munka egyik lényeges eredményeként értékelte, hogy az őstörténet kutatás a nyelvészekről visszakerült a történettudomány hatáskörébe. „Szűcs sikerét növeli, hogy előtte két olyan jelentős történetírónk is próbálkozott már az őstörténetnek a nyelvészekről visszahódításával, mint Hóman Bálint és Molnár Erik, anélkül, hogy eredményt értek volna el. Hóman a Magyar Történetben elmélyültebb kutatást csak a XIV – XV. század fordulóját és a honfoglalás korát illetőleg végzett, mert egyébként túlnyomórészt saját régebbi munkáit és Pauler eredményeit reprodukálta. Mily erősen vonzották az őstörténet problémái és ugyanakkor sarkalták is a megoldásra, arról tanúskodnak oly fiatalkori tanulmányai, mint az *Őstörténetünk keleti forrásai* vagy *A magyar nép neve a középkori latinságba*, amelyek a nyugati latin kútfők tanulmányozása közben kifejeződött forráskritikai elveknek keleti szövegekre alkalmazásával a maguk idejében számottevő és gyümölcsöző eredményt hoztak. Nem egészen érthető, miért nem aratott sikert a *Magyar Történet* őskori része. Talán a szociológiai szemlélet hiánya volt az ok. Mintha Hómannak hamar elfogyott volna ideje és türelme önmaga képzéséhez.”⁵⁸ Mályusz e megjegyzése a Hóman kutatás ez eddig némileg figyelmen kívül hagyott momentumára is rátapint. A Hóman–Szekfű konfliktust, melynek csúcspontja az akadémiai nagyjutalom 1943-as ügye volt, általában pusztán politikai indíttatású ellentétként szokás értékelni, noha a Hómannal kapcsolatos averziókhöz minden bizonnyal hozzájárult sok egyéb más, személyes szemponton túl az a tény is, hogy kultuszminiszteri tevékenysége idején mint tudós és történész alig egzisztált, és már a húszas évek végén annyira elfoglalták őt az egyetem világán kívül eső kötelezettségei, hogy az óráin szabad előadások megtartása helyett a *Magyar Történet* kéziratát olvasta fel.⁵⁹ Emellett természetesen a tudományos berkekben az sem volt titok, hogy a *Magyar Történet* egy fejezetét nem Hóman, hanem tanítványa a középkorász Bartoniek Emma írta.⁶⁰

Hóman kultúrpolitikai szerepének és működésének megítélése a hatvanas évek elején még a Király István által 1946-ban felvázolt képhez igazodott,⁶¹ 1965-ben azonban a Magyar

⁵⁷Erős Vilmos: A Hóman – Mályusz ügy. *Aetas* (1996) 11. 220-244.; Erős Vilmos: *A Hóman – Mályusz vita*. Debrecen. Csokonai. 2000.; Erős Vilmos: *Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata*. In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 217-228.

⁵⁸A Tudományos Minősítő Bizottság életéből. Szűcs Jenő „*A gentilizmus – a barbár etnikai tudat kérdése*.” c kandidátusi értekezésének 1972. február 28-i nyilvános vitája. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 21. (1972) 1-2. 158.

⁵⁹Szőgi László: Beszélgetés Sinkovics Istvánnal. *Levéltári Szemle* 38. (1988) 2. 44.

⁶⁰Szende László: *Hóman Bálint és a Magyar Történet genezise*. In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 63-64.

⁶¹Köpeczi Béla: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. *Társadalmi Szemle* 15. (1960) 6. 113–121.

Tudományos Akadémia elnöksége elhatározta, hogy a Történettudományi Intézet munkatársai köztük Glatz Ferenc megbízást kapnak a Magyar Tudományos Akadémia történetének feldolgozására, s Glatz feladata az Akadémia a két világháború közötti tudományos életben betöltött szerepének feltérképezése volt. Az 1969-ben megjelent *Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány* című tanulmányában az addigi hivatalos állásfoglaláshoz képest Glatz már jóval pozitívabban értékelte Klebelsberg kultúrpolitikáját és tudományszervezői tevékenységét, ám az Akadémia történetével kapcsolatos kutatómunkája első összefoglaló ismertetésében Hómant még mindig, mint a „szélsőjobb tudománypolitikai exponensét” jellemezte.⁶² A tanulmány jegyzetében Glatz utalt egy *Hóman Bálint politikai iratai* című kéziratban lévő dokumentumkötetére, mely ugyan soha nem látott napvilágot, viszont egy még az évben kiadott Hóman és a nemzetiszocialisták 1944. március 19-e utáni székesfehérvári kapcsolatával foglalkozó írásában Hómannak a német megszálláshoz való viszonyát elemezve jelezte: „Hóman példája is bizonyítja, részkutatások szükségességét a Horthy-korszakbeli politikai pályák mérlegre-tevéséhez e rendkívül fontos politikai-történeti szakaszban.” E tanulmányban ezúttal egy *Hóman Bálint politikai pályafutása* című kéziratára történik utalás, ám ennek a munkának sem lett folytatása és Glatznak egészen 1978-ig kellett várnia arra is, hogy Hómant Domanovszky Sándort bemutató tanulmányában a magyar történettudományt európai színvonalra emelő történészek sorában említhesse meg.⁶³ A rendszerváltozás után természetesen Hóman megítélése is gyökeresen megváltozott és Glatz az 1990-ben reprint kiadásban megjelent Hóman-Szekfű előszavaként már nyugodtan megírhatta az *Előszó a „Hóman-Szekfű-höz”* című tanulmányát, melyet *Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai* címmel egy magyarázó bevezetés kíséretében változatlan formában 2010-ben ismét közreadott. A tanulmány egyik fő jellegzetessége a két életpálya komplexitásának felvillantására való törekvés, mivel azonban legalábbis a Hómannal kapcsolatos kutatómunkájában csak az életpálya bizonyos szakaszaira fókuszált, nem egy téves adattal, megállapítással „gazdagította” a Hóman kutatást.⁶⁴

⁶² Glatz Ferenc: Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok* 103. (1969) 5-6. 1176–1200.; Glatz Ferenc: Az Akadémia két világháború közötti történetéhez. *Akadémiai Értesítő* (1970) 12. 873-880.

⁶³ Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben*. Fehér Megyei Történeti Évkönyv 4. Székesfehérvár. 1970. 181-202.; Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok* 112. (1978) 2. 213.; Glatz Ferenc: Hóman Bálint. *Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben*. Úő: Nemzeti kultúra – kultúrált nemzet. Kossuth. Budapest. 1988. 304-328.

⁶⁴ Glatz Ferenc: *Előszó a „Hóman-Szekfűhöz”*. Maecenas. Budapest. 1990. Újra kiadva: Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. *Történelmi Szemle* (2010) 4. 467-499. (A továbbiakban: Glatz F.: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula.*); Glatz Ferenc: *Tudományból a politikába. Hóman Bálint koporsója előtt*. In. Erdei Gyöngyi - Nagy Balázs Szerk.: *Változatok a történelemre, Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest.

Darányi Ignáccal a nyolcvanas években Fehér György kezdett el foglalkozni és munkásságáról több hosszabb tanulmányt, könyvet is publikált, s azt a tényt, hogy Hóman családi hátterének feltáratlansága következtében a mai napig számtalan, az életpálya megértéséhez szükséges információ maradt homályban, egyértelműen bizonyítja Darányiról a közelmúltban megjelentet életrajzi kötete is.⁶⁵ Fehér megfogalmazása szerint: „A könyvben a 19–20. századi társadalmi modernizáció, a magyar polgárosodás egyik modelljét kísérelhetjük figyelemmel Darányi Ignác, tágabb értelemben véve pedig családja életútján keresztül.”⁶⁶ Mivel azonban Fehér a Darányiak valódi gyökereinek feltérképezése helyett a családi háttér bemutatására elsősorban Finaly Istvánnak *A magyar földért. Darányi Ignác élete és munkássága.* című 1940-ben megjelent⁶⁷, s Hóman megbízásából és iránymutatása szerint írt kötetét használta fel, éppen azt a „polgárosodási modellt” nem sikerült ábrázolnia, mely Hóman pályájának különböző szinterei között feszülő ellentmondások kulcsát is megadhatja.⁶⁸

Hóman történeti pályafutása, valamint pályatársaival való kapcsolata a megjelent írások tanúsága szerint a vele foglalkozó historikusokat kiemelten érdekli és Hóman életpályájának ezt a színterét, összehasonlítva azt politikusi vagy kultúrpolitikai tevékenységének kutatottságával, a mai napig a legsokoldalúbban feldolgozottak tekinthetjük.⁶⁹ Oktatáspolitikáját többen is górcső alá vették. T Kiss Tamás a rendszerváltás után több pozitív hangú tanulmányt és könyvet publikált a két világháború közötti oktatáspolitikáról, egy 1986-os tanulmányában azonban Hóman oktatáspolitikáját is „nacionalista, sovinszta, ellenforradalmi szellemiségüként” interpretálta, melynek „nem csekély felelőssége volt abban,” hogy az „uralkodó körök hagyták belesodorni az országot egy

BTM-ELTE. 2004. 405-410.; Glatz Ferenc: Tudós a politikában. *História* (2003) 1.; Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth. Budapest. 2016.

⁶⁵ Fehér György: *Darányi Ignác élete (1849-1927)*. Gondolat. Budapest 2017. (a továbbiakban: Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849-1927)*)

⁶⁶ Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849-1927)* i. m.11.

⁶⁷ Kendi Finaly István: *A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága)*. Budapest. 1940. 30-34. (továbbiakban Finaly I.: *A magyar földért*)

⁶⁸ A Darányi család származásáról: Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár, vagy birtokos nemes. Hóman Bálint és a Darányiak*. In: Ujváry Gábor Szerk.: VERITAS Évkönyv 2017. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2018.

⁶⁹ Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája*. In: Paksa Rudolf Szerk.: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Argumentum. Budapest. 2007.; Romsics Ignác: Hóman Bálint és a magyar történetírás. In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti ártérkép. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 9-18.; Szabados György: Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója. Uo.; Draskóczy István: Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője. Uo.; Szende László: Hóman Bálint és a Magyar Történet genezise. Uo.; Erős Vilmos: *Hóman Bálint és Mátyusz Elemér kapcsolata* Uo.; Erős Vilmos: *Hóman Bálint és a historiográfia*. In: Cseke P. Szerk.: A tudomány határai. Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár. 2011. 153-162.; Dénes Iván Zoltán: Hóman Bálint és Szekfű Gyula kapcsolata, 1913-1946. 2000 23. (2011) 63-64.

szovjetellenes imperialista háborúba, mely a katasztrófa szélére sodorta a nemzetet.”⁷⁰ Nagy Péter Tibor, aki Hóman oktatáspolitikája legfőbb jellemvonásának a „totalitárius államgépezet” kiépítése érdekében történő „egységes nemzetnevelés” megvalósítására való törekvést látja, melynek jellemzője az oktatás liberális-konzervatív elemeinek felszámolása, s végső célja a magyar társadalom szellemi életében megvalósítandó „jobboldali őrsváltás” végrehajtása volt.⁷¹ Nála lényegesen kiegyensúlyozottabb módon vizsgálta ezt a kérdést Tímár Lajos, aki szerint Hóman oktatáspolitikája mögött függetlenül annak ilyen vagy olyan ideológiai céljaitól valós szakmai, gazdasági és társadalmi reformigények húzódtak meg.⁷² Mann Miklós a két világháború kultuszminisztereit, oktatáspolitikáját, illetve oktatáspolitikai koncepcióit bemutató kötete Nagy Péter Tibor véleményéhez hasonlóan Hóman miniszteri működését ítéli meg a legnegatívabban.⁷³

Hóman közgyűjteményekkel, a műemlékvédelmi és levéltári törvényekkel, valamint a művészeti ügyekkel összefüggő tevékenysége nincs még kellően feltárva, noha mindezek miniszteri működésének rendkívül érdekes és tanulságos fejezeteihez tartoznak, melyek sok új vonással gazdagíthatják a róla kialakult képet. E kérdésekkel elsősorban művészettörténészek és levéltárosok foglalkoztak, mivel azonban ők kutatásaik során saját szakmájuk ezzel kapcsolatos problémáira koncentráltak, írásaikban Hóman szerepe töredékesen, illetve sok esetben téves interpretációkkal jelent meg.⁷⁴ Ujváry Gábor elsősorban a két világháború közötti kultúrpolitikával kapcsolatos több évtizedre visszatekintő kutató- és publikációs munkája során számos Hómannal foglalkozó tanulmányt írt, valamint *Történeti Átértékelés Hóman Bálint a történész és a politikus* című szerkesztett kötetében első ízben gyűjtötte egybe a Hóman

⁷⁰ T. Kiss Tamás: Oktatáspolitikai a Horthy rendszerben Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint minisztersége tükrében. *Társadalmi Szemle* (1986) 8-9. 81-93.

⁷¹ Nagy Péter Tibor: A magyar oktatás második államosítása. Educatio. Budapest. 1992. *Uő*: Oktatásállamosítás a harmincas években. *Világosság* (1993) 34. 26-36., *Uő*: Az 1941-es tanügyigazgatási törvény. *Magyar Pedagógia* (1995) 1-2. 59-76.

⁷² Tímár Lajos: *A középfokú oktatási rendszer intézményei és társadalmi arculata a két világháború közötti Magyarországon*. In: Feitl István-Sipos András Szerk.: Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19-20. században. Napvilág. Budapest. 2004. 61-75.

⁷³ Mann Miklós: *Oktatáspolitikusok a két világháború közötti Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 1997.

⁷⁴ Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére. *Levéltári Szemle* (1990) 3. 52-65.; *Uő*: A levéltárügy rendezéséről szóló 1947. évi XXI. TC. útja Sopron vármegye 1935. évi kezdeményezésétől az 1947. évi kihirdetésig. *Levéltári Közlemények* (1993) 1-2. 39-75. Gál Vilmos: *A Magyar Nemzeti Múzeum a két világháború között*. In: Kiss Erika. Szerk.: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve* 22. (2002-2004) 47-78.; Sinkó Katalin: *Nemzeti Képtár. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 2008. Budapest. MNG. (2009) 39-42.; Bardoly István: *Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez*. In: Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Budapest. 2006. 7-21., Hóman képzőművészeti politikájáról: Büky O.: *A szellem i. m.* 89-103.

különböző szakterületeken folytatott tevékenységeit elemző írások sorát.⁷⁵ 2019-ben megjelent *Hóman Bálint népbíróági pere* című kötetében pedig Hóman Bálint perének iratait egy az életpályát bemutató részleges kronológia, Hóman rehabilitációjával kapcsolatos szakvéleménye, illetve tanulmányok, iratok társaságában adta közre.⁷⁶

II.

A család

A Hóman Bálinttal foglalkozó írások, tanulmányok jó része Hóman származását, családi hátterét rendkívül sommásan néhány mondatban vázolja fel. Legtöbb esetben német eredetű a 19. század első felére már elmagyarosodott középosztálybeli értelmiségi család sarjaként jellemzik, akinek pályaválasztását alapvetően meghatározta édesapja Hóman Ottó klasszika-filológus a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanára, tankerületi főigazgató, a Vallás és Közoktatási Minisztérium középiskolákkal foglalkozó ügyosztálya vezetőjének példája és befolyása. A Darányiakkal való rokonság, (édesanyja Darányi Borbála Darányi Ignác földművelésügyi miniszter testvérhúga volt), kisebb hangsúllyal, de ugyancsak felvillan, mintegy keretét adva annak a családi háttérnek melyben Hóman szocializálódott, s melyben rendkívül sokrétű életműve alakulásában döntő szerepet játszó személyes identitásának legfőbb

⁷⁵Ujváry Gábor: *A politikus Hóman Bálint*. In: Ormos Mária. Szerk.: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Osiris. Budapest. 2003. 261-285.; Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkozunk. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája*. In: Paksa Rudolf Szerk.: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Argumentum. Budapest. 2007.; Ujváry Gábor: *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája*. In: Romsics Ignác Szerk.: A magyar jobboldali hagyomány. Osiris. Budapest. 2009. 377-413.; Ujváry Gábor: *Barátból ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról*. In: Uő: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban.” Ráció. Budapest. 2010. 351-379.; Ujváry Gábor: *Két dudás egy csárdában*. In: *Történeti ártérkékelés. Hóman Bálint a történész és politikus*. In: Uő. Szerk.: Történeti ártérkékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 167.; Ujváry Gábor: *Magyar sors - magyar hivatás: Hóman Bálint külpolitikai nézetei* In: Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M János Szerk.: „nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. EKF Liceum. Eger. 2011. 464-482.; Ujváry Gábor: *Kétélyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái*. In: Vonyó József Szerk.: Személyiség és történelem: a történelmi személyiség: A történeti életrajz módszertani kérdései. Kronosz. Budapest-Pécs. Magyar Történelmi Társulat. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2017. 341-373.

⁷⁶ Ujváry Gábor: *Hóman Bálint népbíróági pere*. Ráció-Városi Levéltár. Budapest. 2019.(továbbiakba: Ujváry G.: *Hóman Bálint népbíróági*)

jegyei is kialakulhattak.⁷⁷ A Hóman életművel behatóan foglalkozó Ujváry Gábor e meghatározó családi környezetet a következőképpen foglalja össze: „Hóman nemesi–értelmiségi, sváb–magyar polgári családba született, anyai ágon az igen befolyásos Darányiak rokonaként. (Darányi Ignác, a magyar mezőgazdaságot átalakító és megújító földművelésügyi miniszter szinte édesfiának tekintette kedvenc unokaöccsét, Bálintot.) »Keresztény, nemzeti«, felső középosztálybeli társaihoz hasonlóan szinte idilli, némileg persze zárt világban gyermekeskedett. Környezete a »boldog békeidők« töretlen fejlődésben való hitét és optimizmusát sugározta, mint erről az első emlékeiről írott későbbi beszámolójában maga is mesélt.»⁷⁸

A korabeli Hómant bemutató életrajzok közül az országgyűlési almanachok alig térnek ki a származására. Az 1927-es almanach, melyben Hóman mint a Gyűjteményegyetem Felsőházba delegált póttagja szerepel, csak szüleit említi, apját Hóman Ottót, mint tankerületi főigazgatót és édesanyját „aki Darányi Borbála volt.”⁷⁹ Az 1935-ös és az 1939-es almanachok azonban már születési évén, születési helyén, valamint vallásán túl semmi személyes momentumot nem említenek és kizárólag történészi, gyűjteményvezetői, kultuszminiszteri eredményeit sorolják fel.⁸⁰ Ugyanakkor az 1927-es almanachban Bethlen István miniszterelnök „régí erdélyi főúri család” sarjaként szerepel, az 1931-es almanach pedig, amely Bethlen lemondása után került kiadásra, még inkább igyekszik kihangsúlyozni a volt miniszterelnök kiváltságos helyzete és politikai elhivatottsága, rátermettsége közötti kapcsolatot: „Magyarországnak tizenegy éven át (1921 április—1931 augusztus) volt miniszterelnöke. Régí erdélyi főúri családból származik, melynek ősei között szerepel iktári Bethlen Gábor, Magyarország királya, Erdély fejedelme, a magyar alkotmány és a protestantizmus nemes védője, Gustav Adolf svéd király szövetségese. Édesapja Bethlen István gróf, édesanyja Teleki Ilona grófnő.”⁸¹

⁷⁷ Glatz Ferenc: *Tudományból a politikába* In: Erdei Gyöngyi - Nagy Balázs. Szerk.: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. 405.; Glatz F.: Tudós i. m. 23.; Glatz F.: Hóman Bálint és Szekfű Gyula i. m. 473; Ujváry Gábor: *A politikus Hóman Bálint*. In: Uő.: A harmincharmadik nemzedék. Ráció. Budapest. 2010. 61. (a továbbiakban: Ujváry G.: *A politikus*)

⁷⁸ Ujváry G.: *Két dudás egy csárdában* i. m. 167

⁷⁹ Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932. szemerjai Deák Imre Szerk. Springer. Budapest. 1927.

⁸⁰ Országgyűlési almanach. 1935–1940. Haeffler István. Szerk: MTI. Budapest. 1940. 281–284.; Országgyűlési almanach. Az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. MTI. Budapest. 1940. 196–199.

⁸¹ Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932. I. m., 193.; Magyar Országgyűlési Almanach. 1931–1936. Szerk. Lengyel László–Vidor Gyula. Globus. Budapest. 1931. 32.; A Bethlen család történetének monografikus feldolgozása szerint a nemzetség oklevélileg kimutatható első őse a 12. század derekán élt. Lukinich Imre: *A Bethleni gróf Bethlen-család története*. Athenaeum. Budapest. 1927. 5.

A származás és a közéleti, politikai szereplés összefüggésének korabeli jelentőségét Gömbös Gyula személye is jól példázza, aki ugyan kormánya megalakulásakor a közvélemény megelőlegezett bizalmát és rokonszenvét elsősorban azzal vívta ki, hogy kabinetjében egyetlen arisztokrata sem kapott helyet, ő maga szívós és politikai ellenfelei által sokszor gúny tárgyává tett igyekezettel próbálta bizonygatni egy „rég magyar nemesi vasmegyei család” a „jákfai Gömbösök nemzetségéből” való leszármazását.⁸² Mindez annál is inkább mulatság tárgya volt, mivel széles körben tudni lehetett, hogy Gömbös édesapja a Tolna megyei Murgán mint evangélikus tanító működött, apai nagyapja műasztalosként kereste a kenyerét Sopronban és mind apai nagyanyja, mind anyai nagyszülei német polgár, illetve paraszt családok leszármazottai voltak.⁸³

Hóman maga, aki a húszas évek közepétől Gömbös legszűkebb baráti köréhez tartozott, pontosan érzékelte, hogy a származás mennyire rányomja bélyegét akár a legszorgalmasabb, legtehetségesebb individuum előmenetelére is, éppen ezért gondosan kerülni igyekezett minden lehetőséget, hogy a közérdeklődés jupiterlámpájának fénye édesapján, Hóman Ottón, és nagybátyja, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter édesapján, idősebb Darányi Ignácon, tehát a Darányi család három generációján túl világíthasson.⁸⁴ Hagyatékában egyetlen olyan önéletrajz található, melynek személyes hangja e feltűnő tartózkodással kapcsolatban megpróbál némi magyarázattal is szolgálni. Az egy lapnyi datálatlan szöveg tartalmából következtethetően – mivel csak tudományos működésére, publikációira tér ki benne – valószínűleg a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére készült. A hosszabb bemutatkozást Hóman az életére legnagyobb befolyást gyakorló két személy, az édesapja és a nagybátyja alakjának felvillantásával kerüli meg. Az édesapát Hóman Ottót egyetlen mondatban „a legfinomabb lelkű, legmunkásabb emberként” jellemzi, nagybátyjának, Darányi Ignácnak pedig egy mondását idézi, miszerint a „hosszabb önéletrajzok, memoárok mindig megkisebbitik írójukat,” mivel az illető jelentéktelen emberként túldicsérve magát éppoly

⁸² Gergely Jenő Szerk.: *Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Új-Palatinus. Budapest. 2004. 117.

⁸³ Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince. Budapest. 2001. 13–15. (a továbbiakban: Gergely J: *Gömbös.*); Vonyó József: *Család, lakóköznyezet, iskola és személyiség*. In: Szerk. Csóka-Jaksa Helga-Schmelcz-Pohánka Éva-Szeberényi Gábor *Pedagógia - Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécs. PTEEKT. 2014. 473-493. (a továbbiakban: Vonyó J: *Család*); Vonyó József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. In: Romsics Ignác Szer.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948*. Osiris. Budapest. 2009. 250.

⁸⁴ Gergely J: *Gömbös i. m.* 24.; Hóman Bálint unokatestvére, Darányi Kálmán miniszterelnök házasságon kívül született és édesapja, Darányi Béla csak 16 éves korában fogadta örökbe. Bár erről nyilván jó páran tudhattak, a család természetesen igyekezett titokban tartani a szabálytalan születés tényét. Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim i. m.*; Kerepeszki Róbert: *A „tépelődő gentleman” Darányi Kálmán (1886–1939)*. Pécs, Kronosz, 2014. 141. (a továbbiakban: Kerepeszki R: *A „tépelődő gentleman”*), Uő: *Darányi Kálmán i. m.*

hibába esik, mint aki nyilvánvaló nagyságként álszerénykedéssel próbálja érdemeit elhallgatni. „E bölcs mondás elriaszt önéletrajzom megírásától” vallja Hóman, különösen, mivel annál többet, mint, hogy „születünk, élünk, meghalunk” úgysem mondhat el senki sem magáról.⁸⁵

Hóman gyors előre jutását, korai sikereit – önmaga tehetségén, szorgalmán túl – annak a politikai és társadalmi közegnek köszönhetette, mely édesapját Hóman Ottót és a Darányiakat is felemelte, s mellyel a Trianon utáni Magyarországon a legfőbb kontinuitást elsősorban hivatali elődje Klebelsberg Kuno és a miniszterelnök Bethlen István személye képviselte.⁸⁶ Kultuszminiszterként viszont 1932-ben egy olyan kormány tagja lett, mely a „nemzeti összefogás” érdekében éppen e régi világgal szemben kívánt „új stílust,” „új felfogást, új világot és új politikát” teremteni.⁸⁷ Arról, hogy e régi világ mit gondolt az „új politika” képviselőiről Bethlennek a Nemzeti Kaszinó 1932. január 31-i közgyűlésén elmondott beszédéből értesülhetünk. „A magyar arisztokrácia és a birtokos nemesség, dacára annak a pusztításnak, amelyet soraiban az 1918. évi összeomlás és az azt követő idők válságai végeztek, az ország legvagyonosabb, legfüggetlenebb, legműveltebb, nyelvismereténél fogva megfelelő külföldi összeköttetések fölött rendelkező és a legtágabb látókörrrel bíró rétegeihez tartozik, amely legtöbb ellenálló képességgel bír, ennél fogva minden nyomással és felforgatással szemben, jöjjön az felülről, a hatalom polcáról, jöjjön alulról, a demagógia terrorjának eszközeit használva, a legjobban meg tudja állni a helyét. Családi tradíciói következtében nagy többsége évszázadok óta összeforrott a nemzet érdekeivel. Fennállása és részvétele tehát a közügyek intézésében a nemzet jövője és egészséges fejlődése, a közélet stabilitása szempontjából erős garancia és mindenképpen óhajtandó, mert szerepét mások ma még ugyanoly képességekkel betölteni nem tudnák. Félretolni, mégpedig egészen félretolni – mert erről van szó és nem arról, hogy a vezetést kizárólag magának arrogálhatná – csak azért, mert emberi irigység, osztálygyűlölet és politikai elfogultság nyelvét öltögeti rá, lehet egyeseknek önző érdeke, de

⁸⁵ OSZK Kt. Fond 15/1. Hóman Bálint életrajzai

⁸⁶ Huszti József: *Klebelsberg életműve*. MTA. Budapest. 1942.; Ujváry Gábor: *A politikus i. m.*; Romsics Ignác: *Bethlen István konzervativizmusa*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988. Szeged. 1989. 321–328. (a továbbiakban: Romsics I.: *Bethlen István konzervativizmusa*); Romsics Ignác: *Bethlen és Klebelsberg*. In: Zombori István Szerk.: *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége*. Szeged. 1995. 13-19.

⁸⁷ „Minden magyar testvéremhez!” Gömbös Gyula rádiószózata munkatervéről. *Pesti Napló*, 1939. október 5.; „Radikális (jobboldalinak nevezett ifjúsági mozgalomban nincs hiány) azóta főként nem, mióta nem hisznek a mai regime hosszú életében és radikálisabb jövőt szimatolnak. Ha nem is hitleri a neve, eléggé antikapitalista, földosztó, parasztkultúra ideológia, melynek keretében már kilátásba helyezték, hogy ha hatalomra jutnak, engem, mint a reakció szócsövét felkötnék. Mi kell még? A radikális nacionalizmust nem kell féltetni.” OSZK Kt. Fond 177/2709. Szekfű Gyula levele Keresztury Dezsőhöz, 1932. június 30.

egészen biztosan nem magyar érdek. (...) a legnagyobb bűn másokat vezetni akarni az erre való képesség nélkül.”⁸⁸

Barcza György diplomata, aki 1911 és 1942 között képviselte a Monarchiát, majd Magyarországot – többek között a Vatikánban – naplójában, valamint későbbi visszaemlékezéseiben részletesen megírta azt is, véleménye szerint milyen képességek hiányoztak azokból az új politikusokból, akikre Bethlen a beszédében utalt. „Hiszen a mai vezetők látóköre alig terjed túl a Róma–Berlin tengelynél, fogalmuk sincs mi a tengeri hatalom, mit jelent az amerikai tőke és ipar, milyen erőt képvisel a Brit Birodalom. Azt hiszem a mai vezetők között alig akad egy-kettő, aki más nyelvet, mint a németet érti, és ezek soha más újságot, mint a hazaiakat legfeljebb a németeket nem olvasnak.”⁸⁹ Barcza az új politikusok Gömbös, Darányi és Hóman vatikáni látogatásairól is rendkívül kritikusan szólt, szemükre vetette a nyelvismeret hiányát, valamint a diplomáciai szabályokkal kapcsolatos tökéletes tájékozatlanságot és hosszan pertraktálta a kirívó hiányosságokból adódó kínos jelenetek sorát. Hóman maga Barcza véleménye szerint vatikáni látogatásakor épp a nyelvismeret hiánya miatt sem kultúrpolitikus, sem tudósi minőségében nem volt képes kellőképpen érvényesülni és elsősorban csak „aránytalan kövérségével” keltett feltűnést.⁹⁰ „Hiú és rettentő kövér ember volt, Rómában többször megéltem, mint minisztert, aki a Vatikánba is elment. Emlékszem, rettentően drukolt egyszer, kap-e pápai ordót. Közbenjárásomra meg is kapta, pedig Pacelli ellenkezett. Alig tudtuk nagy hasára ráerőltetni a Gregorio Magno-nagykereszt szalagját és mikor fenn volt, láttuk, hogy a mellével egy vonalban fityeg a kereszt. El kellett vágni a szalagot hátul és egy darab gumiszalagot betoldani. Vanitatum vanitas!”⁹¹ Tény, hogy Hóman nem beszélt a németen kívül semmilyen más nyelven, viszont épp Barczától tudjuk, hogy Klebelsberg is kizárólag a németben volt perfekt, hiúság dolgában pedig bizvást felvehetette a versenyt hivatali utódjával. Barcza számára azonban politikusként Bethlen István volt az etalon, ám az ő elsősorban társadalmi állásából, neveltetéséből adódó magabiztos rutinjával, ahogy Barcza azt naplójában lakonikusan meg is állapította, csak kevés magyar politikus rendelkezhetett.⁹²

Összefügg-e valóban a megfelelő képességeken túl (nyelvismeret, fellépés stb.) az életutat alapvetően meghatározó értékválasztás és a nyilvánvaló történelmi sorsfordulók,

⁸⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest. Magyarságkutató Intézet. 1991. 240. (a továbbiakban: *Romsics I.: Bethlen István*)

⁸⁹ Barcza György: *Naplórészletek 1938–1944*. 2000 (1996) 8. 43. (a továbbiakban: *Barcza Gy.: Naplórészletek*)

⁹⁰ Barcza György: *Diplomata emlékeim 1911–1945. I–II*. Budapest. Európa. 1994. 275., 278., 292.

⁹¹ Barcza Gy.: *Naplórészletek* i. m. 45.

⁹² Uo. 43.

katasztrófák közeledése idején a rossz politikai döntésekkel kapcsolatos revízió képessége a származással, neveltetéssel, valamint azzal a családi háttérrel, amelyben jó vagy balszerencséjére egy politikusnak gyermekkorában szocializálnia adatott?⁹³ Milyen is volt valójában az a család, melyben Hóman gyermekéveit és kora ifjúságát töltötte? Vajon igaza lenne Glatz Ferencnek, aki Hóman Bálint és Szekfü Gyula párhuzamos életrajzait bemutató tanulmányában láthatóan nagy élvezettel festi az ifjú Hóman társasági sikereit és „protekcióval” induló szakmai karrierjét? Glatz a Hóman által is szándékosan homályban hagyott családi kapcsolatrendszer félreértése miatt úgy tudja, hogy Hóman nagyapja – és Hóman Ottó klasszikafilológus apja – Hóman Bálint gazdatiszt lett volna, ám, hogy ez az „ügyes gazdatiszt” ki volt valójában, nem tartja érdemesnek tovább vizsgálni.⁹⁴ Hóman anyai családjáról, a Darányiakról csak annyit jegyez meg, hogy „Bálintka” a századelő kiemelkedő konzervatív reformer agrárvezérének a földművelésügyi miniszter nagybácsinak kedvenc unokaöccse. Hóman pályakezdésének teljes félreértése Glatznak az az állítása is, hogy „Hóman tekintélyét fokozta, hogy – köztudott protekcióval – egyetlen hallgató, akit a nagyhírű Ferenczi Zoltán az Egyetemi Könyvtárban fizetéstelen (díjitalan) gyakornokként egyetemista létére alkalmazott.” E tévedést Glatz azzal az információval is megfejtette, hogy Hóman a Széchényi Könyvtári pozíció elnyerése előtt, ha rövid ideig is az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt.⁹⁵ Hóman családjának anyai ágával, a Darányiakkal kapcsolatban is makacsul tartja magát az a vélekedés, hogy az idősebb Darányi Ignácnak adományozott 1877-es nemesség voltaképpen csak a család évszázadokkal korábban elnyert nemességének megerősítésére szolgált.⁹⁶ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Hóman és Darányi irathagyatékokból azonban származásáról, családi háttéréről egészen más, mondhatni jóval kevésbé idilli, sokkal összetettebb kép bontakozik ki mind annál, amelyet a

⁹³ Vonyó J.: *Család i. m.*; Kerepeszki R.: *Darányi Kálmán i. m.*

⁹⁴ Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és Szekfü Gyula i. m.* 473-474.; Hóman családi háttéréről: Büky Orsolya: *Család, identitás, politika. Hóman Bálint politikai értékválasztásainak gyökerei.* In: Ujváry Gábor Szerk.: VERITAS Évkönyv 2016. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2017. Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár, vagy birtokos nemes. Hóman Bálint és a Darányiak.* In: Ujváry Gábor Szerk.: VERITAS Évkönyv 2017. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2018.

⁹⁵ Glatz F: *Hóman Bálint és Szekfü Gyula i. m.* 483. Az Egyetemi Könyvtár igazgatóságával kapcsolatos tévedést korrigálja: Szögi László: *Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban.* In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti ártértek. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 80. E téves adatok egy része nemcsak a Hómannal foglalkozó hírlapi cikkekben, hanem például Romsics Ignác írásában is megjelenik. Romsics Ignác: *Hóman Bálint és a magyar történetírás.* In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti ártértek. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 11.

⁹⁶ Kerepeszki R: *Darányi Kálmán i. m.*; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 19 Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára Királyi könyvek 68. köt. 221–223. 1877. június 2. nemesség, címer és előnév adományozása Darányi Ignác földbirtokos és gyermekei számára.

„német eredetű, a XIX. század első felére már elmagyarosodott, középosztálybeli, értelmiségi”, vagy a „nemesi–értelmiségi, sváb–magyar polgári” jelzők eddig leírhattak a számunkra.

Hóman egy a Darányiakkal foglalkozó feljegyzésének címéből: *„Ősmagyar család, és nagycsalád. Honnan jöttünk?”* sejthető, a zsidótörvényekkel összefüggő származási iratok kötelező beszerzése és hivatalos igazolása közrejátszhatott abban, hogy Hóman az addig szándékosan is homályba hagyott családi múlt feltárására vállalkozott.⁹⁷ Minden bizonnyal ösztönzőleg hathatott rá az a hírlapi polémia is, amely – nem először – a Darányiak állítólagos német, illetve zsidó származása körül zajlott, s amelybe a kecskeméti református gyülekezett anyakönyvi adatai alapján összeállított leszármazási táblázatot bemutatva Hóman személyesen volt kénytelen beavatkozni. A kecskeméti református gyülekezet lelkészének Darányiakra és a bátaszéki katolikus plébános Hómanokra vonatkozó kutatásai a 18. század derekáig tudták követni a két család nyomait. Az anyakönyvi adatok szerint a polgári származású Darányiak a 18. század folyamán három kecskeméti armalista családdal kerültek rokonságba, akik között már lelkészek, tanítók gyülekezeti előjárók képviselték a helyi értelmiséget. A Darányiak között azonban az első értelmiségi pályát választó személy Darányi Ignác földművelési miniszter édesapja, idősebb Darányi Ignác volt.⁹⁸

Hóman maga a család korábbi történetével kapcsolatban ennél többet láthatóan nem akart kinyomozni, Iványosi Szabó Tibor Kecskemét város 17. századi történetével foglalkozó forrásközléseiből azonban kiderül, hogy a Darányiak a Kecskemét környéki tanyás puszták – a rendelkezésre álló adólajstromok tanúsága szerint – módosabb nagyállattartó gazdái közé tartoztak.⁹⁹ A törökellenes háborúk valamint a sorozatos természeti csapások következtében ez a relatív jómód a 18. század közepére semmivé foszlott és idősebb Darányi Ignácnak a család anyagi támogatása nélkül – ahogy visszaemlékezésében Hóman is feljegyezi – „self made man” módjára kellett megteremtenie a jövőjét.¹⁰⁰ Vagyonát feleségének egy köznemesi család

⁹⁷ OSZK Kt. Fond 15/18 Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről.; MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok.

⁹⁸ MNL OL P 2256 Hóman Bálint Leszármazási iratok

⁹⁹ Iványosi Szabó Tibor: *Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században*. In: Bács-Kiskun Megye múltjából XXII. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára Kecskemét. 2007. 27–28. 67.; Uő.: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból. I.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2007. 544.; Uő.: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból. II.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2007. 715. 779. 787. 821. 887. 900.

¹⁰⁰ OSZK Kt. Fond 15/18 Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről.

sarjának Földváry Borbálának hozományával alapozta meg és saját rátermettsége, tehetsége s takarékosága segítségével a Darányiak társadalmi emelkedését is biztosíthatta.¹⁰¹

2.1. Polgár vagy nemes. Idősebb Darányi Ignác.

Fehér György, aki évtizedek óta foglalkozik Darányi Ignác pályájával és munkásságáról több hosszabb tanulmányt és könyvet is publikált, a család származásáról szólva bizonytalanul fogalmaz, mivel maga is érzi, hogy az idősebb Darányi Ignácnak 1877. június 2-án a halála előtt néhány nappal adományozott nemesség ténye nehezen egyeztethető össze a Finaly által hangoztatott és Kerepeszki Róbert által is tényként kezelt köznemesi származással.¹⁰² Kerepeszki Darányi Kálmán miniszterelnökről írt könyvében ezt a nyilvánvaló ellentmondást azzal magyarázza, hogy az idősebb Darányinak adományozott 1877-es nemesség voltaképpen csak a család évszázadokkal korábban elnyert nemességének megerősítésére szolgált.¹⁰³ A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Királyi Könyvek 68. kötetének 221. lapján 4885. iktatószám alatt található diploma szövege azonban teljesen egyértelműen nemesség adományozásáról és nem annak megerősítéséről szól.¹⁰⁴ A hír a Fővárosi Lapok június 7-i számában is megjelent, mely szerint „Id. Darányi Ignác földbirtokos, a közügyek előmozdítása körül szerzett érdemeiért magyar nemességet kapott pusztaszentgyörgyi és tetétleni előnévvel.”¹⁰⁵ Öt nappal később június 12-én a lap már idősebb Darányi elhunytáról tudósított, megemlítve a néhány nap előtti nemességadományozást. A hír idősebb Darányi gyermeke közül csak Hóman Bálint édesanyját Darányi Borbálát nevesítette, aki „Hóman Ottó kolozsvári egyetemi tanár neje.”¹⁰⁶ Ifjabb Darányit a lap nem említette meg, hiszen szakmai és társadalmi ismertsége akkor még nem volt jelentős. Apja halála után azonban annak ügyköreivel együtt idősebb Darányi társadalmi kapcsolatrendszerei is megörökölte, melyeket jövője építése érdekében az apai céloktól eltérő módon kívánt hasznosítani.

¹⁰¹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1411.b 1877–02383 Darányi Ignác hagyatékával kapcsolatos iratok.; Dümmert Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: a Tetétleni–Földváry familia sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levéltári Közlemények* (1982) 207–260.

¹⁰² Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849–1927)* i. m. 11.

¹⁰³ Kerepeszki Róbert: A „*tépelődő gentleman*” i. m. 13-14. 145.

¹⁰⁴ MNL OL K 19 Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára Királyi Könyvek 68. k. 221–223., 1877. 06. 02; nemesség, címer és előnév adományozása Darányi Ignác földbirtokos és gyermekei számára

¹⁰⁵ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 7. 628.

¹⁰⁶ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 12. 651.

Finaly István a Darányi életrajzban rekonstruál, illetve konstruál egy jelenetet, melyben idősebb Darányi fia érettségijét követően mintegy útmutatásként adja tovább a család nemesi származásával kapcsolatos ismereteit: „Azt is tudnod kell, aztán mielőtt pályát választanál (...), hogy kik voltak őseid és mivel foglalkoztak. Szégyellened nem kell egyiküket sem, becsületes, dolgos emberek voltak és hazájukat híven szolgálták. A Darányi-család úgy hallottam szüleimtől a Somogy megyei Darány faluból származott volna. Talán ez a dunántúli vér magyarázza elővigyázatos megfontoltságunkat. Nem mondom, hogy nincs temperamentumunk s nem száll a vér hirtelen haragja a fejünkbe, de cselekvés előtt mégis igyekszünk fontolóra venni a dolgot. Bizonyára nemcsak a nevelés és a műveltség okozza ezt a különbséget, hanem az is, hogy a dunántúli magyarnak évszázadokon át mindig volt valami kevés elveszteni valója, folyton küzdenie kellett ésszel és politikával a német és a török között, hogy megőrizze vagyonkáját és egzisztenciáját. Ezért több bennünk az óvatosság, lassan igyekszünk haladni, de annál biztosabban. Valamelyik Somogy megyei Darányi valószínűleg a török elől költözött át Felső-Magyarországra. Tanultad, úgy-e az iskolában, hogy 1754—55-ben összeírták hazánk nemeseit. Hát ebben az összeírásban Darányi János, mint Ung megyei igazolt nemesember szerepel. Darányi István fia, József pedig ugyan csak Ung megye 1779. évben kiállított bizonyítványával igazolta nemességét, mikor Révkomárom városába költözött. Ennek leánya Juliánná 1799-ben Nemes Sárközy József kecskeméti polgárhoz ment nőül s maga és maradéka mindig rokonságot tartott a mi kecskeméti őseinkkel. Valószínű tehát, hogy a kecskeméti Darányi-család is sok más kecskeméti családhoz hasonlóan a Felvidékről költözött a törökök kitakarodása után új virágzásnak indult. Kecskemét városába s ott kisbirtokos szegény katonanemesből lett módos városi polgárrá.”¹⁰⁷ A szöveg, mely egyértelműen Hóman Bálinttól származik, valójában sohasem hangzott el és a benne szereplő adatokat részben ifjabb Darányi Ignác, részben évtizedekkel később maga Hóman gyűjtötte és állította össze.¹⁰⁸ Idősebb Darányi azonban nemcsak az esetleges nemesi származásról nem tett említést soha, de a legközelebbi családtagjairól szüleiről, testvéreiről is ritkán ejtett szót és ifjabb Darányi a későbbiekben apja még élő húgának Darányi Erzsébetnek férjétől, Aágh Mihálytól próbált adatokat szerezni a család számára ködbe vesző múltjáról, nem sok eredménnyel.¹⁰⁹

Nagy Iván *Magyarország családai. Cízmerekkel és nemzedékrendi táblákkal* című 1857 és 1868 között 12 kötetben megjelent munkájának zárszavában említi, hogy anyaggyűjtéskor sokan megkeresték családi hagyományokra hivatkozva minden bizonyítható alapot nélkülöző

¹⁰⁷ Finaly I.: *A magyar földért i. m.* 30-34.

¹⁰⁸ MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok; OSZK Kt. Fond 15/18

¹⁰⁹ MNL OL P 1441 3. d. 15. t. Aágh Mihály levele Darányi Ignáchoz, 1877. július 26.

leszármazási táblázatokkal, ő azonban mivel „nem hiú elégikumok és kétes mesék eladására, hanem hiteles történetírással” vállalkozott, ezeket az adatokat nem volt hajlandó figyelembe venni.¹¹⁰ A munka harmadik kötetében Nagy idősebb Darányi feleségének Földváry Borbálának családjával is részletesen foglalkozott, ám Darányiné Földváry Borbála édesapjának, Földváry Pálnak leszármazási táblájában egyetlen nevet nem tudott helyesen beírni, idősebb Darányiét, aki keresztnév nélkül Daváczy névalakkal szerepel. A lánytestvérek, Földváry Cecilia, Földváry Zsófia és Földváry Róza férjeinek nevei — ők, mint idősebb Darányi ugyancsak közrendű származásúak voltak — ha rövidített keresztnévvel is, de legalább azonosítható formában kerültek feltüntetésre.¹¹¹ Idősebb Darányi tehát nem hogy saját családja vélt nemességének bizonyítására nem gondolt, de arra sem fordított figyelmet, hogy „a magyar korona alatti országok összes nemes családjait” köztük felesége családját a valóban régi és jelentős múltra visszatekintő Földváry famíliát is bemutató kiadványban elfoglalja az őt hivatalosan megillető helyet. Az a tény, hogy idősebb Darányi a Telekiek, Tiszák, Bethlenek szolgálatában eltöltött több mint harminc éve alatt egyetlen lépést sem tett a nemesi cím megszerzése érdekében, holott saját és gyermekei boldogulása érdekében közös életüket ugyancsak következetesen tervezte és irányította, egyértelműen jelzi, hogy életstratégiájának kialakítása szempontjából e rang megszerzését nem tartotta fontosnak.

Idősebb Darányinak nem maradtak fent a végzettségeit igazoló oklevelei, ezért nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy teológiai, jogi és gazdasági tanulmányait hol, illetve milyen eredménnyel zárta le. Szinyei József a *Magyar írók élete és munkái* című művében azt írja, hogy idősebb Darányi „a tanulmányait debreceni ev. ref. kollégiumban a joggal együtt végezte.”¹¹² Finaly ebből arra következtet, hogy Békésen, ahol debreceni tanulóéveit követően rektorként működött, lelkészi szolgálatot is teljesített.¹¹³ Fehér György csak a jogi végzettséget említi és kétségbe vonja, hogy idősebb Darány a keszthelyi Georgikonban kapott volna gazdasági oklevelet.¹¹⁴ Lábjegyzetében Fehér Szinyeire hivatkozik, aki viszont erről szólva annyit ír: „végezte a keszthelyi Georgikont.”¹¹⁵ Mivel Szinyei adatai Galgóczy Károly munkájából származnak és Galgóczy személyesen ismerte idősebb Darányit, Finaly pedig életrajza írásakor még használhatta a teljes hagyatékot, gondolhatunk arra is, hogy idősebb

¹¹⁰ Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Friebeisz-Ráth. Pest. 1858. 511. (a továbbiakban: Nagy I.: *Magyarország családai*)

¹¹¹ Nagy I.: *Magyarország családai* i. m. 229

¹¹² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Hornyánszky. Budapest. 1891–1914. 626. (a továbbiakban: Szinyei J.: *Magyar írók élete és munkái. II*)

¹¹³ Kendi Finaly I.: *A magyar földért* i. m. 10

¹¹⁴ Fehér Gy.: *Darányi Ignác (1849–1927)* i. m. 19.

¹¹⁵ Szinyei J.: *Magyar írók élete és munkái. II* i. m. 625.

Darányi látogathatta a Georgikont, mint ahogy 1843-ban Magyaróváron is megfordult, anélkül, hogy a végzettséget megszerezte volna.¹¹⁶ Ügyvédi képesítésével kapcsolatban is vannak bizonytalanságok. Fiával folytatott levelezéseiből úgy tűnik, végzettsége nem hatalmazta fel minden jogi természetű feladat elvégzésére és Hóman Ottó egy ifjabb Darányinak írt levelében utal is erre a hiányosságra.¹¹⁷ Az bizonyos, hogy már 1841-ben rendelkezett ügyvédi oklevéllel, melyet az 1804-ben életbe lépett *Instructio pro advocatis* szabályai alapján szerzett meg.¹¹⁸ Mivel azonban egész élete során a hites ügyvéd titulust használta, valószínűnek tűnik, hogy az 1840-es években kötelezővé tett és a váltóbíróságok előtti eljárásban a felek képviselőjére egyedül jogosító váltóügyvédi képesítést már nem szerezte meg. Miután 1844-ben özvegy Teleki Józsefné gazdatisztje lett, mások ügyeivel, mint a kiterjedt Teleki, Tisza, Bethlen és rokon családokéi nem is foglalkozott, önálló irodája nem volt soha és neve az évenként megjelenő ügyvédi névsorokban sem szerepel.¹¹⁹

Ha gazdasági és jogi tanulmányairól keveset is tudunk, az bizonyos, hogy 1842 januárjában rendes tagja lett a Magyar Gazdasági Egyesületnek.¹²⁰ Finaly mint az egyesület titoknokáról beszél róla, ám 1830-as években Kacsokovics László, 1842-től pedig Török János volt az titoknok és idősebb Darányi valójában, ahogy Szinyei Galgóczy nyomán írja is, az egyesület Titoknoki Hivatalában nyert alkalmazást.¹²¹ Kossuthhal való kapcsolatáról minden forrás említést tesz és ez a kapcsolat ügyvédi pozíciójuk, valamint a Magyar Gazdasági Egyesületben való részvételük miatt valóban szoros lehetett. A gazdasági és társadalmi modernizációról vallott nézetei azonban nem Kossuth, hanem Széchenyi törekvéseihez álltak közelebb és ezzel környezete olyannyira tisztában volt, hogy Széchenyi Akadémiai beszédét követő hírlapi polémiában két, a Jelenkorban megjelent Széchenyinek Kossuth elleni kifogásait vízhangzó névtelen cikk szerzőségével is meggyanúsították.¹²²

¹¹⁶Vári András kutatásai szerint a 19. század első felében a gazdatisztoknak csak egy része rendelkezett releváns végzettséggel. Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon. 1821–1898.* Argumentum Kiadó. Budapest. 2009, 112-124. (a továbbiakban: Vári A.: *Urak*)

¹¹⁷„Szabó Károly B. pesten catalogizál. Hát Gyulából lesz-e ügyvéd? vagy csak olyan, mint az atyjából?” MNL OL P 1441 7. d. 15. tétel Hóman Ottó levele Darányi Ignáchoz, 1881. december 31.

¹¹⁸ *Pest Hírlap*, 1841. december 12. 15. 100. sz.; Zlinszky János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Székesfehérvár. 1974 42. *Instructio pro advocatis* szerint ügyvédi tevékenység folytatására csak az volt jogosult, aki a törvény- és államtudományokat egyetemen, illetve jogakadémián sajátította el, majd az elméleti tanulmányokat követően két év gyakorlat után a királyi tábla bizottsága előtti írásbeli és szóbeli vizsgát tett.

¹¹⁹ Nemzeti vagy Hazai Kalendárium 1855. 1856. 1859. évek. Ügyvédek lakása Pesten

¹²⁰ *Hírnök*, 1842. január 10.; *Jelenkor*, 1842. január 22.; *Pesti Hírlap*, 1842. január 13., 108.

¹²¹ Szinnyei J. 1893. II. k. 625; Finaly I.: *A magyar földért i. m.* 11.

¹²² Darányi nyilatkozata. *Jelenkor*, 1842. december 31. 677.

Bár iratainak részbeni pusztulása miatt kapcsolatrendszerének teljes feltérképezésére nincs lehetőség, arra egyértelmű támpontjaink vannak, hogy a magánélete, illetve szakmai előmenetele szempontjából legfontosabb ismeretségeit a Magyar Gazdasági Egyesület köreiben szerezte meg. Többek között ott került kapcsolatba Bernáth György táblabíró tassi földbirtokossal Földváry Pál sógorával is. Földváry Pál Földváry Gábor testvére volt, de vele ellentétben a közéletben nem vett részt viszont az évek során alaposan eladósodott, s mire két házasságából született lányai felnőttek birtokai nagy részét elzálogosította.¹²³ Minden bizonnyal a csekély hozomány is hozzájárulhatott ahhoz, hogy lányai az általánosan elfogadott társadalmi elvárások ellenére nem nemesemberekhez, hanem hivatásuk után élő honoráciorokhoz mentek feleségül.¹²⁴ Idősebb Darányi gazdatiszti pozíciójának elnyerése után két évvel 1846-ban vette el Földváry Borbálát Földváry Pál első, Bernát György húgával, Bernáth Teréziával kötött házasságából származó lányát, majd nem sokkal később Ócsáról a felesége hozományaképpen kapott budai házba költözött. Ifjabb Darányi rövid életrajzi visszaemlékezésében le is írja a Vizivárosban lévő Ötpacsirta utca 520. szám alatti „igen igénytelen, igen egyszerű” házat, mely semmiben sem különbözött a környék földszintes főleg kisiparosok, szabók, kalaposok, kádárok által lakott épületeitől, s melyhez idősebb Darányi, bár anyagi helyzete a későbbiekben lehetővé tette volna a változtatást élete végéig ragaszkodott.¹²⁵

48-as szerepvállalásáról – az életrajzok Klauzál Gábor kormánybiztosaként és nemzetőrkapitányként emlegetik – nem rendelkezünk adatokkal. Az bizonyos, hogy a megtorlást sikerült elkerülnie, bár ifjabb Darányi emlékei szerint az ötvenes években apját többször is zaklatták a hatóságok és egy ízben házkutatást is tartottak nála.¹²⁶ Az önkényuralom idején gazdatiszti feladatainak ellátása mellett továbbra is részt vett az ideiglenes választmánnyal és szoros ellenőrzés alatt működő Magyar Gazdasági Egyesület munkájában, ahol 1854-től közeli barátja Korizmics László töltötte be a választmány titkári pozícióját. Vári András kötetében Korizmics korabeli naplóját elemezve arra a következtetésre jut, hogy Korizmicsnak a császári és királyi pénzügyigazgatóság¹²⁷ munkatársaként készített feljegyzései

¹²³ MNL OL P 1438 Darányi család egyetemére vonatkozó iratok 2. cs. 3. t. Földváry Pál és Földváry Gábor egyezsége 1839. július 9.

¹²⁴ „Ma legfőlebb egy mosolyt csal ajkainkra, ha halljuk, hogy ezelőtt negyven-ötven évvel elkülönözötteen tartattak a burger és nobel bálók, és az uradalmi írnok, vagy nőtlen ispán csak úgy táncolhatott az előneves nemes kisasszonnyal, ha valami tönkre jutott nemes családnak volt ivadéka.” Lauka Gusztáv: *Hogy éltünk harminc év előtt. Koszorú. A Petőfi Társaság Havi Közlönye* 7. 1882. 73.

¹²⁵ Darányi Ignác gyermekkorából *Protestáns Szemle* 38. (1929) 1–9. 73–79. (a továbbiakban: Darányi I gyermekkorából).

¹²⁶ Szinnyei J.: 1893, II. k., 625.; Darányi I. gyermekkorából i. m. 77.

¹²⁷ „A történeti Magyarország területén a birodalmi pénzügyminisztériumnak alárendelt – nagyjából egyenlő kiterjedésű – négy finansziális körzet létesült. Ide tartozott a (térsgben széttagolt öt osztállyal és 21 kerületi

a „kognitív disszonancia redukciójának” jeleit mutatják, azaz feljegyzéseiben nem írja le véleményét az adókvetések intézésében tapasztalt visszasságokról, azt viszont felháborodva jegyzi fel, hogy egy rokonát, egy bírósági végrehajtót „végrehajtásból hazatérendő rablók borzasztó kínzásokkal meggyilkolták.”¹²⁸ Vári megállapításánál életszerűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy az idősebb Darányinál és minden bizonnyal Korizmic más ismerőseinél, barátainál előforduló házkutatások még a magánfeljegyzések készítőit is óvatosságra intették, mint ahogy Korizmic meggyilkolt adószedő rokonának is lehetett része abban, hogy a hivatalból sokat utazó idősebb Darányi a nagy nehézségekkel megszerzett fegyverviselési engedély birtokában revolvert vásárolt magának.¹²⁹

A Magyar Gazdasági Egyesület 1857. november 1-17.-i (újja)alakuló közgyűlésén Korizmic elnökségi tag lett, idősebb Darányi pedig 91 szavazattal bekerült az igazgató választmányi tagok közé.¹³⁰ 1856-tól alelnöke volt a Kécske-alpári Tisza Szabályozási Egyesületnek, s mivel e rendkívül komplex feladatkör betöltésénél a birtokjogi valamint az állami közigazgatási eljárások ismerete mellett a vízügyi szabályozás technikai kérdéseivel is tisztában kellett lennie, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, az ezzel kapcsolatos ismeretei a vízmérnök Korizmicstól származhattak.¹³¹

Az 1860-as évek elejétől Buda város közgyűlésének és a Pest megyei közgyűlés több bizottságának is tagja lett, valamint a Pesti Református Egyház presbitereként az egyházi és iskolai ügyek intézéséből is kivette a részét, de hivatali tevékenysége, valamint közéleti aktivitása mellett családi élete irányítására is elég energiája maradt. Ifjabb Darányi már említett visszaemlékezése oly érzékletes részletességgel mutatja be apja nevelési módszereit, hogy a Protestáns Szemle jobbnak látta azt csak a miniszter és világi felügyelő 1927-ben bekövetkezett halála után közölni.¹³² E nevelési programot, melyet az apai tekintély feltétlen tisztelete, a

igazgatósággal működő) budai császári és királyi országos pénzügyigazgatóság, amely az egykori udvari kamara hatáskörét kapta. Illetékességi területén ez a szerv felelt az egyenes és fogyasztási adók ügyeiért, és ez irányította a pénzügyőrséget.” Stipta István: *A pénzügyi közigazgatás szervezete Magyarországon 1849–1883 között*. https://www.mjsz.uni-miskolc.hu/files/egyeb/mjsz/201301/4_stiptaistvan.pdf

¹²⁸ Vári A.: *Urak i. m.* 141.

¹²⁹ Darányi I. gyermekkorából i. m. 77.; A revolver idősebb Darányi hagyatéki leltárában is szerepel. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) IV.1411.b. 1877. 02383. Árvaszéki ügyek. Hagyatéki ügyek. néhai Darányi Ignác hagyatéki ügye. Hagyatéki leltár 1879. január 10. 9. oldal 40. pont

¹³⁰ *Budapesti Hírlap*, 1857. november 17. 263. sz., 2. Vári A.: *Urak i. m.* 166–167.

¹³¹ *Budapesti Hírlap*, 1857. június 29. 146. sz.

¹³² „A fődolog az volt, hogy nekünk magunknak kellett mindent elvégeznünk. Minden reggel hoztak egy nagy kanna vizet, de a többi a mi feladatunk volt. Ágyat vetni, csizmát és ruhát kefélni nagyon jól tudtunk, azon kívül néha pókhálóztunk is. (...) De a lakás tisztogatásával a mi testgyakorlatunk nem volt befejezve, ebédnél, vacsoránál fel is kellett szolgálni. (...) Ami a ruházatot illeti az volt az elv, hogy új ruhát mindig a legidősebb kapott, s miután én voltam a legidősebb, ebben a pontban nagyon jól jártam. Ez a ruha aztán végig ment az egész

család anyagi helyzetével nem magyarázható nagyfokú takarékoság, valamint a gyermekek jövőjének biztosítása érdekében elsajátítható különböző ismeretek fontosságának hangsúlyozása jellemzett, eredeztethetjük a református puritanizmus erkölcsi elveiből is, ám ha összevetjük azt idősebb Darányi sógora, az ugyancsak református presbiter Madas Károly családi életével és gyermeknevelési stratégiájával, arra kell gondolnunk, idősebb Darányi nevelési elveihez kecskeméti családi gyökereinek is lehetett valami köze.

Madas, akinek nevét a köztudat református iskolai alapítványa miatt őrizte meg, a hajdúsági Mezőgyánton született, s mivel szegény református lelkész apja nem tudta támogatni, a maga erejéből magántanítványok vállalásával végezte tanulmányait és szerzett jogi diplomát. Idősebb Darányival szoros volt a kapcsolata, aki végrendeletében, mint bizalmi férfit kiskorú gyermekei tutorjául is őt jelölte meg.¹³³ Vagyonát, csakúgy, mint idősebb Darányi, nem a Földváry hozománynak, mely az ő esetében is csekély lehetett, hanem sikeres ügyvédi tevékenységének köszönhetette.¹³⁴ Keresete nagy részét viszont idősebb Darányival ellentétben földbirtokokba fektette, 1868-ban nemességet szerzett és 1872-ben a kormánypárt oldalán Alsódabas képviselőjeként a nagypolitikába is bekapcsolódott. Felesége korai halála után nem nősült meg újra és egyetlen fiát nevelők gondjaira bízva kizárólag hivatali, politikai, egyházi és társadalmi ügyei intézésének élt.¹³⁵ Családi tragédiája egymást követő és egyre bizarrabbá váló fordulataihoz a kilencvenes években a legfiatalabb Darányi fiú, Gyula nyújtott ügyvédi segítséget s míg idősebb Darányi fiai a rendkívül puritán, kemény, de gyermeki fejlődésük minden pillanatát figyelemmel kíséző nevelés hatására a kor megítélése szerint sikeres pályát futottak be, Madas fia Babádi Sándor Babarczi Schwartz Ottó magánintézetében fejezte be az életét.¹³⁶

családon. Volt egy olyan kék köpönyeg, amelyet már az egész utca ismert, ez végig ment őt testvéren, és az utolsó már csak szigorú fenyegetés után vette azt fel. Így volt a tudományokkal is. A legidősebb tanult nyelveket, zongorát, rajzot stb., de ezen tudományát nem volt szabad csupán magának tartani meg, azt tovább is kellett adnia. Így tanítottam én testvéreimet, azok meg tanították a kisebbeket. Egész nevelő-intézet volt a mi családuk. A pusztán ugyanez a rendszer volt életbe léptetve, ami a városban (...) a pusztán csikós ruhában jártunk, fekete ing, fekete gaty, pörge kalap (...) szántani, boronálni, kapálni, szemezni tanultunk, tehát mindent, amit egy parasztember csinál. A levelezés a faluról a városba magyarul, németül, franciául vagy deákul ment, ha az ember hibásan írta a levelet, azt kijavítva kapta vissza. De nem csak a gazdaságban kellett mindent megpróbálni, az iparral is meg kellett ismerkedni. Az Iskola utcában volt egy öreg asztalos (...) annak a műhelyébe jártam én az asztalos mesterséget tanulni.” Darányi I. gyermekkorából i. m. 73-75.

¹³³ BFL IV.1411.b. 1877. 02383. Árvaszéki ügyek Hagyatéki ügyek, Darányi Ignác és Földváry Borbála közös végrendelete, 1866. augusztus 22.

¹³⁴ BFL IV.1411.b. 1899. 00588. Árvaszéki ügyek Hagyatéki ügyek, Babádi Madas Károly végrendelete

¹³⁵ Hudi József. Szerk. *Katz Lajos visszaemlékezései*. Pápai Református Teológiai Akadémia. Pápa. 2011. 255–266.

¹³⁶ „Babádi Babádi Sándor, néhai Babádi Madas Károlynak, a dunamelléki egyházkerület volt tanácsbírájának és nagy jötevőjének fia, ki évek óta elborult elmével egyik fővárosi elmegyógyintézetben tengődött, f. hó 10-én,

Arról, hogy idősebb Darányi halála előtt kilenc nappal milyen körülmények között jutott a nemességhez ismét csak Finaly könyvéből értesülhetünk. Az elbeszélés szerint Tisza Kálmán „régí jóakarató barátságával” látogatta meg a már betegeskedő idősebb Darányit, „aki maga számára már nem kért semmit” csupán ifjabb Darányi jövőbeli politikai pályájának egyengetését ajánlotta volna a miniszterelnök figyelmébe. „Ignác fiamat közéleti szereplésre neveltem, s őt atyai jóindulatodba ajánlom, ne feledkezzél meg róla. A Szabadelvű Pártnak hasznos tagja lesz. és úgy érzem, ott a helye e szorgalmas képzett ifjúnak.” Az ígért jóindulat első kézzelfogható jele lett volna 1877. június 2-án a nemességadományozás, melyet Tisza Kálmán Bécsből táviratozott meg az Ötpacsirta utcába, hogy az örömhírről a haldokló még idejében értesülhessen.¹³⁷

Idősebb Darányi évek óta betegeskedett és 1876 őszétől már a lakását sem igen hagyhatta el. Ifjabb Darányi és húga Hóman Ottóné Darányi Borbála, valamint Hóman Ottó levélváltásaiból hónapról hónapra követni lehet állapota alakulását, mely 1877 januárjától már oly kritikussá vált, hogy a családtagok éjszakánként felváltva virrasztottak mellette.¹³⁸ Bár a rangemeléseknek szigorú szabályai voltak, a minisztertanácsi javaslatétel és az adományozás időpontja között általában nem telt el hosszú idő, tehát Tisza Kálmán miniszterelnöknek és belügyminiszternek minden lehetősége meg lett volna arra, hogy amennyiben idősebb Darányi kívánja, a rangemelés érdekében még idejében lépéseket tegyen.¹³⁹ Tisza belügyminiszteri minőségében tett felterjesztése viszont az utolsó pillanatban, 1877. május 30-án csütörtökön született meg, mellyel még aznap Bécsbe is utazott, ahol a kvóta tárgyalások lebonyolítása mellett időt szakíthatott arra, hogy sürgősen elintézendő iratot átadja a király személye körüli miniszternek Wenckheim Bélának.¹⁴⁰ A nemesi diploma kiállítás dátuma május 2-a szombat,

Budapesten jobb létre költözött. Temetése f. hó 12-én ment végbe a Kerepesi-úti halottas házból. A dunamelléki egyházkerület Darányi Ignác főgondnok, Petri Elek pénztárnok és dr. Darányi Gyula tanácsbíró képviselték. A halottas-házban Papp Károly II-od lelkész, a sírnál Sörös Béla gyűjtőfogházi lelkész mondott áldást és búcsút a magtalanul elhunyt férfi fölött. Béke hamvaira! Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1903. 03. 15. 11. sz.; Babádi Sándor halálával megnyílt a dunamelléki egyházkerület számára a Madas Károly nagy iskolai alapítványa, melyet Madas az 1895-dik évben kelt végrendeletével fele részben egy református nőnevelő intézet, fele részben egy református árvaház felállítására hagyományozott a dunamelléki egyházkerületnek. A nagy alapítvány földbirtokból áll és az értéke közel félmillió korona.” BFL IV.1411.b. 1899. 00588. Babádi Madas Károly és Babádi Sándor gondnoksági és hagyatéki ügyei

¹³⁷ Finaly I.: *A magyar földért i. m.* 39–41.

¹³⁸ MNL OL P 1441 8. d. 15. tétel Hóman Ottóné, Darányi Borbála Darányi Ignáchoz, 1877. január 10.; Hóman Ottóné, Darányi Borbála Darányi Ignáchoz, 1877. január 30.; Hóman Ottóné, Darányi Borbála Darányi Ignáchoz, 1877. május 10., Hóman Ottó Darányi Ignáchoz, 1877. február 27.; Hóman Ottó Darányi Ignáchoz, 1877. március 30.; Hóman Ottó Darányi Ignácnak 1877. április 27.

¹³⁹ Gerő József: Nemességadományozások 1848 után. *Levéltári Közlemények* 18–19. (1940–1941) 468–472. A Minisztertanácsi Jegyzőkönyvekben sincs nyoma a felterjesztésnek.

¹⁴⁰ *Fővárosi Lapok*, 1877. május 30. 599.

és a jó hírt állítólag Tisza másnap, május 3-án sürgönyözte meg idősebb Darányinak budai otthonába. A nemességadományozással kapcsolatos tudósítás a hír befutásához képest elég későn, június 7-én csütörtökön jelent meg a Fővárosi Lapokban és idősebb Darányi június 11-én hétfőn már halott volt.¹⁴¹ Tisza sürgönye nincs a hagyatékban és elég nehéz elképzelni, hogy ifjabb Darányi, aki Hóman Ottónak a beteg állapotáról érdeklődő sürgönyét is megőrizte, egy olyan jelentős dokumentumot, mint a nemesség elnyerésének bejelentését tartalmazó Tisza értesítés hagyott volna elkallódni.¹⁴² Ám nem csak a Tisza sürgönynek veszett nyoma, nem találhatók meg a nemességadományozással kapcsolatos iratok a Belügyminisztérium, valamint a Király Személye Körüli Minisztérium megfelelő anyagaiban sem. A Belügyminisztérium iktatókönyve és mutatókönyve is hiányos, de azt a bejegyzésekből meg lehet állapítani, hogy az előterjesztés nem teheték meg május 30-a előtt. A Király Személye Körüli Minisztérium iktatókönyve pedig csak a nemesi diploma kiállításának június 2-i és a nemesítéssel kapcsolatos ügyirat lezárásának június 10-i dátumát rögzíti.¹⁴³ Finaly szövegében egyértelmű összefüggés van ifjabb Darányinak Tisza Kálmán oldalán a jövőben betöltendő pártpolitikai szerepe és idősebb Darányi utolsó napjait bearanyozó nemességadományozás között. A jelek szerint azonban Idősebb Darányi nemcsak a nemességért nem folyamodott soha, de fiának a nagypolitikába való bekapcsolódásáról sem tett említést. Az 1874 és 1877 között ifjabb Darányinak írt számtalan levelében egyetlen szó sem esik fia politikai ambícióiról, annál több részletes magyarázat, utasítás, kioktatást a közösen vitt ügyek intézésével kapcsolatban.¹⁴⁴

Ifjabb Darányi 1873 októberében szerezte meg ügyvédi oklevelét és 1874 februárjában önálló irodáját is megnyitotta.¹⁴⁵ Megbízóinak nagy része édesapja munkaadói a Telekiek, Tiszák, Bethlenek és rokon családjaik közül került ki és a feladatok, melyeket végeznie kellett nemcsak jogi, hanem nagy felelősséggel járó gazdasági és pénzügyi képviseletet is jelentettek. Idősebb Darányi leveleinek tanúsága szerint e munkakörben napirenden voltak az ügyfelek birtokainak bérlőivel való viták, számlák kifizetése, a szükséges készpénz felhajtása, vagy éppen a bérházak házmestereivel, nem fizető lakóival való kellemetlen csatározások. Ifjabb Darányi azonban, aki részben édesapja kapcsolatainak köszönhetően, részben saját tehetsége okán már 1875-ben az országos ügyvédvizsgáló bizottság tagja, majd az Egyesült Főváros

¹⁴¹ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 7. 651., *Fővárosi Lapok*, 1877. június 11. 662.

¹⁴² MNL OL P 1441 7. d. 15. t. 250. Hóman Ottó sürgönye Darányi Ignáchoz, 1877. január 27.

¹⁴³ „Idősebb Darányi Ignác földbirtokosnak a magyar nemesség „pusztaszentgyörgyi és tetétleni előnév használhatása mellett adományoztatott.” MNL OL K 148 Belügyminisztérium Elnöki Iratok Mutatókönyv 1877.; MNL OL K 21 Őfelsége Személye Körüli M. Kir. Minisztérium Általános iratok Iktatókönyv 1222. k. 4848. 4885.

¹⁴⁴ MNL OL P 1441 5. d. 15. t. Id. Darányi Ignác levelei ifj. Darányi Ignácnak 1856–1877.

¹⁴⁵ Finaly I.: *A magyar földért i. m.* 33.; Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849–1927) i. m.* 35.

Takarékpénztár titkára lett és 1876-ban a II. kerület képviselőjeként a főváros törvényhatósági bizottságában is helyet foglalhatott, minden bizonnyal egyre terheesebbnek érezte, nemcsak a sokszor kellemetlen feladatok elvégzését, de idősebb Darányi folyamatos gyámkodást is.¹⁴⁶ Esetleges nagypolitikai ambícióiról viszont szűkebb családja előtt is hallgatott, olyannyira, hogy ezekkel kapcsolatban gyerekkori jó barátja és húgának Darányi Borbálának férje Hóman Ottó is teljesen tájékozatlannak mutatkozott.¹⁴⁷ Idősebb Darányi tehát, ha szól is Tiszának fia jövője érdekében, a politikai pályán való támogatást és az ő érdemeiért adományozott, de valójában fia jövőbeli társadalmi státuszának emelésére szolgáló nemesség adományozását biztosan nem kérte. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a rangemelés híre nem egy betegeskedő, de még relatíve jó karban lévő öregemberhez, hanem az eljárás miatt már tiltakozni nem tudó haldoklóhoz érkezett.

2.2. A birtokos nemes. Ifjabb Darányi Ignác.

Idősebb Darányi halála után ifjabb Darányi pályafutása Tisza Kálmán segítségével meredeken ívelt felfelé, és az 1881-es képviselőválasztáson a Szabadelvű Párt színeiben a II. kerület mandátumát is sikerült megszereznie.¹⁴⁸ Fehér szerint nem tudni, hogy a megválasztást az etetéssel-itatással összekötött és kortesnótával is megfűszerezett választási hadjáratnak, vagy a meggyőző kortesbeszédének köszönhet-e, a hírlapi tudósításokból azonban egyértelműen kiderül Darányi győzelme egy a Szabadelvű Párton belüli politikai háttéralku eredményeként születhetett meg.¹⁴⁹ Képviselőházba kerülése nemcsak szűkebb családi körében okozott szenzációt, de Hóman Ottó kolozsvári tanártársai is nagy meglepetéssel olvasták a lapokban a

¹⁴⁶ Idősebb Darányi súlyos betegsége ellenére is csak az ügyek gyakorlati intézését bízta ifjabb Darányira, s a Teleki Józsefné örökösei hivatalos megbízottjaként továbbra is a házában őrizte a család pénztárát és a levéltárat. MNL OL P 1439 5. tétel Zeyk József a Teleki Józsefné örökösei közös meghatalmazottja elismervénye id. Darányi halála után átnézett pénztár, és levéltár állapotáról, egyben a megbízatás átadása ifj. Darányi Ignácnak. 1877. június 13.

¹⁴⁷ MNL OL P 1441 8. d 15. t. Hóman Ottó levele Darányi Ignáchoz, 1872. november 27.

¹⁴⁸ Ifjabb Darányi már gimnáziumi éveitől többször vendégeskedett Geszten. MNL OL P 1439 1. d. 6. t. Tisza Kálmán levele Idősebb Darányi Ignáchoz, 1867. szeptember 19.

¹⁴⁹ A Vizivárosban négy kormánypárti jelölt indult, köztük Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter, akik a választási hadjárat során sorra visszaléptek Darányi javára. *Fővárosi Lapok*, 1881. április 6. 421., *Fővárosi Lapok*, 1881. április 20. 492.; *Fővárosi Lapok*, 1881. április 22. 501., *Fővárosi Lapok*, 1881. április 27. 529.; *Fővárosi Lapok*, 1881. május 5. 592. *Fővárosi Lapok*, 1881. május 11. 608. *Fővárosi Lapok*, 1881. május 31. 608. *Fővárosi Lapok*, 1881. június 4. 734., *Fővárosi Lapok*, 1881. június 25. 834.

hírt a 32 éves új képviselőről, aki a választáson való fellépésével egyidőben Béla öccsével közösen új birtokot is vásárolt a Pest megyei Tökön.¹⁵⁰

Fehér véleménye szerint ifjabb Darányi „édesapja halálával Tasson örökölt mintegy 700 katasztrális hold földbirtokot, amely 1848 előtt édesanyja családja, a Földváryak tulajdonában volt.”¹⁵¹ Idősebb Darányi és felesége, Földváry Borbála közös végrendelete szerint viszont a tassi Földváry hozomány mindössze 110 holdból állt, melyhez idősebb Darányi „hosszú éveknek folytonos munkálkodása gyümölcseként” még közel 200 holdat szerzett. Felesége hozományának része volt a Földváryak és rokon családtagjaikkal közösen birtokolt osztatlan tetétleni birtok mintegy 30 holdnál nem több földdarabja is, melyet az évek során Darányi a birtokostársaktól való vásárlásokkal hozzávetőleg 300 holdra tudott kiegészíteni.¹⁵² Az első, 1866. augusztus 22-én a feleségével közösen írt örökösödési szerződést és végrendeletet 1870. március 15-én pótvégrendelettel, 1873. április 16-én közös pótvégrendelettel, végül halála előtt négy hónappal, 1877. február 1-én egy fiókvégrendelettel egészítette ki. A végrendeletből nemcsak az a tény válik egyértelművé, hogy a családját életében vasakarattal kézben tartó idősebb Darányi gyermekei további sorsára halála után is komoly befolyással kívánt lenni, kiderül az is: családja gazdasági és társadalmi emelkedését nem földbirtokai növelésében, a földbirtokosi státusz erősítésében, valamint a nemesi cím megszerzésével a birtokos nemességhez való felzárkózásban látta. Polgári identitásának megfelelően a releváns képzettség megszerzése és munkájának, teljesítményének, emberi hitelének elismertetése mellett legfőbb céljának a stabil anyagi helyzet elérését tekintette, melyhez keresete értékpapírokba és takarékpénztári könyvekbe fektetése megfelelő stratégiának mutatkozott.¹⁵³

A vagyona oroszlanrészét értékpapírokban tartó apa valóban Ignác fiára hagyta a tassi birtokot, mivel azonban a három másik fiúra Bélára, Kálmánra és Gyulára hagyományozott tetétleni földek nem voltak nagyobbak és értékesebben a tassiaknál, ifjabb Darányinak az értékpapírokból, illetve a készpénzből arányosan kisebb részt juttatott. A lányok Borbála és Erzsébet a budai Ötpacsirta utcai ház és egy budai szántóföld fele-fele részén túl szintén arányosan részesültek az ingó értékekből. Mivel 1868-ban a végrendelet készítésekor gyermekei még kiskorúak voltak, felesége gyámi pozíciójának meghagyása mellett idősebb

¹⁵⁰ MNL OL P 1441 7. d. 15. t. Hóman Bálint tisztartó Darányi Ignáchoz, 1881. március 18.; MNL OL P 1441 8. d. 15. tétel, Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak, Kolozsvár, 1881. április 16.

¹⁵¹ Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849–1927) i. m.* 75.

¹⁵² MNL OL P 1438 2. cs. 3. t Id. Darányi Ignác kataszteri birtokíve, Tass; BFL IV.1411.b. 1877. 02383, Darányi, Árvaszéki ügyek, Hagyatéki ügyek, Az osztatlan Földváry nemzetség osztálykulcsainak kivonata. 1864. január 23.

¹⁵³ BFL IV.1411.b. 1877. 02383. Árvaszéki ügyek Hagyatéki ügyek, Darányi Ignác és Földváry Borbála közös végrendelete 1866. augusztus 22.

Darányi megbízható rokoni és baráti férfiak tutorságának igénybevételét is elrendelte kikötve, hogy a vagyon 1882-ig, míg a legkisebb gyermek is el nem éri nagykorúságát osztatlan formában maradjon meg. 1877. június 11-én bekövetkezett halálakor azonban két nagykorú fia, Ignác és Béla és ezzel a véleménnyel anyjuk Földváry Borbála is egyetértett, végre elérkezettnek látták az időt, hogy jövőjüket az apjuktól eltérő és számukra megfelelőbb elképzelések szerint alakítsák. Miután az árvaszékkal folytatott több mint két évig tartó kérvényezések és egyeztetések után engedélyt kaptak rá, az értékpapírok jó részének eladásával Darányi Béla, Kálmán és Gyula számára, (Kálmán és Gyula még kiskorúak voltak), a tetétleni örökölt földek szomszédságában megvásároltak egy 632 katasztrális hold területű birtokot, majd 1881-ben Darányi Ignác képviselővé választását követően Béla öccsével közösen a tőki birtok megvásárlása következett.¹⁵⁴ A későbbiekben öröksége és jövedelme nagy részét is földbirtokokba fektető Darányi a parlamenti képviselők földtulajdonairól publikált kimutatás szerint a századfordulóra 4936 katasztrális hold¹⁵⁵ tulajdonosaként egy középbirtokos nemes társadalmi pozíciójába tornázta fel magát, melyet apja polgári mentalitásánál és értékrendjénél saját közéleti, politikai szerepvállalásához sokkal megfelelőbbnek találhatott.

Az új keletű nemesség és földbirtokosi rang azonban, melyet az ellenzéki lapok nemegyszer az emlékezetébe idéztek, arra ösztönözte, hogy megpróbálja felderíteni a Darányi família esetleges nemesi eredetét. Nagy Iván munkája X. kötetében ugyan említ egy Darányi családot, ám Nagy ezt az adatot Fényes Elek Geográfiájára hivatkozva közölte, mivel azonban Fényes jól ismerte idősebb Darányit ezen a nyomon nem lehetett elindulni.¹⁵⁶ Az 1902-ben Illésy János által megjelentetett és az 1754-55. évi országos nemesi összeírás adatait tartalmazó kiadványban viszont szerepelt egy Darányi János, aki Ung vármegyében igazolta nemességét.¹⁵⁷ Darányi egyik kecskeméti rokona Darányi Ferenc ügyvéd, akire mivel nem volt idősebb Darányi egyenes ági leszármazottja természetesen nem vonatkozott az 1877-es nemesítés, a kecskeméti református anyakönyvek Darányiakra vonatkozó adatainak összegyűjtésével és egy Darányi családfa összeállításával igyekezett kapcsolatot teremteni az Ung megyei nemes Darányi és a kecskeméti Darányiak között. Kutatása eredményét bemutatta Darányi Bélának is, aki a jó hírről levélben tudósította a nyári pihenését külföldön töltő

¹⁵⁴ BFL IV.1411.b. 1877. 02383. Árvaszéki ügyek Hagyatéki ügyek Darányi Béla és özvegy Darányi Ignácné kérvénye Budapest Főváros Árvaszékéhez, 1879. január 19.

¹⁵⁵ Fehér Gy: *Darányi Ignác (1849–1927)* i. m. 77.

¹⁵⁶ Fényes Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 2. Pest. 1837. 82.; Fényes Elek: *Magyarország leírása* 2. Pest. 1847. 510. Idősebb Darányi adatszolgáltatóként vett részt ebben a munkában. Kapcsolatuk a Magyar Gazdasági Egyesületben kezdődött.

¹⁵⁷ Illésy János: *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás*. Budapest, Athenaeum, 1902. 119. A listák a személyek nevein túl semmilyen más információt nem tartalmaznak.

bátyját.¹⁵⁸ A belügyminisztériumot azonban ezek az adatok nem győzhették meg, mivel Darányi Ferenc 1908-ban csak nemesség adományozásáért és nem régi nemesség megerősítéséért folyamodhatott.¹⁵⁹

Mészáros János kecskeméti református lelkész viszont, aki az adatgyűjtéshez ugyancsak a kecskeméti református anyakönyveket és a rokon vagy rokonnak vélt családtagok szóbeli tájékoztatásait használta fel, az Ung megyei nemes Darányi és a kecskeméti Darányiak közötti kapcsolatot is megtalálni vélte.¹⁶⁰ E kutatások eredményeként Kempelen Béla, aki a Darányiakkal kapcsolatos adatokat minden bizonnyal Darányi Ignáctól kapta meg, a *Magyar nemes családok* című munkája 1918-ban megjelent harmadik kötetében a család leszármazásának bizonyítására egy olyan családfát közölt, mely ugyan a genealógia kutatás legalapvetőbb szakmai követelményeinek sem felel meg, ám egy laikus érdeklődő számára kellő nyomatékkel bizonyította a Darányiak régi nemesi eredetét.¹⁶¹ A családfa abszurditását jól jelzi, hogy Darányi Ignác egyik képviselőtársa, a Tolna megyei Darány puszta született katolikus vallású Darányi Ferenc, aki semmiféle rokoni kapcsolatban nem volt a földművelődésügyi miniszterrel, csak egy volt a számtalan Darányi között, akik ez időben Magyarország különböző pontjain élve ugyanannyi „joggal” származtathatták volna le családjukat az Ung megyei nemes Darányitól, mint ő.¹⁶²

2.3. A Darányiak genezise

Azt, hogy kik voltak valójában a kecskeméti Darányiak annál is inkább érdemes megvizsgálni, mivel idősebb Darányi polgári mentalitásának gyökerei alighanem Kecskemét mezővárosnak a

¹⁵⁸ MNL OL P 1441 5. d. 15. t. Darányi Béla Darányi Ignáchoz, 1902. augusztus 19.

¹⁵⁹ MNL OL K 19 Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára Királyi könyvek 71. k. 881. 1908. június 2. Nemesség adományozása Darányi Ferenc ügyvéd Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszteletbeli főügyésze számára; MNL OL K 20 Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára Elnöki iratok 1908. 1123. sz.

¹⁶⁰ MNL OL P 2256 Mészáros János kecskeméti református lelkész Darányi Ignácnak 1914. május 23.

¹⁶¹ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 3. k. Caballini–Ezbar. Grill. Budapest. 1912. 244-245.

¹⁶² *Darányi Ferenc életrajza 1905-1906. évi országgyűlés*. Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. 244. Budapest. 1905.; Darányi János Arad város főorvosa, aki Heves megyében született 1819-ben szintén nem volt rokoni kapcsolatban a kecskeméti Darányiakkal. *Szinyei J.*:1895. i. m. 628.; Kecskeméten is éltek katolikus Darányiak. Özvegy Csősz Mihályné Darányi Erzsébet kecskeméti születésű katolikus vallású 35 éves napszámosnőt 1883-ban tartóztatták le Budapesten és tulajdon elleni kihágásért négy napra elzárásra ítélték. BFL VII.103. 1883. 790. IV-X. kerületi Büntető Járásbírósági Fogház iratai, vizsgálati foglyok törzskönyve; Darányi Bertalan gyöngyösi születésű katolikus vallású 20 éves utcaseprőt 1886. április 5-én tartóztatták le Budapesten lopási kísérletért. BFL VII.103. 1886. IV-X. kerületi Büntető Járásbírósági Fogház iratai, vizsgálati foglyok törzskönyve. A fogolytörzskönyvben találhatóak még református és zsidó vallású Darányiak is

koraúj kori Magyarország jobbágytelepüléseitől eltérő feudális jog-és birtokviszonyaiban keresendő, mely lakosságának a paraszt polgárosodás lehetőségét már a jobbágyfelszabadítás előtt két évszázaddal korábban biztosította. Kecskemét mezőváros lakói jogilag jobbágyok voltak ugyan, de nem voltak közvetlen kapcsolatban földesuraikkal és terheiket minden évben meghatározott pénzösszegekben válthatták meg. A lefizetett földesúri cenzus fejében közösen birtokolták a város határát és a közös legelőn kezdetben ingyen, később csekély bérért legeltethettek. A szabad foglalkásként szerzett szántóikat, szőlőiket tulajdonukként használhatták és örökíthették, majd a szabad foglalkás lezárulása után különböző szolgáltatásokért cserébe a várostól is kaphattak szántóföldeket, melyek szintén örökíthetők voltak. A nyomáskényszer ismeretlen fogalom volt a számukra, évről évre ugyanazon a területen gazdálkodhattak és a városban polgárjoggal, saját fundussal, házzal rendelkeztek. A mezővárosi önrendelkezés és önigazgatás évszázadok alatt kialakult rendszere pedig minden polgárjoggal rendelkező lakosnak lehetőséget adott a közösséget érintő ügyekbe való beleszólásra s joggal gondolhatjuk, hogy a 19. századi magyar polgárosodás önkormányzatiságának és szakigazgatásának gyökerei, melynek idősebb Darányi, mint gazdatiszt, ügyvéd, presbiter polgár ugyancsak aktív résztvevője volt részben ehhez a rendszerhez nyúlnak vissza.¹⁶³

A Finaly által lejegyzett családi legenda szerint a Darányiak a török elől menekültek Somogy megyéből a Felvidékre. Ezt az állítást ugyan semmiféle adat sem támasztja alá, de az Ung megyében 1754-ben nemességét igazolt Darányival kizárólag e fikció által lehetett kapcsolatot teremteni. A legenda másik lényeges eleme a katonai szolgálatokért kapott nemesség, és ez nem Darányi Ignác, hanem Hóman Bálint elképzelései nyomán került a történetbe. Hóman a Magyar Történet IV. kötetéből próbálta meg „rekonstruálni” a felvidéki református Darányiak bekapcsolódását Thököly hadjáratába, akik a „török kitakarodása után szegény katona nemesként” költöztek volna Kecskemétre.¹⁶⁴

Hogy a Darányiak mikor és honnan kerültek a mezővárosba nem lehet pontosan megállapítani, és azt is csak feltételezhetjük, hogy nevüket sok más kecskeméti családhoz hasonlóan arról a településről kaphatták ahonnan elszármaztak.¹⁶⁵ A hódoltság korában

¹⁶³ Iványosi Szabó Tibor: A civis közösség formálódása Kecskeméten a 16-17. században. *Levéltári Közlemények* (2013) 84. 27–112. (továbbiakban: Iványosi Szabó T: A civis); Szakály Ferenc: *Török kori történelmünk kritikus kérdései*. Szerk. Glatz Ferenc Akadémiai Műhely, Székfoglalók (1995–1998) 1. Budapest. 1999. 1–15. (a továbbiakban Szakály F.: *Török kori*)

¹⁶⁴ OSZK Kt. Fond 15/18. Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről

¹⁶⁵ Iványosi-Szabó Tibor: *Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése. A kecskeméti Ladányiak (1648-1853)*. Bács-Kiskun megye múltjából 20. Kecskemét. 2005. 13. (továbbiakban Iványosi Szabó T: *Egy parasztcsalád*)

Kecskemét mezőváros állandó célpontja volt az időről-időre megismétlődő migrációnak, és különösen intenzív volta a népmozgás a Dél-Dunántúl, Baranya és részben Somogy irányából.¹⁶⁶ A Somogy és Baranya határán fekvő Darány település, mely a babocsai váruradalomhoz tartozott az 1550-es évektől folyamatos csatározások középpontjába került, s bár végleg nem néptelenedett el lakosságának nagy része a harci események következtében elvándorolt.¹⁶⁷ Az 1559. évi török defterek kecskeméti összeírásában a Darányiak még nem szerepelnek, de ugyanez az összeírás regisztrálja Ócsán néhai Darányi Balázst, aki az előző 1545. évi összeírás óta halt el, fiát, Mihályt, valamint a szintén elhalt Darányi Jánost és annak nős fiát, Ferencet. Mivel a 1585. évi szegedi defterben is szerepel egy Darányi Lukács, ezekből az adatokból csak arra következtethetünk, hogy 1545-ben és 1559-ben Ócsán, 1585-ben pedig Szegeden éltek olyan adózó jobbágyok, akik a nevük alapján származhattak a Baranya megyei Darány településről.¹⁶⁸

Bár Kecskemét város jegyzőkönyveinek nagy része a második világháború utolsó hónapjaiban sok más értékes levéltári irattal együtt megsemmisült, a megmaradt töredékek, másolatok, valamint a 17. század közepétől fennmaradt adó- és számadáskönyvek, dézsma- és robotlajstromok segítségével megállapítható, hogy a Darányiak már 1660-as években is a város gazdái közé tartoztak.¹⁶⁹ A magisztrátus jegyzőkönyvének 1661. szeptember 26-i bejegyzésében a bíró Darányi Gergely és Kerekes Imre vitás ügyében tesz igazságot, és az 1663. évi adólajstrom két adózó gazdájáról Darányi Gergelyről és Darányi Mihályról az is kiderül, hogy jelentős vagyonkülönbség volt közöttük, mivel Darányi Gergely mindössze 1, Darányi Mihály viszont 43 vadszám után adózott.¹⁷⁰ Az összeírásokból úgy tűnik a két Darányi között mentalitásbeli különbség is lehetett. Míg Darányi Mihály az egyébként vagyoni különbségtől vagy jogállástól függetlenül mindenki számára kötelező ingyenmunkából is derekasan kivette

¹⁶⁶ Iványosi Szabó Tibor: *Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában*. Baranyai Levéltári Füzetek 57. Pécs. Baranya Megyei Levéltár (1985) 13–24.

¹⁶⁷ Szakály Ferenc: *A babocsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babocsai vár 1563-as leltára*. Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv. 2. (1971) 51–84.

¹⁶⁸ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírásai*. Pest Megye Múltjából 3. Budapest. 1977. 116.; Káldy-Nagy Gyula: *Szegedi török számadáskönyvek az 1585-1588-as és az 1670-es évekből*. Dél-Alföldi évszázadok 18. Szeged. 2002. 27.

¹⁶⁹ Iványosi-Szabó Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I.* 1591–1711. Forrásközlemények 1. Kecskemét. 1996. 9–18. (továbbiakban Iványosi-Szabó T.: *A kecskeméti magisztrátus I.*)

¹⁷⁰ Iványosi-Szabó T.: *A kecskeméti magisztrátus I.* 80.; MNL OL Mikrofilmtár Kecskeméti Adólajstromok X 530 Filmszám: 3406; *Buza János*: Törökkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok 118. (1984) 1.; Iványosi-Szabó Tibor: *Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században*. Bács-Kiskun megye múltjából 22. Kecskemét, 2007. 9–10. (továbbiakban Iványosi Szabó T.: *Állattartásunk*)

a részét, addig Darányi Gergely tilosban borozásért fizetett büntetést.¹⁷¹ A Darányiak az 1677-ben a kertes, illetve a kert nélküli gazdákról készített lajstromban is szerepelnek, mely ugyancsak azt bizonyítja, hogy azok közé a családok közé tartoztak, akik már régóta rendelkeztek a város határában mezei kerttel, azaz szántófölddel.

Anyakönyvek hiányában nem lehet megállapítani az összeírásokban szereplő Darányiak közötti rokonsági kapcsolatokat, de például az 1678-ban elhunyt gazdák között szereplő Darányi Márton bizonyosan leszármazottak nélkül özvegyként, vagy még, mint fiatal nőtlen gazda halhatott el, mivel mezei kertjét bár joga lett volna rá, nem örököltte valamelyik családtagjára és az a közösség szabályai szerint visszaszállva a városra ismét igényelhetővé vált.¹⁷² Darányi György 1686-ban a ridegek között adózott, 1686-ban viszont már önálló gazdaként fizette a gabonadézsmát a szintén önálló gazdaként nyilvántartott Darányi Jánossal együtt.¹⁷³ A következő évek összeírásai szerint Darányi György elsősorban élő állatokból álló vagyona fokozatosan gyarapodott és 1704 és 1707 között már 60 vadszám után fizetett adót.¹⁷⁴ Az 1715. és az 1720. országos összeírásokban még szerepel a neve, de az 1728-as megyei összeírásban nincs nyoma, 1730-ban pedig biztosan halott volt már, mert az özvegye az 1730. április 13-án Kecskeméten megtartott úriszéken perelt elhalt ura Homok nevezetű földjéért.¹⁷⁵ Valószínűleg az ő unokájuk volt Darányi György, akinek felesége, Veresmarti Judit gyermektelen özvegyként 1800. augusztus 2-án végrendelkezett.¹⁷⁶

Az anyakönyvi adatok hiánya miatt a kecskeméti lelkészek sem ifjabb Darányi Ignácnak, sem később Hóman Bálintnak nem tudtak a 18. század első harmadánál messzebbre vezető családfát összeállítani és a gyakran ismétlődő azonos keresztnév a leszármazási ágak szétválasztását is megnehezítették. Érdekes módon Hóman, aki nem kis energiát ölt abba, hogy amennyiben azokról tudni lehetett, hogy armalisták a más településekről származó Darányiakkal rokon családok adatait is összeszedje, a kecskeméti levéltárosok segítségét nem

¹⁷¹Iványosi-Szabó Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 1. 1633–1700* Forrásközlmények 12. Kecskemét. 2008. 220–221. 240. 247. 252. (továbbiakban Iványosi Szabó T.: *Írott emlékek 1.*)

¹⁷²Iványosi-Szabó T.: *Írott emlékek 1. i. m. 544.*; Iványosi-Szabó Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 2. 1633–1700.* Forrásközlmények 12. Kecskemét. 2008. 562. (továbbiakban Iványosi-Szabó T.: *Írott emlékek 2.*)

¹⁷³Iványosi-Szabó T.: *Írott emlékek 2. i. m. 715. 779. 787.*

¹⁷⁴Iványosi-Szabó Tibor: *Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században.* Bács-Kiskun Megye múltjából XXII. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2007. 28

¹⁷⁵MNL OL 1715. évi országos összeírás. 3845. 312–341; MNL OL 1720. évi országos összeírás. 982.; Borosy András: *Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I.* Pest Megye Múltjából 8. Budapest. 1997. 555–597.; Borosy András–Kiss Anita–Szabó Attila: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok III. 1717–1730.* Pest Megyei Levéltári Füzetek 35. Budapest. 2003. 282.

¹⁷⁶Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820.* Forrásközlmények 7. Kecskemét, 2004. 115–116. (továbbiakban: Iványosi Szabó T.: *Kecskeméti testamentumok III.*)

vette igénybe annak érdekében, hogy a Darányiak származásáról végső bizonyosságot nyerjen, noha történészként nyilván tisztában volt azzal, hogy a rendkívül gazdag koraújkori iratanyagot őrző városi levéltárban jó eséllyel találhatna információkat.¹⁷⁷

Az 1712-től, ha pontatlanul is, de vezetett anyakönyvek valamit a különböző összeírások adatai alapján arra következtethetünk, hogy idősebb Darányi Ignác családja nem Darányi György, hanem Darányi Ferenc ágából származott, aki az 1715. és az 1720. évi országos valamint Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi összeírásaiban is feltűnik, s az ő ugyancsak Ferenc nevű fiának 1731-ben született György nevű gyermeke volt idősebb Darányi Ignác nagyapja.¹⁷⁸ Darányi György 1764-től a városi tanács hivatalos képviselőjeként több végrendeletet hitelesített aláírásával, tehát minden bizonnyal elvégezte a kecskeméti református gimnázium felsőbb osztályait is és felesége, Kun Ilona apja, Kun Pál tanító ugyancsak a város vékony értelmiségi rétegéhez tartozott.¹⁷⁹ György nevű fiuk, idősebb Darányi édesapja 1771. május 11-én született és huszonegy évesen 1792. július 30-n vette feleségül Kiss István lányát, Erzsébetet.¹⁸⁰ Az 1794-es vagyonösszeírásban már önálló gazdaként szerepelt és az évenként megismétlődő összeírásokban pontosan nyomon követhető vagyoni állapotának alakulása, mely alapján a kecskeméti kisgazdák népes csoportjába tartozhatott. Saját tulajdonában ugyan csak egy 10 pozsonyi mérős szántóföld és 8 kapa szőlő volt, de viszonylag jelentős állatállománnyal rendelkezett és hat ökrével évről évre képes volt megművelni árendába birt földterületét, melynek nagysága az évek során 10 és 50 hold között ingadozott. A népesség szaporodása és a legelő területek csökkenése miatt a 18. század végén a kecskeméti gazdák a nagyállattartás helyett a jobban jövedelmező sertés és juhtenyésztéssel kezdtek el foglalkozni, s így tett Darányi György is, akinél az 1800-as vagyonösszeíráskor már 100 juhot vettek nyilvántartásba.¹⁸¹ Egy 300 forintos adóssága és a szinte minden második évben születő gyermekek növekvő száma azonban megakadályozta őt vagyona jelentősebb gyarapításában. Az 1811-ben született Ignác a családi emlékezet szerint 14-ik, s egyben utolsó gyermeke lett volna, de ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy húga Erzsébet, aki a gyászjelentése

¹⁷⁷MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok

¹⁷⁸MNL OL Anyakönyvek Kecskemét református vegyes 1712-1890. X 2296 Filmszámok: A 691–692, A 696–699; Hóman Mészáros János kecskeméti lelkész által Darányi Ignác miniszternek írt adatok alapján a Kecskemétre beköltözött első Darányinak Darányi Györgyöt vélte a családfát azonban nem tudta tőle levezetni. MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok Leszármazási táblázatok

¹⁷⁹Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767*. Forrásközlemények 4. Kecskemét, 2002. 306.; Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskeméti testamentumok II. 1768–1785*. Forrásközlemények 5. Kecskemét. 2003. 20. 22. 27. 33. 230. 263.

¹⁸⁰ MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok, Darányi György születési és házassági anyakönyvi kivonata

¹⁸¹ MNL OL Mikrofilmtár Kecskeméti Összeírások X 1941 Filmszámok: 28424–28428

szerint 1895-ben 76 évesen halt meg, bátyjánál kilenc évvel később 1819-ben jött a világra.¹⁸² A család gazdálkodásának kiszámíthatatlanságára jellemző adat, hogy röviddel Darányi Ignác születése előtt apjánál az éves vagyonösszeíráskor az 5 pozsonyi mérős szántóján és 4 kapa szőlőn túl csak egy fejős tehenet tudtak nyilvántartásba venni.

Darányi György tanulmányairól nem tudunk semmit, de Ignác a kecskeméti gimnázium tanulójaként 1826-ban retorika tantárgyból „első eminensi grádust nyert,” tehát a családban a tanulásnak, mint az előrejutás egyik lehetséges eszközének meghatározó szerepe lehetett.¹⁸³ Mivel Kecskeméten a Darányi Györgynél jóval módosabb gazdák is személyesen vezették a gazdaságukat cselédek mellett gyermekeiket is bevonva a termelőmunkába, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk idősebb Darányi Ignác iskolai tanulmányai mellett apja földjein dolgozva szerezte meg gazdasági ismeretei alapjait.¹⁸⁴ A család feje által megszabott szigorú munkarend és takarékoság, mely egyébként általános jellemzője volt a kecskeméti gazdacsaládok életvitelének, ugyancsak mély nyomokat hagyott benne, s saját gyermekei nevelését a későbbiekben maga is hasonló módon irányította.

A család nemesi eredetét egyértelműen cáfolják Kecskemét város időről időre megismételt nemesi összeírásai, melyekben sohasem fordul elő a Darányiak neve. Mivel a 17. század második felétől a város vezetése és a helyi nemesek között állandósultak a konfliktusok, az összeíróknak több esetben nemcsak a kétségtelenek és a kétségesek, de a kétségtelenül nem azok kategóriájára is kiterjedt a figyelme. Ha a Darányiakat, ahogy azt a Finaly könyv állítja „mindig is” nemesnek tartották volna a városban, annak a számtalan fordulatot megélt és hosszú évtizedekig húzódó konfliktusban írásos nyoma maradt volna.¹⁸⁵ A Hóman által összegyűjtött adatok alapján a Darányiakkal rokon Kiss, Nagy és Kun családok viszont az armalista nemesek közé tartoztak, akik a város több más gazdacsaládjához hasonlóan a 17. század folyamán földesuraik segítségével és közbenjárásával pénzért vásárolták meg nemességüket.¹⁸⁶ Nemesi birtokkal természetesen nem rendelkeztek háztelkeik, szántóföldjeik, szőlőik után ugyanúgy adóztak és a kiszabott közterheket ugyanúgy viselték, mint a város többi, jogilag jobbágnak minősülő lakója. A Finaly életrajzban leírt és Hóman által sugalmazott 250 holdas családi birtok tehát ugyanúgy a fikciók birodalmába tartozik, mint a katona nemesség, mely a későbbiekben

¹⁸² MNL OL P 1438 Darányi család egyetemére vonatkozó iratok, 2. cs. 7. t. Gyászjelentések, Áág Mihályné, Darányi Erzsébet gyászjelentése

¹⁸³ Tudományos Gyűjtemény I. kötet. 1826. 114.

¹⁸⁴ Iványosi Szabó T.: *Egy parasztcsalád i. m.* 110–111.

¹⁸⁵ MNL OL Mikrofilmtár Kecskemét. Nemességi iratok gyűjteménye X 4931–2, Filmszámok: B 1428, B 1429, B 1430.

¹⁸⁶ MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratok; Iványosi Szabó T.: *Egy civis közösség i. m.* 104.; Szakály Ferenc: Magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok* 126. (1992) 5-6. 582.

egyébként más kecskeméti armalista családok legendáriumában is megjelent.¹⁸⁷ Úgy tűnik Hóman, miközben 1940-ben a Darányiak, elsősorban Darányi Ignác miniszter példájával az általa oly fontosnak tartott nemzeti birtokpolitika szükségességére és a természetesen jó részt nem nemesi eredetű magyar gazdátársadalom nemzetfenntartó szerepére kívánta felhívni a figyelmet, egyúttal a Darányi család (és a saját) politikusi szerepvállaláshoz a már ifjabb Darányi Ignác idejében elvárt nemesi eredetet is igazolni kívánta. E kettős törekvés különös eredményeként vált a már a 17. század második felében a parasztpolgárosodás útján elinduló Darányiakból a 20. században „birtokos nemes.”

2.4. Egy konstruált családtörténet

1927. április 27-én reggel Darányi Ignác inasa hiába kopogtatott gazdjára Andrássy úti lakásának hálószoobaajtáján.¹⁸⁸ A 78. évében járó, influenzából lábadozó nyugalalmazott földművelődésügyi minisztert a halál váratlanul, de nem felkészületlenül érte. Végrendeletét már évekkel korábban elkészítette, sőt közvetlen környezete számára részletes utasításokat hagyott hátra a halálát követő azonnali tennivalókról is.¹⁸⁹ Mivel Darányi soha nem nősült meg és gyermekei sem voltak, testvérei, illetve elhalt testvéreinek leszármazóitai örökölték utána. Hóman Bálint az 1908-ban elhunyt Hóman Ottóné Darányi Borbála, Darányi testvérhúga révén került az örökösök közé. A Darányi után maradt vagyon még a háborút követő infláció és a Trianoni döntéssel az új csehszlovák államhoz csatolt Örsújfaluban fekvő birtokának elvesztése

¹⁸⁷ Dr. Szappanos Sándor: A kecskeméti Szappanos család. *Magyar Családtörténeti Szemle* (1941) 39–42.; Nagy I., 10, 1863, 491.

¹⁸⁸ A napilapok Darányi utolsó napjáról és halála körülményeiről részletes tudósításokat közöltek. Darányi Ignác meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1927. április 28. 3.; Az utolsó két nap. *Az Est*, 1927. április 28. 2.; Darányi Ignác meghalt. *Pesti Hírlap*, 1927. április 28. 4.; Meghalt Darányi Ignác. *Ujság*, 1927. április 28. 4.; Ma éjszaka hirtelen meghalt Darányi Ignác. *8 Órai Ujság*, 1927. április 28. 3.

¹⁸⁹ Darányi Ignác feljegyzése halála esetére. 1921. október 22. OSZK Kt. Fond 35 Darányi Ignác irathagyatéka. Rendezés alatt (továbbiakban Fond 35.)

után is tisztességesnek volt mondható. A hagyatéki leltárak és jegyzőkönyvek tanúsága szerint az ingó és ingatlan vagyon cselekvő állapotának végösszege 804 528 pengőt tett ki.¹⁹⁰

A hagyatéka azonban nem csak ingó és ingatlan vagyontárgyakból állt. Darányi az Andrássy úti lakásban, ahol már több mint harminc éve élt, a pályafutásának különböző állomásait dokumentáló iratok és levelezések hatalmas gyűjteményét is őrizte. A lakásban készített hagyatéki leltárban iratokat ugyan nem említene, ám Deák Béla, Darányi titkára a halálesettel összefüggő kiadásokkal kapcsolatban készített feljegyzésében „a lakásban lévő irományok, könyvek rendezéséért” 50 pengő kifizetését regisztrálta.¹⁹¹ Bár az irathagyatékáról a hagyatéki eljárás terjedelmes dokumentációjában nem esik több szó, egyértelmű, hogy az örökösök – minden bizonnyal informális egyeztetések után – az iratok megfelelő elhelyezésével Hóman Bálintot, Darányi unokaöccsét, a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban Nemzeti Múzeum) főigazgatóját bízták meg.¹⁹² Hóman az 1923. december 20-án elmondott főigazgatói beköszönő beszédében úgy emlékezett, hogy Egyetemi Könyvtár-i kinevezése óta¹⁹³ hivatali előre haladása érdekében nem vett igénybe semmiféle „családi, társadalmi, politikai” protekciót, ám ez nem volt egészen igaz.¹⁹⁴ Szorgalma és tehetsége mellett nagybátyja, Darányi Ignác politikai pozíciója, társadalmi kapcsolatai, illetve személyes presztízse – melyet Hóman szükség esetén nem habozott felhasználni – komoly segítséget nyújtott számára a kezdeti lépések megtételénél.¹⁹⁵

¹⁹⁰ BFL VII.12.b. 1927. 275466. A Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és peren kívüli iratok, Darányi Ignác Dr. hagyatéki ügye

¹⁹¹ Uo. Dr. Darányi Ignác úr hagyatékával kapcsolatban felmerült kiadások. 1927. június 21.

¹⁹² „A Darányi-örökösök könyvtárunknak adományozták néhai Darányi Ignác földművelésügyi miniszter könyv- és kézirat-hagyatékát.” (...) „A Levéltár gyarapodásából kiemelendő Darányi Ignác hagyatéka, melyben nagyértékű politikai és titkos levelezésén kívül számtalan elaborátum, tervezet, memorandum, irat és jegyzet található a háború előtti Magyarország nemzetgazdasági, mezőgazdasági, pénzügyi és kereskedelemügyi politikájára vonatkozólag.” (...) „Öröklététül elhelyezte Hóman Bálint főigazgató Darányi Ignác hagyatékát.” Lukinich Imre: Az Országos Széchényi Könyvtár 1928. évi állapota. *Magyar Könyvszemle* 36. (1929) 1–4. 101. 103. 105.

¹⁹³ Szögi László: *Hóman Bálint az Egyetemi könyvtárban* In: Történelmi áttekintés. Hóman Bálint a történész és a politikus. Szerk: Ujváry Gábor. Budapest. Ráció. 2011. 77.; „Abban az időben Hóman Ottó volt az én munkatársam. Okos ember volt, minden fontosabb ügyet megbeszéltem vele. Amikor Ottó meghalt, én neveztem ki a fiát, Bálintot.” Az Akadémia bölcsei 80 éven túl. Bárd Wlassics Gyula. *Pesti Napló*, 1936. november 8. 32.

¹⁹⁴ Dr. Hóman Bálint beszéde. (Elmondotta a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt beiktatásakor.) Budapest. 1924. 2.

¹⁹⁵ „Volna ezen kívül még egy kérésem Náci bácsihoz. Dedek közel négy hete nyugdíjazását kérte, és a direktor a kérvényt felterjesztve Tetzl Lőrincet a VII., engem a VIII. fizetési osztályba való előléptetésre ajánlott. Mivel Kovács Gyulának, a rektornak némi kételyei vannak Dedek nyugdíjigényének jogosságára nézve, ül az aktán, (mint hivatalos nyelven mondják.) Arra kérem tehát Náci bácsit, kegyeskednék Kovácshoz, ki egyik legnagyobb tisztelője Náci bácsinak s engem is mindig kitüntett barátságos viselkedésével, pár sort intézni, s abban hivatkozva házasságomra is, hogy jó volna rám nézve az előléptetés mielőbbi teljesülése, s arra kéri: szíveskedjék az ügyet lehetőleg sürgősen tárgyalatni, és a miniszterhez felterjesztetni.” Hóman Bálint levele Darányi Ignácához, 1913. október 8. OSZK Kt. Fond 35 Rendezés alatt (továbbiakban Fond 35)

Bár a Hómanok és Darányiak származásával kapcsolatos téves vélekedések egy részét már sikerült megcáfolni,¹⁹⁶ Hóman szüleiről, testvéreiről, Hóman ifjúságáról, illetve a család Darányi Ignáccal való kapcsolatáról a szakirodalom változatlanul keveset tud. Hóman a vele készült személyesebb hangú interjúkban szűkszavúan szól életének erről a korai időszakáról, ám a Hóman-¹⁹⁷ és a Darányi-irathagyatékok¹⁹⁸ gazdag anyaga számtalan információval szolgálhat annak a kutatónak, aki Hóman Bálint személyiségének jobb megértése érdekében a szűkebb családi háttér, illetve a Darányi Ignáccal való kapcsolat rekonstruálására vállalkozik.

A Hohmanok, ez Hóman Bálint családtörténeti kutatásaiból egyértelműen kiderül,¹⁹⁹ valamikor a 18. század első felében vándoroltak Magyarországra és Savoyai Jenő birtokán telepedtek le a Baranya megyei Majson. Hóman Ottó dédapja, Hohman János a 18. század derekán kerülhetett Baranyából a Tolna megyei Bátaszékra, ahol 1760-ban kötött házasságot Elisabeth Polnbergerinnel. Unokája, Hóman János takácsmester²⁰⁰ Bátaszékről is tovább vándorolva a Moson megyei Féltoronyból származó feleségével, Rausch Évával Magyaróváron alapított családot és Hóman Bálint édesapja, Ottó 1843. szeptember 3-án már Magyaróváron született. Hóman Ottó iratai és levelezése halála után nagyrészt szétszóródott, ezért ma már nehéz lenne megállapítani, hogy élete során szüleivel, testvéreivel milyen kapcsolatot ápolt. Édesanyja gyászjelenéséből²⁰¹ annyi mindenesetre kiderül, hogy 1884-ben négy élő testvére volt, ám valószínű, hogy velük való kapcsolata nem lehetett túl szoros. Hóman Ottót ugyanis Hóman Bálint uradalmi tisztartó – aki Hóman János féltestvérének, idősebb Hóman Bálintnak volt a fia – 1853-ban „örökbe fogadta”²⁰² sőt a későbbiekben elsősorban ő ambicionálta tudományos törekvéseit is.²⁰³

¹⁹⁶ Büky O.: *Család, identitás, politika. i. m.* 92–93. Büky O.: *Mezővárosi polgár vagy birtokos nemes i. m.* 145–169. A Darányiak származásával kapcsolatban Kerepeszki Róbert 2018-ban megjelent Darányi Kálmánról írt biográfiája a munka első, rövidebb változatában leírt helytelen adatokat ismétli meg. Kerepeszki R.: A „tépelődő gentleman” i. m. 13–15., Kerepeszki R.: Darányi Kálmán i. m. 27–30.

¹⁹⁷ OSZK Kt. Fond 15 Hóman Bálint iratai

¹⁹⁸ MNL OL P 1438–P 1443 Darányi család iratai; OSZK Kt. Fond 35

¹⁹⁹ MNL OL P 2256 A Darányi, Hóman, Dáni és Jurenák családok leszármazási iratai

²⁰⁰ Hóman János (1808–1875) takácsmester, Hóman Ottó apja, Hóman Bálint nagyapja.

²⁰¹ Hóman Jánosné Rausch Éva (1809–1884) Hóman Ottó anyja, Hóman Bálint nagyanyja gyászjelentése. OSZK Knyt. (<http://bit.ly/36tbwfo>, letöltés 2020. jan. 20.)

²⁰² Özvegy Hóman Bálintné Nagy Róza Hóman Ottó javára tett ajándékozási szerződéséből, illetve végrendeletéből egyértelműen kiderül, hogy az örökbefogadás jogilag nem történt meg. BFL VII.151 – 1888 – 0476. Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Bálintné halasi Nagy Roza és Hóman Ottó között létrejött ajándékozási szerződés; BFL VII.151 – 1888 – 0477. Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Bálintné halasi Nagy Roza végrendelete

²⁰³ Hóman Ottó (1846–1903) klasszika-filológus, tankerületi főigazgató, miniszteri tanácsos, a Vallás és Közoktatási Minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetője, Hóman Bálint apja.

Hóman Bálint tiszttartó,²⁰⁴ akit Glatz Ferenc Hómannal foglalkozó írásaiban következetesen Hóman vér szerinti nagyapjának nevez,²⁰⁵ 1820-ban született Bátaszéken és magyaróvári gazdasági tanulmányai idején nagybátyja, Hóman János, Hóman Ottó édesapja otthonában élt. 1843-ban Magyaróváron találkozott idősebb Darányi Ignáccal, aki akkor mint nőtlen, jogvégzett fiatalember az óvári gazdasági iskolába látogatott.²⁰⁶ Egy évvel később idősebb Darányi özvegy gróf Teleki Józsefné Teleki Zsófia birtokainak jószágigazgatója lett Ócsán,²⁰⁷ ahová számtartói minőségben magával vitte Hóman Bálintot is.²⁰⁸ 1846-ban mindketten megnősültek, idősebb Darányi Földváry Borbálát,²⁰⁹ Hóman Bálint pedig az egyik magyaróvári tanárának, Polák Ignácnak nevelt lányát, Nagy Rózát vette feleségül.²¹⁰ A nősülést mindkettőjük számára a biztos egzisztencia megszerzése tette lehetővé, Hómant ugyanis idősebb Darányi még az évben Tisza Lajos Nagykovácsi uradalmának számtartói pozíciójába segítette és ezzel megnyitotta számára a családalapítás lehetőségét.²¹¹ A Hóman házaspárnak azonban nem született gyermeke és minden bizonnyal ez volt az oka annak, hogy a későbbiekben egy rokoncsalád gyermekének örökbefogadása mellett döntöttek. A Darányi és a Hóman család élete tehát az 1840-es évektől szorosan összefonódott, majd Hóman Ottó és Darányi Borbála 1872-ben kötött házasságával ez a kapcsolat vér szerinti kötelékké vált.²¹²

²⁰⁴ Hóman Bálint (1820–1888) 1846-tól 1882-es nyugalomba vonulásáig Tisza Lajos Nagykovácsi birtokát igazgatta. A különböző források tiszttartónak, illetve számtartónak is nevezik.

²⁰⁵ Glatz Ferenc: Hóman Bálint életpályája. *História*, 2003/1; Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula i. m.* 467-499.

²⁰⁶ „Szegény Apa testi és lelki szenvedéseire gondolni nagyon rosszul esik. Hozzá tartozói mennyit szenvednek, azt én is érzem, hiszen nekem is Apám. 23 éves koromban ismertem meg Óvárott, 24 éves koromban Ő fogadott be - nyomasztó körülményeimet enyhítendő – szárnyai alá, és 26 éves koromban Ő tett önállóvá azon hivatalban, amit ma is betölteni szerencsém van.” Hóman Bálint tiszttartó levele ifjabb Darányi Ignáchoz, Nagykovácsi, 1877. április 21. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

²⁰⁷ MNL OL P 1439 1. d. 6. t. Gróf Teleki Józsefné levelei idősebb Darányi Ignáchoz, 1844. február 14. - 1844. július 21.

²⁰⁸ Fényes Elek: *Magyarország leírása* 2. Pest, 1847. 510.

²⁰⁹ OSZK Kt. Fond 35 Idősebb Darányi Ignác Földváry Borbálához írt leánykérő levele, 1846. november 22.

²¹⁰ OSZK Kt. Fond 35 Hóman Bálint és Nagy Róza házassági szerződése. Nagykovácsi, 1846. november 26.

²¹¹ OSZK Kt. Fond 35 A gazdasági felügyelői hivataltól N.Kovácsi számtartó Hómann Bálint úrnak levelek másolatban 1847-ik év májustól.

²¹² „Az egyetemi templomban tegnap volt dr. Hóman Ottó kolozsvári egyetemi ifjú tanár és a bájos Darányi Biri k.a. esküvője.” *Fővárosi Lapok*, 1873. január 1. 3.

2.5. Fikció és valóság. Az apa.

Hóman Ottót Ujváry Gábor „nemzetközi hírű klasszika-filológusként” említi,²¹³ noha egyetlen nagyobb lélegzetű műve, mely a többi publikációjához hasonlóan magyar nyelven jelent meg,²¹⁴ szakmai körökben rendkívül negatív kritikát kapott. E súlyos kudarc után pedig a klasszika-filológia tárgykörében többé egyetlen önálló művet sem írt, noha még hét évig működött rendes tanárként a Kolozsvári Egyetem klasszika filológia tanszékén. Klasszika-filológusként pedig nemhogy nemzetközi híre nem volt, de a magyarországi klasszika-filológia történetében is csak a szűk szakma által számontartott Hóman-Ábel vita őrzi a nevét.²¹⁵ Hóman Bálint maga is pontosan tudta, hogy édesapja elsősorban pedagógus és nem tudós volt, ezért nem véletlen, hogy a későbbiekben nem klasszika-filológusi, hanem pedagógusi, illetve oktatás szervezői tevékenységének igyekezett emléket állítani. Emellett gondoskodott arról is, hogy a jövő számára általa kialakított Hóman Ottó kép érdekében a családi iratok közül eltüntesse az apja sikertelen klasszika-filológusi pályájáról tanúskodó dokumentumokat. E tudatos szelekciónak eshetett áldozatul a Hóman Ottó klasszika-filológusi pályafutásának kezdetét bemutató levelezés is, melynek gondosan összeválogatott részletei ma már csak egy Hóman Bálint tollából származó narráció keretében olvashatóak az Egyetemes Filológiai Közlöny lapjain.²¹⁶ A Hóman Ottó pályafutásával kapcsolatos hamis narratívát azonban nem Hóman Bálint, hanem Hóman Ottó tanítványa Hegedűs István²¹⁷ indította útjára a róla írt nekrológjában, minden bizonnyal azért, hogy a volt tanárán esett szakmai méltánytalanságot helyre üsse.²¹⁸ Az 1941-ben megjelent *Erdély magyar egyeteme* című könyvben olvasható Hóman Bálint intenció

²¹³ Ujváry Gábor: Hómant még a népbíráóság sem illette olyan súlyos vádakkal, mint mai bírálói. *Magyar Nemzet*, 2015. július 27., Uő. A múlt politikája – Hóman Bálint megítéléséről. [ujkor.hu](https://ujkor.hu/content/mult-politikaja-homan-balint-megiteleserol) 2020. december 29. <https://ujkor.hu/content/mult-politikaja-homan-balint-megiteleserol> (utolsó letöltés 2021. január 20.)

²¹⁴ *Pindar versezetei. 1. kötet. Kritikai és magyarázó jegyzetekkel kiadja Hóman Ottó.* Teubner. Lipcse. 1876.

²¹⁵ Hegedűs István: *Emlékezés Ábel Jenő lev. tagról.* Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 10. (1900) 4. (továbbiakban: Hegedűs I.: *Emlékezés Ábel Jenő lev. tagról*); Kerényi Károly: Hegedűs István emlékezete. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 50. (1926); Németh G. Béla: Az Egyetemes Filológiai Közlöny 100 éves évfordulójára. *Filológiai Közlöny* 23. (1977) 4.; Borzsák István: Ábel Jenő. Akadémia. Budapest. 1981.; Borzsák István: Abelianae recentiora. *Antik Tanulmányok* 38. (1984) 1.; Szilágyi János György: „Mi filológusok.” *Antik Tanulmányok* 38. (1984) 2.; Borzsák István: Bajvívó eleink lándzsatorései. Az Ábel contra Hóman per aktáihoz. *Antik Tanulmányok* 68. (2004)

²¹⁶ Hóman Ottó levelei nyomán: A Philológiai Közlöny (1871–1872) *Egyetemes Filológiai Közlöny* 35. (1911) (továbbiakban: Hóman Ottó levelei nyomán: A Philológiai Közlöny)

²¹⁷ Hegedűs István (1848–1925) klasszika-filológus. 1871-ben rövid ideig a pesti egyetemen magántanárként oktató Hóman Ottó tanítványa volt, majd 1887-ben Hóman kolozsvári tanszékét kapta meg. 1890-ben a fiatalon elhalt Ábel Jenő utódként a pesti egyetem klasszika filológiai tanszékére nevezték ki.

²¹⁸ Hegedűs István: Hóman Ottó. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 27. (1903) 429–430.

szerint írt jellemzésből pedig Ujváry Gábor már joggal gondolhatta Hóman Ottót „nemzetközi hírű klasszika-filológusnak.”²¹⁹

Hóman Ottó a Budai Egyetemi Főgimnáziumban érettségizett, ahol utolsó évében későbbi szakmai riválisa Ponori Thewrewk Emil volt a görög tanára.²²⁰ Gimnáziumi tanulmányai idején Darányiék Ötpacsirta utcai házában lakott, nyáron viszont a Darányi gyerekek töltöttek hosszabb-rövidebb időt Hómanék Nagykovácsot otthonában. Hóman Bálint a Darányi gyerekek neveléséből is kivette a részét, de nemcsak gazdasági, csillagászati vagy ornitológusi szakismereteit osztotta meg velük.²²¹ Ifjabb Darányi kisiskolásként Nagykovácsból Hóman Bálint segítségével írta első önálló levelét,²²² Darányi Erzsébetnek zongoraleckéket adott,²²³ s Nagykovácsba tartózkodásai idején a legifjabb Darányi, Gyula tanulmányait is ő felügyelte.²²⁴ Hóman Bálint sokoldalú műveltséggel rendelkezett, tudott latinul és görögül, s e nyelvekkel minden bizonnyal középiskolai tanulmányai idején ismerkedett meg.²²⁵ Valószínű ő ambicionálta unokaöccse pályaválasztását is, mivel Hóman Ottó Hóman Bálint családtörténeti feljegyzése szerint eredetileg orvos szeretet volna lenni, ám a rövid feljegyzéstöredékből: „Orvos leszek. Lelki válság. Lenhossék”²²⁶ ma már nem lehet megállapítani, hogy nevelőapja kívánságára vagy esetleg valamilyen más okból változtatta meg az elhatározását. Lenhossék József a bonctan tanára volt a pesti egyetemen, mivel azonban Hóman az orvoskarra bizonyosan nem iratkozott be, nem valószínű, hogy ez a megjegyzés az

²¹⁹ „Hóman Ottó (1843–1903), a magyar klasszika-filológia egyik úttörője, a göttingi egyetem doktora volt; tervezett nagy Pindaros kiadásának I. kötete 1876-ban jelent meg Lipcsében; Bergk és Ahrens felfogásával szemben új megvilágításba helyezte Alkman híres Parthenion-ját; Bartal Antallal együtt alapította a „Philológiai Közlönyt” s kezdeményezője volt az „Ókori Lexicon”-nak is.” Mátrai László: *A Kolozsvári Egyetem és az európai tudományosság*. In: Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és az M. Kir. József Tudományegyetem története. Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár. 1941. 198.

²²⁰ Ponori Thewrewk életére lásd: Ritoók Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil*. Akadémiai. Budapest. 1993.

²²¹ Darányi Ignác gyermekkorából *Protestáns Szemle* 38 (1929) 1–10. 73–79.

²²² „Leveledet, melyet Hóman bácsi szívességéből, Nagykovácsból írtál édesanyádnak is meg fogom küldeni.” Idősebb Darányi Ignác levele ifjabb Darányi Ignáchoz, 1856. augusztus 21. MNL OL P 1441 5. d. 15. t.

²²³ „Kedves Erzsébet húgomra nézve kérem, vegye figyelembe azon megjegyzésem, hogy ő apa betegsége alatt annyira elhanyagolta a zongorát, hogy most egyetlen darabot sem tud művészi színezettel és correct játszani.” MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Bálint levele ifjabb Darányi Ignáchoz, 1877. szeptember 13.

²²⁴ „Gondom lesz rá, hogy Gyula itt léte idején szorgalmasan tanuljon.” MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Bálint levele ifjabb Darányi Ignáchoz, 1880. június 28.

²²⁵ Hóman Bálint klasszikus műveltsége a korosztályában nem ment ritkaságszámba. „Midőn fiatal voltam házi orvosaink voltak, kik közül az egyik (...) a görög grammatika formagazdagságának meglepő birtokában volt még, a másik előrehaladottabb korban Hippokratést olvasta a Kühn kiadásában, s mint mondta, nem egy helyet tanulni és okulni tudott belőle. (...) Mind a ketten egy gimnáziumba jártak.” Vári Rezső: *Klasszika-filológiánk. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. 24. (1927) 14. 334.

²²⁶ OSZK Kt. Fond 15/2

első, s a legtöbb medikus esetében vízvázasztónak tekinthető kórbonctani élményére vonatkozott volna.

Hóman Ottó tehát 1863-ban a pesti egyetem bölcsészkarán kezdte meg a tanulmányait,²²⁷ ahol tizenegy évvel korábban a Leo Thun féle közoktatási reform nyomán kapott először külön tanszéket a klasszika filológia. A reform, melyet az 1848-as osztrák, Exner és Bonitz valamint a magyar, Eötvös által kidolgozott oktatási reformokkal szemben nem a szabadelvűség, hanem a hatékony állam működtetéséhez elengedhetetlen szakszerűség igénye motivált, Magyarországon is megteremtette a nyolcosztályos gimnáziumot, bevezette az egyetemeken a szakrendszerű oktatást, és 1860-tól a részleges tanszabadság keretei között a magyar nyelvű előadások lehetőségét is biztosította.²²⁸ A klasszika-filológia tanszék 1852-es felállításakor a tanszék élére az osztrák Konrad Haldert nevezték ki, aki ugyan nem volt jelentős tudós, de a klasszikus nyelvek mellett jártas volt az indoeurópai összehasonlító és történeti nyelvtudományban is, és tanítványainak például Ponori Thewrewk Emilnek a nyelvtudomány módszertani szempontból legkorszerűbb irányát adhatta át. Halder tanártársa Télfy Iván pedig, aki Halder 1858-as távozását követően Szepesi Imre piarista gimnáziumi igazgató 1866-os magántanári kinevezéséig egyedül oktatott a tanszéken később Hóman Ottó szakmai mentora lett.²²⁹

Télfy Iván (eredeti nevén Zima János) 1816-ban született Nagyszombatban, s a nagyszombati papneveldeben teológiai és bölcsészeti tárgyakat hallgatott. Miután a pesti egyetemen a szépművészetek és a bölcsészet doktorává avatták három évet töltött a bécsi Pazmaneumban, s ez idő alatt a bécsi egyetemen görög és sémi nyelvekből is ledoktorált. 1837-ben letette a reverendát és Pesten jogi, majd ügyvédi képesítést szerzett. A távollévők követeként részt vett az 1843/44-es pozsonyi országgyűlésen, majd 1846-ban meghívást kapott a pesti egyetem görög nyelv és irodalom helyettes tanári állására.²³⁰ Ebben az időben ez a pozíció elsősorban nyelvtanítást jelentett és Télfy hosszú tudományos pályafutására, ahogy azt Ponori Thewrewk Emil a róla szóló visszaemlékezésében nem minden él nélkül meg is

²²⁷ Egyetemi hallgatók, beiktatott rendes hallgatók. Hóman Ottó. 1863-1866. In. *A Magyar Királyi Tudomány Egyetem személyzete 1830–1870.* 3.14. 4.17. 5.18.

²²⁸ Németh András: *A magyar neveléstudomány fejlődése. Nemzetközi tudományfejlődés és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés.* Gondolat. Budapest. 2002. 112–133. (továbbiakban: Németh A.: *A magyar neveléstudomány*)

²²⁹ A tanszék történetéről, illetve Konrad Halder tanári működéséről Ponori Thewrewk Emil részletesen beszámol: *Beszéd mellyel a Királyi Magyar Tudományegyetem rectori székét elfoglalta Ponori Thewrewk Emil.* Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja 1898–1899. Budapest, 1899. 86–95. (továbbiakban *Beszéd mellyel a Királyi Magyar Tudományegyetem rectori székét elfoglalta Ponori Thewrewk Emil*)

²³⁰ Petz Vilmos: Télfy Iván. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 28. (1902) 264–267. (továbbiakban: Petz V.: Télfy Iván)

jegyezte, rányomta bélyegét az „autodidaxis.” „Gyulai Pál, társaságunk tiszteleti s alapító tagja, nem egyszer említette curiosumkép, még Télyf jelenlétében is, hogy mikor 1848. november havában minden utcza sarkán Jelasicsról szóló falragasz volt látható, mindjárt mellette ott volt a nagy hirdetés, hogy Télyf görög nyelvtana megjelent, mintha bizony a közönség akkor ilyen munkával törődött volna.”²³¹ Ponori és Télyf között a görög szavak kiejtésével kapcsolatos szakmai vita is állandó konfliktus tárgya volt, ám Ponori figurázása ellenére Télyf az 1848-ban megjelenő görög nyelvtanával a magyarországi neogrecisztika tudományos alapjait is megteremtette.²³² Mindenesetre Hóman Ottó az egyetemi évei alatt Thewrewkkel ellentétben kizárólag Télyf Iván előadásait hallgathatta, s kettejük kapcsolata a későbbiekben lényeges szerepet játszott tudományos pályája alakulásában is.²³³

Középoskolai tanári oklevelének megszerzését követően Hóman három éven át a szabadkai gimnáziumban tanított görögöt és latint, ahol nagyon rosszul érezte magát és a „vidéki poshadás” unalmát italozó „dinom-dánomokon” igyekezett elverni.²³⁴ Kosztolányi Pacsirtája nyomán, melyben az író a harminc évvel későbbi Szabadkát festi le, nem nehéz elképzelni hogyan telhettek a városban az ifjú tanár mindennapjai.²³⁵ Keserves helyzetéből nagybátyja és nevelőapja Hóman Bálint segítette ki, aki anyagi támogatásával lehetővé tette számára göttingeni tanulmányait, illetve igyekezett őt rábeszélni egy klasszika-filológiai folyóirat megindítására is. Első pillantásra különösnek tűnhet, hogy egy gazdatiszt, bármennyire is kedvelje a klasszikus irodalmat, magától értetődő módon tárgyaljon lapkiadásról és tudományos dolgozatokról, ám Hóman Bálint maga is rendszeresen publikált, igaz nem a klasszika filológia, hanem mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás szakértőjeként.²³⁶ Azt viszont láthatóan nem tudta megítélni, hogy a hetvenes évek elején még csak gyerekcipőben

²³¹ Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. 1899. január 11. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 23. (1899)

²³² Petz V.: Télyf Iván i. m. 264.

²³³ Télyf Hóman Ottó szűk családi körben tartott esküvőjén is jelen volt. OSZK Kt. Fond 35 Az esküvői ebéd résztvevőinek névsora

²³⁴ OSZK Kt. Fond 15/2 Hóman Bálint feljegyzése édesapja Szabadkai életéről

²³⁵ „Egy óra után, hogy vége volt az iskolának, a tanárok állítottak be, Málvány, a számtan és fizika szigorú professzora s Szunyogh, a latin nyelv tanára. Gál doktor nyomban maga mellé ültette Szunyoghot. (...) Cudar állapotban volt már szegény Szunyogh. Két évvel ezelőtt a delirium tremens kétségtelen tünetei mutatkoztak rajta, és családja bedugta egy szanatóriumba. Itt kissé magához tért, de mihelyt kijött, visszaesett régi betegségébe. Valaha csodálatos tehetség volt, de Sárszegen ivásnak adta magát, szenvedélyes alkoholistá lett, diákjai azt rebesgették, hogy zsebében tartotta a pálkásbutykost, és előadás alatt is ki-kiszaladt a folyosóra, hogy húzzon belőle egyet. Különben már hónapok óta nem tudott aludni sem, fázott, vastag felöltőt viselt nyáron is, és cipőjét vattával bélelte, hogy lábai ne dideregjenek. Kövér arca, dupla tokája téglavörösen izzott. Gyermekkéek szemét könnyen borították. Már most délelőtt részeg volt.” Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. Szépirodalmi. Budapest. 1989. 42–43.

²³⁶ Hóman Bálint: *Tájékozódások az úgynevezett parasztgazdaságok körül*. Nyomatott Beiempl J és Kozma Vazulnál. Pest. 1859.

járó magyarországi klasszika filológia ellentétben a jóval nagyobb érdeklődésre számot tartó és jóval nagyobb értelmiségi körrel rendelkező agrárágazattal, még nem lesz képes egy önálló szaklap fenntartására. Kettejük levelezésének töredékeiből viszont úgy tűnik, Hóman Ottó a nagybátyjánál jóval világosan látta egy ilyen jellegű több tekintetben is megalapozatlan szakmai vállalkozás anyagi és erkölcsi kockázatait. A nagybátyja által felajánlott pénzügyi támogatásnak, no meg a személyes dicsőség vonzásának, mely a későbbiekben fiát Hóman Bálintot is oly erőteljesen motiválta, nem tudott ellenállni.

A lapalapítás tervével szoros összefüggésben viszont felmerült az új egzisztenciateremtés kérdése is, egyértelmű volt ugyanis, hogy Hóman hiába szerez megfelelő szakmai képesítést Göttingában, ha hazatérést követően nem jut lehetőleg a fővárosban olyan gimnáziumi vagy egyetemi tanári pozícióhoz, mely hosszú távon nemcsak saját maga, hanem a tervezett lap számára is biztosítaná a „szellemi és anyagi támogatást.”²³⁷ Hóman Szabadkán volt még, amikor az 1867-es kiegyezést követően Eötvös József került a kultuszminiszteri székbe és még Göttingában, amikor 1870. április 7-én Eötvös az Országgyűlés elé terjesztette három törvényjavaslatát a Magyar Királyi Tudományegyetem és a József Műegyetem újjászervezéséről, valamint a Kolozsvári Egyetem felállításáról.²³⁸ E három törvényjavaslat megtárgyalására ugyan csak Eötvös halálát követően került sor, de kettő ezek közül döntő jelentőségűnek bizonyult Hóman későbbi szakmai előmenetelére is. Hóman Bálint ugyanis öccse érdekében Tisza Lajoshoz fordult, akinek ekkor már több mint húsz éve igazgatta Nagykovácsi uradalmát, Tisza pedig felkereste Eötvöst, aki nem zárkózott el a folyóirat esetleges szubvencionálásának gondolatától, sőt a bölcsészkar támogatása esetén Hóman Ottó magántanári kinevezésére is hajlandónak mutatkozott.²³⁹

Miután Eötvös kultúrpolitikai koncepciójának lényeges eleme volt az gondolat, hogy a műveltség a szabadságjogok gyakorlásának elengedhetetlen eszköze, valamint a tényleges politikai egyenlőség és a politikai demokrácia biztosítója, második minisztersége idején

²³⁷ „Ez a nagybecsű soraiban említett folyóirat szerkesztését illeti. Jól meggondoltam a dolgot s azon eredményhez jutottam, hogy röviden összefoglalva: én június, július vagy a következő néhány hónapban folyóirat szerkesztésétől eredményt nem várok: 1. mert magam nem szerkeszthetem egyedül s ily rögtönözve; 2. mert nevem kevésbé ismert, semhogy csak 50 példányt is el tudnék adni, s a vállalat sorsa előreláthatólag bukás lenne; 3. s főleg azért, mert nincs kellő alapja leendő működésnek, nincs sem tanszék, mely mindenkorra, sem tőke, mely legalább egy évre biztosítaná a vállalatot, de még ha ez lenne is, egymagam által mostani körülmények közt még nem látok biztosítva ily vállalatot, melyet talán 10 ember tudna vagy akarna az országban méltányolni.” Hóman Ottó levele Hóman Bálinthoz Göttinga, 1870. április 5. Hóman Ottó levelei nyomán: A Philológiai Közlöny i. m. 670.

²³⁸ Az 1869. évi ápril. hó 20-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai IV. kötet. Deutsch. Pest. 1870. 262. 269. 270.

²³⁹ Hóman Ottó levelei nyomán: A Philológiai Közlöny i. m. 670.

csakúgy, mint 1848-ban a felsőoktatás átalakításának tervezésekor az arisztokratikus tudományosság szervezeti kereteinek rugalmasabbá tételére törekedett. A magántanári intézménynek e demokratizálódási törekvésben jelentős szerepe volt, s nemcsak Eötvös elgondolásában, de a pesti egyetemen 1857 és 1870 között érvényben lévő osztrák habilitációs szabályzatban is. Eötvös 1870-es törvénytervezete szerint a magántanárokat „a közoktatási minister nevezi ki (s illetőleg jogosítja előadások tartására) oly egyének közül, kik vagy valamely hazai egyetemen oklevéllel nyilvánítottak egyetemi tanárságra képesítettekül, vagy pedig irodalmi s egyéb tudományos működésük a tudomány művelésében szerzett érdemeik által nyilvánosan bebizonyították képesítettségüket.”²⁴⁰ Azaz a magántanári habilitációnál a diploma megléte esetén nem volt feltétel a tudományos publikációk bemutatása, illetve többéves tudományos tevékenységgel ellensúlyozható volt a diploma esetleges hiánya is. Mivel az 1870 őszen még érvényben lévő osztrák szabályzat hasonlóan rendelkezett, Hóman habilitációjához tökéletesen elegendő volt tanári oklevele, valamint az 1869/1870-es tanévben Göttingában szerzett bölcsészdoktori képesítés.²⁴¹ A Budapesti Közlöny 1870. december 16-án megjelent száma tehát egy olyan a pesti egyetem klasszika filológiai tanszékére kinevezett magántanárrol tudósított, akinek nem voltak tudományos publikáció.²⁴²

Hóman 1870 augusztusában tért vissza Budapestre, s már megérkezését követően néhány nappal levelet írt Bartal Antalnak, akit volt tanára Télfy Iván ajánlott a figyelmébe és közreműködését kérte a megindítandó folyóirat szerkesztéséhez, egyúttal azt is jelezve, hogy a szaklapot „illetékes körök” biztatása nyomán gondolja elindítani.²⁴³ Az illetékes körök természetesen nemcsak a kultuszminisztert jelentették, de Hóman Bálint munkaadóját Tisza Lajost is, aki a Deák párt különböző kormányaiban 1871 és 1875 között betöltött miniszteri pozícióinál fogva Hóman Ottó pályakezdése legfőbb mentorának tekinthető. Hóman tudományos pályája tehát Eötvös demokratizálási törekvéseinek és egy társadalmilag és politikailag magas pozíciójú személy közbenjárásának szerencsés összjátékából születhetett meg, és e szerencsés kezdett még inkább megerősítette őt abban az elképzelésében, hogy a Magyarországon „elhagyatottan álló classica philologia” tudományos műveléséhez (s saját szakmai karrierje elindításához) nem alulról építkezve, szakmai társulásban, hanem egy

²⁴⁰Bíró Judit: *Magántanárok a Pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. ELTE. Budapest. 1990. 19–21.

²⁴¹ OSZK Kt. Fond 15/146 Hóman Ottó szakmai önéletrajza a Kolozsvári Egyetem görög tanszékére való pályázatában 1872. augusztus 5.

²⁴² „A vallás- és közoktatásügyi magy. kir. minister Hóman Ottó göttingai bölcsészettudort és képesített gymnasiumi tanárt, a classica philológiából egyetemi magántanárrá lett képesítése folytán e minőségben megerősítette.” *Budapesti Közlöny*, 1870. december 16.

²⁴³ Hóman Ottó levelei nyomán: *A Philológiai Közlöny* i. m. 670–671.

gyakorlatilag egyszemélyes vállalkozásként induló lappal is hozzá lehet látni. Téves elképzelését, melyért évekkel később tudományos pályafutásának derékba törésével fizetett, személyiségének különös kettőssége is erősítette. E kettőség a külvilág felé a plebejusi származás következményeként megélt elfogódottságok leplezése érdekében kifejlesztett határozott, szigorú, hideg, bizonyos helyzetekben már-már kíméletlennek nevezhető fellépésben volt tetten érhető,²⁴⁴ szűkebb környezetében, családi életében, első sorban feleségével való kapcsolatában viszont megengedő, érzelmes, ahogy fia Hóman Bálint feljegyezte, „puha,” a „formákra kevésbé adó” bensőségesség jellemezte.²⁴⁵

Hóman speciális helyzetéből adódóan teljesen figyelmen kívül hagyhatta azt az egzisztenciális versenyfutást is, mely szabadkai tanárkodása idején indult meg a már nem is olyan fiatal, Hómannál mindenestre idősebb, s a klasszika-filológia középiskolákban való oktatása mellett annak tudományos művelésével is évek óta foglalkozó tanár-tudósok között. 1865-ben ugyanis a Helytartótanács végre meghirdette a pályázatot Konrád Halder évek óta üresen álló rendes tanári állására, melyre Telfy első helyen Hóman későbbi szerkesztőtársát, Bartal Antalt ajánlotta, aki abban az időben a Pesti Királyi Főgimnáziumban oktatott, második helyen pedig a Budai Egyetemi Főgimnázium tanárát Ponori Thewrewk Emilt. A tanszék betöltésére végül csak a kiegyezést követően Eötvös József minisztersége idején került sor, ám Eötvös a Telfy által első helyen ajánlott Bartal Antal, illetve második helyen ajánlott Ponori Thewrewk Emil helyett Szepesi Imrét a piarista gimnázium igazgatóját nevezte ki. Ritoók Szentpéteri nyomán úgy véli, Szepesi kinevezését elsősorban Toldy Ferenc támogatta, de Hóman Ottó később úgy emlékezett, hogy Szepesit a Kar egyáltalán nem akarta elfogadni s végül Eötvös volt az, aki e tényt figyelmen kívül hagyva kierőszakolta a kinevezést.²⁴⁶ Szepesivel viszont nemcsak az volt a probléma, hogy a szakmai felkészültsége nem ütötte meg azt a mértéket, melyet a fiatalabb klasszika-filológus generáció megkívánhatott, hanem az is, hogy az akkori egyetemi szabályzat értelmében az állás haláláig megillette őt. Hóman megjelenésekor a klasszika filológiai tanszék rendes tanári pozíciójára tehát már két potenciális jelölt is várakozott: Barthal Antal, aki 1868 óta a tanszék magántanára is volt,²⁴⁷ illetve Ponori

²⁴⁴ E tulajdonság annyira a sajátja volt, hogy kevés számú részletesebb nekrológiai egyikében is megemlékeztek róla. *Vasárnapi Ujság*, 1903.április 26. 273.

²⁴⁵ OSZK Kt. Fond 15/2 Hóman Bálint feljegyzése családi életükről

²⁴⁶ MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz. Kolozsvár, 1875. december 13.; Elképzelhető, hogy Eötvös, aki maga is piarista diák volt, Szepesi kinevezését a katolikus autonómia ügyével kapcsolatos konfliktusok oldása érdekében tett gesztusnak szánta.

²⁴⁷ A magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1868–69. Magántanárok. In. Magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1830–1870. Buda. 1869. 9.

Thewrewk Emil, aki viszont tanári munkája mellett már publikációival és tudományos szervezőtevékenységével is felhívta magára a figyelmet.

Bartal (Bartl) Antal a besztecebányai és pesti papi szemináriumok elvégzése után a bécsi tudományegyetem bölcsészettudományi karán szerzett görög-latin szakos tanári képesítést. 1856-tól az ungvári királyi katolikus főgimnáziumban tanított és a már Ungváron megindult tudományos működése első nagyobb publikációjának Télfy Iván *Platon Apológiája és Kritonja* című fordításkötetéről írt méltatása tekinthető. Ahogy Gyomlai emlékbeszédében említette is e méltatás akkora benyomást tett (minden bizonnyal elsősorban magára Télfyre), hogy Bartal már 1858-ban a pesti királyi főgimnázium rendes tanári pozíciójába kerülhetett.²⁴⁸ A következő évtizedben számtalan iskolai nyelv és olvasókönyve, szótára látott napvilágot, 1869-ban pedig éles hangú ellenbírálatot írt Szepesi Imre Télfy fordításainak magyartalanságait is pellengérré állító *Jelen viszonyaink az óclassicai irodalomhoz* című művéről.²⁴⁹ Nem véletlen tehát, hogy a rendes tanári állás elnyeréséért folytatott versenyben Télfy Iván mindenkori favoritja továbbra is Bartal Antal marad, ám Hóman tudományos törekvéseit annál inkább támogathatónak találhatta, mivel annak szakmai elhivatottsága, céltudatossága mellett komolyan esett a latba jelentős protektori háttére is. Télfy valószínűleg azért ajánlotta Hómannak a szaklap megindításához Bartal segítségét, mert kettejük szakmai kapcsolatának létrehozásával a legjelentősebb támogató, Eötvös jóindulatát is megszerezhetette saját favoritja számára. Hóman váratlan minden korábbi tudományos előéletet nélkülöző felbukkanása viszont kiszorította az ajánlás második helyéről a pozícióra 1865 óta várakozó Ponori Thewrewk Emilt.

Ritoók Zsigmond Ponori Thewrewk életrajza mely teljes részletességgel ismerteti az életutat, csak finoman utal Ponori személyiségének különleges jegyeire, ám ezek a különleges személyiségjegyek: a fáradhatatlan tevékenység, a szerteágazó érdeklődés, illetve a nagyfokú szervezőképesség Ponori naplóinak tanúsága szerint már kamaszkorában jelentkeztek és a későbbiekben komoly segítséget jelentettek számára klasszika-filológusi pályájának építésében is. Aki azonban a naplókba alaposabban beleolvas²⁵⁰ azt is felfedezheti, hogy az apa, Ponori Thewrewk József grafomán bizarériáinak²⁵¹ fia megnyilvánulásaiban is egyértelmű nyoma van,

²⁴⁸ Gyomlay Gyula: *Emlékbeszéd Bartal Antal fölött*. Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek (1910–1912. 15. (1912) 10. 1-43.(továbbiakban: Gyomlay Gy.: *Emlékbeszéd Bartal Antal fölött*

²⁴⁹ Bartl Antal: *A kritika kritikájának kritikája vagy észrevételek Szepesi Imre ily című legújabb munkájára: „Jelen viszonyaink az ó-classicai irodalomhoz ezzel kapcsolatban ellenbírálát Télfy János úr bírálataira.”* OKTK 1869. II. 184–217.

²⁵⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2526. Ponori Thewrewk Emil naplói

²⁵¹ „Emil fiam halálos beteg volt, de 48 óra óta javul egészsége. Egy gilsztát a száján négyet az alsó úton eresztett el. Ezen felül epehideg volt a baja. Úgy ki van száradva, mint a holt, de csakhogyl él.” Ponori Thewrewk József

ám míg az örökölt tulajdonságok szerencsés összjátéka Ponori Thewrewk Emilt szakmája elismert szakembereinek sorába emelte, az ő fia, Ponori Thewrewk István felmenőitől már csak az elmebajra való hajlamot örökölhette.²⁵² Ponori Thewrewk Emil 1838-ban született, tehát öt évvel volt idősebb Hóman Ottónál és vele ellentétben a már kora ifjúságától otthonosan mozgott nemcsak a klasszikus irodalom, de a nyelvészet és a zene világában is. Naplói és apjának írt levelei telve vannak fordításaival, saját költésű verseivel, epigrammaival²⁵³ és mindennapi tevékenységébe az önképzés, illetve a tudományos munka mellett a társadalmi kapcsolatok ápolása is belefért. Az egyetem befejezését követően Grázban a klasszika-filológus Max von Karajant és Karlman Tanglt hallgatta, a germanista Karl Weinholdtól összehasonlító nyelvészetet tanult, Bécsben pedig Hermann Bonitz és Johannes Vahlent tanítványa volt.²⁵⁴ Apjának írt leveléből pedig az is kiderül, hogy Bécsben a szövegkritikai módszerrel is megismerkedett: „Mindenben a legnagyobb alaposság kívántatik. Ennél fogva a Classikusok műveit a legkisebb részletekig kell ismerni és a régiségben oly jártassággal bírni, hogy bármit is önállólag és érvényesen lehessen magyarázni.”²⁵⁵ 1861 őszén hosszas huzavona után, mely idő alatt a szabadkai gimnázium görög tanári állását is megpályázta, helyettes tanári állást kapott a Budai Egyetemi Főgimnáziumban.²⁵⁶ A következő években a tanítás és publikálás mellett tudományos szervezőtevékenységével is kitűnt, a szorosan vett klasszika-filológia mellett nyelvtudománnyal is foglalkozott, s amint láttuk 1865 óta komolyan pályázott az egyetemi tanári pozícióra is.

utazási naplójából. Hírnök, 1844. július 26. 346.; „Ponori Thewrewk József, 50 mondd ötven kötetre menő összes munkáit szándékozik kiadni Debrecenben. Amint mondják, e munkát 1815 óta szedik és nyomják. Sok szerencsét hozzá, csak hogy alig hisszük, hogy akadjon rá ember, ki végigolvassa.” Hölgyfutár, 1852. április 22.

²⁵² „A budapesti rendőrfőkapitányságon kedden éjjel jelentkezett Ponori Thewrewk István író, s arra kérte az ügyeletes rendőrtisztviselőt, vitesse be a lipótmezei örültek házába, mert ő elmebeteg. Az inspekciós rendőrorvos azonnal megvizsgálta, s megállapította, hogy a boldogtalan ember igazat mondott, s tényleg köz- és önvészélyes örült. Erre aztán kihívták hozzá a mentőket, akik beszállították az elmegyógyintézetbe. Ponori Thewrewk István most már másodízben jelentkezett ugyanezzel a kéréssel. Elsőízben is kivitték a Lipótmezőre, ahonnan azonban csakhamar kiszabadult. A boldogtalan ember iránt, aki valamikor az elhunyt József királyi herceg legbizalmasabb embere volt, általános a részvét, mert széles körben ismerték tehetségét és tudását, mely, ha nem is volt elsőrendű, de kétségkívül nyugodt és biztos pozíciót teremtett számára.” Békés Megyei Közlöny, 1909. március 29. 4.

²⁵³ „Ami költészeti haladásomat illeti: Martialból 25 epigrammát fordítottam és pedig sikerrel. (Latin Martialom szinte régiség 1654-ből, szép kiadás jegyzetekkel). Ezekből néhányat a tanárral is közöltem. Álljon itt példányul ez. (...)” OSZK Kt. Levelestár Ponori Thewrewk Emil Ponori Thewrewk Józsefhez. 1854. november 21.

²⁵⁴ Bár a témánk szempontjából legfontosabb 1858 és 1885 időszak naplókötetei hiányoznak, Csengeri János Ponori Thewrewk Emilről írt emlékbeszéde, mely a hiányzó naplók felhasználásával készült, szól a gráci és bécsi tanulmányairól is. Csengeri János: Ponori Thewrewk Emil emlékezete. Budapesti Szemle 175. (1918) 499. 27.

²⁵⁵ OSZK Kt. Levelestár Ponori Thewrewk Emil Ponori Thewrewk Józsefhez, 1861. *télhó* 25.

²⁵⁶ OSZK Kt. Levelestár Ponori Thewrewk Emil levelei Ponori Thewrewk Józsefhez, 1861. *tavaszelő* 7. – 1861. *őszhó* 7.

Bár Szepesi kinevezését követően a pesti klasszika-filológiai tanszéken a magántanárságnál többre egyelőre nem lehetett számítani, két másik lehetőség, az Eötvös által szorgalmazott Tanárképző Intézet és a Kolozsvári Egyetem alapításának terve továbbra is mozgásban tartotta az érdekelteket. A Tanárképző Intézet, ahogy akkor nevezték a Magyar Királyi Középtanodai Intézet indulását 1870. október elejére tervezték, de miután a szervezeti kérdésekkel kapcsolatban a bölcsészkar az utolsó pillanatban egy saját tervezettel állt elő, a megnyitást el kellett halasztani. Hóman és Bartal értesülve a Kar lépéséről, maguk is kidolgoztak egy, a klasszika-filológiai tanárképzéssel kapcsolatos koncepciót, melyet Hóman személyesen ismertetett Eötvössel. A kettejük beszélgetéséről Bartalnak írt beszámolójából már az a határozott, az esetleges szakmai egyeztetések lehetőségét – és a mások véleményét – figyelmen kívül hagyó hang és magatartás bontakozik ki, mely a későbbiekben Hóman Ottó egész tudományos pályafutásának jellemző vonása maradt, s mely szakmai elszigetelődésének egyik legfőbb okozója volt.²⁵⁷ Miután a Hóman–Bartal féle felterjesztést Téli is támogatta, az Intézet szabályzatának kialakításakor az ő javaslataik is figyelembe vették. Úgy tűnik Hóman a szervezésben való aktív részvételre is igényt tartott volna, ám e feladatba Eötvös csak Bartal Antalra bízta, viszont az Intézet igazgatójává a későbbi szakirodalmi állításokkal szemben²⁵⁸ először nem őt, hanem Nékám Sándort nevezte ki, s csak annak váratlan, új pozícióba kerülését követően bízta meg Bartalt a vezetéssel.²⁵⁹ Ám Hóman sem lehetett elégedetlen, hiszen decemberi magántanári kinevezésével egy időben Téli keresztül Eötvös kilátásba helyezte a tervezett szaklap anyagi támogatását is.²⁶⁰ Hóman tehát Tisza, Eötvös és Téli támogatásával, valamint a magántanári pozíció biztonságával a háta mögött már nem látta akadályát a folyóirat megindításának. és nagybátyja anyagi segítségével 1871 februárjában meg is jelenhetett a *Philológiai Közlöny* első füzeté.

A beköszönő szám élén álló, Hóman és Bartal által jegyzett, de egyértelműen Hómantól származó „*Előfizetési felhívás a Philológiai Közlönyre*” című írás szerint a lap megindításának

²⁵⁷ „Voltam a miniszter úrnál, igen nyájasan fogadott s mulatott velem valami félóra hosszat. A philológiai seminarium megszervezése képezte beszédünk fő tárgyát. Az általunk kidolgozott javaslatot, mely mellesleg csak annyiban hasonlít az egyetemihez, hogy hogy mindkettőnek egy a címe, nagy örömmel fogadta, annál is inkább, mert az alapelvekkel, melyeket szóval fejtettem ki előtte, úgymond, tökéletesen egyetért.” Hóman Ottó levelei nyomán: *A Philológiai Közlöny* (1871–1872) 671.

²⁵⁸ Németh A.: *A magyar neveléstudomány* i. m. 133.

²⁵⁹ A M. Kir. Tanárképző-Intézeti Gyakorló-Főgimnázium Értesítője 1920–1921. Oberle Károly. Budapest. 1921. 2.

²⁶⁰ „Téli megígérte, mert én erről Eötvössel nem beszéltem, hogy ő majd végez a seminaristák dolgozatának felvétele s annak nyomán kormánysubventió iránt. Ez különben titokban tartandó, nehogy megtudja az Ellenőr.” Hóman Ottó levele Bartal Antalhoz. 1870. november 11. Hóman Ottó levelei nyomán: *A Philológiai Közlöny* (1871–1872) 671.

oka a klasszika filológiának a magyar tudományos életen belüli „majdnem egészen elhagyatott” állása, célja pedig „átültetni a tudományos vívmányokat, amelyek általános elfogadtatásban részesültek, ezáltal biztos alapokat szolgáltatni új vizsgálatokra, s ezek számára tért nyitni.” Hóman bejelenti, hogy „közreműködésüket több jeles philológusunk megígérte” s emellett kéri „a siker biztosítására minden szakférfiú és ügybarát” anyagi és főleg szellemi támogatását.²⁶¹ A jelek szerint azonban a magyar klasszika filológia pillanatnyi állásáról a szakma némileg másképp vélekedhetett, annál is inkább, mivel Hóman első, nyomtatásban megjelent műve a *Saturnusi vers* csak magántanári kinevezése után két hónappal látott napvilágot saját lapjának első számában, miközben más filológusok, például Ponori Thewrewk Emil, Ring Mihály vagy Heinrich Gusztáv már hosszú évek óta aktív tudományos tevékenységet folytattak.²⁶² Bár az lap impresszumában a *szerkesztik és kiadják: Bartal Antal és Dr. Hóman Ottó* megjelölés szerepelt, Bartal minden bizonnyal érzékelve a szakmának Hóman fellépésével kapcsolatos idegenkedését, csak fél szívvel vett részt mind a szerkesztésben mind pedig a publikálásban, ennek következtében az első számot Bartal egy három oldalas rövid könyvismertetését leszámítva teljes egészében Hómannak magának kellett teleírnia. Bartal a laptól való távolmaradását betegségével indokolta, ám épp 1870 decemberében, az első szám összeállításával egy időben nevezte ki őt Eötvös a Tanárképző Intézet helyettes igazgatói pozíciójába, ami egy tartósan betegeskedő ember esetében nehezen képzelhető el. A megjelent két évfolyam számaiban tehát elsősorban Hóman írásai dominálnak, Bartal néhány fordítással, nyelvészeti cikkel szerepelt, s mellette még hárman publikáltak egy-egy és Malmosy Károly Bartal sógora és tanártársa három írást. A Hóman Bálint által gondosan összeválogatott levélrészletek, illetve a levelek tartalmának szelektív ismertetése alapján is kikövetkeztethető, hogy Hóman Ottó többek között az állami szubvenció lehetőségében is bízva, illetve nagybátyja akaratát követve nemcsak a szakmai kapcsolatfelvétel lehetőségeit nem szorgalmazta, de egyenesen elutasította az ilyen jellegű közeledéseket. Leveleiben több fuzionálási kísérletre is utalt, de ezek közül csak egyet nevesít, az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönyének ajánlatát, (az egyletnek, mellesleg Bartal alelnöke volt), mely ajánlatot Hóman, mint teljesen illetéktelent söpört le az Philológiai Közlöny asztaláról.²⁶³ Elutasította Heinrich Gusztáv javaslatát is, aki a lap szakmai profilja kiszélesítésének lehetőségét vetette fel. Mind a Tanáregylet fúziós javaslata, mind pedig Heinrich elgondolása – mely évekkel később a Ponori Thewrewk Emil és Heinrich által közösen alapított Egyetemes Filológiai Közlöny

²⁶¹ Előfizetési felhívás a Philológiai Közlöny című folyóiratra. *Philológiai Közlöny* 1. (1871) 1. 1–2.

²⁶² Hóman Ottó: A saturnusi vers. *Philológiai Közlöny* 1. (1871) 1. 32–7.

²⁶³ Hóman Ottó levelei nyomán: A Philológiai Közlöny (1871–1872) 671.

megjelenésével öltött testet – egyértelműen jelezte, hogy a szakmai közéletben való aktív részvétel, valamint a szakmai kapcsolatok megfelelő ápolása nélkül nem lesz lehetséges úttörő szerepet vinnie a magyarországi klasszika filológia megteremtésében.²⁶⁴ Hóman azonban nem látszott érzékelni a figyelmeztető jeleket, s bár Eötvös halála – legalábbis a lap állami szubvencionálása tekintetében – keresztülhúzta a számításait, az új kultuszminiszter Pauler Ákos jóindulatú figyelmére továbbra is számíthatott annál is inkább, mivel legfőbb mentora, Tisza Lajos 1871 júniusában közlekedési miniszterként ugyancsak bekerült a kormányba.²⁶⁵

Hóman Ottó tudományos pályafutásának csillaga tehát látszólag gyorsan emelkedett, a Philológiai Közlöny sorsának alakulása azonban már megjelenésének első pillanatától jelezte az ekkor bontakozni kezdő magyar klasszika-filológián belül elfoglalt pozíciójának problematikus vonásait. A későbbi visszaemlékezések, elemzések a lap bukásának okaként a Hegedűs István és Hóman Bálint által sugalt képet képzéznének véve a részvétlenséget, valamint az anyagi, erkölcsi, szakmai támogatás hiányát említették meg, melyet elsősorban a magyar klasszika filológia tudományos problémáival kapcsolatos társadalmi érdektelenséggel hoztak összefüggésben. Ám miközben a filológusok Hóman lapjában valóban alig publikáltak, sorra jelentek meg írásaik azokban a lapokban, melyek évek vagy éppen évtizedek óta teret adtak fordításaiknak és tudományos közleményeiknek.²⁶⁶ A Hóman Bálint által írt ismertetés szerint probléma volt az is, hogy a szerkesztők pénz hiányában nem tudtak honoráriumot fizetni. Mivel azonban más lapoknál sem lehetett nagy összegekre számítani, s emellett a tudományos ambíciókat dédelgető szerzőknek elsősorban a publicitás volt fontos, e körülménynél sokkal többet nyomott a latba Hóman filológustársaival szembeni fensőbbes, kioktató magatartása, a lap szellemi horizontjának kiszélesítésének ötletétől való elzárkózása,²⁶⁷ illetve az a tény, hogy Hóman Ottó írásaiban olyan hangot ütött meg, mintha fellépése előtt Magyarországon a klasszika filológia tudományos művelés érdekében jóformán semmi sem történt volna, ami méltán bosszanthatta a nála jóval régebb óta publikáló szaktársait.²⁶⁸ Hóman pályafutására

²⁶⁴ A Filológiai Társaság és az Egyetemes Filológiai Közlöny megalapításának körülményeiről: Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. Egyetemes Filológiai Közlöny 1885.; Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. Egyetemes Filológiai Közlöny 1892.; Cserhalmi Samu: A Budapesti Philológiai Társaság első éve 1874. aug 8. –1875. aug. 6. Egyetemes Filológiai Közlöny 18

²⁶⁵ „Gorove bevezette Tisza Lajost, az új minisztert, ki hosszabb beszéddel mutatta be magát a hivatalnok-testületnek.” *Budapesti Közlöny*, 1871. június 24. 3312.

²⁶⁶ Tanodai Lapok, Kalauz, Magyar Nyelvészet, Új Magyar Múzeum, Magyar Tanügy, Budapesti Szemle. stb.

²⁶⁷ „Én őszintén szólva nem becsülöm sokra Heinrichet, s ezt vele szemben egy alkalommal ki is mutattam.” Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1875. december. 13. MNL OL P 1441 8. d. 15. t

²⁶⁸ „Aki nálunk a görög classikus hajdankor irodalmi termékeit eredetiben megismerni vágyta, s a szükséges előismeretek megszerzésénél is a legújabb időig külföldi művekre és magánszorgalomra volt utalva. (...) Pirulva szólhatunk csak e téren irodalmunk szegénységéről.” Hóman Ottó: Homér a magyar irodalomban. Philológiai

nézve azonban a legvégzetesebbnek a Ring Mihály Tacitus kiadását²⁶⁹ megbíró írása bizonyult,²⁷⁰ melynek lábjegyzetében egyúttal Ponori Thewrewk Emil hasonló munkájáról²⁷¹ is véleményt mondott.²⁷² Hóman e kritikával két legyet akart ütni egy csapásra. Ring Mihály ugyanis, aki a pozsonyi jogakadémia tanára és a budapesti egyetem klasszika-filológiai tanszékének magántanára volt, már Hóman előtt elkezdett Pindarossal foglalkozni,²⁷³ Ponori Thewrewk pedig az egyetemi katedra elnyeréséért folyó versenyben lehetett veszélyes vetélytársa. A Philológiai Közlöny írása és szerkesztése mellett Hóman ugyanis 1871-ben megkezdte magántanári működését is és *A görög dalköltészet története a legrégibb időkől Pindárig, Pindár ódáinak magyarázata, A görög dalköltésze, és A görög dalköltészet története* címmel három féléven át tartott előadást és szemináriumot.²⁷⁴

Mivel a pesti egyetem bölcsészkarának üléseiről készített korabeli jegyzőkönyvek megsemmisültek, azt a tényt, hogy a bölcsészkar 1872. február 10-én tartott ülésén Télfy és Szepesi rendkívüli tanári pozícióra javasolták őt, csak a Kolozsváron felállítandó új egyetem görög nyelvészeti tanszékére való pályázatából tudható.²⁷⁵ Ugyanezen az ülésen Bartalt rendes tanári kinevezése is felterjesztésre került, Ponori Thewrewk személye azonban e kombinációkban semmilyen formában nem szerepelt. A rendkívüli tanárság megcélzása

Közlöny 2. (1872) 1–2. 11.; „Irodalmunk e téren fölötté meddő volt, nagyobb munkát nem mutathat föl, kisebb dolgozatot is csak hármát: Télfy J. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Pest. 1871., Szénásy Sándor: A latin a latin nyelv dialektusai. Akadémiai székfoglaló beszéd, és Hóman Ottó: A saturnusi vers lényege és története a rómaiaknál.” Hóman Ottó: Magyar irodalmi termékek a cl. filológia terén 1871-dik évben. Philológiai Közlöny 1. (1871) 10. 461–462.

²⁶⁹ Ring Mihály: Taciti Germania, magyar értelmezéssel. Pest. 1871. Görög és latin remekírók 15.

²⁷⁰ Vári Rezső volt az egyetlen, aki a Ring kritika negatív visszhangjáról megemlékezett (Vári Rezső: A classzika-philologia encyklopediája. Atenaeum. Budapest. 1906. 448.), mivel azonban az írás másik sértettjét Ponori Thewrewk Emilt nem nevesítette, a Hóman-Ábel vitával legtöbbet foglalkozó Borzsák Istvánnak sem sikerült kinyomoznia a konfliktus valószínű gyökereit.

²⁷¹ Cornelius Tacitus Germania. Magyarázta Ponori Thewrewk Emil. Pest. 1871.

²⁷² „Megvallom, némi aggodalommal vettem kezemhez körülbelül ugyanazon időben, midőn Ring úr jelen műve bírálatával bízattam meg, Ponori Thewrewk Emil úr Tacitus-kiadását, aggodalommal azért, mert a t.szerző úr az előszóban o büszke szavakat mondja: „annyit azonban bátran mondhatok e művecskémről, hogy minden egyes jegyzet önálló kutatás alapján készült” – s feszülten vártam – eddigelé, fájdalom! hiába, szerző úr azon ígéretének beváltását, hogy bővebben kifejtendi az „elveket és adatokat”, melyekre jegyzetei alapítvák.” Hóman Ottó: Bírálat a Ring Mihály által magyarázó jegyzetekkel kiadott Tacitus Germániája felett. Philológiai Közlöny 1. (1871) 6–7. 3.

²⁷³ Michael Ring: Zur Tropic Pindar's. Tübingen. 1870. A kötetet Németországban számtalanszor kiadták, legutóbb 2018-ban jelent meg. Magyarul: Adalékok Pindar tropikájához. Különnyomat az Országos Középiskolai Tanáregylet Közlönyéből. 1871.

²⁷⁴ A Magyar Királyi Tudományegyetem tanrendje az 1870–1871. tanév nyári szakára. Buda. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 1871. 8. 27. 29.

²⁷⁵ „Végül bátorkodom fölemlíteni, hogy a pesti egyetemi bölcsészeti kar f. évi február 10-én tartott ülésében dr. Télfy Iván és dr. Szepesi Imre tanár urak által a pesti egyetemhez rendkívüli tanárnak ajánltatta. OSZK Kt. Fond 15/146 Hóman Ottó szakmai önéletrajza a Kolozsvári Egyetem görög tanszékére való pályázatában 1872. augusztus 5.

egyértelműen bizonyítja, hogy Hóman eredetileg a pesti katedrát akarta megszerezni, de kolozsvári egyetem, melynek belátható időn belüli megalakulásról sokakkal ellentétben a Tisza kapcsolat miatt biztos tudomása volt, mint alternatív lehetőség szintén szerepelt a terveiben.

A kolozsvári egyetem létrehozásának gondolata már 1848-ban megfogalmazódott, és a terv megvalósítása a kiegyezést követően Eötvös egyik fő törekvésévé vált. A különböző okok miatt évekig húzódó egyeztetéseket végül az 1870. április 7-én a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat zárta le, melynek megtárgyalására 1870. május 11-én Horváth Mihály vezetésével egy 15 tagú bizottságot küldtek ki. Mivel azonban a bizottság a törvényjavaslat rendelkezéseinek megvitatására újabb és újabb egyeztetéseket kért, a várva várt véleményezés egyre késett, majd Eötvös váratlan halálát követően a megvalósítás lehetősége is kérdésessé vált. Végül Eötvös utóda, Pauler Tivadar Ferenc József engedélye nyomán 1872. május 29-én már a törvényjavaslat országgyűlés által való jóváhagyása előtt hozzákezdhetett az egyetem szervezeti kereteinek kialakításához.²⁷⁶ Hóman mentora, Tisza Lajos közlekedésügyi miniszteri minőségében maga is részt vett a munkában és 1872. június 11-én Lónyay Menyhért miniszterelnökkel és Pauler Tivadarral személyesen is Kolozsvárra utazott, annak érdekében, hogy a városvezetéssel a már 1872/73-as tanévben megnyíló egyetem elhelyezéséről tárgyalhasson.²⁷⁷ A Budapesti Közlönyben megjelent 1872. június 13-én megjelent pályázati kiírásra²⁷⁸ 42 tanári állására 120 pályázat érkezett, de hogy a latin és görög nyelvészeti katedrákra a pesti egyetem két magántanárán, Hóman Ottón és Szamosi Jánoson kívül kik pályáztak még, az iratok pusztulása miatt utólag már nem lehet megállapítani. Hóman pályázatán 1872. augusztus 5-i dátum szerepel és a Fővárosi Lapok október 4-i számában jelent meg a kinevezettek névsora.²⁷⁹ Az egyetem felállításáról rendelkező törvénycikket a képviselőház október 12-én a főrendiház pedig október 14-én szavazta meg és Ferenc József október 18-án szentesítette azt. A kinevezett tanároknak a közoktatási miniszter utasítása értelmében már október 15-én már Kolozsváron kellett lenniük és a kinevezés után, október 11-én Hóman Ottó és Darányi Borbála eljegyzésére is sor került.²⁸⁰

²⁷⁶ Dr. Szabó Dénes: *A Kolozsvári Kir. Tud.-Egyetem alapítása*. In: Emlékkönyv a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei részére Kolozsvár. 1903. 14–17.

²⁷⁷ „Gróf Lónyay Menyhért miniszterelnök, Tisza Lajos közlekedési miniszter és dr. Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszterek kedden este különvonattal Kolozsvárra utaztak az egyetem felállítása végett. *Budapesti Közlöny*, 1872. június 13. 1060.

²⁷⁸ *Budapest Közlöny*, 1872. június 13. 1778

²⁷⁹ Tudósítás Hóman Ottó kinevezéséről *Fővárosi Lapok* 1872. október 4. 1.

²⁸⁰ MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignácnak. 1872. október 23.

Hogy mit jelentett az a tény, hogy Hóman 1871 februárjában megjelent első publikációja és rendes egyetemi tanári kinevezése között alig több mint másfél év telt csak el, jól illusztrálja szerkesztőtársa Bartal Antal későbbi szakmai pályafutása is. Miután Bartal a következő években szakadatlan tudományos munkálkodása és Télfy Iván minden erőfeszítése ellenére sem tudott sem rendkívüli, sem rendes egyetemi tanári kinevezéshez jutni, 1889-ben lemondott a Tanárképző Intézet igazgatói megbízatásáról annak érdekében, hogy hátralévő életét a *Magyarországi Latinság Szótára* létrehozásának szentelhesse.²⁸¹ És nem ő volt a kivétel. A klasszika-filológus végzettségű tanárok nagy része a következő évtizedekben is középiskolai tanárként kezdte és végezte a pályafutását és komolyabb tudományos ambícióikat, ha voltak ilyenek, a tanári munka taposómalmában előbb utóbb fel kellett adniuk.

Hóman Kolozsvárra történő rendes tanári kinevezésének másik, későbbi pályafutásában döntő jelentőségű momentuma volt, hogy a pályázati kiírás és a nyertes pályázók névsorának kihirdetése közötti időszakban lezajlottak az országgyűlési választások, és az új kormányban a vallás és közoktatási tárca is gazdát cserélt. Pauler Tivadar utódát, Trefort Ágostont Andrassy miniszterelnök már Eötvös halálát követően szerette volna kinevezni, Trefort akkor azonban nem akart sógora és barátja még „ki sem hült székébe” ülni. E döntésének következménye volt, hogy miután a kolozsvári egyetem villámgyors felállítására Pauler Tivadar rövid, alig másfél éves miniszterségének utolsó hónapjaiban került sor, Trefort nemcsak az egyetem alapításával kapcsolatos törvényt, hanem még a törvény szentesítése előtt lezajlott pályázati folyamat végeredményét is készen kapta meg. A pályázatok beadásának határideje 1872. augusztusi 10-e volt és Trefortot szeptember 4-én nevezték ki.²⁸² A Pesti Napló néhány nap múlva felszólította, hogy halasszák el az egyetem megnyitását, mivel a rendelkezésre álló rövid idő nem lehet elég a „kinevezések tapintatos eszközlésére.”²⁸³ A halasztás azonban szóba sem jöhetett és nem valószínű, hogy a végleges döntésnél Trefortnak, főleg a komoly protektorokkal rendelkező jelöltek esetében jelentős mozgástere lett volna.²⁸⁴

Hóman Ottó tehát 1872. december 31-i egybekelésüket követően Darányi Borbálával a fővárosból Kolozsvárra költözött, s a következő egy évtizedben elsősorban felesége egészségi állapota miatt több alkalommal megpróbált kinevezést szerezni a pesti egyetem klasszika filológiai tanszékére, helyzete azonban az érdekérvényesítés terén a hetvenes évek elejéhez

²⁸¹ Gyomlay Gy.: *Emlékezés Bartal Antal fölött i. m.* 391-392.

²⁸² *Budapesti Közlöny*, 1872. szeptember 5. 1612.

²⁸³ *Pesti Napló*, 1872. szeptember 13. 1.

²⁸⁴ Trefort Csengery Antalt kérte meg, hogy a számára sok esetben teljesen ismeretlen *személyek pályázatainak* elbírálásában a segítségére legyen. Gyula Pál levele Imre Sándorhoz. 1872. szeptember 20. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. (1938) 1. 50.

képest alapvetően megváltozott. Befolyásos politikus protektorai ugyan változatlanul megvoltak, bár Tisza Lajos helyébe testvére, Tisza Kálmán miniszterelnök lépett, Trefort Ágoston támogatását azonban a következőkben már nem ő, hanem Ponori Thewrewk Emil nyerte el. Trefort ugyanis pontosan tudta, hogy a magyarországi klasszika-filológia tudományos megalapozását a tanszék két, a pozícióját élete végéig birtokló idős tanárával Télfy Ivánnal és Szepesi Imrével nem lehet elindítani, ezért a fiatal, ambiciózus, filológusként tizenkét év óta folyamatosan publikáló Ponori Thewrewk Emilt, (aki 1872 óta az akadémia levelező tagja is volt), 1873-ban állami ösztöndíjjal Lipcsébe és Berlinbe küldte, majd 1874-ben a Kar ellenvéleményét, (akik ismét Bartalt ajánlották), figyelmen kívül hagyva a klasszika-filológia nyilvános rendkívüli tanárává nevezte ki.²⁸⁵

Hóman, (illetve a felesége Darányi Borbála), azonban nem adta fel, s Szepesi Imre 1875. január 9-án bekövetkezett váratlan halálának másnapján levelet írt ifjabb Darányi Ignácnak arra kérve őt, Tisza Kálmán miniszterelnök vegye rá Trefortot a kinevezésére. Ifjabb Darányi viszont azt a tájékoztatást kapta Tiszától, hogy Trefort az állásra idővel pályázatot fog kiírni, ezért Hóman tudományos tevékenysége bizonyítására a már hosszabb ideje készülő²⁸⁶ három kötetesre tervezett Pindaros szövegkritikai kiadásának első kötetét igyekezett tető alá hozni.²⁸⁷ A pályázat kiírása azonban késett, a Kar pedig 1875 nyarán ismét Bartal Antalt terjesztette fel az állásra. Ám Trefort továbbra sem mozdult, ezért ifjabb Darányi az javasolta Hómannak, hogy célja elérése érdekében keresse fel személyesen a minisztert. „Tökéletesen osztom nézetedet, hogy személyesen tisztelegnem nála tanácsos. Szándékom ezt megtenni, mihelyt Pindarom meglesz s abból neki egy példányt átnyújthatok.”²⁸⁸ A még el sem készült műnek ifjabb Darányi kapcsolatainak köszönhetően nagy hírverést csaptak a lapok,²⁸⁹

²⁸⁵ „1874-ben ért engem a kitüntető szerencse, hogy dicsőült Trefort Ágost ad personam külön tanszéket állított a számomra.” *Beszéd mellyel a Királyi Magyar Tudományegyetem rectori székét elfoglalta Ponori Thewrewk Emil i. m.* 99.; Ponori Thewrewk Emil szakmai életútjáról lásd: Csengeri János: Ponori Thewrewk Emil emlékezete. *Budapesti Szemle* 78. (1918) 499.

²⁸⁶ „Hóman bácsi azt írta, hogy a bécsi kiállításról hoztak Ottónak egy gyémánt hegyű aranytollat, de csak akkor kapja meg, ha olyan szakmunkája kerül ki a sajtó alól, mely megérdemli az aranytollat.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele id. Darányi Ignáchoz, 1873. augusztus 1. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.

²⁸⁷ „Tisza Kálmán úr válaszát, vagyis a miniszterét, úgy hisszük egészen kedvezőnek lehet venni és Ottó úgy látszik, örül annak, hogy pályázatot hirdet, hogy addig megjelenhet az oly soká készülő munkájából a mutatvány is.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1875. január 21. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

²⁸⁸ MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1875. december 21.

²⁸⁹ „Dr. Hóman Ottó kolozsvári egyetemi tanár egy nagyban tervezett tudományos munkát adott legközelebb sajtó alá. Ez Pindar verseinek kritikai kiadása. Általában az első görög auctor-kiadás, mely criticaí alapon nyugodva magyar nyelven irt jegyzetekkel adatik ki. A munkát Lipcsében Teubnernél nyomják. A nagyérdékű munka a szakközönség körében bizonyára figyelmet fog kelteni.” *Pesti Napló*, 1876. augusztus 1. 2.; *Fővárosi Lapok*, 1875. augusztus 3. 1.

miközben Hóman Tisza lehetséges közbenjárását a „gondolható legerősebb ajánlásnak” nevezve azt fejtegette ifjabb Darányinak, hogy Trefortot semmi sem kötelezi arra, hogy a Kar felterjesztését a kinevezendő személy kiválasztásánál figyelembe vegye.²⁹⁰ Hóman Télfy ajánlása miatt legfőbb riválisának régi munkatársát Bartal Antalt tekintette és ifjabb Darányinak írt, a lehetőségeket mérlegelő kombinációiban fel sem merült Ponori Thewrewk Emil neve.²⁹¹ A folyamatos sürgetést²⁹² végül ifjabb Darányi elégehlhette meg, mert csillapító levelére Hóman végül kénytelen volt belátni, hogy amennyiben Trefort még nem döntött, „az arra való provocatioval mit sem lehetne nyerni.”²⁹³ 1877 márciusában azonban váratlan dolog történt. A várva-várt kinevezés helyett a lapok a Ponori Thewrewk Emil által 1874-ben alapított Filológiai Társaság március 3-i üléséről közöltek tudósításokat,²⁹⁴ melyen Ábel Jenő Ponori Thewrewk tanítványa ízekre szedte Hóman Ottó 1876 februárjában megjelent s Trefortnak személyesen átnyújtott Pindaros kötetét.²⁹⁵

Ábel szakmai szempontból egyébként teljesen jogos kritikájára soha nem került volna sor, ha Szepesi Imre megürült katedrájának betöltése nem állítja Trefortot szinte megoldhatatlan helyzet elé. Tisza Kálmán miniszterelnök Hóman Ottót támogató határozott fellépésére ugyanis Trefort kénytelen volt szavát adni arra,²⁹⁶ hogy a tanszéket Hómannak fogja juttatni, noha ő maga 1873-óta Ponori Thewrewk rendes tanári kinevezésén dolgozott. E lehetetlen helyzetből kínálkozott kivezető útként Hóman egyetlen nagyobb lélegzetű munkájának kritikai bírálata, s Hóman szerencsétlenségére erre a feladatra Ponori Thewrewk Emil Ábel Jenő személyében a magyarországi klasszika-filológia azidőben legtehetségesebb, s legfelkészültebb tagját kérhette fel.²⁹⁷ Ábel Jenő Hómannal ellentétben a németen kívül angolul, franciául és olaszul is tudott, s kora ifjúságától eredeti nyelven olvasta „a nyugati népek irodalmát.” Gimnáziumi évei alatt érdeklődése a latin és a görög klasszikusok felé fordult, osztályfőnöke a fiatal Heinrich Gusztáv

²⁹⁰ „A tanszék rendes és rendkívüli tanárokkal való betöltése feltétlen és kizárólagos joga a miniszternek, sőt Pesten még annyira sincs kötelezve, mint Kolozsvárt, hol az illető karok meghallgatása után, de nem azok határozata szerint tartozik intézkedni.” MNL OL Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1875. december 13.

²⁹¹ „Szíves voltál megírni, hogy Télfy és Heinrich gondolkodását kipuhatolására is fordítod figyelmedet. Eddigi tapasztalataim szerint Télfy emberem, de Bartal után.” Uo.

²⁹² „Úgy látszik, már csak fölállítja T. K. Öex-ja a Nemzeti Bankot aranyalappal. Hogy honnan képelem ezt. Mert nagyon szereti az aranyat még csekély dolgokban is, amit az bizonyít, hogy a tudva lévő ügyben is hallgat, a hallgatás pedig= arany.” MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignácnak. 1876. február 23.

²⁹³ MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1876. december 17.

²⁹⁴ *Ellenőr*, 1877. március 8. 3.

²⁹⁵ *Pindar versezetei. I. kötet. Kritikai és magyarázó jegyzetekkel kiadja Hóman Ottó.* Teubner. Lipcse. 1876.

²⁹⁶ „Bár arra lehetne hatni, aki úgy látszik, még mindig késik adott szavát betartani.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. március 27. MNL OL P 1441 8. d. 15. t

²⁹⁷ Ábel Jenő (1858-1889) klasszika-filológus, a pesti egyetem rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Ábel Jenő életpályájáról lásd: Borzsák István: *Ábel Jenő*. Akadémia. Budapest. 1981.

pedig a filológia, illetve az összehasonlító nyelvészet világába vezette be. Ábel 1877 közepén tett tanári vizsgát görög, latin, német és francia nyelvekből, ugyanazon év végén pedig klasszika-filológiából, mint fő tárgyból, s német filológiából, illetve indogermán összehasonlító nyelvészetből, mint melléktárgyakból *summa cum laude* doktorált.²⁹⁸

Ábel kritikájának lényege Hegedűs utólagos eufémisztikus megfogalmazásaival ellentétben²⁹⁹ az volt, hogy Hóman műve, (melyet Hóman maga Darányi Ignácnak írt levelében az első olyan magyar auctor kiadásnak nevezett, „mely önálló kritikai alapon nyugszik”³⁰⁰), mások, elsősorban Theodor Mommsen, Theodor Bergk és Wilhelm Christ konjekturáit átvéve, illetve magáénak tulajdonítva legnagyobb részt nem önálló munka, hanem plágium. „H úr (...) elővesz három kéziratot, a szöveg alá odateszi ezeknek hibásan és hanyagul Mommsen és Bergk collációiból kiszedett variánsait és kész az apparátus kritikus. (...) Ismert dolog, hogy az a 24-25 vetustus codex, melyet eddig összehasonlítottak, egymástól csaknem függetlenül egy közös archetypusból ered, s hogy mindegyik majd ezt, majd azt a helyes leciót tartotta fenn számunkra, leghívebben és legtöbbet az Ambrosianus A. Vaticanus B. és a három H. úr által fölhasznált kézirat; megkövetelhetjük volna tehát, hogy legalább a vetustik főbb eltéréseit (...) közölje H. úr, ha már egyszer szükségesnek tartotta apparátus kritikussal látni el kiadását. (...) H. úr ezen annotatio kritikájában 40-nél több hely nincs felemlítve, hol mind a három alapul vett kézirattól eltér, 500 több variáns van elhagyva, eltérő hehezet és ékezet, tájsházási formák, kihagyott szavak és sorok, tollhibák, majd felemlítettnek, majd nem, majd az első, majd a második kezeti veszi tekintetbe, tervszerű eljárásnak semmi nyoma. 70-nél több variánst hibásan idéz H. úr, s nem mindig magyarázhatók ezen hibák onnan, hogy néha a Mommsen-féle collatio helyett a kevésbé megbízható Berg-félet használta. Még egyes coniecturák is hibásan tulajdonítatnak bizonyos szerzőknek. Mind ezek után világos, hogy ezen annotatio critica adatai egészen hasznavehetetlenek.”³⁰¹

Hóman ifjabb Darányinak írt levelében a plágiumvádra egyáltalán nem reagált, s Ábel kritikáját „gyarlónak, tendenciózusnak, illetve ex consilio” készültnek nevezte. „Mikor a német tanszék betöltéséről volt szó az egyetemen, brutálisan megtámadták Meltzt, mikor a magyar

²⁹⁸ Vári Rezső: Emlékbeszéd Ábel Jenő felett. *Egyetemes Filológia Közlöny* 14. (1890) 74.

²⁹⁹ Hegedűs I.: *Emlékbeszéd Ábel Jenő lev. tagról i. m.* 93-95.

³⁰⁰ MNL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1875. december 8.

³⁰¹ Ábel Jenő: Pindár versezeteit kritikai és magyarázó jegyzetekkel kiadta Hóman Ottó, bölcsészettudor a kolozsvári egyetemen a classica philologia ny. r. tanára I. kötet. Lipcse. B. G. Teubner-nél. 1875. *Egyetemes Filológia Közlöny* 1. (1877) 284-285. (továbbiakban Ábel J.: Pindár versezeteit)

nyelvészeti forgott kérdésben, hasonló sorsban részesült Imre, a mostani eset a harmadik”³⁰² Hómannak e vélekedésében teljesen igaza volt, mármint abban, hogy a kritika szokatlanul éles hangja a tanszék betöltésének ügyével állt összefüggésben, ám ez a tény Ábel Jenő írásának igazságtartalmán semmit sem változtatott. Hóman azonban felfedezett Ábel szövegében egy félreérthetően fogalmazott mondatot, s védekezését e szándékosan félreértett mondatra építette fel.³⁰³ Ábel kritikájának zárórészében a következőt írta ”De végre és főképpen, miután H. úr a hazai classica philológia megteremtőjének akar tartatni, eltekintve attól, hogy (mit H. úr nem látszik tudni) előtte is voltak nálunk classica philológusok, kik tankönyveken kívül más tudományos munkát is írtak, nem kell-e az egész Hóman féle vállalatot céltalannak, vagy legalábbis időelőttinek ítélni. Lehet-e ott önálló classca philológiáról szó, hol a szerző vagy kiadó kénytelen művét drága pénzért külföldön nyomtatni? Úgy hiszem legelső teendők a gymnasiumokon és egytemeken oly nemzedéket nevelni, mely képes legyen a classica philológia terén tett kutatásokat megérteni és olyanokat tenni, először a művelt közönséget a classicus szerzőkkel és a fáradságos philológiai kutatás eredményeivel megismertetni, s majd csak akkor, ha már mindez meg lesz téve, csak akkor lehet a felett tanácskozni, vajon elég-e háromszáz classika philologus (ha ugyan vagyunk ennyien e hazában) arra, hogy önálló classica philológiát mind szellemi mind anyagi tekintetben létesítsen és fönntartson. Mindaddig mig ez meglesz, nem marad egyéb hátra, mint olyan nyelven írni, melyet külföldi bajtársaink is megértenek, ha t. i. valami önállóval léphetünk fel; ha pedig olyasmit hoznánk elő, mi a külföld ítélőszéke előtt nem állaná meg helyét, ne adjuk ki azt hiúságunk sugallatának engedve magyar nyelven, hanem fordítsuk inkább tevékenységünket a főntebb kijelölt célokra, s meg vagyok győződve, sokkal nagyobb hasznát vesszük a jelen körülmények közt az ilyen működésből eredt munkáknak, mint az olyannak, melyért az illetőt a hazai philologia atyjának tisztelik ugyan, de melyet csak kevesen értenek.”³⁰⁴

³⁰² MNL OL OL P 1441 8. d. 15. t. Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignácnak. 1877. március 30.; „Ottó a héten elküldi Ábel választát (Ábel kritikájára írt választát BO) neked. Török, én azt hiszem, felsőbb helyről volt megbízva Ottó munkáját megbíráltatni, illetve lerántani, csak azzal hibázták el a dolgot, hogy nem várták meg Ottó feleletét, hanem rögtön kinevezték.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. április 24. MNL OL P 1441 8. d. 15. t

³⁰³ A Hóman-Ábel vitával foglalkozó íráskor Hegedűs István narrációja alapján Hóman Ottónak Ábel kritikájára adott, s saját munkájának valóságos szakmai hiányosságait elkenni kívánó mondata köré építették fel a történetet, melyből végül a valóságos eseményektől teljesen elszakadva a magyarországi klasszika-filológia válságának problematikája kerekedett ki. Kerényi Károly: Hegedűs István emlékezete i. m. 271–272.; Németh G. Béla: Az Egyetemes Filológiai Közlöny 100 éves i. m. 344–346.; Szilágyi János György: „Mi filológusok.” i. m. 178–179.

³⁰⁴ Ábel J.: Pindár versezeteit i. m. 286.

Ábel itt egészen pontosan arra utal, hogy Hóman munkájában, mely Pindaros dór dialektusban írt kardalainak görög szövegét közölte, a szöveghez fűzött konjekturáit magyarul írta meg, s ennek következtében a mű eredetiségéről, „önálló” voltáról a szakma, a „külföldi bajtársak” a magyar nyelv ismeretének hiányában nem mondhattak véleményt. A klasszikus irodalom iránt érdeklődő magyar olvasók viszont, ha sokan közülük értettek is görögül, a szövegkritika tudományában kevésbé lehettek jártasak, tehát nem lehettek képesek Hóman szakmai teljesítményének reális megítélésre sem. Az önálló magyar klasszika filológia létesítésén tehát Ábel a Hóman kiadványát szakmailag megítélni tudó közönség kinevelését, illetve létezésének feltételezését értette, s ezt a véleményét támasztja alá az Egyetemes Filológiai Közlöny következő számában megjelent és a Filológiai Társaság áprilisi ülésén tartott Friedrich August Wolf ünnepélyén felolvasott tanulmánya is. „De nemcsak így ösztönszerűleg, hanem szándékosan is iparkodott Wolf megnyerni a nagyközönséget tudománya számára és pedig a classicus írók hazai nyelvre való lefordítása által. Jól tudta ugyanis, mit úgy látszik, csak nálunk nem akarnak megérteni a philologusok, hogy a philologia mint pusztá szaktudomány nem érdemli meg azon kitüntetést, melyet e tudomány művelői neki arrogálni szeretnének, hogy jelentősége majdnem egészen megszűnik, ha nem bír a nemzet s a kor szellemére áldásos hatással lenni, s hogy ez utóbbi lehetetlen, ha a közönséget nem ismertetjük meg a classicus ókor legkitűnőbb íróiával legalább jó fordítások által.”³⁰⁵

Hóman Ottó még az Ábelnek adandó válaszon dolgozott, amikor a lapokban megjelent Ponori Thewrewk Emil kinevezésének híre.³⁰⁶ Ez a fordulat rendkívül rosszul érintette Hómanékat, akik még Ábel márciusi kritikája után is bíztak abban, hogy Tisza Kálmán miniszterelnök nyomására a hön óhajtott budapesti tanszéket mégiscsak meg lehet szerezni. Különösen Darányi Borbála volt kétségbeesve, aki abban az időben harmadik gyermekét várta és a szülésre már Budapesten akart sort keríteni. Darányi Borbála nevelésére édesapja, idősebb Darányi Ignác fiához hasonlóan nagy figyelmet fordított, ám ezek a tanult készségek, francia nyelvtudás, zenei ismeretek a házasságát követően tökéletesen elsorvadtak, s átadták helyüket a gyermeknevelés, a betegeskedés és a háztartás apró-cseprő gondjainak. Nem csoda hát, hogy férje szakmai lehetőségeinek megítélésében nem volt kompetens, annál inkább meglepő, hogy Hóman Ottó maga sem tudta felmérni az elsősorban önmaga okozta szakmai elszigetelődésének hosszútávú káros következményeit. Hóman még a Filológiai Társaságnak, a magyarországi klasszika-filológusokat és filológusokat tömörítő tudományos társaságnak sem volt tagja, sőt

³⁰⁵ Ábel Jenő: Wolf Frigyes Ágost és a classica philológia. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 1. (1877)

³⁰⁶ „Ponori Thewrewk Emil rendkívüli tanár kineveztetett a klasszika filológia rendes tanárává.” *Fővárosi Lapok*, 1877. április 13. 404.

egyetlen budapesti kollégájával sem volt oly szakmai vagy emberi viszonyban, hogy valamelyiket megkérhette volna az Ábel kritikájára írt viszontválaszának a Társaság előtti felolvasására, s végül kénytelen volt ez ügyben a Trefort által helyette kinevezett, s az ő szakmai hátbadöfését megszervező Ponori Thewrewk Emilhez fordulni.³⁰⁷

Hóman válaszában egyrészt azzal védekezett, hogy nem volt tudomása arról, hogy a sajátjaként feltüntetett konjekturáit mások már leírták volna. „Magaménak neveztem és nevezem a coniecturát, mert az én indoklásomat mástól nem hallottam, se nem olvastam,” másrészt Ábelnek a hazai klasszika filológia feladatáról írt fejtegetését szándékosan félreértelmezve kijelentette: „Amely nemzet nem emancipálja magát tudományos irodalom tekintetében a külföld alól, az annak szellemi rabszolgája. Jól tudom, hogy a tudománynak nincs hazája, de ez a tudomány örök igazságaira áll s nem azt teszi, hogy nálunk hazátlan legyen a tudomány.”³⁰⁸ Ábel Jenő a Társaság május 20-án tartott ülésén felolvasott feleletében nem is reagált Hómannak erre a mondatára, hiszen esze ágában sem volt ilyesmit állítani, viszont ismételten végigment Hóman Pindaros kötetén kimutatva szövegkritikai apparátusának használhatatlanságát, saját konjekturáinak szakmailag téves voltát, illetve a másoktól hivatkozás nélkül átvett konjekturák eredeti forrásait.³⁰⁹ Hegedűs István Hóman nekrológja szerint Ábel kritikája annyira megtörte Hómant, hogy hamarosan búcsút is intett az egyetemi tanárságnak, ám Hóman még hét évet töltött a kolozsvári egyetem klasszika-filológia tanszékén anélkül, hogy a továbbiakban egyetlenegy sort leírt volna, Ábel Jenő hátralévő rövid életébe viszont a magyarországi humanizmus és a középkori latin irodalom kutatása mellett a Pindaros scholionok kiadása is belefért.³¹⁰

2.6. Képzelt betegségek hálójában. Az anya.

Darányi Borbála Kolozsvárról írt levelei tanúsága szerint rendkívül rosszul élte meg megszokott környezete, elsősorban édesanyja személyes jelenlétének hiányát, s mivel a Kolozsváron töltött 12 év alatt hat gyermeket szült, mindennapjai permanens

³⁰⁷ MNL OL P 1441 8. d. 15. t Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. március 30.

³⁰⁸ Hóman Ottó: *Megjegyzések Ábel Jenő úr felolvasására az Hóman-féle Pindár kiadásról*. Kolozsvár. Papp. 1877.

³⁰⁹ Ábel Jenő: Felelet Dr. Hóman Ottó úr Megjegyzések Ábel Jenő úr felolvasására az Hóman-féle Pindár kiadásról című értekezésére. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 1. (1877)

³¹⁰ Eugenius Ábel: *Scholia Recentia in pindari epinicia*. Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum 1. Franklin. Budapest. 1890.

betegeskedésekben, panaszkodásokban teltek.³¹¹ Ezek a panaszok azonban a valóságos nehézségeken túl – melyek a sorra születő gyerekek, a gyarapodó család gondjai mellett részben Kolozsvár a fővároshoz képest szűkebb, egyszerűbb, sőt veszélyesebb³¹² adottságainak voltak köszönhetők – egyértelműen egy labilis psziché folyamatos figyelmet igénylő jelzéseinek tűnnek. Ez állapot, melyet az orvosok és a pszichológusok ma egyaránt olyan szomatizációs betegségként írnak le, mely különböző személyiségzavarokkal párosulhat, Darányi Borbála egész életét végig kísérte és férje halálát követően egészen súlyos formában jelentkezett. A betegség kialakulásának pontos okai ma sem ismertek, de az eddigi kutatások egyértelműen kimutatták a családi háttér részben genetikai, részben a személyiség szociális fejlődésében játszott jelentős szerepet.³¹³ A Darányi család gazdag levelezéséből kibontakozó kép alátámasztja ezt a feltételezést, s úgy tűnik gyermekei egész fejlődését, sőt legapróbb életmegnyilvánulását vaskézzel irányító apa, idősebb Darányi Ignác akaratára elől – legalább is Darányi Borbála számára – az egyetlen menekülést a kiemelt személyes figyelmet és kíméletet biztosító betegállapot kínálta. Az apai szigor ellenében ez a stratégia ritkán volt alkalmazható, ám a házasságot követően férje, Hóman Ottó jóval megengedőbb, szeretetteljes személyisége mellett teljes erejével kibontakozhatott. Sőt Hóman Ottó, aki Hóman Bálint számtartó fogadott gyermekeként gimnáziumi évei idején az iskolaidő alatt a Darányi család budai házában lakott, már kamaszként készséggel segédkezett a gyermek Darányi Borbála betegállapotaival kapcsolatos figyelemfelhívó kísérleteihez.³¹⁴

³¹¹ „Az én teljes boldogságomhoz csak az hiányzik, ami a legfőbb, hogy az én kedves szüleim és testvéreim távol vannak.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele szüleikhez, 1873. január 3. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.; „Kedves Atyám említette, hogy nem jó, ha együtt lakik az ember még azokkal sem, akiket szeret. Ottó is abban a véleményben van, hogy nem jó több családnak együtt lakni, de azért jó lenne mégis közelebb lenni kedves jó Szüleimhez, de a jó Isten így rendelte, hát meg kell nyugodnom az ő akaratában.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele idősebb Darányi Ignáchoz, 1873. január 9. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.; „Biri nagyon szeretne Budapesten lakni, úgy látszik, nagyon nélkülöz bennünket.” Darányi Ignácné Földváry Borbála levele ifjabb Darányi Ignáchoz, 1877. július 24. MNL OL P 1441 5. d. 15. t.

³¹² 1873 nyarán, amikor Darányi Borbála első gyermeküket várta súlyos kolerajárvány dúlt Kolozsváron és a következő 11 évben a Hóman házaspár ott tartózkodása idején a városban diftéria, tífusz, és variola járványok váltogatták egymást. „Nálunk Kolozsvárt a szokott diptheritis még mindig uralkodik.” Hóman Ottóné Darányi Borbála Darányi Ignáchoz, 1880. november 2. MNL OL P 1441 5. d. 15. t.; „Teleky Gézának nagyobbik gyermeke, egyéves múlt kisleányka tegnap halt meg toroklobban.” Hóman Ottóné Darányi Borbála Darányi Ignáchoz, 1880. március 13. Uo.; „Nálunk már megint grasszál a difteritisz.” Uo. Hóman Ottó Darányi Ignáchoz, 1881. december 31. Uo.

³¹³ Erről lásd Pszichológia 26. (2006) 4. sz.; illetve *Daniel Williams: Pszichiátriai diagnózis és a szomatizáló neuropszichiátriai zavarok.* Psychiatric Times, 2016. 1. sz. (<https://bit.ly/3cet5BK>, letöltés 2020. április 25).

³¹⁴ „Különösen tisztelt Nagysád! Biri betegsége egy kicsit rosszabbra fordulván, Frenreisz doktor úr ma délelőtti meghagyása következtében sietek Nagyságotat ezen expressus által értesíteni a felől, miszerint Biri betegsége, mely alkalmasint sarlachchá fog változni Ngod becses jelenlétét szükségli, s ennél fogva felkérni Ngodat, méltóztassék a lehető leghamarabb hozzánk ide Budára feljönni.” Hóman Ottó levele Darányi Ignácné, Földváry

A Kolozsvárról írt levelek állandó témája Darányi Borbála betegeskedése, mely fej, láb és hátfájásokban, illetve gyomor és szívpanaszokban nyilvánult meg, s melyek okaira az évek során a házat sűrű látogató orvosok sem tudtak fényt deríteni.³¹⁵ Idősebb és ifjabb Darányi Ignác választleveleikben különböző életvezetési tanácsokkal igyekezett segíteni a permanens állapoton, melyek között a napi séta formájában megoldható rendszeres mozgás, a hideg vizes lemosás és fürdés,³¹⁶ a mértéktartó étkezés, illetve a nehéz vacsora elhagyása mellett³¹⁷ a lakás, különösen a gyerekekkel közös hálószoa gyakori szellőztetése is szerepelt.³¹⁸ E tanácsokból Darányi Borbála azonban vajmi keveset fogadott meg, sőt ifjabb Darányi és a Kolozsváron rendszeresen hosszabban időző édesanyjuk, Földváry Borbála levelezéséből úgy tűnik, hogy felesége mellett Hóman Ottó maga is hasonló egészségtelen életformába süllyedt, mely a kevés

Borbálához, 1860. november 9. A borítékon az orvos rájegyzése is olvasható: „Azonban már Birike jobban lett. dr. Frenreisz.” OSZK Kt. Fond 35

³¹⁵ „Már tegnap is írtam volna édesapámnak, de tegnap is igen nagy főfájásom volt.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele idősebb Darányi Ignáchoz, 1873. október 15. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.; „Birike betegségéből kigyógyult néhány hét előtt, ő több rendbeli betegségektől szenved (fogfájás, gyomorgörcs, szívdobogás)”. Hóman Ottó levele idősebb Darányi Ignáchoz, 1876. december 18. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.; „*Én még mindig úgy vagyok, hogy egyik nap fekszem, másnap fenn vagyok.*” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1876. december 17. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „A szívfájással van a legtöbb bajom, mert minden csekély izgatottság szívdobogást, vagy lassú szívverést okoz.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. május 10. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Én bizony jelenleg kicsit szenvedőleg vagyok, különösen a szívfájással, mire nemigen tud az orvos sem adni semmit, mitől enyhülne.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. június 19. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Birikének (...) bizony szegénynek nagyon sok a baja, nemcsak gyermekivel, de ő neki sokszor egész nap erős szívdobogása van, és emellett nehéz lélegzetvétel, és gyakran szélgörcsök és gyakran fejfájás.” Darányi Ignácné Földváry Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1877. augusztus 17.; MNL OL P 1441. 6. d. 15. t. „Birike jól meghízott dacára annak, hogy mindig a feje és a lábai fájnak.” Darányi Ignácné Földváry Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1882. május 30. MNL OL P 1441. 6. d. 15. t.

³¹⁶ „Becsés levelét megkaptam. A vízgyógyról szóló könyvet még nem vettem meg, de még ma megveszem. A fürdőkád kicsit nagyobb, mint édesapámé, de lehet használni.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele idősebb Darányi Ignáchoz, 1873. január 9. MNL OL P 1439 1. d. 6. t.

³¹⁷ „Édes Nácikám! Igen köszönöm a vacsorára és a cselédekre kiterjedő figyelmet. A vacsorára illetőleg én bámulom a te erős akaratodat, hogy az egészséged kedvéért le tudsz mondani arról, ami nálam bizony életszükség, a húsos eledel, ami pedig egészségemnek éppen nem árt.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1876. december 29. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

³¹⁸ „Kolozsvárról jut eszembe, miszerint az ottani hálószoának oly rossz levegője van, hogy abban az egészséges embernek is meg kell betegedni, minél fogva nem is csodálom, hogy szegény Birike nem tud aludni ottan. Ezt a fülledt szagot nappal is érezni ott, este vagy reggel azonban oly erős lesz az, hogy én búsúzáskor komolyan beszélve majdnem elájultam.” Darányi Ignác levele Darányi Ignácné Földváry Borbálához, 1877. július 13. OSZK Kt. Fond 35

mozgás,³¹⁹ a sok fekvés,³²⁰ a túlzott étkezés,³²¹ valamint a friss levegő hiánya miatt számára is egyre több egészségügyi problémát okozott.³²²

Hóman tisztában volt azzal, hogy feleségének legfőbb vágy visszakerülni a fővárosba, miután azonban nem sikerült kinevezést szereznie a budapesti egyetem klasszika-filológia tanszékére, beletörődve a megváltoztathatatlan tünő helyzetbe, s családja egészségének védelme érdekében telket vásárolt a Házsongárdon, melyre idővel gazdálkodásra is alkalmas nyaralóházat építtetett.³²³ Földváry Borbála Ignác fiának 1884 nyarán Kolozsvárról írt levele arról tudósítanak, hogy bár lányának továbbra is „van elég baja az öt gyermekkel” de a kerti munkában állandóan a friss levegőn tartózkodva testileg és lelkileg is jobb állapotban van, mint az azt megelőző években.³²⁴ Ezt a törékeny egyensúlyt azonban hamarosan felborította két legkisebb gyermekük 1884 decemberében bekövetkezett váratlan halála. A házaspárnak Kolozsváron hat gyermeke született: Ottó (1873), Bálint (1875), Irén (1877), Borbála (1880), Kálmán (1881) és (Róza 1883).³²⁵ Bálint 1882. október 4-én halt meg diftériában,³²⁶ és ez az akkor legtöbb esetben végzetesnek bizonyuló ragályos betegség ölte meg 1884 telén a hároméves Kálmánt és a másféléves Rózát is.³²⁷

A gyermekek halálát leveleik alapján látszólagos beletörődéssel fogadó szülők 1885 márciusában felutaztak Budapestre. Hóman az utazás érdekében négy nap szabadságot kért a

³¹⁹ „Többnyire mindig itthon vagyunk, pedig Brandl doktor azt mondja, hogy minden nap kell sétálni menni.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele özv. Darányi Ignácné Földváry Borbálához, 1877. november 23. MNL OL P 1440 1. 1. d. 4. t.

³²⁰ Darányi Ignác anyjának írt leveleiben húga és sógora gyakori ágyban fekvéssel járó betegeskedéseit is szóvá tette. „Az öreg K. panaszkodott, hogy szédül a feje, azt tanácsoltam tehát neki, hogy ne vacsorázzon. No, akkor – válaszolt – inkább meghalok, semhogy a vacsoráról lemondjak. Így lehetnek az ágygal Ottó és Biri is.” Darányi Ignác levele Darányi Ignácné Földváry Borbálához, 1877. július 13.

OSZK Kt. Fond 35

³²¹ „A nagy Ottó igen hízik.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz, 1880. március 5. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

³²² „Ez idő szerint, éppen, mint két éve, nagyon sok bajom van a gyomrommal.” Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1881. december. 31. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Az ágyból, ahová szokásos fejbajom - de most nagyobb mérvben – a mai napra vetett, őszintén kívánom, hogy számos névnapodat érd meg örömben, megelégedésben.” Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1883. január. 30. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

³²³ „Mi is éppen az idén kell, hogy építésen törjünk a fejünket, mikor se fa, se téglá nincs, hanem hát igazán nem jó szándékból, csak a nyomorúság, és a doktor visznek reá.” Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignáchoz, 1883. április 28. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

³²⁴ MNL OL P 1441. 6. d. 15. t. Darányi Ignácné Földváry Borbála levele Darányi Ignáchoz, 1884. július 5.

³²⁵ A gyerekek születési idejét a családi levelezésekből pontosan rekonstruálni lehet.

³²⁶ „A jó Isten elvette szeretett kis Bálintkáinkat, egy kedves, eszes és engedelmes gyermek emlékét siratjuk benne.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz, 1882. november 13. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; Hóman Bálint gyászjelentése, 1882. november 4. MNL OL P 1438 1. d. 7. t.

³²⁷ „Mélyen meghatottan vettük azon lesújtó hírt, miszerint rövid idő alatt két kedves unokáját elvesztette.” br. Vigyázó Sándorné levele özvegy Darányi Ignácné Földváry Borbálához, 1884. december 20. OSZK Kt. Fond 35

Kartól, melyet Budapestről április, illetve május hónapokra is meghosszabbított. Miután azonban május végén sem tért vissza Kolozsvárra és elmaradását illetően levélben sem szolgáltatott semmilyen magyarázattal, a Bölcsészkar a legnagyobb tanácsalanság közepette latolgatta a lehetőségeket. Hóman ugyanis saját tárgya helyettesítésének, illetve a lecke-könyvek aláírásának ügyében sem rendelkezett, s ez annál is inkább érthetetlen volt, mivel abban az évben Hóman töltötte be a Bölcsészkar dékáni tisztét. Végül a Kar Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter június 10-én kelt hivatalos értesítéséből tudta meg, hogy Ferenc József május 28-án kelt „kegyelmes elhatározásával” Hóman Ottót nevezte ki a Budapest-vidéki tankerület királyi főigazgatójává.³²⁸

Hóman elődje e pozícióban az 55 éves Say Mór kémikus, a budai főreáliskola igazgatója volt, aki alig egy évvel tankerületi főigazgatói kinevezését³²⁹ követően 1885. március 11-én halt meg agyhártyagyulladásban.³³⁰ Ifjabb Darányi Ignác Budapest Főváros Közgyűlésében Say képviselőtársaként³³¹ azonnal értesült a sajnálatos eseményről, s felismerve a helyzetben rejlő lehetőséget nyomban mozgósította Hómanékat, akik késedelem nélkül a fővárosba utaztak. A kinevezése kieszközlése nyilván nem ment egyik-napról a másikra, emellett Hóman nehezen szánhatta rá magát arra is, hogy egyetemi pozíciója feladásával tudományos pályafutásának végleg hátat fordítson.³³² Felesége kívánsága azonban, melyet korábbi levelei tanúsága szerint Darányi Ignác is támogatott, erősebbnek bizonyult Hóman Ottó akaratánál, s ennek következtében hetedik gyermekük, Bálint 1885 decemberében már Budapesten született. A család budapesti életére, illetve édesanyja egészségi állapotára csak a következő évek egyik-két fennmaradt levelének részleteiből következtethetünk. E levelek szerint Darányi Borbála állapota az ismerős környezet és édesanyja jelenléte következtében javult valamit, de teljesen

³²⁸ T Szabó Levente-Zabán Márta Szerk: *Dokumentumok a kolozsvári bölcsész-, nyelv- és történettudományi kar történetéhez (1872–1892)*. Egyetemi. Kolozsvár. 2012. 260. (továbbiakban T Szabó L.–Zabán M.: *Dokumentumok*)

³²⁹ Say Mór kinevezéséről életrajzával: Három tanfőúr. *Vasárnapi Ujság*, 1884. szeptember 14. 581–582.

³³⁰ Elhaltak névsora Budapesten március 12-én. Dr. Say Mór főigazgató 2. ker. Albrecht-út 10. agylob. *Pesti Hírlap*, 1885. március 15. 6.

³³¹ „Harmadik gimnazista koromban határoztam el, hogy történész leszek, és mindjárt egyetemi tanárnak készültem. Ez nem csoda, mert atyám is az volt, és mindig azt hallottam tőle: Kár volt otthagyni a katedrát a hivatalnoki pályáért. Apám 13 évig volt Kolozsvárott egyetemi tanár, és éppen a születésem előtt jött Pestre tankerületi főigazgatónak.” Az ötvenéves férfi. Ifjúságról, jelenéről, jövő céljairól beszél ötvenedik születésnapján Hóman Bálint. *Az Est*, 1935. december 31. 3.

³³² „A Budapestvidéki Tankerület királyi főigazgatójává az elhunyt dr. Say Mór helyére dr. Hóman Ottó kolozsvári egyetemi tanár neveztetett ki. Hóman Ottó a legkitűnőbb tanügyi szakférfiak egyike.” *Pesti Hírlap*, 1885. június 6.

nem gyógyult meg, és férje továbbra is sok időt, energiát és figyelmet szentelt felesége testi-lelki egészségének egyensúlyba tartására.³³³

2.7. Téboly és tehetség. A gyermekek.

Miután Hóman Ottó idejének nagy részét a feleségéről való gondoskodás kötötte le, saját gyermekei fejlődésének szoros nyomon követésére jóval kevesebb figyelmet fordíthatott. Hóman Bálint önéletrajzi feljegyzésében szerint családi életüket a „Darányi ház” értékrendjének „szabadabb formák” között való követése jellemezte.³³⁴ A levelek alapján azonban úgy tűnik a Hóman szülők nevelési elvei egészen mások voltak, mint Darányi Borbála édesapjáé. Idősebb Darányi ugyanis amellet, hogy gyermekei tevékenységét - legyen az tanulás, vagy házi munka - előre meghatározott napirend szerint a legszigorúbban szabályozta és ellenőrizte, károsnak és feleslegesnek tartott minden mulatságot, vendégeskedést,³³⁵ beleértve ebbe a kulináris élvezeteket is.³³⁶ Hóman Ottó viszont kedvelte a társaságot, nem vetette meg az evés és az ivás örömeit,³³⁷ és szabadidejében illetve a nyári vakáció idején családjával együtt szívesen fogadott látogatókat, vagy vett részt vendégként hajnalig tartó mulatságokon. Felnövekvő gyermekei, elsősorban két fia, ifjabb Ottó és Bálint ugyancsak kedvelték ezeket az alkalmakat és édesanyjuk Darányi Borbála kedélyére is jó hatással volt a mozgalmas társasági élet és férje, illetve fiai mindennapokat felderítő vidám természete.³³⁸ A

³³³ „Biri ke elég jól találja magát, 9-1/2 10-kor fekszünk és ő tegnap 5-kor, ma 3/4 6-kor kelt föl anélkül, hogy valami különös fáradságot érezne, ha így marad, remélem az Ő egészségére jó hatással lesz ez a sejour.” Hóman Ottó levele idősebb Darányi Kálmánhoz. Leibicz, 1889. július 27. MNL OL P 1442 1. d. 6. t.

³³⁴ OSZK Kt. Fond 15/18 Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről

³³⁵ „Ami a vendégeket illeti, megvallom, egy kissé kényes helyzetnek tartom egy gyermekes anyára nézve a sok vendégjárást. (...) Egyszóval a vendégfogadás csak fűszere legyen mintegy a családi életnek, de mindennapivá ne fajuljon soha, mert különben a szegény, de lágyvelejű nő vallja előbb vagy utóbb legnagyobb kárát midőn a vendégek mulattatása miatt önmaga, gyermeke, férje és háztartása jóléte előmozdítása nem jut ideje!” Idősebb Darányi Ignác levele Hóman Ottóné Darányi Borbálához, 1874. január 15. MNL OL P 1443. 1. d. 5. t.

³³⁶ Idősebb Darányi Ignác a Kolozsváron tartózkodó feleségének írt levelében arról számolt be, hogy a gyermekeivel elköltött ebéd csupán addig tarthatott, míg a nyitott ajtóján át beáramló hideg levegő kiszellőztette a szobát. Idősebb Darányi Ignác levele Darányi Ignácné Földváry Borbálához, 1873. november 27. MNL OL P 1440. 1 d. 4. t.

³³⁷ E tulajdonságát Hóman Bálint is örökölte, akinek az evés-ivásban való mértéktelenségét több visszaemlékezés is megemlíti: „Magánéletében Hóman Bálint rendkívül vidám kedélyű, nyugtalan szellemű és hatalmas, elhízott termete ellenére nagyon mozgékony ember volt. (...) Túlfűtött temperamentuma sokszor megnyilvánul az étkezés és az italfogyasztás elég nagy bőségében, amely azonban sosem megy túl bizonyos illő határokon, de testsúlyát mindenestre elég magasra növeli. Körülbelül 130 kilót nyom, s a Kormányzó bizalmasabb beszélgetéseknél, csak úgy nevezi: a kövér.” Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Ráday. Budapest. 1995. 207.

³³⁸ „Biriék igen jól érzik magukat Tasson. Járnak Végh Béláékhoz, Boronkayékhoz, voltak tegnap este Dunavecscén a cirkuszban, s most készülnek Dömsödre Hajósékhöz.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1898. július 25.

leányok, Irén és Borbála is állandó résztvevői voltak a családi multságoknak és báli eseményeknek, s 1899 februárjában Irént eljegyzését is megülték.³³⁹

Ezekben az években a Hóman család anyagilag is gyarapodott. Darányi Ignácné Földváry Borbála 1888. május 9-én bekövetkezett halálát követően több mint tíz esztendő várakozás után végre teljes egészében birtokába jutottak Darányi Borbála örökségének,³⁴⁰ és ugyanabban az évben Hóman nevelőszüleinek szerény vagyona is rájuk szállt.³⁴¹ 1897-től Hóman Ottó már miniszteri tanácsosi rangban a Vallás és Közoktatási Minisztérium középiskolai ügyosztályát vezette és az V. fizetési osztályba tartozva illetménye lakpénzzel együtt meghaladta a nyolcezer koronát.³⁴² 1890-es évek elején kisebb birtokot vásároltak Pilisvörösváron, ahol 1899-ben utolsó gondtalan nyarukat töltötték. A birtokválasztás azonban nem bizonyult szerencsésnek, mivel a település távol esett a megszokott rokoni és baráti kör lak- és nyaralóhelyeitől, így a mozgalmas társasági élet hiányában Darányi Borbála állapota ismét rosszabbra fordult.³⁴³ A családi élet egyensúlyát azonban végül idősebb Hóman Ottó 1900 januárjában bekövetkezett stroke-ja borította fel, melynek következtében a családfenntartó

MNL OL P 1441. 5. d. 15. t.; „Én tegnap Tasson voltam, Biri és családja nagyon jól érzik magukat. Különösen jól tett a pihenés az öreg Ottónak. A család együtt (két kocsi) majd mindennap kirándul valahová, vagy látogatásokat tesz.” Darányi Kálmán levele Darányi Ignáchoz, 1898. július 25. MNL OL P 1441. 6. d. 15. t.; „Mi itt nagyon jól vagyunk. A jelszó enni és kocsikázni, illetve hajtani, mert a két leány, és a kis Bálint vetélkednek a hajtásban, mely nekik itt legtöbb örömet okoz.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz. Tass, 1898. július 27. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Vasárnap a gyermekekkel és Ottóval Végh Béláéknál voltunk, kinek gyermekei Hajós Józsi gyermekeivel színjeladást adtak, utána nagy vacsora volt, utána pedig tánc, cigányok muzsikáltak, negyvenen voltunk. (...) A leányok is igen jól mulattak, reggel háromkor értünk haza. Most meg mi várunk vendégeket, vasárnap Matyasovszky jön ki. Hétfőn pedig a Heinrich család, Siklósyval.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz. Tass, 1898. augusztus 10. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

³³⁹ „A tanárjelöltek bálja. A fiatal filozópterek ma esti zártkörű táncestélyét nyugodtan sorolhatjuk az elitbálok közé. (...) A jelenvolt hölgyek névsora a következő: (...) Hóman Ottóné, (...) Hóman Irén.” *Pesti Napló*, 1897. február 12. 11. „Jogász bál. (...) Ott voltak: dr. Hóman Ottóné, (...) Hóman Irén, Hóman Biri.” *Alkotmány*, 1898. január 9.; Kucsinyi Kamenszky Gyula dr. királyi törvényszéki aljegyző eljegyezte Hóman Irént, Hóman Ottó miniszteri tanácsos leányát.” *Magyar Ujság*, 1899. február 6. 5.

³⁴⁰ Idősebb Darányi Ignác végrendeletéről Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár, vagy birtokos nemes. i.m.* 159-161.; OSZK Kt. Fond 35 Özvegy Darányi Ignácné végrendeletei és hagyatéki iratai.

³⁴¹ MNL OL P 1438 2. cs. 3. t. Hóman Bálint gazdatiszt hagyatéki leltára szerint az ingó és ingatlan vagyon cselekvő állapotának végösszege 37.478 forint 36 krajcárt tett ki.

³⁴² Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, akik az 1901. évben nyugalmaztattak. Hóman Ottó miniszteri tanácsos. In: A Magyar Királyi Állami Számvevőszék jelentése az 1901. évi zárszámadásról. Magyar Királyi Állami Nyomda. Budapest. 1902. 79.

³⁴³ „Folytonos gyengélkedésem miatt csak most írhatok neked, pedig már régen készülök erre. (...) többet kellene magadra gondolnod, illetőleg miránk, hogy már egyszer minket is felkeresnél vörösvári magányunkban. Már körülbelül 2 hónapja vagyunk itt, de eddig még nemigen éreztem, hogy jól tett volna az ittlét, talán mert olyan nagy szárazság volt.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz. Pilisvörösvár, 1899. szeptember 7. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.

mozgás és beszédképességét elvesztve munkaképtelenné vált.³⁴⁴ A család – bízva a javulásban – egy ideig titokban tartotta Hóman Ottó betegségének valódi természetét, mikor azonban pszichés zavarról kezdtek el süttogni, újságközleményt adott ki, mely Hóman állapotának átmenetiségét hangsúlyozta.³⁴⁵ Miután Hóman Ottó állapota a következő egy évben sem változott, Darányi Ignác és Darányi Béla sürgetésére ifjabb Hóman Ottó beadta édesapja nyugdíjaztatási kérelmét.³⁴⁶

A gyógyíthatatlan betegség nemcsak anyagilag rendítette meg a családot,³⁴⁷ hanem Darányi Borbála állapotára nézve is végzetesnek bizonyult. Férje gondoskodó figyelmét elvesztve az asszony ismét képzelt betegségei örvényeibe merült, és „gyengeségére” hivatkozva 1900 nyaratól jóformán állandóan ágyban feküdt.³⁴⁸ Ez időtől fogva a Darányi Ignáchoz küldött családi levelek visszatérő témája Hóman Ottó súlyos betegsége mellett Darányi Borbála állapota is, mivel azonban az orvosok szervi bajt nem tudtak megállapítani nála, a következő években testvérei ismételten igyekeztek őt rávenni egy egészségesebb életvitel kialakítására, teljesen eredménytelenül.³⁴⁹

³⁴⁴ „Ottó (...) valamivel jobban van, de nagyon lassan javul az állapota.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz. Vörösvár, 1900. április 23. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Biriéknél a napokban kinn volt Kálmán Vörösváron, azt mondja, Ottó csakúgy van, mint volt, s az utóbbi időben kétszer elájult.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1900. augusztus 8. MNL OL P 1441 5. d. 15. t.

³⁴⁵ „Hóman Ottó betegsége. Hóman vallás és közokt. miniszteri tanácsos – mint legilletékesebb helyről értesítenek – éppen nem kedélybeteg. Még januárban néhányszor szédülései voltak, mit orvosai szervezete túleröltetésének tulajdonítottak ezért tiltották el – egy időre – minden hivatalos tevékenységtől. Szabadságidejét egészsége teljes helyreállítása céljából hosszabbította meg. Állapota tartósan javul s remélhetőleg október elején újra átveheti hivatala vezetését.” *Pesti Hirlap*, 1900. június 20. 9.

³⁴⁶ „A kis Ottót elhívtam, aki folytonosan erősen köhög, és úgy látszik, semmivel sem törődik komolyan. (...) Megmondtam neki, hogy a nyugdíjaztatásra a kérvényt adja be. (...) Azt hiszem meghallgatta a szép szót, s semmit sem fog csinálni.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1901. június 30. MNL OL P 1441. 5. d. 15. t.; „Ma nyújtotta be Ottó penzió kérvényét, 37 év 7 hónapot tesz ki, bár még soká élvezhetné szegény.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz. Vörösvár, 1901. szeptember 1. MNL OL P 1441. 8. d. 15. t.

³⁴⁷ „Ifjabb Hóman Ottó, aki még mindig nagyon köhög, nálam járt a hivatalban, meghozta a 200 forintot, amire azt mondtam, hogyha szükségük volna még rá, hát visszaviheti, erre azt mondta nagy kellenlennél, hogy nincs szükségük” Darányi Béla Darányi Ignáchoz, 1901. augusztus 2. MNL OL P 1441. 5. d. 15. t.

³⁴⁸ „Négyheti fekvőbetegségem miatt csak ma köszönhetem meg névnapi jókívánságaidat” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz. Pilisvörösvár, 1900. december 17. MNL OL P 1441 8. d. 15. t.; „Mindennap akartam írni neked, de folyton fekvőbeteg vagyok a nagy gyengeségtől, vagy tíz hónapja, hogy fekszem, csak ha vendég jön, vagy ha kocsikázni megyek, akkor kelek fel, már a csontjaim is fájnak a sok fekvés és üléstől.” (...) „Szegény Ottóm nagyon gyenge, csak napról napra van, úgy látszik beteges állapotomra ez is igen nagy befolyással van.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz. Vörösvár, 1901. augusztus 17. Uő., Uo.; „Szegény Ottóm állapota nagyon egyforma, igen lassan javul, én meg állandóan fekszem, olyan gyenge vagyok.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele ifj. Darányi Ignáchoz. Pilisvörösvár, 1902. április 18. Uő., Uo.

³⁴⁹ „Bélánál ebédeltam ma, és délután Birit látogattam meg. Igyekeztem Birit rávenni, hogy ne feküdjék mindig az ágyban, hanem legyen fenn is legalább néhány órát, mert különben annyira elszokik a járástól, hogy az azután mindig nagy fáradtságot fog okozni.” Darányi Kálmán levele Darányi Ignáchoz, 1904. január 3. MNL OL P 1441. 6. d. 15. t.

Hóman Ottó 1903. április 15-én bekövetkezett halálát követően a család helyzete még súlyosabbra fordult.³⁵⁰ Ifjabb Hóman Ottó, mint ügyvédjelölt igen csekély összeget keresett, és Hóman Bálint 1903 nyári Egyetemi Könyvtári kinevezése is csak a jövőre szolgált biztosítékkal, jövedelemmel egyelőre nem járt.³⁵¹ A pilisvörösvári birtok, melyet Darányi Borbála sohasem tudott megkedvelni,³⁵² ettől kezdve elsősorban csak a megélhetésekhez szükséges³⁵³ felvett hitelek fedezeteként szolgált, s nyáron a család Darányi Ignác szívességéből a tassi birtokra járt pihenni. Darányi Borbála ugyan csakúgy, mint Budapesten, Tasson is állandóan feküdt,³⁵⁴ de gyermekei, elsősorban a fiúk legalább a nyári időszakokban gondtalanul szórakozhattak.³⁵⁵ Ottónak és Bálintnak emellett munkája, egyetemi elfoglaltsága, illetve baráti köre év közben is lehetőséget adott a szűk családi körből való rendszeres kiszakadásra, ezzel szemben a lányok, Irén és Borbála élete egész évben kizárólag a háztartási munka és édesanyjuk kiszolgálása körül foroghatott. Irén eljegyzése már édesapja betegsége idején felbomlott, s édesanyja halálát követően pszichés zavar jelei mutatkoztak nála, melynek következtében élete során több ízben is elmeorvosi kezelésre szorult.³⁵⁶ Borbála pedig édesanyjához hasonlóan képzelt

³⁵⁰ Büky Orsolya: *Család, identitás, politika. i.m.* 99.

³⁵¹ „Én most szorgalmasan készülök az ügyvédi vizsgára, miben csak a törvényszéknél beállott (rendes decemberi) munkafeltorlódás gátol némileg.” ifj. Hóman Ottó levele Darányi Ignáchoz, 1903. december 6. MNL OL P 1441. 8. d. 15. t.; „Hóman Bálint fizetéstelen kisegítőtiszté nevezetett ki 43.209/903 VKM. sz. a.” A Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Könyvtára 1903-ban. In: Magyar Könyvszemle (1905) 14. sz. 163. Hóman Bálint 1905. április 1-től havi 40 forint (80 korona) juttatást kapott az Egyetemi Könyvtárban.

³⁵² „Biri nem igen akar Vörösvárra menni lakni. Különben nagyon nehéz ötlet valamire rábírní. Még talán legjobb volna, ha Ludvig doktor mondaná neki, hogy olyan helyre menjen lakni, ahol esetleg egy kis kert is van, és így néhány órát a szabadban tölthetne.” id. Darányi Kálmán levele Darányi Ignáchoz, 1903. december 29. MNL OL P 1441. 6. d. 15. t.

³⁵³ „Most a fő a jó táplálkozás, a múltkor is egy boltba vánszorogtam a kocsiról, és tíz forint árát fizettem halakért, vadakért és pulárdokért, mert a doktori szerint ez a fő orvosság.” özv. Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz, 1903. december 16. OSZK Kt. Fond 35

³⁵⁴ „A kocsihoz úgy kell, hogy kivezessenek, a szobában is csak úgy bírok járni, ha vezetnek, különben úgy szólván állandóan ágyban fekszem.” Hóman Ottóné Darányi Borbála levele Darányi Ignáchoz, 1903. december 16. MNL OL, P 1441. 8. d. 15. t.; „Gyakran vannak vendégek a faluból, csak 1 haszon van belőle, hogy akkor a Mama néha fölkel.” Hóman Irén levele Darányi Ignáchoz. Tass, 1906. augusztus 14. OSZK Kt. Fond 35

³⁵⁵ „Tegnapelőtt volt itt aratóünnepély, melyre hivatalosak voltak az én tassi barátaim, a Boronkay, Végh, Serbián, Berg stb. fiúk is. Éjjeli 2 óráig mulattunk cigányzene mellett.” Hóman Bálint levele id. Darányi Kálmánhoz, 1906. július 23. MNL OL P 1442. 1. d. 6. t.

³⁵⁶ A családi levelek tanúsága szerint Hóman Irén három alkalommal töltött hosszabb időt pszichiátriai intézetekben, és az évek során megjárta a Schwartz és a Ringer Szanatóriumot, valamint Lipótmézőt is. 1942-ben bekövetkezett halálát követően Pasteiner Iván Hóman Bálinthoz írt kondoleáló levelében Hóman Irén sorsát „élőhalott” állapotként jellemezte. OSZK Kt. Fond15/1204 Pasteiner Iván levele Hóman Bálinthoz, 1942. július 24. Miután 1949-ben Darányi Kálmán két lánya is elmeorvosi intézetbe került, az őket kezelő orvosok a családi anamnézis alapján a Darányi ág érintettségét vélelmezték. Fond 15/1938 Hóman Borbála levele ifj. Hóman Bálinthoz, 1950. január 17. Úgy tűnik, a család egyes tagjainál jelentkező pszichés zavaroknak genetikai, illetve szocializációs gyökerei is lehettek, ebből következhetett az a tény, hogy a testvérek személyisége egymástól jelentősen eltérő érzelmi és viselkedési mintázatot mutatott.

betegségei fogja lett,³⁵⁷ ám állandó panaszai ellenére végül jóval túlélve testvéreit csak 86 éves korában halt meg egy polgárdi szociális otthonban.³⁵⁸

Darányi Borbála halála után – a négy gyermek öröksége az adósságokkal terhelt pilisvörösvári birtokon, illetve néhány bútordarabon, festményen, csekélyke ékszeren és ezüstön túl, mindössze egy lágmányosi telekből állt³⁵⁹ – a testvérek továbbra is együtt maradtak,³⁶⁰ noha a legidősebb, Ottó akkor már a 35. évét is betöltötte. Ez a meglehetősen különös, Hóman Bálint 1913-ban kötött házasságáig tartó időszakról ugyancsak a Darányi Ignácnak írt családi levelekből szerezhetünk információkat. Darányi Ignác öccse, Darányi Béla,³⁶¹ aki a legtöbbet örökölte édesapja, idősebb Darányi Ignác szókimondó keménységéből leveleiben meglehetősen negatív képet festett a Hóman testvérekről. Irént, aki 1910-ben már elmeagyógyintézetben volt, a lágmányosi telek eladása idején a gyámhatóság utasítására gondnokság alá kellett helyezni.³⁶² Darányi Béla rendkívül rossz néven vette, hogy miközben Irén intézeti kezelésének havi költségeit Darányi Ignáccal és másik testvérükkel, idősebb Darányi Kálmánnal³⁶³ együtt ő viseli, a Hóman fiúk, Ottó és Bálint a beleegyezése nélkül a gondnoki tisztet is ráruháznák.³⁶⁴

³⁵⁷ „Birinek fáj a torka, a háta, és lába felváltva.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1911. január 4. OSZK Kt. Fond 35

³⁵⁸ Arany Bálint: *Koronatanú (Emlékirat 1945–57)*. Püski. Budapest. 1996. 76.

³⁵⁹ „Tisztelettel vagyok bátor bejelenteni kedves Náci bácsinak, hogy Lágmányosi telkünk ránk eső felére vevő ajánlkozott. (...) Az ár nem túl magas, de így mégis 81000 koronát kapunk kézhez, és azt hiszem most már a vörösvári meglévő 58 holdat is könnyebben tudom majd értékesíteni, ha a rajt levő 6000 korona teheről szabadul.” Hóman Bálint levele Darányi Ignáchoz. 1910. augusztus. 12. OSZK Kt. Fond 35; „Hómanék a telküket úgy látszik, eladják 40 000 forintért Hoepfnernek. Meddig fog ez a pénz tartani?” Darányi Ignác idősebb Darányi Kálmánhoz, 1910. augusztus 14. MNL OL, P 1442. 1. d. 6. t.; BFL VII.151 1908-0476 Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Ottóné végrendelete. A végrendeletéről: Büky Orsolya: *Család, identitás, politika. i. m.* 99.

³⁶⁰ „Időnk most nem túlságos meleg, esőzések is voltak, aminek nem örülünk sokat lévén az utcán lakáskeresés miatt. Ez most a fő gondunk, s nem nagyon biztatóak a kilátások főleg ár tekintetében.” Hóman Bálint levele idősebb Darányi Kálmánhoz, 1908. augusztus. MNL OL, P 1442 1. d. 6. t.

³⁶¹ Darányi Béla idősebb (1850–1924) Darányi Ignác öccse, ifjabb Darányi Kálmán és ifjabb Darányi Gyula apja. A hainburgi hadapródiskola elvégzése után 1872-ben br. Vigyázó Sándor bátyai birtokán lett kezelőtiszt. Az 1880-as évek elején Vigyázó összes uradalmának jószágigazgatójává nevezte ki. 1892-ben visszavonult és saját, valamint testvérei birtokainak igazgatásával foglalkozott. 1895-ben, gr. Festetich Andor minisztersége idején került a Földművelésügyi Minisztériumba, ahol gazdasági főigazgatóként az állami ménesbirtokok, a kincstári birtokok és az állami fürdőtelepek irányítása volt a feladata. Nyugdíjba vonulását követően Anyácsai birtokán gazdálkodott.

³⁶² „Irénke állapota lassan bár, de fokozatosan javul, remélhetőleg helyre fog teljesen jönni. A gondokság alá helyezést megindították hivatalból, most már csak sürgetni kell a szerződés kötését miatt.” Hóman Bálint levele Darányi Ignáchoz, 1910. augusztus 12. OSZK Kt. Fond 35

³⁶³ Darányi Kálmán idősebb (1858–1931), Darányi Ignác öccse. 1874-től a Földhitelintézet tisztviselője, majd a kölcsönügyi osztály vezetője. Nőtlen maradt, leszármazottai nem voltak, irathagyatéka halála után Hóman Bálinthoz került.

³⁶⁴ „Ma a legnagyobb csodálkozásomra az árvaszéktől egy végzést kaptam, hogy Irén gondnokának ki lettem rendelve. (...) Én már múltkor lemondtam, mert ehhez sem időm, sem kedvem, különben sem viselkednek úgy, ahogy kellene, és mégis előzetes megkérdezésem nélkül engem jelentenek be. (...) Ott van Ottó, Bálint csinálják őket.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1913. augusztus 22. OSZK Kt. Fond 35

A testvérek befelé forduló, titkolódzó életmódja sem tetszett neki, s úgy sejtette, hogy Ottónak „egy másik családja” is lehet, s a viszonyból valószínűleg gyermeke is született.³⁶⁵ Így volt-e valóban, nem tudhatjuk, az azonban a levelekből egyértelműen kiderül, hogy Hóman Ottó örökrészét elköltve uzsorakamatra vett fel hiteleket, s 1912-ben teljesen fizetéseképtelenné válva Darányi Bélához fordult anyagi segítségért.³⁶⁶ Darányi Béla szerint Hóman Bálint, akit ő barátaival egy vendéglőben pezsgőzni látott, ugyancsak szeret „bőven költeni,” ezért megpróbálta kipuhatolni az ő anyagi helyzetét is, de nem járt sikerrel.³⁶⁷ Darányi Ignác azonban öccse rossz véleménye ellenére is igyekezett a testvérek segítségére lenni. Irén elmeagyógyintézeti költségeinek fizetése mellett, nyaranként vendégül látta őket tassi birtokán, s mikor Hóman Bálint nősülésének hírére lelkiileg összeomló Hóman Borbála tüdőbetegségre utaló tüneteket produkált, egy egész évig állta a kezelési költségeit egy tátrai szanatóriumban.

A testvérek életét Hóman Bálint házasságán túl az első világháború kitörése változtatta meg végleg. Hóman Ottót, mint népfelkelőt³⁶⁸ azonnal behívták és még az év decemberében elesett a szerbiai Valjevonál.³⁶⁹ Hóman Irén 1914 tavaszán éppen nem állt gyógykezelés alatt, mivel azonban Hóman Bálint és felesége nem kívánták otthonukba fogadni, egy ideig Darányi Ignác tassi birtokán tartózkodott, majd a Tátrából visszatérő húgával, Borbálával a Logodi utcában bérelt lakást. A testvérek nehéz helyzetét feltáró levelekből az is kiderül, hogy Hóman Bálintot nem fűzte szorosabb kapcsolat Darányi Ignáchoz, mint a tágabb család bármelyik tagját, szó sem volt a Glatz Ferenc által „kedvenc unokaöcsként” jellemzett kiemelt pozícióról,

³⁶⁵ „Azt, hogy Ottónak külön családja is lenne, nem tudom, mert erről sem Biri, sem Bálint nem beszéltek soha.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1912. július 30. OSZK Kt. Fond 35; „Ottóról azt halljuk, hogy talán már úgy van, mint Béla volt egy időben, de ez sem hiteles.” Váلكay Bertalan Darányi Ignáchoz, 1913. július 20. OSZK Kt. Fond 35

³⁶⁶ „Hóman Ottó nálam volt ma. Megmondtam neki, hogy nem segíthetünk rajta, mert segíteni nem is lehet. Az a pénz csak kidobott pénz lenne, aminek semmi értelme. Kért legalább 400 koronát, azt sem adtam neki. Három levelet is mutatott, amelyben az uzsorások és ügyvédek ijesztgetik.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, 1912. augusztus 21. OSZK Kt. Fond 35, „Ottó adóssága Béla szerint több mint amennyit bement. Béla 200 koronát adott neki, s az a véleménye, hogy időnként adjunk neki valamit.” Darányi Ignác levele idősebb Darányi Kálmánhoz. Dunaörs, 1912. szeptember 4. MNL OL, P 1442 l. d. 6. t.

³⁶⁷ „Velük egyáltalában komolyan tárgyalni nem lehet, mert egyik sem őszinte, igazat nem mondanak, és azt, hogy hogy állanak, már csak akkor fogjuk megtudni, amikor már semmijük sem lesz.” Darányi Béla levele Darányi Ignáchoz, OSZK Kt. Fond 35

³⁶⁸ Hóman Ottó m. kir. népfelkelő hadnagy levele Darányi Ignáchoz. Debrecen, 1914. október 20. MNL OL P 1441. 8. d. 15.t.

³⁶⁹ „Igen Tisztelt Uram! Kedves testvérének sorsáról a legjobb tudomásom szerint azt közölhetem, hogy 1914. december 9-én a Valjevó felett vívott csatán elesett.” Perényi Jenő Hóman Bálinthoz. Nis, 1915. február 1. MNL OL, P 1443 l. d. 8. t.; „Úgy látszik tehát, hogy mégis igaz, mit én is hallottam, hogy szegény Ottót fején érte a lövés, és rögtön meghalt. Szegény Öreg egész életében küzdött sok gonddal és bajjal, állandóan a szerencsét üldözte, és az élete utolsó pillanatáig hűségesen elkerülte őt.” Pasteiner Iván levele Hóman Bálinthoz. Komárom, 1915. február 21. OSZK Kt. Fond 15/1204

sőt, azzal kapcsolatban sincs semmilyen információnk, hogy nagybátyjának Hóman pályaválasztásáról, vagy tudományos teljesítményéről mi volt a véleménye. Darányi Ignác személyes figyelme ugyanis a tágabb család minden tagjára egyformán kiterjedt, és testvérei, Béla, Kálmán, Gyula³⁷⁰ és Erzsébet,³⁷¹ illetve Erzsébet férje, Váلكay Bertalan hozzá írt leveleikben kötelességszerűen beszámoltak saját életük folyása mellett egymás és a tágabb család tagjainak problémáiról is. Darányi Ignác pedig válaszleveleiben a felmerülő ügyek megoldásával kapcsolatban – legyen az születés, betegség, haláleset, egzisztenciális, vagy anyagi zavar – részletesen kifejtett a véleményét, és sok esetben pontokba foglalt tanácsokat adott, melyeket illet megfogadni. A „beszámolási kötelezettség” természetesen Darányi Ignác unokaöccseire és unokahúgaira is vonatkozott, s ennek az elvárásnak rendszeresen írt levelek formájában nemcsak Hóman Bálint, és testvérei tettek eleget, hanem Darányi Béla fiai, ifjabb Darányi Kálmán és ifjabb Darányi Gyula, Darányi Gyula fiai, ifjabb Darányi Béla és Darányi György, lányai, Darányi Ella és Darányi Jolán, valamint Darányi Erzsébet két gyermeke, Váلكay Bertalan és Váلكay Erzsébet is. Hóman Bálint abban azonban valóban különbözött unokatestvéreitől, hogy ő volt az egyetlen közülük, aki későbbi pályafutása során nagybátyja politikai pozícióján, társadalmi kapcsolatain, illetve személyes presztízsen túl annak irathagyatékát is felhasználta saját közéleti imázsa építésére.

Kerepeszki Róbert Darányi Kálmánról szóló életrajzában, melyben Darányi politikusi pályafutását befolyásoló személyiségjegyei felvázolására is kísérletet tesz, Lázár Andor visszaemlékezésére hivatkozva megjegyzi, hogy Hóman unokatestvéreit, a törvénytelen születésű, utólag adoptált Darányi testvéreket „hidegen fogadta” a család.³⁷² Ennek a gazdag levelezésben nincs semmi nyoma, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a kényes ügyet a családtagok igyekeztek diszkréten kezelni. Az örökbefogadást követően azonban a két fiú életének történései éppúgy érdekelték Darányi Ignácot, mint a többi családtagé, s a későbbiekben nemcsak ifjabb Kálmán és ifjabb Gyula karrierjének elindításáról gondoskodott, hanem arra is kiterjedt a figyelme, hogy társadalmi befogadottságukat a családba tartozás nyilvános demonstrálásával erősítse.³⁷³ A két fiú pályaválasztása – a közigazgatási és orvosi –

³⁷⁰ Darányi Gyula idősebb (1862–1937), Darányi Ignác öccse, ügyvéd. Darányi Ignác ügyvédi irodájában dolgozott, s a későbbiekben annak praxisát vette át. Felesége Thán Jolán, Thán Károly kémikus lánya. Gyermekei: ifjabb Darányi Béla, Darányi György, Darányi Ella, és Darányi Jolán.

³⁷¹ Darányi Erzsébet (1854–1927), Darányi Ignác húga, Váلكay Bertalan kúriai bíró felesége, ifjabb Váلكay Bertalan és Váلكay Erzsébet anyja.

³⁷² Kerepeszki R.: *Darányi Kálmán i. m.* 31.

³⁷³ „A Heraldikai Társaság most kiad (Áldássy) egy nemesi almanachot. Ez nemigen érdekel, de azt már nem szeretném, hogy ha családunk benne lesz, Béla fiai kimaradjanak. Engemet elhallgatva jó lenne direkt, vagy

is sokkal közelebb állt Darányi Ignác érdeklődéséhez, mint Hóman humán irányú orientációja, mely iránt Darányi egész élete során kevés affinitást mutatott.³⁷⁴ Hóman Bálint és Darányi Ignác szoros kapcsolatának utólagos feltételezése azonban nem tekinthető a véletlen művének. Hóman ugyanis miniszteri kinevezését követően a legnagyobb tudatossággal alakította ki magáról és a családjáról azt a képet, melyről úgy gondolta, hogy az új Magyarország felépítésében ideológusi szerepet is vállaló történész-politikushoz méltó lehet,³⁷⁵ s ebben a munkában Darányi személyének és irathagyatékának kiemelt jelentősége volt.

2.8. Hóman Bálint a történész-politikus és a Darányi irathagyaték

Hóman népbíróági pere során a politikába való bekapcsolódását Klebelsberg Kuno személyével hozta összefüggésbe.³⁷⁶ Ujváry Gábor e tanúvallomást idézve maga is azt vélelmezi, hogy Hóman kulturpolitikusként Klebelsberg nyomdokain haladt.³⁷⁷ A Hóman recepcióban idáig teljes mértékben figyelmen kívül hagyott Darányi irathagyaték későbbi sorsa azonban egyértelműen jelzi, hogy Hóman és Klebelsberg kulturpolitikusi, illetve politikusi értékpreferenciái között a kezdetektől lényeges eltérések mutatkoztak. Emellett Hóman saját irathagyatékában fennmaradt feljegyzéseiből és egyes vele készült interjúkból ugyancsak arra következtethetünk, hogy politikai érdeklődésének genezise nem Klebelsberg, hanem Gömbös Gyula személyéhez köthető.³⁷⁸ Megismerkedésük Hóman visszaemlékezése szerint 1926-ban

indirekt Bálintnak szólni.” Darányi Ignác levele idősebb Darányi Kálmánhoz. Tátrafüred, 1912. július 21. MNL OL P 1442 1 d. 6. t.

³⁷⁴ Darányi Ignác Hóman Bálint apjának tudományos törekvéseit, s az 1876-ban megjelent egyetlen nagyobb szabású munkáját sem értékelte különösképpen. „Te persze nem nagy értékűnek tartod az egészet, hanem mégis az első magyar nyelvű auctor kiadás, mely kritikai alapon nyugszik.” Hóman Ottó levele ifj. Darányi Ignácnak. Kolozsvár, 1875. december 8. MNL OL P 1441 8. d. 15. t

³⁷⁵ Büky Orsolya: *Család, identitás, politika i.m.* 100-103.; Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár vagy birtokos nemes i.m.* 149–150. 168-169.

³⁷⁶ „Múzeumi munkámmal kapcsolatosan kultúrpolitikai kérdésekben, több ízben, illetőleg állandóan kapcsolatban állottam gróf Klebelsberg Kunóval, aki bizalmával megtisztelt és innen datálódik bekapcsolódásom a politikába.” 1945. november 27. Hóman Bálint gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. BFL XXV-1-a 864/1946. 6. o.

³⁷⁷ Ujváry Gábor: *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája i. m.* 377–413.

³⁷⁸ „Mint egyetemi tanár, egyáltalán sohasem foglalkoztam napi politikával, sőt helytelenítettem, ha professzorember túlságosan belekeveredik a politikába. Úgy láttam ez a tudományos munka rovására megy. A Nemzeti Múzeum igazgatói székében különben is kevés érintkezésem volt a napi politika harcosaival. Boldogult Gömbös Gyulával is magántársaságban ismerkedtem meg körülbelül tizenkét esztendővel ezelőtt. [...] Hogy mikor hívott először a politikába? Jól emlékszem arra a verőfényes őszi délutánra, amikor a könyvtárszobámba valami könyvet nézegetvén váratlanul felemelte a fejét és rám nézett: Miért gubózkod be magadat ennyire a könyveid közé? Én a kormányzatban, az országos politikában szeretnék látni. Nevetve tiltakoztam, mire ő komolyra fordította a szót: ha én miniszterelnök leszek, te leszel a kultuszminiszter. Jó lesz, ha foglalkozol népoktatási kérdésekkel, mert ahhoz még nem értesz.” Hóman Bálint kúriájában beszél Darányi Ignácról és Gömbös Gyuláról. *Új Magyarország*, 1938. július 17. 7.

vagy 1927-ben történhetett, s mivel ettől az időtől fogva gyakran találkoztak magántársaságban, egymással folytatott bizalmas eszmecseréiknek nem maradt írásos nyoma. Gömbös irathagyatékának szétszóródása mellett e tény az oka annak, hogy Hóman politikai szocializációjának e jelentős időszakáról oly kevés információval rendelkezünk. Hóman egy 1938 nyarán Mlotay Istvánnak adott interjújában azonban korai kapcsolatuk több lényeges részletét is felelevenítette. „Gömbös Gyula rendkívüli érdeklődést mutatott a magyar múlt, különösen a magyar nagyhatalmi korszak nagy alakjai iránt. Sokszor és szomjas kíváncsisággal faggatott engem III. Béla, Károly Róbert a főleg Nagy Lajos alakjáról. Lázasan érdekelhette őt a magyarság elhelyezkedése a történelemben kelet és nyugat között, mert erről is sokat kellett beszélnem neki. Így vitattuk meg nem egyszer a Szent István államalkotásához fűződő faji és nemzeti problémákat, meg a Hunyadiak korában jelentkező török veszélyt. Igen, az ő fantáziáját a nagyméretű, bátor és merész történelmi alakok mellett elsősorban a magyar faji kérdés és a magyar faj fennmaradásának problémája izgatta. Sokszor hangoztatta előttem, hogy ő a történelmileg kialakult és természetesen – minden más nagy európai fajtához hasonlóan – keveredésen is átment magyar faj életképességének és fennmaradásának fő okát abban látja, hogy a vezetőrétegek a magyar parasztság őstalajából mindig új, friss elemeket vettek föl magukba. Csodálatosan egyezett ezekben a kérdésekben a véleményünk. Innen támadt köztünk az a meleg baráti vonзалom, mely engem a politika síkjára vitt.”³⁷⁹

Ennek az 1938 júliusában készült interjúnak nem volt véletlen sem a témája, sem a helyszíne, sem az időzítése. Unokatestvére, Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. május 14-ei bukása Hóman kultuszminiszteri bársonyszékét is magával rántotta. Magánfeljegyzéseiből egyértelműen kiderül, hogy Hóman rendkívül rosszul élte meg kultuszminiszteri pozícióján túl, a Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején kiépített politikai befolyása elvesztését is. Miután a teljesen súlytalannak ígérkező propagandáért felelős tárcanélküli miniszteri poszt „könnyen komikumba fulladó sóhivatalnak” tűnt a számára,³⁸⁰ a július 11-i minisztertanácsi ülésen lemondott erről a megbízatásáról.³⁸¹ A Mlotay interjú célja elsősorban az volt, hogy az átrendeződött politikai erőterben Hóman újra pozícionálja magát, illetve meggyőzze a jobboldali közvéleményt, hogy a továbbiakban politikusként legfőbb törekvése a magyar faj és a magyar parasztság szociális problémáinak megoldása lesz. Az interjú címe *Hóman Bálint kúriájában beszél Darányi Ignárról és Gömbös Gyuláról* ki is jelölte azt az értelmezési keretet,

³⁷⁹ Uo.

³⁸⁰ OSZK Kt. Fond 15/14 Hóman Bálint feljegyzései politikusokkal és párteberekkel folytatott beszélgetései alkalmával. „Imrédy beszélgetéshez jegyzetek, 1938. május”

³⁸¹ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1938. július 11. 37. napirendi pont

melyben Hóman az alákérdező Milotay segítségével megkísérelte bemutatni, hogy nemcsak családja múltja, hanem a reformokat elindító Gömbös Gyulával való szoros szellemi kapcsolata is egyértelműen predestinálja őt erre a szerepre.

Hóman interjút általában a Nemzeti Múzeumi lakásának vagy miniszteri hivatalának dolgozósobájában adta, ez esetben azonban Milotay tassi birtokán kereste fel a volt kultuszminisztert. A riport a tassi kúria bemutatásával kezdődik, melynek meszelt falu tornáca kőpadlójának tégláin Földváry Gábor „Pest megye híres reformkori alispánjának a Nemzeti Színház megalapítójának” monogramja látható. A kúriát a „Földváry család építette” „állítólag a legnagyobb magyar építésszel Ybl-el” és úgy került a Darányiak tulajdonába, hogy „hogyan Hóman Bálint nagyapja, idősebb Darányi Ignác Földváry leányt, az alispán húgát vette feleségül.” Természetesen Hóman, és az ő révén Milotay is pontosan tudta, hogy a tassi épületet a birtokkal hozományként kapott romos Földváry kúria helyén és részben annak újra hasznosítható köveiből idősebb Darányi építtette parasztpallérokkal 1864-ben, amikor a birtok már majd húsz éve a tulajdonában volt,³⁸² Földváry Borbála pedig nem a húga (testvére) volt Földváry Gábornak, bár unokahúgaként kétségtelenül közeli rokonságban, illetve egy szövevényes örökösödési ügy miatt évekig perben állt vele.³⁸³ A Hómanok a családi háttér felvázolásakor ezúttal szóba sem kerülnek, noha a korábbi riportokban Hóman Bálintnak mindig első dolga volt édesapját, Hóman Ottót megemlíteni, sőt 1935-ben egy, az ötvenéves születésnapja alkalmából készített beszélgetés során tényként közölte azt is - amire egyébként semmi kézzelfogható bizonyítéka nem volt – hogy a felmenői között található az 1724-ben Nürnbergben elhunyt Johann Baptist Homann geográfus is.³⁸⁴ De hát a cél ez esetben sem a valóság bemutatása, hanem Hóman magyar nemesi gyökereinek felvillantása volt. Milotay emellett azt is kihangsúlyozza, hogy bár „Hóman Bálint, mint unokaöcs sok időt töltött gyermekkorában a híres öreg miniszter árnyékában” indíttatást a politikában való részvételhez mégsem tőle, hanem Gömbös Gyulától kapott.

³⁸² „Szent-Györgyön a lakás egy olyanforma ház volt, mint egy igazi alföldi parasztkunyhó. Nádfedeles, alacsony, mestergerendás, aztán padlós szoba is csak egy volt, t. i. a vendégszoba, a többi sárral volt kitapasztva, s az a különös, hogy amíg ilyen lakásban laktunk, addig mindenki szívesen ment ki Szent-Györgyre; 1864-ben azonban atyám egészen új, szolid lakóházat építtetett, s azóta alig akartunk kimenni, mintha a kedélyességből hiányzott volna a tágas és magas szobákban valami.” Darányi Ignác gyermekkorából. *Protestáns Szemle* 38. (1929) 1–10. f. 75.

³⁸³ MNL OL P 1438 2. cs. 3. t. Földváry Pál és Földváry Gábor zálogjeggyességével kapcsolatos peres iratok

³⁸⁴ „A kultuszminiszter most hatalmas bőrkötéses könyvet mutat: Atlas Homanianus. Johannes Baptista Homann császári udvari geográfus világhírű munkája, a leghíresebb térképek 1718-ból. Hóman Bálint egyik őse alkotta ezt a munkát, és azután már ágról-ágra szállt a tudományos kutatás tradíciója.” Az Ötvenéves férfi. Ifjúságáról, jelenéről, jövő céljairól beszél az ötvenedik születésnapján Hóman Bálint. *Az Est*, 1935. december 31. 3.

Hóman – és ez természetesen nem a riportból, hanem a magánfeljegyzéseiben derül ki – 1938 nyarán úgy ítélte meg, hogy „Bethlen olasz” külpolitikai, és „Klebensberg olasz-német” kultúrdiplomáciai orientációja után Gömbös az igazságtalan Trianoni döntés megváltoztatása, és az „együttes revízió” érdekében „váteszként” fordult az „olasz-osztrák-német” külpolitika irányába. Ezt a „nyílegyenes vonalat,” melyet Gömbös halálát követően a Darányi kormány is tovább vitt, egy „háttérben” működő „ellengravitáció” törte meg „angol pénzzel” „zsidó érdekekért,” mely régebben „germanofil,” majd „németellenes,” „elfajtanodott törzsökös mágnessékből, sváb papokból és zsidó asszimilánsokból” állt.³⁸⁵ Az „elfajtanodott törzsökös mágnessé” fő reprezentánsa Hóman szemében természetesen Bethlen István volt, aki viszont már egy a Nemzeti Kaszinó 1932. január 31-i közgyűlésén elmondott beszédében világosan kifejtette, mi a véleménye „nemzeti összefogás” érdekében „új stílust,” „új felfogást, új világot, és új politikát” hirdető Gömbös Gyuláról és követőiről.³⁸⁶ Hóman Gömbös és a maga véleményeként idézett mondata, miszerint: „a történelmileg kialakult és természetesen – minden más nagy európai fajtához hasonlóan – keveredésen is átment magyar faj életképességének és fennmaradásának fő okát abban látja, hogy a vezetőrétegek a magyar parasztság őstalajából mindig új, friss elemeket vettek fel,” Bethlen beszédének valamint Gömbös és Hóman hasonló családi háttérének ismeretében válik igazán érthetővé.

Az anyai ágon sváb parasztoktól származó Gömbös³⁸⁷ és az apai ágon sváb paraszti-
iparosoktól származó Hóman³⁸⁸ nyilvánvalóan frusztrációként élhette meg a konzervatív politikai tábor velük kapcsolatos nézetét, ezért a közvélemény számára mindketten olyan családi háttérrel igyekeztek konstruálni, mely saját politikai törekvéseiken túl a származással és a közéleti, politikai szerepléssel kapcsolatos korabeli társadalmi elvárásoknak is megfeleltethető.³⁸⁹ Ez a törekvés Gömbösnél közéleti szerepléseinek kezdeteitől megfigyelhető volt,³⁹⁰ Hómannál viszont jóval később, minisztersége idején megnövekedett politikai működésével összefüggésben jelentkezett, amikor a Gömbös kormány megalakulását követően lépéseket tett annak érdekében, hogy nem csak a maga, de a többi polgári származású

³⁸⁵ OSZK Kt. Fond 15/14 Hóman Bálint feljegyzései politikusokkal és pártebbeliekkel folytatott beszélgetései alkalmával

³⁸⁶ Idézi Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, Magyarországtudományi Intézet, 1991. 240.

³⁸⁷ Vonyó József: *Család, lakókörnyezet, iskola és személyiség*. In: Pedagógia–Oktatás–Könyvtár Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére Szerk: Csóka-Jaksa Helga–Schmelczér-Pohánka Éva–Szeberényi Gábor. PTEKTK. Pécs, 2014. 473–493.; Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs. 2015. 2002–01. (<https://bit.ly/2LPt>, letöltés 2020. május 6.)

³⁸⁸ MNL OL P 2256 Hóman Bálint leszármazási iratai

³⁸⁹ Büky Orsolya: *Család, identitás, politika i.m.* 100–103.; Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár vagy birtokos nemes i.m.* 149–150. 1681–69.

³⁹⁰ Névhamisítás a Világban. Mindenki sváb, aki nem szereti a zsidót. *Szózat*, 1924. szeptember 4. 4.

kormánytag számára is a társadalmi elvárásoknak megfelelő családtörténetet konstruáljon.³⁹¹ Az az ambivalencia azonban, mely a valóságos származás, illetve az általuk felmutatott családi háttér között feszült közéleti szerepvállalásuk egyik legkönnyebben támadható pontja volt, s e tényt politikai ellenfelek nem is késlekedtek kihasználni. Hómannak egyrészt sváb gyökereit emlegették,³⁹² másrészt időről időre előkerült az a téves vélekedés is, mely szerint a Darányiak német származásúak,³⁹³ vagy kikeresztelkedett zsidók lettek volna.³⁹⁴ Mivel a német származás, illetve a részbeni paraszti eredet elhallgatására sem Gömbös, sem Hóman esetében nem volt lehetőség, az ambivalens helyzet feloldására a történelmileg kialakult, „keveredésen átment magyar faj” „vezetőrétegének” a „magyar parasztság őstalajából” való folyamatos megújulása kínálkozott magyarázatként.³⁹⁵ Az apai ágról pedig, ahogy már említettük, Hóman azt a képet igyekezett sugallani, hogy az értelmiségi lét nemzedékek óta jelen volt közöttük, noha a család első értelmiségi munkát végző két tagja a gazdatiszti pozíciót betöltő apai nagybátyja, valamint annak fogadott fia, Hóman Bálint édesapja volt.³⁹⁶ A kritikus, vagy éppen gúnyos hangokat ezek az interpretációk azonban nem némította el, s Hóman – csakúgy, mint korábban Gömbös – nagyon rossznéven vette a származásával kapcsolatos politikai támadásokat.³⁹⁷

³⁹¹ „Hóman Bálint barátom annak idején nagyok érdeklődött minisztertársainak leszármazása iránt. Tőlem is kérte az általam ismert adatokat. Azután további vizsgálódást végeztetett az Országos Levéltárban. Tőle tudom, hogy Eszterházy Antal gróf, Rákóczi tábornoka, ki a pápai uradalomnak, így Nyárádnak is földesura volt, a Rákóczi-féle szabadságharc idejében székely katonákat telepített nyárádi birtokára. A Lázárok a napóleoni háború idején végzett nemesi összeírásban nem szerepelnek a vármegyei nemesek sorában, de nem szerepelnek a jobbágyi összeírásokban sem. Így tehát szabad birtokosok voltak, kiknek neve a Rákóczi szabadságharc idején jelent meg az anyakönyvben először, és hogy székely áttelepítettek leszármazottai lettek volna. Erre családi szóbeszéden kívül semmiféle írásos, vagy egyéb bizonyíték nincs.” Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim i.m.* 8.

³⁹² Két hónapra ítélték a ny. rendőrkapitányt, aki múltgyalázással vádolta Hóman kultuszminisztert. *Esti Kurir*, 1934. november 15. 5.; Kacsóh Sándor: Erdélyi szemmel Magyarországon. A svábság, mint kisebbség Magyarországon. *Brassói Lapok*, 1939. május 25.; Mudrák József-Király Sándor: Az egyetemi élet átpolitizálódásának megnyilvánulása 1939-ben Debrecenben- Hallgatói feljelentés Tankó Béla ellen és Hóman Bálint levele. *Gerundium* 6. (2016) 1. 118.

³⁹³ *MTI Napi Hírek*, 1939. február 3. 24. kiadás.; Hóman volt kultuszminiszter kimutatta a Darányi család ősmagyar voltát. *Friss Újság*, 1939. február 4.; Egy családfakutató: Kinek van igaza. 8 *Órai Újság*, 1939. február 8. 9.; Farkas Gyula dr. helyreigazítja egy téves közlését Darányi Ignárról. *Új Magyarság*, 1939. február 22. Büky Orsolya: *Család, identitás, politika i.m.* 96-97.

³⁹⁴ MNL OL P 1439 2. t. Id. Darányi Ignác származásáról szóló újságcikk

³⁹⁵ OSZK Kt. Fond 15/18. Hóman családtörténeti feljegyzése szerint idősebb Darányi Ignác felesége, Földváry Borbála, mint a „vármegyei nemesség” képviselője a „városi polgárként” élő „ősmagyar” Darányiak „fajnemesítését” szolgálta.

³⁹⁶ Az Ötvenéves férfi. Ifjúságáról, jelenéről, jövő céljairól beszél az ötvenedik születésnapján i. m. 3.

³⁹⁷ „A magyar fajtáról: Mi a magyarság? Lelki élmény és hagyomány. Nem elég vallani, tudni kell, hogy magyar vagyok. Eszembe sem jutott, hogy mást is gondolhatnék. Életem legkeserűbb élménye a kétségbevonás. Német talán a tehetség iránya? Nem! A szisztematizáló hajlam? Igen! Eszmélésem óta tudom.” OSZKK Fond 15/2 Hóman Bálint önéletrajzi és kortörténeti feljegyzései

Hóman tehát a Milotay riportban egyszerre kívánta bemutatni magyar nemesi gyökereit és „népi gondolatban” megtestesülő szociális elkötelezettségét, ennek következtében Darányi Ignác elsősorban nem a modern magyar mezőgazdaság megteremtőjeként, hanem mint a szegény agrárnépességet gyámolító szociális reformok megalkotója elevenedik meg. Emellett Hóman maga is olyan „gazdaként” mutatkozik be, aki saját birtokán a gyakorlatban valósítja meg Darányi Ignác „konzervatív mégis haladó szellemét” és szociális reformjait, sőt odáig megy a konfabulálásban, hogy azt állítja: „Már Darányi Kálmánt is sürgettem, hogy azoknak a birtokoknak, amelyek nem tudnak megfelelő cselédlakást adni, adjanak cselédház építési kölcsönt, hogy minden birtok a legtisztább, leghigiénikusabb cselédlakás építésére legyen kötelezve.”³⁹⁸ Darányi, aki struma operációjából lábadozva anyácsi birtokán olvasta Milotay riportját, némi megütődéssel reagált Hóman szavaira. s „Tassi nyilatkozatod G. Gyuláról és Náci bácsiról igen jó volt, az egésznek csak egy hibája volt, hogy engem is megemlítettél. Ezt szívesen nélkülöztem volna, főleg olyan megállapítás kapcsán, hogy amit sürgettéll állítólag, abból mit nem csináltam meg?! ”³⁹⁹

Darányi levelében arról is tudósította Hómant, hogy Teleki Mihály földművelésügyi államtitkár a Mezőgazdasági Múzeumban létrehozandó Darányi Ignác emlékszoba berendezéséhez személyes tárgyakat, relikviákat és az életpálya állomásait bemutató dokumentumokat szeretne kérni a családtól.⁴⁰⁰ Hóman ugyanis, aki ekkor már több mint egy évtizede birtokolta és rendezte Darányi Ignác hatalmas irathagyatékát, maga óhajtotta kézben tartani az életmű bemutatásának irányítását, s ezért Darányi 1927-ben bekövetkezett halálát követően a Mezőgazdasági Múzeumnak csak nagybátyja reprezentatív iratainak, kitüntetéseinek, díszpolgári okleveleinek gyűjteményét adta át.⁴⁰¹

A Darányi-Hóman imázs építésének része volt Darányi Ignác életrajzának megszületése is. Az 1935. május 28-án Bernáth István, Czettler Jenő, Ihrig Károly és Teleki Pál közreműködésével alakult Darányi Ignác Agrártudományos Társaság⁴⁰² pályázatot hirdetett „Darányi Ignác életét és működését ismertető munkára.” Mivel az első körben megfelelő színvonalú írásművek nem érkeztek be, a pályázatot 1937-ben ismét meghirdették. A pályázatot

³⁹⁸ Hóman Bálint kúriájában beszél Darányi Ignácról és Gömbös Gyuláról. *Új Magyarország*, 1938. július 18. 7.

³⁹⁹ OSZK Kt. Fond 15/424 Darányi Kálmán levele Hóman Bálinthoz. Anyácsa, d. n.

⁴⁰⁰ „Nálam csak fauteil-ok vannak, melyek az ő tulajdonában voltak.” Uo.

⁴⁰¹ A Mezőgazdasági Múzeumban található Darányi hagyatékról, Takács Rózsa: *Az Agrártörténeti iratok Gyűjteményének története*. In: Estók János Szerk.: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2005–2007*. MMM. Budapest. 2007. 135.

⁴⁰² A Társaság megalakulásáról és működéséről, Takács Imre: *A mezőgazdasági tudományok magyar művelőinek egykori társasága 1936-1948*. In: Fűr Lajos Szerk.: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986-1987*. MMM. Budapest. 1987.

és a 2000 pengős pályadíjat végül dr. Takács Imre földművelésügyi miniszteri titkár a Társaság rendes tagja nyerte meg⁴⁰³ és a pályázati kiírás szerint munkáját a Társaság nyomtatásban is megjelentette volna.⁴⁰⁴ Nyomdába azonban végül mégsem az ő műve, hanem a Hóman irányításával Kendy Finaly István által írt és a szakmai zsűri által csak „dicséretben” részesített munka került.⁴⁰⁵ Az 1940-ben megjelent kötetet a Darányiakkal foglalkozó kutatók máig alapműként használják, noha abból elsősorban nem Darányi Ignác pályafutását, hanem Hóman történész-politikusi „szintézisteremtő” képességét ismerhetik meg.

Ezt a tényt már a Milotay riport egy részlete is megelőlegezi. Nagybátyja iratai között Hóman talált egy 42 pontból álló saját költésű aforizmagyűjteményt, melyet Darány *Tanácsok egy új miniszterelnöknek* címmel 1892-ben állított össze.⁴⁰⁶ Az átiratban két példányban is fennmaradt dokumentumon Hóman több változtatást is tett. Átszámozva az aforizmákat új, számára megfelelőbb sorrendet alakított ki, néhányat át is fogalmazott és a riportban Milotaynak az egyik aforizmát saját átfogalmazásában idézte. A gyűjteményt egy évvel később Szekfű Gyulának is elküldte,⁴⁰⁷ aki rendkívül udvariasan ugyan, de a szöveg helyi értékéről formált véleményét sem elhallgatva kitért a megjelentetés lehetősége elől.⁴⁰⁸ Hóman azonban Szekfű véleményével ellentétben nagyon is aktuális, magasröptű politikai és filozófiai igazságokat tartalmazó szövegeknek vélte a Darányi aforizmákat, melyeket végül a Finaly-féle Darányi életrajzában jelentetett meg.⁴⁰⁹ Hóman tehát e mű elkészítésekor egyáltalán nem riadt vissza a részben a nagybátya irathagyatékából származó források rugalmas kezelésétől, mely a Darányiak származásának, illetve katonai nemességének fikciójától,⁴¹⁰ a Darányi Ignác és

⁴⁰³ Takács Imre: *A mezőgazdasági tudományok i. m.* 454.

⁴⁰⁴ A Darányi életrajzpályázat eredménye. *Magyar Nemzet*, 1939. december 13. 12.

⁴⁰⁵ Finaly István: *A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága)*. Budapest. 1940.

⁴⁰⁶ OSZK Kt. Fond 35

⁴⁰⁷ „Néhai nagybátyám Darányi Ignác iratai között találtam az itt másolatban mellékelt feljegyzéseket. Sok eredeti gondolat van bennük. Magam elfogult lévén, nem tudom megítélni, érdemes e ezeket valahol közzétenni.” Hóman Bálint levele Szekfű Gyulához, 1939. augusztus 3. EKKt G 628

⁴⁰⁸ „A rám nézve valóban megtisztelő Darányi Ignác küldeményt nagy érdeklődéssel elolvastam. (egyszer már szíves voltál az eredetit megmutatni.) Rendkívül érdekesnek tartom, mind boldogult nagybátyád egyéniségére, mind pedig a századvég politikai modorát és gondolkodását illetően. Ha a szöveg nyomtatásban megjelenik, hozzáértő történészek valamikor igen sok finomságot, politikai bölcsességet, magyaros „realizmust” és tisztességet fognak belőle kiolvashatni. Sajnos a tíz kötetes politikai biográfia sorozata befagyott, s így az ott tervezett D. Ignác életrajz sem fog elkészülni, de addig is az ő emlékének és a köznek is igen szép és hasznos dolog lenne a szöveg kiadása, melyet ide mellékelek és nagyon köszönök. (Tekintve a Magyar Szemle mai rossz elhelyezkedését, csak azért nem hozom szóba az ott kiadást.)” Szekfű Gyula Hóman Bálinthoz, 1939. augusztus 7. OSZK Kt. 15/1474

⁴⁰⁹ Finaly I.: *A magyar földért i. m.* 88–92. Hóman maga is írt aforizmákat, melyek egy része magánfeljegyzéseiben is fennmaradt.

⁴¹⁰ Büky Orsolya: *Mezővárosi polgár vagy birtokos nemes i.m.* 149.

Hóman apja, Hóman Ottó állítólagos kiemelten bensőséges és bizalmas kapcsolatán át⁴¹¹ Darányi telepítési és földbirtok reformjának a Gömbös Gyuláéval való szoros párhuzamba állításáig ívelt.⁴¹²

2.9. A Darányi-irathagyaték sorsa

Darányi Ignác halála idején a Magyar Nemzeti Múzeum Múzeumi Levéltára (továbbiakban Múzeumi Levéltár) már közel egy éve az Országos Levéltár épületében működött. Az iratok Hóman által alaposan átrostált első letétje 1928-ban két részletben, 1928. január 30-án, illetve 1928. november 18-án érkezett a Múzeumi Levéltárba, és rendezésükre Zsinka Ferenc⁴¹³ kapott megbízást.⁴¹⁴ A Zsinka által készített jegyzék⁴¹⁵ alapján megállapítható, hogy Hóman először Darányi miniszteri tevékenységével összefüggő iratok átadására törekedett, majd a Nemzeti Múzeumi lakásán őrzött nagy terjedelmű iratanyag átválogatásával fokozatosan újabb letétekkel gyarapította a gyűjteményt. Mivel ebben az időben zajlott a Múzeumi Levéltár és az Országos Levéltár között Csánki Dezső által kezdeményezett iratcsere tárgyalás folyamata, majd 1930 májusában Zsinka is meghalt, az új letéteket nem rendezte senki. A hagyaték végleges rendezésére csak évekkel Hóman miniszteri kinevezése után került sor, s mivel a Magyar Nemzeti Múzeumot életre hívó 1934. évi VIII. törvénycikk 3. §-ának 1. pontja csak a Kormányhatósági Levéltár és a Múzeumi Levéltár Magyar Királyi Országos Levéltár közös címében való egyesítését mondta ki, a családi levéltárakat, köztük a Darányi levéltárat, továbbra is, mint a Múzeumi Levéltár iratanyagát kezelték.⁴¹⁶ E tény volt az oka annak, hogy a *Darányi Ignác levéltárat* 1936-37-ben *Pusztaszentgyörgyi és Tetétleni Darányi család levéltára* néven a Zsinkaétól eltérő szisztéma szerint újrendező Bakács István a munka befejezésekor Hómannak írt levelében jónak látta részletesen megindokolni eljárásának szakmai okait.⁴¹⁷

⁴¹¹ A Finaly életrajz szerint Darányi Ignác legjobb barátja és bizalmasa Hóman Bálint édesapja Hóman Ottó lett volna. A családi levelezésből azonban egyértelműen kiderül, hogy ezt a pozíciót nem ő, hanem Darányi Ignác korban utána következő testvére, Darányi Béla töltötte be.

⁴¹² Büky Orsolya: *Család, identitás, politika i.m.* 102–105.

⁴¹³ Zsinka Ferenc (1889–1930) könyvtáros, történész, szerkesztő. 1913-tól az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. 1929-től haláláig az Országos Széchényi Könyvtár Levéltárának vezetője.

⁴¹⁴ Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 36. (1929) 1–4. 109.

⁴¹⁵ MNL OL Y 1 472/1937.

⁴¹⁶ Büky Orsolya: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében. *Századok* 153. (2019) 4. 766–767.

⁴¹⁷ „A pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi család levéltárának első két részletét szíves volt Nagyméltóságod 1928. január 30-án, illetve november 18-án a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárába örökletétként elhelyezni.

Bakács a Hómanhoz írt leveléhez az újrendezett levéltár jegyzékét is mellékelte, ezért pontos információval rendelkezünk az 1945 januárjában megsemmisült 17,4 iratfolyóméter terjedelmű anyagról. A Zsinka által jegyzékbe vett Darányi földművelésügyi miniszteri tevékenységével összefüggő iratok mellett, melyet Bakács az új jegyzékben mint (*Darányi Ignác miniszter iratai*) jelölt, az újabb letétek a Bethlen-Teleki-Tisza-Zeyk családok gazdasági és jogi ügyeivel (*Ügyészi iratok*), Darányi Ignác ügyvédi működésével (*Ügyvédi iroda ügyei*), a Darányi család gazdasági ügyeivel, illetve kis részben Darányi gyerekkorával (*Családi iratok*) kapcsolatos iratokat, valamint különböző gazdasági ügyekkel és a Tisza szabályozással összefüggő térképeket (*Térképek*) tartalmaztak.⁴¹⁸ Ám Hóman Darányi ügyészi, gazdaszövetségi és egyházi tevékenységével kapcsolatos kiterjedt levelezése mellett nem adta át a Múzeumi Levéltárnak a családi vonatkozású leveleket és iratokat sem, s míg a Bécsi kapu téri épületbe került gondosan átválogatott és rendezett iratok elpusztultak, ezek az anyagok a Nemzeti Múzeum épületében a közeledő orosz csapatok elől elmenekült Hóman által hátrahagyott több ezer irattal együtt átvészelték az ostromot.

Hóman 1944. november 10-én hagyta el végleg Budapestet felesége Dáni Borbála (Bora), anyósa Dáni Józsefné, Jurenák Berta⁴¹⁹ és egyetlen életben lévő testvére Hóman Borbála (Biri) társaságában a Nemzeti Múzeum elnöki gépkocsiján.⁴²⁰ Mozdítható értékeik közül, mint mindenki más akkoriban, személyes irataikon túl elsősorban ruháikat, aranyékszereiket, kézpénzüket vitték magukkal.⁴²¹ Nemzeti Múzeumban lévő szolgálati

Ezeket az iratokat a levéltár feldolgozta, és a róluk szóló jegyzéket 1928. december 5-én Nagyméltóságodnak megküldötte. Minthogy azonban a levéltárat Nagyméltóságod 1929. május 22-én, november 23-án, és 1931. szeptember 24-én újabb, a levéltár nagyobbik részét alkotó iratok letétbehelyezésével gazdagítani kegyes volt, levéltári szempontból szükségesnek látszott nemcsak az újabb letétbe helyezett iratoknak, hanem a már eddig rendezett és jegyzékelt iratoknak az egységes, tartalmi csoportok szerinti szétválasztása, rendezése és jegyzetelése. A 194 levéltári csomót kitevő Darányi levéltárnak végleges rendezése most befejeződött. A levéltár egész iratanyagát magába foglaló jegyzéket van szerencsém Nagyméltóságodnak tisztelettel megküldeni.” Bakács István levele Hóman Bálinthoz, 1937. június 7. Uo.

⁴¹⁸ A Pusztaszentgyörgyi és Darányi család levéltárának jegyzéke Uo.

⁴¹⁹ Hóman anyósa ekkor már súlyos beteg volt, és Hómanék soproni tartózkodása idején a városban hunyt el. Hóman Bálint fellebbezése. BFL XXV-1-a 864/1946. d. n. 218.

⁴²⁰ Hóman 1944. november 10-én hagyta el Budapestet és november 13-ig Balatonfüreden tartózkodott. Balatonfüredről Pannónhalmára ment, majd november 24-én onnan is továbbutazott Sopronba, ahol a Bencés Rendházban lakott. Sopronból március 27-én távozott nyugat felé feleségével, anyósával és Biri húgával együtt. Hóman Bálint kihallgatása Budapest Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán. 1945. november 27. BFL XXV-1-a 864/1946. 36.

⁴²¹ Hómanék az országból való távozásuk előtt értékeik egy részét Sopronban helyezték el. „A soproni politikai rendőrség egy romos sírboltban megtalálta Hóman Bálint, Jurcsek Bála, Reményi Schneller Lajos és Mocsáry Dániel családi értékeit és egyéb csomagjait.” MTI 1946. január 26. MNL OL XXVI. A 16. b. 0026; „Sopronban egy romház pincéjében megtalálták Hóman Bálint több ezer dollár értékű bélyeggyűjteményét.” *Kossuth Népe*, 1946. április 6.; Salzburgból való hazaszállítása előtt Hóman feleségétől levélben 200 márkát, 1000 pengőt, „egy-

lakásuk bútorait szétszedték, háztartásuk felszerelési tárgyait pedig ládába és bőröndökbe csomagolták. Ládákban helyezték el Hóman iratait és levelezését is, a Darány iratokat pedig két külön D. I. felirattal ellátott ládába kerültek.⁴²²

Jánossy Dénes, az Országos Levéltár Főigazgatója, akit Hóman már 1944. október 11-én megbízott a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki és alelnöki hatásköreinek helyettesítésével,⁴²³ 1945. július 20-án az Elhagyott Javak Kormánybiztosságánál a 2.400/1945. számú M. E. rendeletre hivatkozva bejelentette a Magyar Nemzeti Múzeum igényét Hóman minden hátrahagyott ingóságára.⁴²⁴ Hóman népbírószági ítéletének jogerőre emelkedését követően 1947. március 19-én a Székesfőváros Pénzügyigazgatása értesítette a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsát arról, hogy Hóman könyvszekrényét, könyvtárát és az elnöki irodában használt bútorait a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába adja.⁴²⁵ Az értesítésben Hómannak a Nemzeti Múzeum épületében lévő többi ingóságáról nincsen szó, de Jánossy Tolnai Gábor könyvtárigazgatónak 1947. december 30-án írt levelében úgy interpretálja a Pénzügyigazgatóság átiratát, mint ami Hóman „összes ingóságára” vonatkozik és kéri Tolnait, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági hivatala kérésére készíttesse el Hóman hátrahagyott könyvtárának leltári jegyzékét⁴²⁶

Fél évvel később, 1948. június 5-én a Gazdasági Hivatal is leltárt készített Hóman minden az épületben, abban az időben még fellelhető ingóságáról.⁴²⁷ A leltár 158 tételben bútorokat, festményeket, lámpákat, illetve egyéb használati tárgyakat sorolt fel, s emellett 32

két” aranyat, és cigarettát kért. OSZK Kt. Fond 15/2026 Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és Hóman Borbálához, d. n.

⁴²² MNL OL K 726 59. cs. 343/1944 Múzeumi tisztviselők által elhelyezett magánvagyontárgyak jegyzékbe foglalása OSZK Irattár 244/1944.

⁴²³ MNL OL K 726 59. cs. 343/1944. Jánossy Dénes megbízása.; OSZK Irattár 206/1944.

⁴²⁴ OSZK Irattár 7/1948. Jánossy Dénes levele Tolnai Gáborhoz, 1947. december 30.

⁴²⁵ OSZK Irattár 163/1947. A Székesfővárosi Magyar Pénzügyigazgatóság a Magyar Nemzeti Múzeumnak, 1947. március 19.

⁴²⁶ Jánossy Tolnaynak írt levelében a Hóman könyvtárral kapcsolatban Györke Józsefre is hivatkozott: „Néhai Györke József az Orsz. Széchényi Könyvtár volt főigazgatója 1945-ben ismételtén közölte velem Hóman Bálintnak az M. Nemzeti Múzeum volt elnökének nyugatra való távozása alkalmával előtte tett azt a kijelentését, hogy a múzeumi hivatali helységében és a hozzá csatlakozó kézikönyvtárában található könyveit – amennyiben nem kapcsolódhatnak be újra a magyar életközösségbe – az Orsz. Széchényi Könyvtárnak adományozza.” A könyvtár jegyzékét eddig nem sikerült megtalálni, de mindenesetre különös, hogy Hóman, amennyiben voltak ilyen szándékai, arról nem írásban rendelkezett, holott Budapestről való távozása előtt az Éremtárnak átadott Corpus Nummorum Italicorum 19 kötetéről Pasteiner Ivánnal, mint a Nemzeti Múzeum Tanácsának alelnökével külön letéti szerződést is kötött. Letéti Szerződés Hóman Bálint ny. v. k. és a Magyar Nemzeti Múzeum között. MNL OL K 726 59. cs. 260/1944. 1944. szeptember 21.; Az ostrom idején az Éremtárban tanyázó orosz katonák nyolc kötetet eltűzeltek a sorozatból, melyet Hóman 1936-os hivatalos olasz látogatásakor kapott ajándékba Viktor Emánueltól. MNL OL K 726 57. cs. 23/1945.; MNL OL K 726 62. cs. 726/1945.

⁴²⁷ MNL OL XIX-I-1-h-110-3-h-200743/1948. 232. d. 561/1948. G. H. sz. Leltári jegyzék Hóman Bálint féle ingóságokról

deszkaláda, egy szekrény, valamint egy szenesláda tartalmát ismertette. A leltár szerint egy vaskazetta, valamint a 8-as, a 11-es, a 16-os és a 23-as számú ládák tartalmaztak iratokat és leveleket, de ezeknek a többi láda tartalmával ellentétben részletes számbavételére akkor nem került sor. A ládák, illetve a szekrény számmal voltak ellátva, ám D. I. feliratot egyik láda tartalmának számbavételénél sem regisztráltak. Nem szerepelnek a listában Hómannak és húgának, Hóman Birinek az Öslénytár raktárában elhelyezett ingóságai sem, noha azok a listában szereplő ládák jó részét megtöltő konyhaedényeknél és használati tárgyaknál jóval nagyobb értéket képviselhetek, mivel tartalmukat nem ládákba, hanem nagyméretű, monogrammal díszített disznóbőr bőröndökbe csomagolták. A bőröndök mellett ebben a raktárban helyezték el Hómanék a szőnyegeiket, illetve ezüstneműiket is, és a Gazdasági Hivatal listájában ezeknek sincs nyoma.⁴²⁸

Az ostrom idején, illetve utána, csakúgy, mint a többi budapesti közgyűjteményben a Nemzeti Múzeumban a harci események nyomán bekövetkezett pusztítások mellett napirenden voltak a fosztogatások is. Fettich Nándor ostromnaplójából azt is tudjuk, hogy az orosz katonákon kívül, akik betörték a lezárt tárukba és raktárakba, s nemcsak a Nemzeti Múzeum értékeinek egy részét rabolták vagy pusztították el, de a múzeumi dolgozók bőröndjeit és ládáit is kiürítették, belső lopások is előfordultak. A Nemzeti Múzeum portásának családja Hóman lakásában fosztogatott, a fűtő pedig Hómanék pincében elhelyezett bőröndjeiből és ládáiból tulajdonított el értékes asztalneműket és ruhákat.⁴²⁹ Hóman ugyan később a családjának írt börtönleveleiben többször is említést tett hátrahagyott és részben, vagy egészben elkobzott, illetve elveszett ingó és ingatlan vagyona sorsáról, s rövid megjegyzéseiből úgy tűnik, hogy bizonyos értékeit biztonságban tudta, de hogy melyek ezek kinek az őrizetében voltak, levelében természetesen nem részletezhette.⁴³⁰ Az iratokat tartalmazó ládák sorsa mindenesetre az 1948-as leltár után a homályba veszett, s legközelebb 14 évvel később, 1962-ben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának (továbbiakban Kézirattár) növedéki naplójába tűnt fel, ahol

⁴²⁸ MNL OL K 726 59. cs. 343/1944. Öslénytári pincébe légó célból menekített tárgyak jegyzéke.

⁴²⁹ Rezi-Kató Gábor Szerk.: *Fettich Nándor ostromnaplója 1945. január 16 – február 19.* Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest. 2000, 27,32, 38, 61, 74, 110. (továbbiakban: Fettich N.: Ostromnapló); „Jellemző, hogy ugyanaz az ember rabolja ki az eltávozott Hóman lakását, aki annak éveken át bizalmi embere volt, aki nem engedte (mármint Hóman, B. O.), hogy az „ügyes szolgát” megrendszabályozzák, többrendbeli visszaélései és bűnei miatt.” Uo. 124. A fűtő lopásairól: Uo. 125.

⁴³⁰ OSZK Kt. Fond 15/2028 „Budakeszi földeteket Biri vissza tudta szerezni, és bérbe is adta. Tassról egyelőre nem gondolkodhatunk, de annak az ideje is eljő.” Hóman Bálint fiához és feleségéhez, 1946. november 3. „A magunk bútora és tárgyai állami gondozásba kerülván részben kiosztattak, részben jó őrizetbe vannak. Aggódni nem kell értük: Ilyen nagy világégés után minden darab ruha, bútor, használati tárgy ajándéknak tekintendő.” Hóman Bálint fiához és feleségéhez, 1947. április 6.

tartalmukat „Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, nemzeti múzeumi igazgató, egyetemi tanár hagyatéka” bejegyzéssel vették nyilvántartásba.⁴³¹

1953-ban az Országos Levéltár Bakács István jegyzésében *Családok, testületek és intézmények levéltárai* címmel kiadott egy levéltári alapleltárat. A leltár 34. oldalán 53. sorszám alatt a *Darányi család levéltára* szerepel, mely a tájékoztató szöveg szerint a Darányi család tagjainak levelezését és iratait tartalmazta, a terjedelme 1,3 iratfolyóméter volt és az anyagot még nem rendezték.⁴³² Bakács, aki 1936-1937 folyamán rendezte a Hóman Bálint által a Múzeumi Levéltárnak átadott Darányi-iratokat, s arról jegyzéket is készített, melyet Hómannak is elküldött,⁴³³ nyilván pontosan tudta, hogy ezek az iratok nem az ostrom alatt kiégett III. emeleti raktárépületben elpusztult Darányi-levéltár megmaradt részei, s ezt a tényt a tájékoztató adatok 5. pontjában közölte is.⁴³⁴ Iktatószámot vagy növedéki naplószámot viszont nem tüntetett fel, és a Magyar Nemzeti Levéltár Y 7 szekciójában őrzött 1945 utáni irattári anyagok között sem sikerült ezeknek az iratoknak a levéltárba kerülésével kapcsolatban adatot találni.

1962 nyarán egy magánszemély, aki bizonyosan nem volt tagja a Darányi családnak, felajánlott egy iratanyagot a Pártörténeti Intézet Levéltárának. Mivel az anyag nagy része a Darányi család tagjainak, illetve más személyeknek Darányi Ignáchoz írt leveleit tartalmazta, a Pártörténeti Intézet az ajánlattevőt az Országos Levéltárba irányította. Az Országos Levéltárban az iratanyag tartalmáról készített rövid feljegyzés szerint a 270 darab levél között megtalálható volt Hóman Bálintnak és szüleinek, Hóman Ottónak és Darányi Borbálának Darányi Ignáchoz címzett több levele is. A feljegyzés készítőjének vélelmezése szerint „a beküldött anyag szerves része az Országos Levéltárban lévő Darányi-levéltárnak (P. 84.). Valószínűleg azért nem került be eddig, mert a nagyszámú Darányi-rokon közül nem annál volt, aki annak idején a levéltárat beadta.”⁴³⁵ Az 1945 után ismeretlen időpontban, személytől és körülmények között az Országos Levéltárba került és ott P. 84. jelzet alatt őrzött, valamint az 1962-ben megvásárolt levelek valóban egy gyűjtemény, mégpedig a Darányi Ignác halálakor a lakásában talált, majd a család

⁴³¹ Szerzeményi naplószám: V.: 1146/236/962. A bejegyzés szerint az iratok raktárrendezés során kerültek elő. Az időben általában ezt a formulát használták a homályos beérkezésre, illetve a régóta beérkezett, de nyilvántartásba nem vett és nem feldolgozott iratok esetében. Az 1992-ben végleges rendezésre került Hóman hagyaték fondjegyzékének az anyag provenienciájával kapcsolatban a következő olvasható: „1945-ben a volt miniszter nemzeti múzeumi lakásából az OSZK-nak juttatva.”

⁴³² Bakács István: *Családok, testületek és intézmények levéltárai*. Levéltári Alapleltárak I. Országos Levéltár Budapest. 1953. 34.

⁴³³ Lásd a 397. lábjegyzet

⁴³⁴ „A családnak az 1944 előtt az Országos Levéltárban őrzött levéltára a hadműveletek idején megsemmisült.” Bakács I.: *Családok, testületek i.m.* 34.

⁴³⁵ MNL OL Y 7 1452/1962. Az MSZMP Pártörténeti Intézete a Darányi család levelezését illetékes elintézés végett megküldi 1962. július 23-án.

döntése alapján Hóman Bálintnak átadott nagy terjedelmű iratanyag részei voltak. A gyűjteményt a családtagok nem osztották fel egymás között, hanem Hóman Bálintra bízta, aki az iratok egy részét gondos szelekció után átadta a Múzeumi Levéltárnak, egy részét pedig továbbra is a Nemzeti Múzeumban lévő szolgálati lakásában tartotta. A Kézirattárban 1962-ben nyilvántartásba vett Hóman iratok szétválogatásakor ugyanis kiderült, hogy a ládák részben a Darányi családnak a Múzeumi Levéltár számára át nem adott, s Hóman Bálint múzeumi lakásában őrzött töredékét is tartalmazták. A közel egy folyóméter terjedelmű Darányi-iratanyagot ekkor későbbi rendezésre félretették, ám míg a történeti jelentőségénél fogva nagy érdeklődésre számot tartó Hóman-iratok 1992-ben rendezésre kerültek, a Darányi-anyag a legutóbbi időkig rendezetlen maradt. Ezt az iratanyagot 2018 tavaszán véletlenül fedeztem fel a Kézirattár fondjegyzékében,⁴³⁶ s miután az ugyancsak a Kézirattárban őrzött Hóman-hagyaték mellett évek óta kutatom a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (továbbiakban Országos Levéltár) az 1963-as rendezése óta P 1438 - P 1443 jelzett alatt nyilvántartott *Darányi család levéltárát* is,⁴³⁷ az első doboz átnézése után egyértelművé vált számomra, hogy a két gyűjtemény összetartozik, s hogy ez a feldolgozatlan anyag a Hóman lakásában maradt és az ostrom idején ládába csomagolt Darányi-iratok része volt.

Az Fond 35 elsősorban Darányi Ignáchoz írt leveleket tartalmaz, melyek között megtalálhatóak a legszűkebb családon kívül mindazok a levélírók, akik az Országos Levéltárban található *Darányi család levéltárában* is szerepelnek. Míg azonban az Országos Levéltárban olyan, Darányi közéleti tevékenységében aktívan résztvevő személyek, mint Bernáth István, vagy Mezőssy Béla leveleinek csak egy töredéke lelhető fel, a Kézirattár Darányi fondja e személyektől számtalan levelet őriz. Darányi Kálmán, Darányi Ignác három öccse közül a középső, bátyjához hasonlóan egész életében nőtlen maradt és leszármazottak híján 1931-ban bekövetkezett halálát követően irathagyatéka ugyancsak Hóman Bálinthoz került. Iratainak egy része ma az Országos Levéltárban a *Darányi család levéltárán* belül külön jelzett alatt szerepel,⁴³⁸ ám az anyag csak Darányi Ignác Darányi Kálmánhoz küldött leveleit tartalmazza, Darányi Kálmán azokra írt válaszai a Kézirattár Darányi-fondjában találhatóak. Idősebb Darányi Ignác és Darányi Ignácné Földváry Borbála Darányi Ignáchoz írt leveleinek

⁴³⁶ Fond 35 Darányi Ignác In: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Kézirattári Fondok jegyzéke betűrendben. Budapest. 2017.

⁴³⁷ Hírek az Országos Levéltárból. *Századok* 97. (1963) 6. 1435.; Bakács István: *P szekció. Kisebb családi és személyi fondok* 3. kötet. Repertórium. Levéltári Leltárak 53. Budapest. 1971. 301–332. Bakács a bevezetőben az 1952-es jegyzékkel ellentétben, itt ezt írja: „A család levéltára már 1944 előtt is az Országos Levéltár őrzetében volt, azonban az anyag legnagyobb része a második világháború idején megsemmisült, a megmaradt anyag tehát hiányos.” Uo, 301.

⁴³⁸ MNL OL P 1442 Darányi Kálmán iratai

nagy része is az Országos Levéltár őrizetébe került, miközben Darányi Ignác válasza a Kézirattár Darányi fondjában maradtak. Hóman Bálint szülei, Hóman Ottó és Darányi Borbála Darányi Ignáchoz írt levelei ugyancsak az Országos Levéltár Darányi-anyagában találhatóak,⁴³⁹ ez a tény is egyértelműen cáfolja azt a feltevést⁴⁴⁰, hogy a Darányi levéltár különböző családtagok birtokában volt, hiszen miért adta volna át Hóman Bálint a szülei számos családi intimitást is tartalmazó leveleit másoknak, miközben ő minden családtag Darányi Ignáchoz írt levelét saját őrizetében tartotta.⁴⁴¹

Finaly István Darányi-életrajzában több ízben hivatkozik a felhasznált különböző forrásokra, melyek akkor részben az Országos Levéltárban, részben a Hóman által továbbra is a lakásában őrzött Darányi gyűjteményben voltak megtalálhatóak.⁴⁴² A Kézirattár Darányi anyagában több olyan iratot is találtam, melyre Finaly a könyvében mint a Hóman őrizetében lévő forrásra hivatkozik,⁴⁴³ s emellett az anyagból a rendezés során több olyan irat és levél is előkerült, melyek Hóman Bálinthoz és feleségéhez Dáni Borbálához köthetők, s melyek az iratok ládába helyezésekor véletlenül keveredhettek a Darányi iratok közé.⁴⁴⁴ Ugyanígy az Országos Levéltár P 1443 *Darányi és Hóman családtagok* jelzet alatt őrzött iratai között több, az 1930-1940-es években Hóman Bálintnak, illetve feleségének Dáni Borbálának küldött levél is megtalálható, melyek bajosan származhattak a Hóman által utoljára 1931-ben gyarapított és 1945 megsemmisült Darányi levéltárból, illetve ugyancsak bajosan bízhattak a Darányi család iratainak egy részét őrző és azt a későbbiekben az Országos Levéltárba juttató ismeretlen

⁴³⁹ MNL OL Y 7 1452/1962. Hóman Ottó és Darányi Borbála Darányi Ignáchoz 1872 és 1884 között írt levelei az 1962-ben megvásárolt 270 levéllel együtt kerültek az Országos Levéltárba.

⁴⁴⁰ MNL OL Y 7 1452/1962. Pro Domo a Darányi iratokról, 1962. augusztus 14.

⁴⁴¹ A Kézirattár Darányi fondja több száz levelet őriz Darányi Ignác testvéreitől, Darányi Bélától, Darányi Kálmántól, Darányi Gyulától, és Darányi Erzsébettől, azok házastársaitól, gyermekeitől, köztük ifjabb Darányi Kálmántól, a későbbi miniszterelnöktől is.

⁴⁴² Finaly István: *A magyar földért i.m.* 15. 35. Finaly többször idéz Darányi Ignác gyerekkori naplójának bejegyzéseiből, és a lábjegyzetben jelzi, hogy a napló az Országos Levéltárban található. A Bakács István által rendezett Darányi levéltár 1937-ben Hómannak is elküldött jegyzéke szerint ez a napló a III. Családi Iratok E. /Darányi Ignác ifjúkori naplói jelzet alatt szerepelt. A Pusztaszentgyörgyi és Darányi család levéltárának jegyzéke. MNL OL Y 1 472/1937.

⁴⁴³ Többek között az OSZK Kézirattár F 35 anyagában található Darányi Ignác által írt aforizmagyűjtemény, melyet Finaly is közöl könyvében, a lábjegyzetben feltüntetve: „Dr. Hóman Bálint birtokában lévő eredeti fogalmazvány szerint.” Finaly I.: *A magyar földért i.m.* 88-92.

⁴⁴⁴ Megtalálhatóak itt Hóman Bálintné Dáni Borbála szüleinek, Dáni Józsefnek és Jurenák Bertának több hivatalos irata, számlája, levele, köztük egy Hóman által az anyósának írt elismervénye egy 4000 pengős kölcsönről, továbbá Hómanhoz és feleségéhez írt levelek, képeslapok, meghívók, a Magyar Történet Hóman által írt egyes fejezeteinek kéziratotredékei, a kultuszminiszteri titkársága által készített napi beosztásának 1941 őszéről származó néhány lapja stb.

családtagra.⁴⁴⁵ A két gyűjteményrész tehát egyértelműen összetartozik, s az Országos Levéltárban jelenleg őrzött Darányi család levéltára is a Hóman Bálint által 1944 folyamán a Nemzeti Múzeum alagsori és pincehelyiségeiben elhelyezett, majd az ostrom viszontagságai idején, vagy azután ismeretlen kezekről megbolygatott, illetve részben onnan elszállított ládákból származik. Ma már megállapíthatatlan, hogy a Darányi iratok egy része kinek a közreműködésével került ki a Nemzeti Múzeumból, hiszen a ládákat az ostrom idején, vagy közvetlenül utána bárki megdézsmálhatta.⁴⁴⁶ Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy miután a ládákat kinyitották, a Nemzeti Múzeum munkatársai számára egyértelművé vált: azok Hóman iratain túl nagymennyiségű Darányi-anyagot is tartalmaznak.⁴⁴⁷

A Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának nyomozói már 1945 februárjában megjelentek a Nemzeti Múzeum épületében és a Széchényi Könyvtártól különböző hírlapok és nyomtatványok eredeti példányainak átadását kérték.⁴⁴⁸ A Budapesti Nemzeti Bizottság segítségével az eredeti példányok átadását a könyvtári szabályzatra hivatkozva meg tudták ugyan akadályozni, de ettől fogva a nyomozók a kutatómunkát a Nemzeti Múzeum épületén belül végezték és az általuk kiválasztott lappéldányokról, vagy nyomtatványokról díjtalan másolatokat kaptak.⁴⁴⁹ A nyomozók azonban Hóman ládába csomagolt iratait az eddigi feltételezésekkel⁴⁵⁰ ellentétben nem kutatták át. Az iratokat, leveleket, melyeket a későbbiekben az ellenne folytatott vizsgálat, illetve a vádemelés során felhasználtak az Országos Levéltártól szerezték meg, ahová Hóman még 1944-ben zárt letétként

⁴⁴⁵ MNL OL P 1443 Darányi és Hóman családtagok 8. tétel Hóman Bálint kultuszminiszterhez intézet levelek. Említhetjük ezek között Hóman Bálintnak a Magyar Általános Hitelbank Kálvin téri fiókjában vezetett bankszámlája egy 1935. évből való számlakivonatát, vagy akár Antal Lajosnak a Magyar Nemzetbiológiai Intézet fejlcés papírára írt, és Hómannak címzett 1940. július 25-én kelt levelét, melyben többek között, *A biologizmus mind új életszemlélet és a magyar biopolitika* című művének megküldéséről értesíti őt.

⁴⁴⁶ MNL OL Y 7 1452/1962. A Darányihoz írt 270 levelet az Országos Levéltárnak 1962-ben eladó személy maga is gyűjtő volt, aki amatőr történészként kutatott és publikált különböző témákban, s aki az eladáskor a levelek megszerzésével kapcsolatban nem szolgált közelebbi felvilágosítással.

⁴⁴⁷ MNL OL K 726 60. cs. 23/1945. Közvetlenül az ostromot követő rendcsinálási és takarítási munkákban a Pesten tartózkodó Bakács István is részt vett. „A helyreállítás munkálatai az osztály tisztviselői és a segítségül hívott dr. Bakács István és dr. Berlász Jenő segítségével szép előrehaladást tett.” Fettich Nándor jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának a Nemzeti Múzeum központi épületének állapotáról. 1945. március 12.; OSZK Irattár 32/1945. Megállapodás Jánossy Dénessel Bakács István ideiglenes beosztásáról. 1945. március 14. Bakács a következő néhány hónapban hivatalosan is a Magyar Nemzeti Múzeum épületében teljesített szolgálatot.

⁴⁴⁸ MNL OL K 726 cs. 9/1945. „Felkérjük a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatóságát, hogy e levelünkkel jelentkező igazolt nyomozónknak mindazokat a hírlapokat vagy más természetű nyomtatványokat rendelkezésére bocsássa, amelyre szüksége van. Nyomozónk az iratok egy részét el is viheti.” 1945. február 11. Miután Fitz József a könyvtári szabályzatra hivatkozva megtagadta az eredeti lappéldányok átadását, a nyomozó letartóztatta őt. Fettich N.: *Ostromnapló i.m.* 133–134.

⁴⁴⁹ Farkas Ferenc a Budapesti Nemzeti Bizottság főtítkára a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtár Igazgatóságának. 1945. február 19. Uo.

⁴⁵⁰ Varga F. János: Hóman Bálint levelesládájából. *Kritika* 11. (1982) 8. 9.

helyezte el azokat.⁴⁵¹ E tényt védekezése során Hóman nem is késlekedett felhasználni, párhuzamba állítva a törvénytelen eljárást a maga hajdani intézményvezetői döntésével, mikor is az 1924-ben a Nemzeti Múzeum által megvásárolt emigrációs gyűjteményt nem bocsátotta az abban kompromittáló adatokat kereső politikai rendőrség rendelkezésére.⁴⁵²

Glatz Ferenc, aki a 1960-as évek végén elsőnek férhetett hozzá a Történeti Hivatal megalakulásáig a Belügyminisztérium Irattárába őrzött Hóman peranyaghoz, illetve az OSZK-ban 1992-ig zárt anyagként kezelt Hóman hagyatékhoz, több tanulmányában utalt egy *Hóman Bálint politikai iratai* című készülő munkájára,⁴⁵³ mely többek között valószínűleg a jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található *Hóman Bálint naplója* címet viselő irat kiadását jelentette volna.⁴⁵⁴ Az irat valójában nem napló, hanem Hóman a háború után megjelentetni tervezett „történetpolitikai” visszaemlékezéséhez, vagy emlékiratához készített feljegyzéseinek az Országos Levéltár letétjéből származó töredéke, mely a szövege alapján eredetileg több, nagyrészt ma már hiányzó mellékletet is tartalmazott.⁴⁵⁵ Ám ez az irat sem eredeti, hanem egy 124 lapból álló, a politikai nyomozók által utólagosan összeszerkesztett szövegkompiláció fotómásolata. Az irat alaposabb vizsgálat nem csak azt mutatja meg, hogy a különböző dátumok alatt található feljegyzések nagy részét Hóman Bálint évekkal a rögzíteni kívánt események után írta le, vagy egészítette ki,⁴⁵⁶ hanem azt is, hogy a politikai nyomozók által összeszerkesztett anyagba olyan szöveg is bekerült, amely nem Hómantól származott. E feltevést egyértelműen alátámasztja a naplóban olvasható egy, a magyarság kárpát-medencei szerepét, a német magyar viszonyt, valamint a háború lehetséges kimenetelét tárgyaló megszólítás és aláírás nélküli levéltöredék történetpolitikai fejtegetéseinek Hómanétól eltérő

⁴⁵¹ A politikai nyomozók eufemisztikus megfogalmazása szerint: „A nyomozás alatt megkerült az a bizalmas pro memoria, amelyet „Rapszódikus gondolatok” cím alatt írt – kizárólag gróf Teleki Pál használatára.” Temesvári László és Ákos Miklós jelentése a Hóman Bálint ellen indított nyomozás eredményéről. 1945. november 29. BFL XXV-1-a 864/1946. 5.

⁴⁵² „Megjegyzem, hogy ez az irat a per iratai közt szereplő többi „bizonyítékokkal” együtt az Országos Levéltárban elhelyezett zárt letétekből foglaltatott le, ami – felfogásom szerint – teljesen szabálytalan és törvényellenes. Ezt a főtárgyalás során említette meg védőm – s ennek bizonyítására kérem Bánóczy Dénes meghallgatását – hogy hasonló zárt letétet én, mint a Nemzeti Múzeum főigazgatója, törvényes kötelességemhez híven nem adtam ki az ügyészségnek, mikor az abban foglaltak alapján egyesek ellen kommunista vádat akartak emelni.” Hóman Bálint fellebbezése. d. n. BFL XXV-1-a 864/1946. 223.

⁴⁵³ Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben*. In: Fehér Megyei Történeti Évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 201. Glatz Ferenc: *Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon i. m.* 307.

⁴⁵⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL), Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok 4.1. A-742 Hómann (sic) Bálint naplója (továbbiakban 4.1. A-742)

⁴⁵⁵ ÁBTL 4.1. A-742 58, 61–65,

⁴⁵⁶ E tény egyértelműen megállapítható a Teleki Pál halálával kapcsolatos bejegyzések esetében, melyeknél 1941. áprilisi dátumok alatt Hóman 1943-ban történt eseményekről is megemlékezik. ÁBTL 4.1. A-742 55–57.

stílusa és tartalma.⁴⁵⁷ Hóman a fenti témákban részletesen kifejtett nézetei bőségesen megtalálhatóak a napló egyéb feljegyzéseiben, a levéltöredék azonban, melyet Ujváry Gábor a *Magyar sors - magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei* című tanulmányában, illetve a *Hóman Bálint és népbíróági pere* című szerkesztett kötetének 520. lábjegyzetében Hóman írásaként idéz,⁴⁵⁸ teljes mértékben különbözik ezektől a feljegyzésektől, s attól az egész felfogástól, melyet Hóman a német magyar viszonytal kapcsolatos politikai szerepvállalásában mindvégig következetesen képviselt, s melyben az utolsó utáni pillanatig bízni igyekezett. E Hómannak tulajdonított és a politikai nyomozók által a szövegbe illesztett levéltöredéken túl semmilyen más magán vagy hivatalos megnyilvánulásában nincs nyoma hasonló gondolatoknak.

Jánossy Dénes az Országos Levéltár főigazgatója 1945. április 9-én felterjesztést küldött Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszternek melyben sürgős intézkedését kérte az elhagyott, vagy őrizet nélkül maradt családi, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi stb. társulatok levéltárainak és irattárainak összegyűjtésére és az Országos Levéltár számára való beszolgáltatására.⁴⁵⁹ Jánossy utalt arra is, hogy miután a kaotikus állapotok, valamint a közlekedés és a hírforgalom bizonytalanságai miatt az Országos Levéltár csak a „központi irányítás és a szükségszerű ellenőrzés szerepét, illetve a veszélyeztetett jelentősebb levéltárak átvételét vállalhatja” az őrizetbe vételt, szállítást stb. az intézkedést fogantató közegek, vagy adott esetben akár egy magánszemély is végrehajthatná. Azaz, a különleges helyzet különleges intézkedéseket is megengedett, s bár általában a beszolgáltatott levéltárak átadásával-átvételével kapcsolatos adminisztrációt akkor is szigorúan vették, minden bizonnyal nem egy esetben kerültek különböző iratok az intézmény megőrzésébe úgy, hogy beszolgáltatásuk körülményeinek nem maradt nyoma. Nem elképzelhetetlen, hogy ezt az átmeneti helyzetet használta ki a Nemzeti Múzeum a Darányi-iratokat tartalmazó ládák informális átadására, hiszen a Bécsi kapu téren elpusztult Darányi anyag az ostrom előtt hivatalosan is az Országos Levéltár őrizetében volt, s az átadást – tekintve, hogy az iratok a kincstár által lefoglalt Hóman ingóságokhoz tartoztak – aligha tudták volna szabályosan „lepapírozni”.

Ezt a feltételezést valószínűsíti az Országos Levéltárban P 2256 jelzet alatt őrzött Hóman iratgyűjtemény is, mely két különálló részből áll. Az egyik egy *Hóman Bálint*

⁴⁵⁷ ÁBTL 4.1. A-742 94–104.

⁴⁵⁸ Ujváry Gábor: Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei. In: In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János Szerk.: „nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. 2011. Líceum. Eger. 480.; Ujváry Gábor Szerk.: *Hóman Bálint és népbíróági pere*. Ráció – Városi Levéltár. Budapest. 2019. 357–358.

⁴⁵⁹ MNL OL K 726 60. cs. 158/1945.

magánlevelezés feliratú dosszié, mely 1923 és 1944 között íródott leveleket tartalmaz, köztük Hóman két barátnőjének a húszas évekből származó levéltöredékeit.⁴⁶⁰ A dosszié fedelén olvasható ceruzafeljegyzés szerint az anyag „Az E 93 (Serici cult.) A. 2986. sz. csomóból került elő 1966. IX. 16-án.” A Serici Culturae a Magyar Kamara irányítása alatt lévő selyemtenyésztés adminisztrációjával kapcsolatos 1792 és 1848 között keletkezett iratokat foglalja magába, s az iratok első rendezését a két világháború között még Herczog József végezte el. A rendszer módosítására, illetve a még rendezetlen iratok végleges rendezésére az 50-es, illetve a 60-as években került sor.⁴⁶¹ A dosszié tartalmát Hóman annak idején viaszpecséttel lezárt zsinórral átkötve próbálta meg az illetéktelen kezekről megóvni és aligha hihető, hogy szándékában állt azt – akár zárt letétként – bármikor is az Országos Levéltár őrizetébe adni. Elképzelhető, hogy a dosszié ugyancsak az ostrom után a Nemzeti Múzeumból a Bécsi kapu térre került Darányi iratokat tartalmazó ládában érkezett és a háborút követő rendezésekkel kapcsolatos iratmozgások alkalmával véletlenül keveredett a Magyar Kamara Archívumába.

A gyűjtemény másik része Hóman és felesége családjának leszármazási iratait foglalja magába, melyek az Iparművészeti Múzeum irattárából egy 1958-as revízió során kerültek elő.⁴⁶² Az Iparművészeti Múzeum érdeklődésemre az iratokkal kapcsolatban semmilyen információval nem tudott szolgálni, mivel azonban a két világháború között az Iparművészeti Múzeum épületében működött a Gerevich Tibor vezette Műemlékek Országos Bizottsága elképzelhető, hogy a Budapestről távozó Hóman ezeket az iratokat Gerevich őrizetére bízta, aki évtizedek óta bizalmas barátja volt.⁴⁶³

⁴⁶⁰ A levéltöredékek névtelenek, de a két személy közül az egyiket, Korek Valériát egy ugyancsak ebben az anyagban szereplő, és a titkos viszony után évekkel később kelt aláírt levele segítségével egyértelműen azonosítani tudtam. Korek Valéria Hóman tanítványa volt az egyetemen, és az 1928/1929. és az 1929/1930. tanévek idején ösztöndíjasként a bécsi Collegium Hungaricumban tartózkodott. Hómannak küldött levelei 1928 őszén Bécsből íródtak, s e levelekben Korek szerelmes szavai („édes Bá”) mellett érdekes részleteket olvashatunk bécsi tapasztalatairól, és a Collegium Hungaricum belső életéről is. Korek hazatérése után ifj. Iványi-Grünwald Béla történész felesége lett, majd 1935-ös válásukat követően Fellner Vilmos gyároshoz ment hozzá, akivel 1939-ben az Amerikai Egyesült Államokba távozott.; A dosszié utolsó levele, melyet Hóman Krúdy Árpád leköszönő főispán búszúzó levelére küldött válaszul, 1944. szeptember 26-án kelt.

⁴⁶¹ Maksay Ferenc: *A Magyar Kamara Archívuma*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. Levéltári Leltárak 8. Budapest. 1992. 9.

⁴⁶² MNL OL Y 7 1254/1958. Ebben a gyűjteményben találhatóak meg azok az anyakönyvi kivonatok és genealógiai táblák, melyeket részben Darányi Ignác, részben Hóman Bálint állított össze. A gyűjteményre Finaly István könyvében, mint Hóman őrizetében lévő iratokra hivatkozik. Finaly I: *A magyar földért i. m.* 35.

⁴⁶³ „Gerevich, akinek a háború utolsó éveiben vásárolt esztergomi háza lakhatatlanná vált, az Iparművészeti Múzeumban, pontosabban az ebben székelő Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) hivatali szobáinak egyikében húzta meg magát.” Voit Krisztina: *Édesapámról, Voit Pálról*. In: Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 11. Budapest. 2002. 106.

Darányi Ignác és Hóman Bálint irathagyatékának sorsa tehát szorosan összetartozik, s az a tény, hogy a fent leírt hányattatások ellenére az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban e pillanatban is több ezer irat áll rendelkezésére annak, aki életpályájuk különböző történéseinek rekonstruálására vállalkozik, kizárólag annak köszönhető, hogy az iratait Darányi Ignáchoz hasonlóan szisztematikus rendben tartó Hóman nem magánlakásban, hanem a Nemzeti Múzeum épületében lakott. Az ostrom idején a Nemzeti Múzeum épületét, gyűjteményeit és minden ott őrzött értéket munkatársaival együtt fáradhatatlan kitartással védelmező Fettich Nándor erőfeszítései mellett sokat nyomott a latban, hogy a Pesten lévő közgyűjtemények, így a Nemzeti Múzeum elhelyezkedése szerencsésebbnek bizonyult, mint a földrajzilag és hadászatilag is kiemelt pozíciójú budai várban lévő Országos Levéltár, ahol a harmadik emeleti raktárat ért belövés következtében keletkezett tűzben többek között a Hóman által gondosan összeválogatott Darányi-iratok is megsemmisültek.

Az elpusztult gyűjteménynek a kutatók nagy szerencséjére fennmaradt jegyzéke alapján megállapítható, hogy az iratok összeválogatását végző Hóman az utókor számára egy minden tevékenységi körében sikeres, megbecsült, tekintélyes Darányi-kép kialakítására törekedett, s ennek érdekében visszatartott magánál minden olyan iratot, mely e mesterségesen kialakított képbe nem illett bele. Ilyenek voltak például természetesen a sok esetben kínos intimitásokat tartalmazó családi levelek mellett a jegyzékben *Ügyészi Iratok* címen jelölt és idősebb Darányi Ignác munkakörével örökölt Teleki-Tisza-Bethlen-Zeyk családok gazdasági ügyeivel kapcsolatos gyűjteményből kihagyott levelek és iratok, melyek jó része olyan megbízatásokat tartalmazott – cselédek felfogadása, elbocsátása, nem fizető lakók kilakoltatása, házak takarítása, téli tűzifa szállításának elintézése, házmesterekkel lefolytatott viaskodások – melyeket Hóman nem kívánt a Darányi életpályáját a jövőben megörökítők kezébe adni.⁴⁶⁴ Igyekezete azonban hiábavalónak bizonyult, mivel ma kizárólag olyan Darányi-iratokat kutathatunk, melyeket Hóman sohasem szánt a nyilvánosság elé.

⁴⁶⁴ Bár a válogatásnál a saját és családja szempontjain túl minden bizonnyal figyelembe kellett vennie a még élő ismertebb levélírók, illetve azok leszármazottai érzékenységét vagy akaratát, a Bakács István féle jegyzék tanúsága szerint Hóman a Darányi ügyvédi iroda hatalmas terjedelmű iratanyagát is átadta a levéltárnak, köztük olyan arisztokrata családok peres iratait is, mind a Vay, a Vigyázó, a Pejacevics, vagy éppen az Andrássy család. Az OSZK Irattárának 1926-1928. évi Mutatókönyve szerint Hóman egy 112/1928. számú főigazgató leiratban rendelkezett valamilyen formában a Darányi hagyatékról, mivel azonban az akta már nincs meg az Irattárban, annak tartalmáról nem sikerült közelebbi információt szerezni. Elképzelhető, hogy ebben a leiratban Hóman épp az anyag szenzitív tartalmai miatt a Darányi iratokba való betekintést szigorú szabályokhoz kötötte.

III.

Közgyűjtemények élén

Hóman Bálint, akit édesapja, Hóman Ottó halála után két hónappal Wlassics Gyula nevezett ki az Egyetemi Könyvtár fizetéstelen könyvtártisztjává,⁴⁶⁵ hivatali működése során nemcsak tudományos tisztviselői, valamint történészi pályáját építette nagy szorgalommal, szívós kitartással és szakmai kapcsolatai körütekintő ápolásával, idővel szakmai és vezetői kompetenciáinak mind szélesebb körű elismertetésére is egyre fontosabbá vált a számára. Az Egyetemi Könyvtárban az 1910-es évek közepére az igazgató, Ferenczi Zoltán jobbkezévé vált⁴⁶⁶ és hivatali előre jutása érdekében tett lépései miatt a könyvtár egyik női dolgozójával, Czeke Marianneval is konfliktusba került.⁴⁶⁷ Egy alkalommal úgy ítélve meg, hogy egyes munkatársai megkérdőjelezték az általa készített nyári szabadságolással és munkavégzéssel kapcsolatos beosztást, panaszos levelet és beadványt intézett Ferenczihez, melyben az ügy hivatalos kivizsgálását, illetve személyes elégtételadást követelt.⁴⁶⁸ E tulajdonságok, a tehetség, szorgalom, kitartás, becsvágy valóban alkalmassá tették őt azokra a vezető pozíciókra, melyeket 1922-től betölthetett, ám ennek ellenére a klebelsbergi kulturális vezetésben elfoglalt súlyát és befolyását a vele foglalkozó feldolgozások egy része különböző okokból határozottan túlértékeli. Glatz Ferenc és Ujváry Gábor szerint Hóman az Országos Magyar Gyűjteményegyetem (a továbbiakban: Gyűjteményegyetem) ügyvezető alelnöke, Klebelsberg mellett gyakorlatilag a vezetője volt.⁴⁶⁹ A Klebelsberg Kuno által 1922. évi XIX. tc.-kel létrehozott Gyűjteményegyetem törvényszövege, illetve szervezeti és működési szabályzata azonban egyértelműen fogalmaz: az ügyvezető alelnöki pozíciót két évenkénti váltásban, a Gyűjteményegyetem keretébe tartozó „négy nagy főintézet” főigazgatói egymás után töltötték

⁴⁶⁵ Szögi L.: *Hóman Bálint az Egyetemi könyvtárban* i. m. 77.; „Abban az időben Hóman Ottó volt az én munkatársam. Okos ember volt, minden fontosabb ügyet megbeszéltem vele. Amikor Ottó meghalt, én neveztem ki a fiát, Bálintot.” Az Akadémia bölcsei 80 éven túl. Bárány Wlassics Gyula. *Pesti Napló*, 1936. november 8. 32.

⁴⁶⁶ „Édes Bálint! Írj, ha kell, megyek, de ha te ott vagy absolute meg vagyok nyugodva.” OSZK Kt. Fond 15/527 Ferenczi Zoltán Hóman Bálinthoz, 1914. júl. 29.

⁴⁶⁷ „Kudora bátyánk szabadság iránti kérvényt adott be, nyugdíjaztatási kérvénye elintézése miatt. Szóval nem lesz harc közted és Marianne között. Aminek különben én is nagyon örülök, mert kellemetlen, ha az ember barátai marakodnak.” OSZK Kt. Fond 15/1204 Pasteiner Iván Hóman Bálinthoz, 1913. aug. 13.

⁴⁶⁸ OSZK Kt. Fond 15/1834 Hóman Bálint beadványa és levele Ferenczi Zoltánhoz. Csongrád, 1921. jún. 23.; „Személyed ellen sem közvetlenül, sem közvetve, semmiféle, absolute semmiféle támadás vagy kijelentés morális és hivatali integritásod ellen nem volt.” OSZK Kt. Fond 15/527 Ferenczi Zoltán Hóman Bálinthoz, 1921. jún. 28.

⁴⁶⁹ Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és Székfű Gyula* i. m. 481.; Ujváry Gábor: *A politikus Hóman Bálint* i. m. 69.; *Uő*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája i. m. 385., 397.; *Uő*: *Két dudás egy csárdában* i. m. 201.

be.⁴⁷⁰ A sort a Gyűjteményegyetem rangsorában első helyen álló Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső nyitotta meg, aki a megalakulástól 1924. december 31-éig volt e pozícióban. Hóman Csánkit követően, mint a rangsorban második helyen álló Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: Nemzeti Múzeum) főigazgatója, csak az 1925. január 1-jétől 1926. december 31-ig tartó időszakban lehetett ügyvezető alelnök, ráadásul Klebelsberg a hatásköre nagy részét „államkormányzati teendőire” hivatkozva csak 1927-es évkörtől ruházta át az ügyvezető alelnökre, aki abban az időben már nem Hóman Bálint, hanem a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, Petrovics Elek volt.⁴⁷¹ Valójában azonban a Gyűjteményegyetem Tanácsa – bárki is volt éppen az alelnök – minden, a törvényben lefektetett önkormányzatisága és autonómiája ellenére egyetlen egy olyan döntést sem hozhatott, mely ne egyezett volna meg Klebelsberg elképzelésével és akaratával. Hóman például 1924 nyarán Magyar Zoltánon keresztül Klebelsberg elé terjesztette a gyűjteményegyetemi kinevezésekkel és alkalmazásokkal kapcsolatos tanácsi tervezetet, ám Klebelsberg előre bocsátva, hogy az ügygel kapcsolatban a Tanácsnak „saját autonóm hatáskörében lesz hivatása állást foglalni” részletesen előadta „kívánságait,” majd felszólította Hómant: „legyetek olyan szívesek, az egész komplexummal összefüggően foglalkozni, mert részletekben az ügyet a Minisztertanács elé vinni nem célszerű.” Azaz, készítsenek egy új előterjesztést Klebelsberg intenciói szerint, lehetőleg oly formában, melyet – miután az „autonóm” Tanács az abban foglaltakat megszavazta – végső jóváhagyásra azonnal a Minisztertanács elé kerülhet.⁴⁷² Ennek ellenére a négy főigazgató között mégis találunk valakit, aki Klebelsberg után a Gyűjteményegyetem második legbefolyásosabb tagjának tekinthető, ő azonban nem Hóman Bálint volt, hanem az Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső.

3.1. Klebelsberg Kuno és a Magyar Nemzeti Múzeum

1923. március 6-án váratlanul elhunyt Fejérpataky László a Nemzeti Múzeum főigazgatója. Klebelsberg az ideiglenes vezetéssel Horváth Gézát, az Állattár igazgatóját bízta meg és Hóman, aki ez időben a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárát (a továbbiakban: Széchényi Könyvtár) vezette, kilenc hónappal később, főigazgatói beiktatásakor

⁴⁷⁰ 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321–326.

⁴⁷¹ Számok és dátumok az Orsz. Magy. Gyűjteményegyetem 1922–1930. évi történetéhez. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet Budapest. 1931. 84.

⁴⁷² OSZK Kt. Fond 15/859 Klebelsberg Kuno Hóman Bálinthoz, 1924. június 24.

úgy emlékezett, hogy „Miniszter Úr bizalma mindjárt e szomorú esemény után felém fordult, szinte megdöbbenve várítottam el magamtól ezt a nagy megtiszteltetést. Idősebb kollégáimmal együtt kerestem és vártam azt a férfiút, aki méltó lesz Pulszky Ferenc, Szalay Imre és Fejérpataky László örökére. Voltak, akik felé igazgató-társaimmal együtt bizalommal és reménységgel néztünk. Ezek a tervek azonban rajtunk kívül álló okok következtében füstbe ment.”⁴⁷³ Hogy Hómant Klebelsberg mikor és milyen formában kérte fel a főigazgatói poszt betöltésére, nem tudjuk pontosan, de Hekler Antal Hómanhoz intézett, Fejérpataky halála után egy héttel, 1923. március 13-án kelt leveléből kiderül, hogy a főigazgatói posztot Klebelsberg először neki ajánlotta fel.⁴⁷⁴ Fejérpataky főigazgatói pozícióját egyetemi tanári állása mellett tiszteletdíjjal honorálva töltötte be, s ennek következtében a Gyűjteményegyetem 1922-es megszervezésekor az addig betöltetlen IV. fizetési osztályba tartozó státuszt a Nemzeti Múzeum elvesztette. Hekler Antal kinevezése sok egyéb más mellett azért is jelenthetett volna jó megoldást, mert Hekler, Fejérpatakyhoz hasonlóan egyetemi tanári fizetésével, mint státuszon kívüli tiszteletdíjas vezethette volna az intézményt.

Klebelsberg gondolatai azonban nem csak az alkalmas személy megtalálása körül forogtak. Fejérpataky halála előtt egy hónappal ugyanis váratlanul napirendre került a Széchényi nemzetségnek a Nemzeti Múzeum alapítólevelében „királyilag jóváhagyott” ajánlási joga. Széchényi Miklós váradi püspök, Széchényi Viktor főispán, Széchényi Bertalan és Széchényi Emil a nemzetség képviselőiben 1923. február 6-án levélben fordultak Klebelsberghez, azt nehezményezve, hogy az ajánlási jog sem a Gyűjteményegyetemet megalkotó 1922. évi XIX. tc.-ben, sem az ugyanabban az évben kiadott 4200. elnöki számú szervezeti és ügyviteli szabályrendeletben nincs feltüntetve.⁴⁷⁵ Klebelsberg a Gyűjteményegyetem tanácsának 1923. április 25-én tartott ülésén Horváth Géza főigazgató-helyettest, Hóman Bálint könyvtárigazgatót és Kollányi Ferenc prelátus-kanonok műértő

⁴⁷³OSZK Kt. Fol. Hung. 3084. Hóman Bálint beszédei. Válasz Horváth Géza üdvözlésére főigazgatói kinevezésekor, 1923. december 22.

⁴⁷⁴OSZK Kt. Fond 15/667 Hekler Antal Hóman Bálinthoz, 1923. március 13.; Hekler Antal kinevezésének tervéről lásd Büky Orsolya: *A szellem lovagjai* i. m. 76.

⁴⁷⁵ „Nehogy a körülmény olyan magyarázatra szolgáltatson okot és alapot, hogy a nemzeti nagy gyűjtemények önkormányzatáról szóló törvény cikk nemzetségünk kijelölési jogát megszüntette, hallgatásunk pedig úgy értelmeztesse, hogy mi ebbe belenyugodtunk volna, folyó hó 4-én tartott nemzetgyűlésünk határozatából kifolyólag, felkérjük Nagyméltóságodat legyen kegyes egy külön pótszabályrendelettel nemzetségünk ajánlási jogát a jelen viszonyoknak megfelelően akként rendezni, hogy „a Gyűjteményegyetemhez tartozó Országos Széchényi Könyvtár nyomtatványi osztályának vezető állása, továbbá egy alkönyvtárosi, és kezelői altiszti állás a gróf Széchényi család mindenkor, legmagasabb egyházi, vagy világi állást betöltő tagjának ajánlása által töltesse be. Tisztelettel bejelentjük, hogy amennyiben Nagyméltóságod kérésünket bármi okból teljesíthetőnek nem tartaná, jogaink fenntartása és megőrzése érdekében, kényszerítve látnánk magunkat az erre illetékes bírósághoz fordulni.” MNL OL K 726 Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa (a továbbiakban: K 726) 2. cs. 277/1923.

tanácsstagot bízta meg azzal a feladattal, hogy a kérdés rendezése érdekében vegyék fel a kapcsolatot a családdal.⁴⁷⁶ Ám miközben Hóman Horváth megbízásából az előterjesztéssel kapcsolatos javaslaton dolgozott,⁴⁷⁷ Klebelsberg miniszteri leiratban „állásfoglalást és szakvéleményt” kért a Gyűjteményegyetem Tanácsától a Nemzeti Múzeum mint adminisztratív egység további fenntartására vagy tudományszakok szerinti decentralizációjára. Azaz Klebelsberg a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum különálló intézménnyé alakulásával megindult decentralizáció nyomán a Nemzeti Múzeum megszüntetésének lehetőségét vetette fel. Elképzelése szerint az önálló egységekre bomló táraikat a Gyűjteményegyetem szervezeti kerete foglalhatta volna magába és ezzel a lépéssel nemcsak a Nemzeti Múzeum főigazgatói posztjának megszüntetése, hanem különböző gyűjteményeinek más intézményekbe való áthelyezése is lehetővé vált volna.⁴⁷⁸ A leiratot Csánki Dezső a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke továbbította Horváth Géának azzal, hogy mielőtt Klebelsberg utasítása szerint a Gyűjteményegyetem Tanácsa teljes ülésben tárgyalná a kérdést, főigazgatói értekezlet összehívására lesz szükség, melyen a Nemzeti Múzeum vezetőségének véleményét is meg kell hallgatni.⁴⁷⁹

Hogy Hómannak a klebelsbergi kulturális vezetésben betöltött szerepét jobban megérthessük, elsősorban Klebelsbergnek a Gyűjteményegyetem létrehozásával elindított,

⁴⁷⁶ MNL OL K 726 2. cs. 277/1923. 2284/1923. eln. szám.

⁴⁷⁷ OSZK Irattár 459/1923. Hóman Bálint Horváth Géza főigazgató-helyettesnek küldött javaslattervezete, 1923. jún. 6.

⁴⁷⁸ „Dr. Fejérpataky Lászlónak a Nemzeti Múzeum érdemes főigazgatójának elhunytá alkalmából, mielőtt az utód kérdésével érdemlegesen foglalkozhatnánk, előzőleg eldöntésre vár az az elvi, illetve szervezeti kérdés, hogy a Nemzeti Múzeum, mint adminisztratív egység a jövőben fenntartassék-e vagy nem. A Nemzeti Múzeum gyűjtőneve alatt ugyanis ez idő szerint a legkülönbözőbb természetű és irányú gyűjtemények vannak összefoglalva, melyeknek egyik része szellemi, a másik része pedig a természettudományok körébe tartozik, s így a dolog természeténél, s a tudományoknak mai specializált mivoltánál fogva olyan szakember nem is található, aki a különböző gyűjtemények mindegyikének ügyeibe érdemlegesen és haszonnal be tudna folyni. Igaz ugyan, hogy egyesek azt a felfogást vallják, hogy a Nemzeti Múzeum történetileg kifejtett kereteit megbontani nem szabad, hogy a tudományos intézetek igazgatásánál mindig szem előtt tartandó tradíciókra való tekintettel a Nemzeti Múzeum egységét, mint egy kegyeletből fenn kell tartani. Ezzel szemben áll azonban az a tény, hogy a Nemzeti Múzeumból a múltakban is kiszakadtak és önállósultak egyes gyűjtemények, így a Szépművészeti Múzeum is. Ha tehát a Nemzeti Múzeum ma is egy egységet képez, ennek oka kizárólag az, hogy a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum létesülése után múzeumügyünk fejlődése megakadt, holott a dolog természetes rendje az lett volna, hogy a három természettárnak egy természettudományi múzeummá, a néprajziaknak külön néprajzi múzeummá kellett volna önállósulnia. Felfogásom szerint itt nem konzerválandó tradícióval, hanem csak múzeumügyünk fejletlenségével állunk szemben. S így kegyeleti megfontolások a célszerűségi szempontok tárgyilagos mérlegelésének gátját nem képezhetik. A Nemzeti Múzeum, mint szervezeti egység fenntartása már azért sem látszik feltétlenül szükségesnek, mert a gyűjteményegyetem szervezetében legújabbban egy még nagyobb, a budapesti más közgyűjteményeket is felölelő, és önkormányzattal ellátott szervezet keletkezett.” OSZK Irattár 480/1923. 2401/1923. el. szám. Klebelsberg Kuno leirata a Magyar Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetése tárgyában a Gyűjteményegyetem Tanácsának, 1923. május 5.

⁴⁷⁹ OSZK Irattár 301/1923. Csánki Dezső levele Horváth Géához, 1923. május 11.

valamint a nagy budapesti közgyűjtemények szervezeti átalakításával kapcsolatos távlati terveit kell szemügyre vennünk. Ahogy az a Gyűjteményegyetem törvényjavaslatának előterjesztéséből, a Gyűjteményegyetem alakuló közgyűlésén tartott beszédből vagy akár a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetését felvető javaslatból is egyértelműen kiderül, Klebelsberg a Gyűjteményegyetem létrehozásával gyökeresen át kívánta alakítani a budapesti közgyűjtemények szervezeti kereteit.⁴⁸⁰ Ám a Gyűjteményegyetemi Törvény első tervezetében, melyet Klebelsberg 1922 júniusában véleményezésre küldött el a közgyűjtemények vezetőihez, a pozíciójába frissen beiktatott kultuszminiszter intézményi autonómiát és a később a Gyűjteményegyetem koncepciójával kapcsolatban oly sokszor emlegetett önkormányzatiságot is semmibe véve, rendeleti úton tervezte az adott intézményeknek az új szervezeti keretbe való beolvasztását, viszont azok későbbi esetleges kiválásának lehetőségét csak törvényi úton kívánta megengedni.⁴⁸¹ A tervezet 4. §. 3. pontja szerint az akkor még a Levéltári, Könyvtári és Múzeumi Tanács nevet viselő új szervezet „szabatosan megállapíthatja az egyes intézetek gyűjtési körét, és ennek megfelelően intézkedhet a Levéltári, Könyvtári és Muzeális anyagnak az egyik intézetből a másikba való áthelyezése iránt.” A törvénytervezet az intézmények személyzetével kapcsolatban azt is kimondta, hogy a „az átszervezéstől számított fél év alatt a vallás- és közoktatási miniszter a személyzetet szabályszerű elbánás alá vonhatja.” Sinkó Katalin a gyűjtemények áthelyezésének adminisztratív lehetőségét, illetve a dolgozók végelbánás alá vonását Hóman a Gyűjteményegyetem átalakításával és a Nemzeti Múzeum létrehozásával kapcsolatos 1934. évi VIII. tc.-ének vészjósló nívumaként tünteti fel, noha e két rendelkezés már Klebelsberg fenti törvénytervezetében és az 1922. évi XIX. tc.-ben törvényerőre emelkedett Gyűjteményegyetemi törvényben is szerepelt.⁴⁸²

A tervezetnek a Nemzeti Múzeumba küldött és ott Fejérpataky főigazgató által Melich János könyvtárigazgatónak véleményezésre továbbított példánya javításaiból, rájegyzéseiből,

⁴⁸⁰Indoklás a nemzeti közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről szóló törvényjavaslathoz. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum. Budapest. 1927. 3–15., 93–94.(továbbiakban: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei); *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa 1922. évi november 18-iki alakuló ülésén elmondott elnöki megnyitó-beszéd.* In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m. 117.

⁴⁸¹ „Nemzeti nagy kultúrintézményeink közül az Egyetemi Könyvtár, az Iparművészeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár és a Szépművészeti Múzeum különleges tudományos igazgatás alá helyeztetik. Felhatalmaztatik a vallás- és közoktatási miniszter, hogy amennyiben a jövőben más tudományos intézmények áttétnének a vallás- és közoktatási minisztérium hatáskörébe, az utóbbiakat rendeleti úton helyezhesse a különleges igazgatás alá. Az egyszer különleges igazgatás alá helyezett intézet az alól csak törvénnyel vonható ki.” Tasnádi Kubacska András elnöki tanácsos jelentése OSZK Irattár 285/1922. Törvénytervezet nemzeti nagy kultúrintézményeink tudományos igazgatásáról.

⁴⁸²Sinkó Katalin: *Nemzeti Képtár. „Emlékezés és történelem között”.* In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2008. Budapest. MNG. 2009. 43–44.

valamint Melich hivatalos jelentéséből egyértelműen látszik, hogy mekkora ellenállás fogadta Klebelsberg elképzelését.⁴⁸³ A Kultuszminiszter a negatív kritikák nyomán ugyan alaposan átdolgoztatta törvénytervezetét, de annak alapgondolatát, a gyökeres, saját elképzelése szerinti teljes intézményhálózati átalakítás tervét nem adta fel, s a következő években a Nemzeti Múzeum különböző tárainak megszerzése, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának (a továbbiakban: Múzeumi Levéltár) az anyaintézményről való leválasztása mellett az Egyetemi Könyvtárnak a Gyűjteményegyetem kötelékébe való beemelését dolgozott legtöbbször.⁴⁸⁴ A végül jogerőre emelkedő törvény, mely a Gyűjteményegyetemi Tanácsnak az intézmények gyűjtési körének megállapításáról és az adott gyűjtemények áthelyezésének kérdéseivel kapcsolatos jogosítványairól (3. §. 5. pont), illetve mely az Egyetemi Könyvtár csatlakozásának függőben lévő ügyéről (1. §. 5. és 10. pont) rendelkezett, elvben megadta a lehetőséget Klebelsbergnek a legradikálisabb átalakítási tervek kezdeményezésére is.

Klebelsberg tisztában volt azzal, hogy elképzelései, tervei nem feltétlenül aratnak osztatlan elismerést az érintett közgyűjtemények vezetői körében, ezért céljait sok esetben körültekintő személyi politikával, szakmai és hivatali presszióval, kerülőutakon vagy akár a hivatali előmenetelüket, kinevezésüket neki köszönhető intézményvezetők egymással szembeni kijátszásával próbálta meg elérni. Amint látni fogjuk, Hóman és Csánki egyre feszültebb emberi és szakmai kapcsolata mögött – melyet leginkább ölelésnek álcázott birkózáshoz hasonlíthatnánk – egyértelműen Klebelsberg állt, akinek gyakran alkalmazott módszere volt az is, hogy tervei megvalósítása érdekében „megrendelt” hírlapi cikkekkel próbáljon meg hangulatot kelteni, és a közvélemény által nyomást gyakorolni az intézményvezetőkre. E célt szolgálták például 1922-ben az Országos Levéltár új épületében székelő hivatalok kiköltöztetéséről, 1924-ben a Néprajzi Tárnak a Nemzeti Múzeum kötelékéből való kiválásáról és önálló múzeummá alakulásáról, 1925-ben az Egyetemi Könyvtárnak és az Akadémiai Könyvtárnak egy új Nemzeti Könyvtárba való beolvasztásáról, 1927-ben a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítéséről, valamint 1929-

⁴⁸³ „E pont a Nemzeti Múzeumot egyszerűen megszünteti, aminek igen súlyos jogi következményei lehetnek. (Letétek, hagyományok stb.) Jogi nonsens, hogy újabb intézetek rendeleti úton csatolhatók e státuszhoz, az ide csatoltak ellenben csak törvényi úton vihetők innen el. Mi indokolja azt, hogy a mai kultuszminiszter több joggal bírjon, mint utódai? (...) Világos, hogy ez illuzórikus értékű tanács minden eddigi muzeális önállóságot megszüntet. A tanács kaotikus intézkedéseket hajthat végre, és bolsevista módra darabolhatja fel a Nemzeti Múzeumot. Ezek a kilátásba helyezett áthelyezések a kutatást fogják megnehezíteni, és pereket fognak pld. a családi levéltárak megbolygatásával a Nemzeti Múzeum nyakába szabadítani. Az intézetek beléletébe való avatkozás ellentétben áll a tudományos élet szabadságával.” OSZK Irattár 285/1922. Melich János: Megjegyzések.

⁴⁸⁴ Vörös Géza: *Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem*. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 10. Budapest. 2001. 325–345.

ben a Nemzeti Múzeum Természettudományi Tárainak Szegedre, Néprajzi Táranak pedig Debrecenbe való költöztetéséről szóló hírlapi cikkek.⁴⁸⁵

Melich kritikus véleményével nem állt egyedül, Hóman egyetemi könyvtári munkatársa és legjobb barátja, Pasteiner Iván is „csapnivaló ostobaságnak” nevezte Klebelsberg tervezetét.⁴⁸⁶ Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Hóman korábbi főnöke és mentora, akinek 1922 júniusában Klebelsberg ugyancsak elküldte a törvénytervezetet, mint intézményvezető egyáltalán nem értett egyet vele, ám a kultuszminiszter által felajánlott jogi garanciák, valamint Hóman kapacitálásai nyomán az 1924. április 29-én, a kérdéssel kapcsolatos Egyetemi Könyvtári Bizottság ülésén már úgy nyilatkozott, hogy bizonyos kompromisszumok megkötése után „anyagi szempontból” akár előnyös is lehet a könyvtár számára a csatlakozás.⁴⁸⁷ Mivel azonban egy évvel később a kari tanács arra az álláspontra jutott, hogy „az Egyetemi Könyvtár csak egy bizonyos időre, mondjuk, 5 évre szóló lekötöttséggel csatlakozzék a Gyűjteményegyetemhez,”⁴⁸⁸ 1925 novemberében Klebelsberg ismét a nyomásgyakorlás jól bevált módszeréhez folyamodott és megjelentetett egy kétrészes cikket⁴⁸⁹ a *Budapesti Hírlap*ban, mely egy nagy nemzeti könyvtár megalapításának szükségességéről elmélkedett. A cikk szerint e fontos intézmény létrehozásának legfőbb akadálya a budapesti könyvtárak igazgatóinak szűkkeblűsége, akik nem sietnek áldozatot vállalni a „nagy ügy érdekében.”⁴⁹⁰ Ferenczi, akit az írás első részében mint több évtizede tevékenykedő könyvtárvezetőt – név nélkül ugyan, de – súlyos bírálat ért, a cikk olvasása után levelet írt Hómannak, melyben megbántottságának kifejezése mellett határozottan leszögezte: amennyiben Klebelsberg végső célja valóban egy nagy nemzeti könyvtár létrehozása, azt ne az Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár rovására, hanem azoktól függetlenül igyekezzék megteremteni.⁴⁹¹

⁴⁸⁵ Az Országos Levéltár ügyéről. *Pesti Napló*, 1922. augusztus 4. 5–6.; A Néprajzi Tár elhelyezéséről. *8 Órai Ujság*, 1924. szeptember 7. 5.; A Nemzeti Könyvtár létrehozásának ügyéről. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 22. 10.; *Budapesti Hírlap*, 1925. november 29. 8.; A Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítéséről. *8 Órai Ujság*, 1927. május 7. 4.; A Néprajzi és a Természettudományi Tárok vidékre helyezését. *Pesti Napló*, 1929. június 9.

⁴⁸⁶ „A könyvtári ügyekről nem kívánlak informálni, elég korán fogod azokat megtudni, ha majd elsején a hivatalba mész. Ugyancsak ekkor fogsz meggyőződni arról, hogy Klebi barátod nem az az okos ember kinek Te gondolod, s hogy a múzeumi, és könyvtári reformokra vonatkozó tervezete csapnivaló ostobaság.” OSZK Kt. Fond 15/1204 Pasteiner Iván levele Hóman Bálinthoz 1922. július 22.

⁴⁸⁷ Vörös G.: Az Egyetemi Könyvtár i. m. 330.

⁴⁸⁸ Uo. 332.

⁴⁸⁹ Balogh József: Magyar könyvtárpolitika. 1. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 22. 8.; Uő: Magyar könyvtárpolitika. Második közlemény. *Budapesti Hírlap*, 1924. november 29. 10.

⁴⁹⁰ Balogh József: Magyar könyvtárpolitika 1. i. m. 8.

⁴⁹¹ OSZK Kt. Fond 15/527 Ferenczi Zoltán levele Hóman Bálinthoz, 1925. november 25.

Klebensberg a Magyar Történelmi Társulat (továbbiakban Történelmi Társulat) elnökeként ismerkedhetett meg személyesen Hómannal, aki Angyal Dávid tagajánlására 1908. február 20-án került be a Történelmi Társulatba, amelynek 1912-óta igazgatóválasztmányi tagja is volt.⁴⁹² Történeti működésén túl az Egyetemi Könyvtárban szerzett több évtizedes szakmai tapasztalata is jó ajánlólevél lehetett Klebensberg számára, de ugyancsak sokat nyomott a latban az a tény is, hogy Hómannak kezdetben igen pozitív véleménye volt a Gyűjteményegyetem koncepciójáról. Kinevezésekor azonban a kultuszminiszternek csak azokat a terveit ismerte meg alaposabban, melyeket az jónak látott vele közölni, nevezetesen a Nemzeti Könyvtár létrehozásának tervét, ám amíg e tervre Hóman mint a Széchényi Könyvtár igazgatója, s mint az új jövőbeli intézmény lehetséges főigazgatója nagy várakozással tekintett, a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésének lehetőségét már jóval kevesebb megértéssel fogadta.

Horváth Géza főigazgató-helyettes és a társak igazgatói 1923. május 28-án és 30-án tartottak értekezletet e tárgyban.⁴⁹³ A Gyűjteményegyetem Tanácsának elküldött, a kérdés megoldásával kapcsolatos két javaslat egyikét Varjú Elemér, a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatója készítette,⁴⁹⁴ a másik pedig Hóman Bálinttól származott. A Nemzeti Múzeum további, tudománysszakok szerinti decentralizálásával mindkét javaslat egyetértett, ám a „Magyar Nemzeti Múzeum történelmi nevének” megőrzését mindenképpen szükségesnek tartották. Míg azonban Varjú az esetleges átalakításokat adminisztratív úton is megvalósíthatónak látta, Hóman szerint a lehetséges megoldások érdekében olyan

⁴⁹² „Nem mulaszthatom el, hogy ne tudassam kedves Náci bácsival azt, hogy a múlt héten minden előzetes értesítés és tudomásom nélkül váratlanul megválasztottak a Társulat igazgatóválasztmányi tagjává. A kilépő húsz tag közül az elnökség törölte gr. Vigyázó Ferencet, mert a Társulat ügyei iránt semmiféle érdeklődést sem tanúsított, s helyébe báró Nyári Albertet jelölte. A választmány nagy része a jelölést nem fogadta valami szívesen, viszont a Nemzeti Múzeum, (élén Fejérfatakyval) Erdélyi Pál kolozsvári könyvtárigazgatót akarta kibuktatni. Ennek eredménye az lett, hogy mivel mindhárom helyébe – úgy látszik akadémiai szereplésem folytán – engem írtak, engem (39), és Erdélyit (36 szavazat) választottak meg Vigyázó (28) és Nyári (6) szavazatával szemben. Az igazgatóválasztmánynak Ballagi megválasztása óta nemigen volt ilyen fiatal tagja.” OSZK Kt. Fond 35 Rendezés alatt. Hóman Bálint levele Darányi Ignáchoz, 1912. március 26.

⁴⁹³ „Horváth Géza igazgató, mint a főigazgató helyettese, felolvastatja az Orsz. Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának iratát, mely javaslattétel végett közli a Vallás- és Közoktatási Miniszter ama leiratát, melyet az M. Nemzeti Múzeumnak, mint adminisztratív egységnek további fenntartása, avagy tudománysszakok szerinti decentralizációja tárgyában intézett hozzá. Elnök [a megbeszélésen elnöklő Horváth Géza. B. O.] a maga részéről a legfontosabbnak ítéli azt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum neve fenntartassék. [...] Hóman Bálint a maga részéről is megállapítja [...] A Magyar Nemzeti Múzeum megszüntetését nem lehet keresztülvinni, mert ennek 120 éves múltja kultúrérték. Az M. Nemzeti Múzeum alapítványi természete, az intézet iránti bizalom, mely a múltban gyökerezik, törvények, szabályok mind figyelembeveendő a kérdés tárgyalásánál.” MNL OL K 726 2. cs. 359/1923. Pro Memoria

⁴⁹⁴ Varjú Elemér javaslata csak a Gyűjteményegyetem Tanácsának aktájában található meg, az OSZK Irattár vonatkozó aktájában viszont nincs nyoma. A Gyűjteményegyetem aktája az ostrom idején megsérült, Hóman abban található javaslatának szövege is hiányosan maradt fenn. Az OSZK Irattárának vonatkozó aktája azonban sértetlen, a javaslat szövegét az alapján idézzük.

törvénymódosításokra lenne szükség, mely a Gyűjteményegyetem szervezeti kereteit is átalakítaná. Emellett Hóman a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetését alapítványi jellege miatt jogilag sem tartotta keresztülvihetőnek.⁴⁹⁵ A Széchényi család határozott fellépése tehát a legjobb pillanatban érkezett a Nemzeti Múzeum vezetősége, illetve Hóman számára, aki a következő években több esetben is a család alapítványi jogaira hivatkozva verte vissza Klebelsbergnek az intézmény különböző tárai megszerzésére irányuló kísérleteit. Hosszas egyeztetéseket követően végül a Gyűjteményegyetem és a gróf Széchényi család között az 1924. szeptember 13-án kötött egyezés szerint az ajánlási jogot a Nemzeti Múzeum szervezeti és működési szabályzatában rögzítették. E történések fényében elgondolható miként reagált volna a család Klebelsbergnek az ajánlási jog elsikkadásánál jóval jelentősebb, a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésével összefüggő elképzelésére.⁴⁹⁶

Klebelsberg és Hóman Gyűjteményegyetemmel kapcsolatos koncepcióit összehasonlító írások egy része Hómannak a már kultuszminiszterként megalkotott 1934. évi Magyar Nemzeti Múzeumról szóló VIII. tc.-ét a Gyűjteményegyetem szervezetében megvalósult intézményi autonómia megcsonkításaként értelmezi, mely többek között

⁴⁹⁵ A Hóman által készített javaslata szerint: „A Magyar Nemzeti Múzeum hat intézetének igazgatói a múltban több ízben kifejtett álláspontjukhoz híven ma is szükségesnek tartják a decentralizációt. Állást foglalnak azonban az ellen, hogy ez a decentralizáció a történetileg kialakult Magyar Nemzeti Múzeum eszmei egységének megszüntetésével, és a bele tartozó történetileg szervesen egybetartozó intézetek közt fennálló adminisztratív és szervezeti kapcsolatoknak teljes szétbomlásával hajtassék végre. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti egységének fenntartását nem csak kegyeleti szempontok teszik szükségessé, hanem fontos kulturális és gazdasági érdekek is. A fenntartást javalló okok közül elegendőnek véljük a következőket felsorolni: a) A Magyar Nemzeti Múzeum a maga százszáz éves múltjával nem csak egyik legnagyobb kulturális alkotása a magyar társadalomnak, hanem egyben a nemzet kultúrfelsőbbségét és kultúrértékeit mindennél világosabban bizonyító tényező. b) A Magyar Nemzeti Múzeumban egybefoglalt intézetek a külföldi tudósvilág előtt ezen a néven ismeretesek, és szerezték meg jó hírüket. A címváltoztatást tehát az évtizedek munkája árán létesített külföldi kapcsolatok szempontjából sem kívánatos. c) A Magyar Nemzeti Múzeum intézeteinek, sőt az Iparművészeti és Szépművészeti Múzeum magyar osztályainak is szerves összetartozása nyilvánvaló, mert hiszen valamennyiük a magyar szellem és a magyar föld alkotásait és termékeit gyűjti, és dolgozza fel tudományos használatra. Egy nagyobb egységbe való összefoglalásuk tehát tudományos szempontból is indokolt. d) A Magyar Nemzeti Múzeum eszmei egységének megbontása és történeti nevének eltüntetése, – amiben a laikus közvélemény, már az eddigi jelek szerint is a tradíció ellen való cselekvést látna – a Múzeumból kiszakadó új intézetekkel szemben bizalmatlanságot keltene azokban a társadalmi rétegekben, melyeknek áldozatkészségét a jövőben is igénybe kell vennünk. S e mellett némely alapítókat és adományozókat, de különösen a családi örökletétek birtokosait arra készíthetjük, hogy kifejezetten a Magyar Nemzeti Múzeum javára tett alapítványait, adományait és letétjeiket visszaköveteljék. e) A Magyar Nemzeti Múzeum egészében is alapítvány természetű intézmény lévén, megszüntetése, illetve szétbontása elháríthatatlan jogi akadályokba ütközik. f) Ez alapítványi természet fenntartása ismert okokból, külpolitikai szempontból is kívánatos. Mindezeket megfontolva a decentralizáció kérdését helyesen és a történeti fejlődésnek megfelelően megoldhatóan csak úgy tarthatjuk, ha a Magyar Nemzeti Múzeum keretei a főigazgatói állás megszüntetésével egyidejűleg lényegesen kibővítettnek és az Országos Magyar Gyűjteményegyetembe tartozó s részben a Magyar Nemzeti Múzeumból kivált intézetek abba mind felvételnek: vagyis, ha a Magyar Nemzeti Múzeum fogalma átvitetik az Országos Magyar Gyűjteményegyetemre.” OSZK Irattár 480/1923.

⁴⁹⁶ OSZK Irattár 459/1923.

lehetőséget adott az egyes intézmények önállóságának megszüntetésére, valamint múzeumi gyűjtemények retrográd kultúrpolitikai és szakmai koncepciók alapján történő átcsoportosítására is.⁴⁹⁷ Klebelsbergnek a Nemzeti Múzeum adminisztratív egységét megszüntető javaslataiból azonban egyértelműen kiderül, miután a neonacionalista kultúrpolitika atyja 1923-ban elsőnek épp a magyar kultúra egész Európában ismert emblematikus intézményének felszámolását vette tervbe, kezdte el Hóman a Nemzeti Múzeum vezetőségének egyetértésével kidolgozni azt a kultúrpolitikai koncepciót, mely végül tíz évvel később az 1934. évi VIII. tc.-ben öltött testet. Mindebből az is nyilvánvalóvá válik, hogy Hóman nem a főigazgatói beiktató beszédében fejtette ki először a Nemzeti Múzeum egyedülálló történeti és kulturális szerepével, illetve ezzel összefüggésben a Gyűjteményegyetem későbbi szervezeti átalakításával kapcsolatos koncepcióját. Emellett már 1925-ben elkészített egy a Gyűjteményegyetem átalakításával kapcsolatos törvénytervezetet is *Törvényjavaslat a tudomány fejlesztéséről és a tudományos intézményekről* címmel, ám ez hivatalosan sohasem kerülhetett a Tanács elé, s egyetlen, több kéz – köztük Hómanné – által agyonjavított, iktatatlan példánya a Gyűjteményegyetem Tanácsának iratai között *Az Országos Levéltár ügyei* címet viselő csomóban maradt fenn.⁴⁹⁸

3.2. Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Levéltár

Klebelsberg gyűjteményegyetemi koncepciójának meghatározó eleme volt a benne foglalt intézmények sorrendisége is, és a sor élén nem a Nemzeti Múzeum, hanem az Országos Levéltár állt. Az Országos Levéltár kiemelt helyzetét Klebelsberg nemcsak a magyar történettudomány szempontjából páratlan jelentőségű iratanyagaival magyarázta, hanem a Gyűjteményegyetem kereteibe tartozó intézmények létrejöttének sorrendiségével is.⁴⁹⁹ Klebelsberg az Országos Levéltár megalakulásának időpontját az *Universale Archivum Regni*, az „általános országos levéltár” felállításáról szóló 1723. évi XLV. tc. megjelenésétől számította, míg Hóman következetesen ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy az Országos

⁴⁹⁷Tökéczki László: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai. *Technikatörténeti Szemle* 15. (1985) 104–105.; T. Kiss Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága*. Budapest. 1998. 30–34.; Sinkó K.: „Emlékezés és történelem között.” i. m. 42–43.

⁴⁹⁸MNL OL K 726 93. csomó

⁴⁹⁹Megnyitóbeszéd. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május hó 7-én tartott II. cikluskezdő teljes ülésén elmondotta Dr. gróf Klebelsberg Kuno m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Gyűjteményegyetem Tanácsának elnöke. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet Bp. 1931. 2–3.

Levéltár 1874-ben új intézményként jött létre, s ennek következtében az elsőség a közgyűjtemények között az 1808. évi VIII. tc.-kel felállított Nemzeti Múzeumot illeti.

Klebelsberg, Thallóczy Lajos 1916 novemberében bekövetkezett váratlan halála után, 1917 februárjában Csánki Dezső és Fejérpataky László ajánlására került a Történelmi Társulat elnöki székébe.⁵⁰⁰ Jelölését követően a Pesti Napló, mely akkoriban Hatvany Lajos tulajdonában volt, azzal vádolta meg a Történelmi Társulat vezetését, hogy saját egzisztenciális érdekeiket szem előtt tartva döntöttek egy nem szakmabeli politikus-gróf felkéréséről.⁵⁰¹ Angyal Dávid, aki *Budapesti Szemle* körében került személyes kapcsolatba Hatvanyval, levélben utasította vissza ezt a feltételezést, arra hivatkozva, hogy Csánki és Fejérpataky „már nem kívánhatnak semmit egy államtitkártól. Ők vannak olyan urak, mint egy államtitkár.”⁵⁰² Ám ebben Angyal alaposan tévedett. Klebelsberg bevonása a Történelmi Társulat munkájába, nemcsak a két világháború közötti magyar történettudomány alakulása,⁵⁰³ de az Országos Levéltár fejlődése, valamint Csánki Dezső szakma pályafutása tekintetében is döntő jelentőségűnek bizonyult.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Döry Ferenc: Dr. Csánki Dezső. *Levéltári Közlemények* 11. (1933) 1–2. 10.

⁵⁰¹ Új összeférhetetlenség. *Pesti Napló*, 1917. február 15. 1. A cikk névtelenül jelent meg, szerzője a tartalom alapján valószínűleg Ignótus Hugó lehetett.

⁵⁰² Angyal Dávid levele Hatvany Lajoshoz, 1917. február 15. In: Hatvany Lajosné Szerk.: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szépirodalmi. Budapest. 1967. 222–224.

⁵⁰³ A kérdéssel a teljesség igény nélkül: Glatz Ferenc: Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok* 101. (1969) 5–6. 1176–1200.; Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest. 1988.; Romsics Ignác: *Francia–Magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „magyar intézet” a két világháború között*. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Budapest. 1989.; Schneider Márta: *Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum*. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Budapest 1989. 205–216. – Ujváry Gábor: *A Római Magyar Intézet története 1912–1945. Levéltári Szemle* 45. (1995) 4. 3–37.; *Uő*: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1996.; *Uő*: *Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. Limes* 11. (1998) 1. 49–69.; *Uő*: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban.”* Ráció. Budapest. 2010.; *Uő*: *Kulturális hídfőállások. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Ráció. Budapest. 2013.; *Uő*: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében II. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*. Budapest. Ráció. 2017.; Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth. Budapest. 2016.

⁵⁰⁴ Döry F.: *Dr. Csánki Dezső i. m.* 10–12.; Sashegyi Oszkár: *Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején, 1903–1922. Levéltári Közlemények* 48–49. (1977–1978) 1–2. 23–43.; Kálniczky László: *Csánki Dezső országos főlevéltárnok, főigazgató pályája*. In: *Magyar levéltáros-életpályák a XIX–XX. században*. Budapest Főváros Levéltára Közleményei. Budapest. 2004. 32–33.; Lakos János: *Csánki Dezső a történész és a levéltáros*. In: Szerk.: Erdész Ádám – Katona Csaba: *A múlt felfedezői. A Magyar Történelmi Társulat és a Békés Megyei Levéltár 2008. november 7-i konferenciájának anyaga*. Gyula. 2008. 98–99.

Az Országos Levéltár már Klebelsberg elnöksége előtt is a Történelmi Társulat központjának számított,⁵⁰⁵ csakúgy, ahogy a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak a Múzeumi Levéltár.⁵⁰⁶ Azzal azonban, hogy Klebelsberg a 1922. évi XVII. tc. 31.§-a értelmében az Országos Levéltárat a Belügyminisztériumtól a Vallás- és Közoktatási Minisztérium felügyelete alá helyezte, majd az 1922. évi, a Gyűjteményegyetemről szóló XIX. törvénycikk 9.§-ában tudományos intézetté nyilvánította, vitathatatlaná tette elsőbbségét a közgyűjtemények sorában.⁵⁰⁷ E jogi rendezések mellett az Országos Levéltár új épületének befejezése – mely már a Történelmi Társulat elnökeként is foglalkoztatta, s melynek végleges rendezése ugyancsak az ő, miniszteri pozícióiban tett erőfeszítéseinek volt köszönhető – a Múzeumi Levéltár elhelyezésének kérdését is felvetette.

A Nemzeti Múzeum tárainak megfelelő elhelyezése, mely hosszú évtizedek óta egyre súlyosabb problémákat okozott,⁵⁰⁸ a háborús évek nehézségei, majd az azt követő infláció következtében már-már megoldhatatlan feladatok elé állította az intézmény vezetését. Ám a pénzügyi nehézségek és a helyszűke ellenére a Szépművészeti Múzeum, valamint az Iparművészeti Múzeum megalapításával elkezdődött intézményi decentralizációt a Nemzeti Múzeum kizárólag a természettudományi és néprajzi táruk helyrajzi kiválásával tervezte folytatni, a Múzeumi Levéltár átadására pedig még ilyen értelemben sem gondolt. Horváth Géza helyettes főigazgató 1923. május 9-én beadványt intézett Klebelsberghez, melyben az Ásványtár, valamint az Őslénytár elhelyezésére az Eszterházy utca 3. számú volt iskolaépület Nemzeti Múzeum számára való kiutalását kérvényezte. Kérésére azonban, Klebelsbergnek a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésére irányuló, s Horváth számára akkor még ismeretlen tervei miatt rövid úton elutasító választ kapott.⁵⁰⁹ Klebelsberg ugyanis – aki a Történelmi Társulat elnökeként elmondott beszédeiben az Országos Levéltárral ellentétben a Múzeumi Levéltárat egyszer sem említette meg – az Országos Levéltár 1923 tavaszán-nyarán

⁵⁰⁵ Thallóczy Lajos a Magyar Történelmi Társulat elnökekén egy saját „társulati ház” építésére tett javaslatot, de Csánki, többek között az Országos Levéltár készülő új épületére hivatkozva, ezt a tervet teljesen feleslegesnek tartotta. Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz, 1916. május 27. In: Reisz T. Csaba Szerk.: *Kedves Lajosom. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916.* MTT. Budapest. 2017. 183–184.

⁵⁰⁶ Fejérpatay László előbb a Múzeumi Levéltár vezetője, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója, egyúttal a Magyar Genealógiai Társaság megalapítója és elnöke volt. Eckhart Ferenc egy maliciózus megjegyzése szerint, aki 1910 nyarán épp a Vay család berkeszi levéltárat rendezte, a Múzeumi Levéltár helységeiben nyugodtan fel lehetne állítani egy családtörténet író cselédszerző irodát. EKK Kt G 628 Eckhart Ferenc levele Szekfű Gyulához, 1910. augusztus 27.

⁵⁰⁷ Elnöki megnyitó beszéd, 1923. december 27. In: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei i. m.* 69.

⁵⁰⁸ Vadas Ferenc: Új Nemzeti Múzeum és könyvtár tervek a századfordulón. *Ars Hungarica* 22. (1994) 1. 137–146. Somkuti Gabriella: *Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1867–1918.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990. Budapest. 1994. 169–194.

⁵⁰⁹ OSZK Irattár 304/1923.

lezajlott új épületbe költözésekor elérkezettnek látta az időt a Múzeumi Levéltár iratanyagainak átvételére is. A Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésének tervéből látható, hogy Klebelsberg véleménye szerint a Gyűjteményegyetem megalakulása felülírta azokat az intézményi kereteket, melyekben a magyarországi közgyűjtemények addig egzisztáltak és gyűjteményeik, táraik nem voltak többé önálló entitások, hanem a Gyűjteményegyetem kiegészítő részeit képezték.

Az Országos Levéltár új épületének ügyét Klebelsberg már a Történelmi Társulat elnökeként is figyelemmel kísérte, de tevékeny bekapcsolódásra belügyminiszteri kinevezése előtt néhány héttel, az Országos Levéltári Építési Bizottság 1921. november 12-i ülésén volt először lehetősége.⁵¹⁰ A Levéltár építése már 1917 végén megakadt, majd 1918-ban a minisztertanács engedélye nyomán előbb a honvédelmi, majd a belügyi-, a külügyi-, végül a kereskedelemügyi minisztériumok foglalták el az épületet. A Honvédelmi Minisztérium, különböző hivatalai mellett, a Hadtörténelmi Levéltárat és Múzeumot is betelepítette, illetve elhelyezett az épületben olyan magánlakókat, akiknek különböző hadügyi célokra hivatkozva rekvirálta el az otthonát.⁵¹¹ A háború befejezését követően az Építési Bizottság 1919. január 25-én tartott ugyan egy tanácskozást, de érdemi döntést nem tudott hozni. Csánkit a Károlyi-kormány 1919. január 27-én országos levéltári főigazgatóvá nevezte ki, néhány hónappal később viszont – Lukács György, a Tanácskormány közoktatási népbiztosa nyugdíjazásának elintézéséig – rendelkezési állományba helyezte.⁵¹² 1919 augusztusában ugyan visszahelyezték állásába, ám legfőbb támogatója ebben az időben, 1919 és 1921 áprilisa között, nyugalmazott államtitkárként érdekérvényesítő képességének csak töredékével rendelkezett és az Országos Levéltárral kapcsolatos elképzeléseinek a Történelmi Társulat elnökeként igyekezett hangot adni.⁵¹³ Bethlen István miniszterelnöki kinevezését követően azonban Klebelsberg – ha egyelőre informálisan is – már kellő nyomást tudott gyakorolni az Országos Levéltárat elfoglaló illetékes tárcák vezetőire ahhoz, hogy azok hozzákezdjenek a kiköltözések előkészítéséhez, valamint megszerezzék az általuk részben átalakított épület rekonstrukciójához szükséges pénzt.⁵¹⁴ 1921 decemberétől pedig előbb belügyminiszterként, majd vallás- és közoktatási miniszterként mindent elkövetett annak érdekében, hogy az Országos Levéltár tudománypolitikai szerepével kapcsolatos elképzeléseit maradéktalanul érvényesíthesse.

⁵¹⁰ Döry Ferenc: Az új Országos Levéltár megépítése. *Századok* 57– 58. (1923–1924) 415.

⁵¹¹ Uő: Az új Országos Levéltár i. m. 414–415. Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei, 1874–1974. *Levéltári Közlemények* 50. (1979) 1. 23–50., Lakos J: Az Magyar Országos Levéltár i. m. 187–189.

⁵¹² Döry F.: Dr. Csánki Dezső i.m. 9. Sashegyi O.: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai i. m. 34–40.

⁵¹³ Elnöki megnyitó beszéd, 1920. máj. 14. In: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei i. m.* 36.

⁵¹⁴ Döry F.: Az új Országos Levéltár i. m. 415–416.

Miután 1923 tavaszán már csak a Hadtörténelmi Levéltár, a Belügyminisztérium Kivándorlási Osztálya, illetve néhány magánlakó tartózkodott az épületben és a legszükségesebb rekonstrukciós és építési munkálatok is befejeződtek, Klebelsberg levelet írt Rakovszky Iván belügyminiszternek arra kérve: tegye lehetővé, hogy az addig az Országos Levéltár által használt és a Belügyminisztérium tulajdonában lévő Klarissza templom helyiségeit a Hadtörténelmi Levéltár foglalhassa el.⁵¹⁵ Klebelsberg a Hadtörténelmi Levéltár kiköltöztetésével a Múzeumi Levéltár Országos Levéltárba szállításának lehetőségét kívánta megteremteni, és nem kétséges, hogy a háttérben a két levéltár egyesítésének tervén dolgozott. Az esetleges költözések érdekében az Országos Levéltár régi, illetve új épületében, valamint a Nemzeti Múzeumban végrehajtott terepbejárásokat miniszteri szinten intézte és azokra hivatalosan sem az Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső, sem a Nemzeti Múzeum helyettes főigazgatója, Horváth Géza nem kapott meghívást.⁵¹⁶ A terepbejárások május 15-én zajlottak és a tárgyalások a Hadtörténelmi Levéltárnak az esetleges költözéssel kapcsolatos különböző feltételei miatt május 30-áig húzódtak el, majd a Honvédelmi Minisztérium vétóján végleg megfeneklettek.⁵¹⁷ A Múzeumi Levéltár áthelyezése és az Országos Levéltárral való egyesítése tervében tehát hiába játszottak Klebelsberg kezére a múzeumi táruk helyhiányból adódó megoldatlan problémái, a Széchényi család határozott fellépése, valamint az Országos Levéltár új épületének egy részét elfoglaló intézmények és magánszemélyek mozdíthatatlansága egy időre keresztülhúzta a számításait. Terve véghezvitelét azonban nem adta fel és ezt minden bizonnyal informálisan közölte Hóman Bálinttal, az új főigazgató-jelölttel is, aki a pozíció váratlan elnyerésének lehetőségéért nem tartotta nagy árnak sem az V. fizetési osztályban maradáást, sem azt, hogy a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltár új épületbe költöztetési tervét – ha nem is szívesen – tudomásul vegye.⁵¹⁸ Főigazgatói beköszönő

⁵¹⁵ „1. A Hadtörténelmi Levéltár átköltözne az Országos Levéltár jelenlegi helyiségeibe, melyeket állványokkal és polcokkal elhelyezve kizárólagos használatba megkapna. 2. Az Országos Levéltár átköltözhetne az új épületbe, és ugyanoda helyeztetnék át a Nemzeti Múzeum levéltára is, s minthogy úgy az Országos Levéltár, mint pedig a Nemzeti Múzeum Levéltára a Gyűjteményegyetem kiegészítő részét képezi, az épület egységes adminisztrációja is ekként biztosíttatik. 3. A Nemzeti Múzeumban pedig a múzeumi levéltár elköltözése folytán felszabadult helyiségekben a múzeumi könyvtár terjeszkedhetnék tovább, mely a múzeumi könyvtár elhelyezésének a kérdését további öt évre nyugvópontra viszi.” MNL OL K 148 1923/14/4690. 2660-1923. sz. eln. Klebelsberg Kuno levele Rakovszky Iván belügyminiszterhez, 1923. május 4.

⁵¹⁶ MNL OL K 148 Belügyminisztérium Elnöki iratok 1923/14/4690. 2840-1923. sz. Klebelsberg Kuno levele Rakovszky Iván belügyminiszterhez, 1923. május 16. (továbbiakban MNL OL K 148)

⁵¹⁷ MNL OL K 148 4947/1923. Rakovszky Iván jelentése Klebelsberg Kunónak, 1923. május 30.

⁵¹⁸ A Hóman Bálint főigazgatóvá való kinevezésével kapcsolatos előterjesztés szerint: „Az állás tekintetében a helyzet az, hogy az előző főigazgató csak külön megbízás alapján töltötte be ezt a tisztséget, és nem tartozott a Gyűjteményegyetem tisztviselői létszámába. Elhunytával tehát a főigazgatóságnak megfelelő IV. fizetési osztályú állás nem üresedett meg. A kinevezendő új főigazgató tehát csak V. fizetési osztályú állásra jöhet tekintetbe oly

beszédében⁵¹⁹ ki is tért erre a lehetőségre, de hogy ezt mennyire nem jószántából tette, az egyértelműen kiderül az 1924 elején már főigazgatóként írt, a Széchényi Könyvtár 1923. évi állapotáról szóló jelentéséből, melyben a Levéltár Múzeumon belüli elhelyezési lehetőségéről is beszámolt. Elgondolása szerint a Levéltár megfelelő elhelyezésére a Múzeum könyvtári helységeinek egy részét elfoglaló lakó kiköltöztetését követően kerülhetett volna sor.⁵²⁰ Egy évvel később szoba került az épület második emeletén felszabaduló néhány szoba felhasználása is, de ezt a tervet éppen Hóman utóda, Lukinich Imre könyvtárigazgató vétózta meg arra hivatkozva, hogy a felső emeleten elhelyezett iratok védelme érdekében az átépítendő tetőszerkezetet tűzbiztossá kellene tenni és e munkálatok jelentősen megemelnék a Nemzeti Múzeum átalakításaival járó amúgy is magas költségeket.⁵²¹

3.3. Lukinich Imre és a Múzeumi Levéltár

A Múzeumi Levéltár Országos Levéltárba költözésének történetében Lukinich szerepe meglehetősen kétértelműnek nevezhető. A Történelmi Társulat főtitkáráként került kapcsolatba

módon, hogy a IV. fizetési osztály jellegét kapja. A jelölés előkészítésével ma délelőtt főigazgató értekezlet foglalkozott, melyen a vallási és közoktatási miniszter is részt vett. A főigazgatói értekezlet a kérdés alapos megvitatása után arra a megállapításra jutott, hogy a főigazgatói állásra a kombinációba vett számos név közül két jelölt jöhet komolyan szóba, az egyik Horváth Géza az állattár igazgatója, aki rangsor szerint jelenleg a helyettes főigazgatói tisztelet viseli, és dr. Hóman Bálint, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója. (...) A megejtett titkos szavazás (...) tanúsága szerint az igazgató-tanács a magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói állására 6 szavazattal I. helyen Horváth Gézát, a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatóját, és ugyancsak 6 szavazattal II. helyen dr. Hóman Bálintot, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatóját jelöli.” MNL OL K 726 2. cs. 724/1923.

⁵¹⁹ „Az Országos Széchényi Könyvtár túl nagy méreteket öltő levéltári osztálya is hovatovább megéri a különválásra anélkül, hogy a tőle eredetében és anyaga természetében is különböző Országos Levéltárral való egyesítésre gondolnánk.” Hóman Bálint beszéde. Elmondotta a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt beiktatásakor (1923.december 22.). Budapest 1924. 6.; A két intézmény, illetve Hóman és Csánki kapcsolatával Bakács István foglalkozott behatóbban, de tanulmányának egyes hivatkozásai részben pontatlanok, részben tévesen rekonstruálják az eseményeket. Lásd *Bakács István: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár 1926 – 1934 közötti kapcsolatáról. Magyar Könyvszemle* 87. (1971) 4. 310–323.

⁵²⁰ Hóman Bálint: Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1923. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 31. (1924) 1–4. 108.

⁵²¹ „Kezdetben a főépület II. emeletének három-négy helyiségéről volt szó, de mikor kifejeztem aggodalmaimat a tekintetben, hogy a kijelölt helyiségekben a levéltári anyagot esetleg pótolhatatlan károk érhetnék pl. tűzvész esetén és evégből javasoltam a plafonszerkezet megfelelő átalakítását, a Miniszter úr a rendkívül sokba kerülő átalakítási munkák helyett, az Országos Levéltár épületében való elhelyezés mellett döntött és pedig Méltóságod szerint és szerintem is igen helyesen.” OSZK Kt. Fond 116 Lukinich Imre (a továbbiakban: Fond 116) Fond 116/61 Lukinich Imre Hóman Bálintnak írt beadványa Sulica Szilárd vádjával kapcsolatban, 1927. szeptember 19.; Hóman nyilatkozata arról a tervéről, hogy az épület II. emeletén a kiköltöztetendő természettudományi táruk helyére képzeli elhelyezni a könyvtár gyűjteményeit. *Pesti Hírlap*, 1924. október 19. 4.; Hogy a levéltár védelmét szolgáló tűzbiztos tetőszerkezet hiánya mennyire hamis érv volt, abból is látható, hogy a II. emeletre végül is felköltöztetett táruk védelmében ezt az átalakítást a tetőtér beépítésével egy időben ugyancsak meg kellett csinálni. MNL OL 726 14. cs. 65/1929. Hóman Bálint jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum 1927. évi állapotáról.

Klebelsberggel, aki 1923. február 5-én nevezte ki az Országos Levélárba azzal a céllal, hogy az Országos Levéltár új épületbe költözésének, valamint a Múzeumi Levéltár átvételének szakmai feladatait koordinálja. Lukinich, aki ez időben a Pozsonyból Budapestre menekült Erzsébet Tudományegyetem nyilvános rendes tanáraként⁵²² éppen Bécsben dolgozott a Fontes sorozatban megjelenő, *A Szatmári béke története és okirattára* című munkájának elkészítésén, egyáltalán nem örült ennek a megtisztelő felkérésnek. Kinevezésével ugyanis nemcsak az egyetemi tanári pozícióval járó függetlenségét veszítette el, hanem a vele egyébként jó viszonyt ápoló Csánki Dezső felettesi kellemetlenkedéseit is el kellett viselnie.⁵²³ Klebelsberggről közismert volt, hogy szakmai tervei megvalósítása érdekében az előre jutásukat neki köszönhetőktől kinevezésük vagy előléptetésük fejében maximális lojalitást várt el. Lukinichnak az Országos Levéltárba való – az ottani dolgozók és maga Csánki számára is – teljesen váratlan „betolása” ugyancsak azt a célt szolgálta, hogy a Klebelsbergnek kiemelten fontos intézményben rendelkezésére álljon egy belső embere.⁵²⁴ Ám Fejérpataky váratlan halála, valamint a Múzeumi Levéltár átvételének elmaradása miatt kialakult új helyzetbet Klebelsberg akarata az Országos Levéltár költözésének lebonyolítását követően innen is tovább sodorta őt, és Lukinich 1924. február 7-én már a Széchényi Könyvtár igazgatói székében találta magát.⁵²⁵

Bár Klebelsberg az Országos Levéltár költözésével egy időben a Hadtörténelmi Levéltár kitelepítését nem tudta megoldani, s ezért egyelőre le kellett tennie a Múzeumi Levéltár áthelyezésének tervéről, a végrehajtás csak idő kérdése volt. Miután azonban Klebelsberg pontosan tudta azt is, hogy a Nemzeti Múzeum vezetése és a Múzeumi Levéltár dolgozói mennyire idegenkednek a költözés gondolatától, Hóman főigazgatói kinevezésével megürült könyvtárigazgatói pozícióra olyan személyt keresett, aki nemhogy nem opponálta a tervet, de a háttérben finoman annak zökkenőmentes megvalósítása érdekében dolgozott. Hóman tehát,

⁵²² „Nem állítom Kegyelmes Uram, hogy könnyen határoztam el magamat erre a lépésre, mert állásom függetlenségét áldozom fel, s mert esetleg elesem azon anyagi előnyöktől is, melyeket az egyetemi tanárok élveznek, s mint újabban értesülök róla, megszerezni törekednek, jóllehet jelentékeny részüknek alig van köze a tudományhoz.” Lukinich Imre levele Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1923. márc. 3. OSZK Kt. Levelestár. Több tanulmányban tévesen szerepel az az adat, hogy Lukinichot a költözés lebonyolításának idejére a Magyar Nemzeti Múzeumból helyezték át az Országos Levéltárba. Borsa I.: *Az Országos Levéltár épületei i. m.* 35.; Lakos J.: *Az Magyar Országos Levéltár i. m.* 198.

⁵²³ Csánki maga több okból is kifejezte aggodalmát Lukinichnak kinevezésével kapcsolatban: mint külső ember kerül magas hivatali pozícióba, más, már hosszú évek óta a levéltárban szolgálatot teljesítő munkatárs előtt, valamint nem ismeri a levéltári ügymenetet, az osztályokat, s az új épület „kuszált ügyeit”. OSZK Kt. Fond 116/528 Csánki Dezső levele Lukinich Imrének, 1923. február

⁵²⁴ Csánki az eljárásra az „einschub” kifejezést használta.

⁵²⁵ *Hivatalos Közlöny*, 1924. február 15. 46.

akinek már főigazgatóként a betöltendő könyvtárigazgatói állással kapcsolatban indokolt jelentést kellett a Gyűjteményegyetem Tanácsa elé terjesztenie, az egyetlen lehetséges jelöltként Lukinich Imrét volt kénytelen megnevezni, ugyanakkor nem mulasztotta el, hogy jelentésében részletesen bemutassa a Nemzeti Múzeumnak azokat a munkatársait is, akik véleménye szerint a későbbiekben méltóak lehetnek a poszt elnyerésére.⁵²⁶

Lukinich – természetesen Klebelsberg akaratának megfelelő – első intézkedéseinek egyike volt a Történelmi Társulat Múzeumi Levéltárban őrzött letétjének visszaszolgáltatása, melynek nyomán a Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya úgy határozott, hogy a letét okleveles anyagát a „könnyebb hozzáférhetőség céljából” áthelyezi az Országos Levéltárba, és a Múzeumi Levéltárban csak a kéziratokat és a levelezést hagyja meg.⁵²⁷ Könyvtárigazgatóként jegyzett első, éves beszámolójában pedig már szó sem esik a Levéltár Nemzeti Múzeumon belüli elhelyezésének lehetőségéről. A magánlakók kiköltözése után felszabaduló földszinti helyiségekben – Hóman elképzelésével ellentétben – a Festetics palotából kiszoruló Hírlaptárat akarta elhelyezni, s a Levéltárral kapcsolatban csak a feldolgozási munkát is akadályozó tűrhetetlen helyhiányról szólt részletesebben.⁵²⁸ A következő évi jelentése a természettudományi táruk kiköltöztetésével kapcsolatban megemlíti ugyan az azok helyén, a második emeleten elhelyezendő Könyvtár és Hírlaptár mellett a Levéltárat is, ám a Levéltár ottani elhelyezését a tűzbiztonságra hivatkozva végül éppen ő vétózta meg.⁵²⁹

Klebelsbergnek az 1923-as kudarc után, 1926 januárjában sikerült rábeszélnie Kozmovszky Józsefet, a Hadtörténelmi Levéltár főigazgatóját arra, hogy a civil lakóknak az Országos Levéltárból való kiköltöztetését követően felszabadult negyedik emeleti raktárért cserébe adja át az addig általuk használt harmadik emeleti raktártermet, illetve dolgozószobákat

⁵²⁶ „Mindezek alapján tisztelettel javaslom a tekintetes Tanácsnak, méltóztassék dr. Lukinich Imre országos levéltári igazgatót az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává leendő kinevezésre javaslatba hozni. Tekintve azonban, hogy dr. Lukinich nem annyira könyvtárnoki munkássága alapján jelöltetik a vezető pozícióra, mint inkább kiváló szervező, adminisztratív és tudományos képességei alapján, a könyvtári munka megbecsülése szempontjából és a jövő succrescentia előmozdítása szempontjából kívánatosnak tartanám, ha a tekintetes tanács előterjesztésében a fent előadottak értelmében, és az itt következők sorrendben kiemelné dr. Pasteiner Iván, dr. Gulyás Pál és dr. Rédey Tivadar kiváló könyvtári és adminisztratív képességeit.” MNL OL K 726 3. cs. 15/1924. Hóman Bálint előterjesztése, 1924. január 9.

⁵²⁷ OSZK Irattár 358/1924. Lukinich Imre levele Csánki Dezsőhöz az iratok átadásáról, 1924. május 22.; A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi május 28-án tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve. *Századok* 57–58. (1923–1924) 846.

⁵²⁸ Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1924. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 32. (1925) 1–4. sz. 164.

⁵²⁹ Uő: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1925. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 33. (1926) 1–4. sz. 153. 57.

a Múzeumi Levéltár számára.⁵³⁰ A megürült raktárteremmel a tarsolyában Klebelsberg már nyugodtan felkereshette Hóman Bálintot, aki a költözés „lehetőségét” tárgyaló értekezleten nem is tehetett mást, mind helyeslőleg tudomásul vehette Klebelsberg és a neki lelkesen szekundáló Lukinich érveit, illetve akaratát.⁵³¹ A Nemzeti Múzeum dolgozói, elsősorban természetesen a Levéltárba beosztott munkatársak azonban nem egykönnyen nyugodtak bele a döntésbe, s vezetőjük, Sulica Szilárd⁵³² már Lukinich 1924-es kinevezését követően komoly publikációs hadjáratba kezdett annak érdekében, hogy a levéltár hely- és munkaerőhiányból adódó szakmai problémáira felhívja a figyelmet, s ezzel egyrészt elősegítse a Nemzeti Múzeumon belüli megfelelőbb elhelyezést, másrészt az esetleges költözés gondolata ellen szakmai érveket sorakoztasson fel.⁵³³

Sulica és Lukinich ellentmondásos kapcsolata, mely a végső összecsapást követően Sulica áthelyezésével végződött és a háttérben egyértelműen a Múzeumi Levéltár költözésének kérdése körül forgott, nemcsak Klebelsbergnek a tervei érvényesítése érdekében alkalmazott személyi politikájára vet fényt, de jól illusztrálja azt a kényszerű ügymenetet is, melyet a Nemzeti Múzeum vezetősége a Múzeumi Levéltár tekintetében már hosszú évtizedek óta folytatott. Sulicának a Múzeumi Levéltár történetével és szakmai problémáival kapcsolatos tanulmányai részletesen bemutatják azt a folyamatot, melyben az 1802. évi alapítás 2000 kötetből álló kéziratgyűjteménye az 1876-ban meghonosított családi örökletéteményezés következtében „rohamosan és igen nagy arányokban” gyarapodó, de elégséges munkaerő,

⁵³⁰ „Jelentem, hogy a mai napon a Vallás- és Közoktatási Miniszter Úr Önmagyméltósága személyesen és szóbelileg felkért arra, hogy a magyar levéltárügy érdekében a Nemzeti Múzeumi levéltárnak az Országos Levéltárba való áthelyezése céljából a Hadtörténelmi Levéltár engedje át az Országos Levéltár épületében a III. emeleten a keleti szárnyat (nagy levéltári szárny) képező és általunk raktárnak és irodahelyiségeknek is használt iratraktári termet, mely modern vasállványokkal van ellátva és helyette felajánlotta a IV. emeleti nyugati szárnyát (kis levéltári szárny) képező, ugyanoly nagyságú, még be nem rendezett, jelenleg üres és részben 5 család által lakott iratraktár-termet.” MNL OL Y 1. Általános Iratok, 128/1926. Kozmovszky József jelentése a Honvédelmi Miniszternek, 1926. január 25.; Uo. A megállapodásról Csánki Dezső 1926. január 27-én értesítette Hóman Bálintot.

⁵³¹ A megbeszélésre valamikor 1926. január utolsó napjaiban kerülhetett sor, ám az OSZK Irattárában ennek nem maradt írásos nyoma.

⁵³² Sulica Szilárd (Brassó, 1884. aug. 18. – Budapest, 1948. dec. 20.) A budapesti egyetemen Eötvös-kollégistaként végzett, és 1907-ban tett tanári vizsgát latinból és történelemből. 1907-től gyakornok a Magyar Nemzeti Múzeumban majd ör, igazgató ör, végül 1924 és 1927 között a levéltári osztály vezetője. Leváltását követően a Néprajzi Múzeumba osztották be, majd 1930-tól 1934-ig ismét a levéltári osztályt élére került. Ez időben a budapesti tudományegyetem helyettes tanára. Később a Ferenc József Tudományegyetemen a román filológia előadó tanára (1934–1938), magántanára (1938–1940), illetve a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója (1936–1940). 1940-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a román nyelv és irodalom nyilvános rendes tanára. Levéltárosként végzett tudományos munkássága mellett elsősorban a magyar–román művelődéstörténeti kapcsolatok foglalkoztatták.

⁵³³ Sulica Szilárd: A múzeumi levéltár és legújabb gyarapodásai. *Magyar Könyvszemle* 32. (1925) 1–4. sz. 93–133.; Uő: A múzeumi levéltár gyűjteményeiről. *Magyar Könyvszemle* 33. (1926) 1–4. sz. 54–100.

valamint hely hiányában végül megfelelően feldolgozhatatlan, s ennek következtében nyilvántarthatatlan irattömeggé vált.

Sulica a havi rendszerességgel megtartott osztályvezetői értekezleteken felolvasott beszámolóiban időről időre tájékoztatta Lukinich könyvtárigazgatót a lehetetlen helyzetről, de érdemi segítséget nem kapott, s ennek következtében egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy Lukinich Klebelsberg utasítására szándékosan opponálja a Levéltár Múzeumon belüli megfelelő elhelyezésének, valamint munkatársi körének kibővítését azzal a hátsó gondolattal, hogy végül az akuttá vált problémák egyetlen megoldása az Országos Levéltárba való költözés, illetve a két levéltár „összeolvasztása” legyen.⁵³⁴ Sulicának az ügyről Hóman utasítására írt 70 oldalas igazoló jelentése hosszú bekezdéseket tartalmaz az évek folyamán Lukinich számára készített havi beszámolókból, valamint szó szerinti idézi Lukinichnak a Múzeumi Levéltár szakmai problémáival kapcsolatos véleményét: „Mindegy, ti vagytok mindennek az okai, miért konkuráltak mindig az Országos Levéltárral? Nem kellett volna konkurálni, és a sok családi levéltárat összeszedni, hanem ezt az Országos Levéltárnak kellett volna hagyni, és így lehetett volna regesztázni a törzsanyagot.”⁵³⁵

Rendkívül rosszul érintette Sulicát a költözés lebonyolításának módja is. Klebelsberg utasítása nyomán ugyanis Lukinich mindössze két hetet akart adni a Levéltár dolgozóinak arra, hogy a hatalmas mennyiségű iratanyagot fasciculálják, csomagolják, és szállításra kész állapotba hozzák. Sulica véleménye szerint, az elkerülhetetlen iratmozgást mindenképpen fel kellett volna használni egy általános revízióra, valamint az alapvető, és hiányzó rendezési és nyilvántartási munkák elvégzésére, ehelyett viszont a feszített munkatempó erőltetése mellett nem történtek megfelelő intézkedések még a munkához szükséges munkaerő, illetve a megfelelő eszközök biztosítására sem. Miután ugyanis Klebelsberg és Csánki előtt végső célként a két levéltár egyesítése lebegett, a költözés idején már teljesen feleslegesnek gondoltak minden, a Múzeumi Levéltár rendezési és nyilvántartási szisztémáját követő levéltárosi munkát.

Az Országos Levéltárban a helyhiány problémája megoldódott ugyan, de a munkaerőhiány változatlanul megmaradt, s a feszültséget tovább gerjesztette az a tény is, hogy Lukinich Sulica feje felett tárgyalt Csánki Dezső főigazgatóval a Múzeumi Levéltárat érintő kérdésekről, s különböző megállapodásokat is kötött vele anélkül, hogy arról Sulicát

⁵³⁴ MNL OL K 726 11. cs. 650/1927 Sulica Szilárd igazoló jelentése Hóman Bálintnak, 1927. jún. 18. 60.

⁵³⁵ „De nem beszéltek e akkor szélében hosszában, hogy az egész költözködés azért történik, hogy a múzeumi levéltárat előbb vagy utóbb az Országos Levéltárba olvassák be?” Sulica Sz.: Igazoló jelentés i. m. 167.

tájékoztatta volna.⁵³⁶ Emellett Csánki miután a két levéltár egyesítése elmaradt, a Múzeumi Levéltárat ugyanolyan betolakodónak tekintette, mint a Hadtörténelmi Levéltárat, akik csak a raktári helyeket foglalják el a házigazda intézmény iratanyagai elől.⁵³⁷ A végsőig elkeseredett Sulica a költözés után néhány hónappal, 1926 novemberében elkészített egy tanulmányt, melyben a Múzeum Levéltár költözésének történetét írta meg.⁵³⁸ 1927. május 7-én a *8 Órai Ujság*ban megjelent egy tudósítás a Nemzeti Múzeum átalakítási munkálatairól, melyben a Múzeumi Levéltár és az Országos Levéltár egyesítését mint komolyan szóban forgó lehetőséget aposztrofálták.⁵³⁹ Mivel Sulica meg volt győződve róla, hogy a hírt Klebelsberg intencióinak megfelelően Lukinich sugalmazta,⁵⁴⁰ egy, a már szedés alatt álló munkához csatolt hosszú lábjegyzetben rámutatott arra is, hogy a „beolvasztás” gondolata nem csak Múzeumi Levéltár szempontjából vet fel jelentős szakmai kérdéseket, de idővel magának az Országos Levéltárnak is súlyos problémát jelenthet majd.⁵⁴¹ Sulica e megjegyzésével elsősorban arra célzott, hogy az Országos Levéltár ugyancsak hely és emberhiánnyal küzd, olyannyira, hogy saját állagai megfelelő rendezésének, valamint az 1922. évi XIX. tc.-ben lefektetett iratátvételi kötelezettségeinek sem tud eleget tenni. A lábjegyzet leglényegesebb mondata azonban, s ezzel Sulica az egész klebelsbergi ügyvitelt találta telibe, az „őszinte segíteni akarás” hiányáról szólt, mely a ki nem mondott mögöttes célok – jelen esetben a két levéltár végleges összeolvasztása – érdekében szakmailag és emberileg képtelen helyzetbe hozta a Múzeumi Levéltár dolgozóit, és személy szerint az intézmény főigazgatóját, Hóman Bálintot is. Hóman azonban, aki pontosan tisztában volt vele, hogy Lukinich ambivalens könyvtárvezetői tevékenysége mögött Klebelsberg akarata áll, egyelőre semmit sem tehetett, s bár jól tudta, hogy Sulica Lukinich elleni panaszainak valós alapjuk van, végül Sulica ellen kényszerült vizsgálatot elrendelni.

Lukinich Sulica igazoló jelentésére reagáló, Hóman számára írt feljegyzésében többszörösen is elszólta magát, amikor a Múzeumi Levéltárat, az ott zajló levéltárosi munkát,

⁵³⁶ Sulica Sz.: Igazoló jelentés i. m. 55–56.; OSZK Kt. Fond 116/65 Csánki Dezső feljegyzése Lukinich Imrének, keltezés nélkül.

⁵³⁷ „Egyébként az épület tekintetében a múlt év folyamán változás nem történt. A II. emelet 3 szobáját, és a kisebb raktári szárny III. emeletét továbbra is a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztálya, a III. és a IV. emelet többi részét pedig a Hadtörténelmi Levéltár tartja elfoglalva.” MNL OL K 726 12. cs. 299/1928 Csánki Dezső: Jelentés az Országos Levéltár 1927. évi állapotáról és működéséről, 1928. április 25.

⁵³⁸ Sulica Szilárd: *A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának költözése*. Pécs. 1927. 19.

⁵³⁹ „Szó van arról is, hogy a múzeumi levéltárat beolvasztják az Országos Levéltárba, úgyhogy a nagyszabású átcsoportosítási tervnek mi sem áll többé útjába.” *8 Órai Ujság*, 1927. május 7. 4.

⁵⁴⁰ „Itt nincs kétség, hogy a *8 Órai Ujság* »zavaros cikkét« a könyvtárigazgatóság sugalmazta, aki most már megérkezettnek találta beolvasztási szándékának nyíltan is kifejezést adni.” Sulica Sz.: Igazoló jelentés i. m. 66. A „könyvtárigazgatóság” megjelölés mellett Hóman feljegyzése is olvasható: „nem a knyvtig. (könyvtárigazgató B. O.) kezdeményezte, hanem a miniszter.”

⁵⁴¹ Sulica Sz.: *A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának költözése* i. m. 37–38.

illetve Sulica szakértelmét jellemezte. „Egy olyan ember, aki az Országos Levéltárat akkor látta először, amikor oda a költözködés előtt felküldtem, akinek tehát fogalma sem volt arról, hogy mi a levéltári munka, s mi a különbség egy oklevélgyűjtemény és egy levéltár között, az nem lehet szaktudós levéltári kérdésekben.”⁵⁴² Azaz a Múzeumi Levéltár valójában csak egy oklevélgyűjtemény, melynek kinevezett vezetője, az intézményben évtizedek óta dolgozó s a Múzeumi Levéltár kialakulásáról, gyűjteményeiről és szakmai problémáiról több nagy tanulmányt publikált Sulica Szilárd nem kompetens „levéltári szakkérdésekben.” Lukinich viszont, Sulica jellemzése szerint azért tartotta magát „kiváló szaktekintélynek levéltári kérdésekben,” mert évtizedek óta végez levéltári kutatásokat.⁵⁴³ A Múzeumi Levéltár Országos Levéltárba költözése levéltárosi szakkörökben sem okozott osztatlan elismerést és egyértelműen jelezte Klebelsberg ambivalens intézkedésének egyre inkább nyilvánvalóvá váló szakmai problémáit.⁵⁴⁴

3.4. Hóman Bálint és Csánki Dezső párharca

A Gyűjteményegyetem keretei között folyó vizsgálat még le sem zárult, amikor az Országos Levéltár igazgatója, Dőry Ferenc, Csánki jobbkeze levelet írt Hóman Bálintnak, melyben hivatkozva az 1922. évi XIX. tc. 3.§. 5. pontjára a két intézmény közötti kölcsönös iratcserére tett javaslatot.⁵⁴⁵ Hómant minden bizonnyal rosszul érintette, hogy egy ilyen jelentős ügyben Csánki nem személyesen fordult hozzá, hanem rangidős beosztottját bízta meg a kapcsolatfelvétellel, ezért a válasz, melyet nem ő, hanem Jakubovics Emil, a Múzeumi Levéltár vezetője, Sulica utóda írt Dőrynek, csak majdnem nyolc hónappal később, 1928. október 12-én

⁵⁴² OSZK Kt. Fond 116/61 Lukinich Imre észrevételei Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához Sulica Szilárdnak a levéltári osztályról tett jelentésére vonatkozólag, 1927. szeptember 19.

⁵⁴³ Sulica Sz.: Igazoló jelentés i. m. 62.

⁵⁴⁴ „A magunk részéről azok közé tartozunk, akik nem helyeselték a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltár épületébe való telepítését. (...) A látszat azt mutatja, hogy azok a beolvasztási szándékok, melyek a Múzeumi Levéltár hurcolkodásával kapcsolatban a napilapokban megjelentek, nem lehettek egészen légből kapottak. Mindenesetre arra kellene törekedni, hogy a Múzeum Levéltára is saját otthont nyerjen, mert különben belátható időn belül egy fiók Országos Levéltár építésére lesz szükség.” Házi Jenő: A magyar levéltárvédelem kérdéséhez. *Levéltári Közlemények* 10. (1932) 3–4. 322.

⁵⁴⁵ MNL OL Y 1 864/1927. Bakács tanulmányában nem jelzi, hogy az Országos Levéltár hivatkozott aktái csak a Nemzeti Múzeum leveleinek eredeti példányaikat őrzik, Dőry és Csánki levelei viszont csak Dőry keze írásával és Csánki javításaival tarkított kéziratos formájukban maradtak meg. A történések megfelelő rekonstrukciójához szükség van mind az Országos Levéltár, mind a Széchényi Könyvtár, mind pedig a Gyűjteményegyetem vonatkozó aktáinak áttekintésére. Hogy a kezdeményező levelet Dőry saját nevében küldte el Hómannak, az egyértelműen kiderül az arra adott Jakubovics Emil által Dőryhez címzett válaszlevélből, melynek egy-egy példánya megtalálható a MNL OL Irattárában (Y 1 997/1928.), valamint az OSZK Irattárában (619/1928.) is.

született meg.⁵⁴⁶ Miután Jakubovics levelére az Országos Levéltár nem reagált, Hóman néhány héttel később – Lukinich sürgetésére⁵⁴⁷ – személyesen írt Csánkinak oly formában, mintha az első, Dörytől jött levél az Országos Levéltár főigazgatójától származott volna, ezzel kényszerítve Csánkit a közvetlen kapcsolatfelvételre.⁵⁴⁸ Hóman jól tudta, hogy Csánki az Országos Levéltárba „bekebelezett” levéltárakból származó iratokon túl elsősorban a Múzeumi Levéltár okleveleinek megszerzésére törekszik, ezért azt az utasítást adta a tárgyalással megbízott munkatársainak, hogy cserealapként jelentsék be a Múzeumi Levéltár igényét minden olyan oklevélre, kéziratra és nyomtatványra, mely nem képez szorosan vett aktamellékletet. Az Országos Levéltár számára elfogadhatatlan feltétel következtében az iratcserével kapcsolatos 1928. december 20-án lefolytatott tárgyalás természetesen nem vezethetett eredményre,⁵⁴⁹ Csánki pedig a Hómannal való további egyeztetések helyett 1929. március 2-án saját hatáskörben a Gyűjteményegyetem Tanácsa elé terjesztette az ügyet.⁵⁵⁰ Erre az első pillanatban inkorrektnek tűnő lépésre azért került sor, mert néhány nappal korábban, február 21-én kelt beadványában Hóman mint a Nemzeti Múzeum Főigazgatója „a szervezeti kérdés érintetlenül hagyása mellett” arra tett javaslatot ugyancsak a Gyűjteményegyetem Tanácsának, hogy a Széchényi Könyvtár mellett – melynek vezetését Lukinich távozását követően⁵⁵¹ személyesen vette át – az addig a Könyvtárhoz tartozó Levéltár és Hírlaptár mint a Nemzeti Múzeum Levéltára, illetve Hírlaptára önálló múzeumi osztályokként működjenek tovább.⁵⁵² Bár Hóman a Tanács előtti szóbeli indoklásában arra hivatkozott, hogy a Levéltár és Hírlaptár „nemrég történt helyi elkülönítése” teszi szükségessé az önálló osztályok létrehozását, sokkal inkább arról volt szó, hogy Lukinich távoása után Hóman egy olyan belső szervezeti

⁵⁴⁶ OSZK Irattár 619/1928. és MNL OL Y 1. 997/1928. Jakubovics Emil válaszlevele Döry Ferencnek, 1928. október 12.

⁵⁴⁷ OSZK Irattár 619/1928. Lukinich Imre levele Hóman Bálintnak, 1928. november 20.

⁵⁴⁸ MNL OL Y 1 788/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1928. december 1. Hóman a levélben minden bizonnyal szándékosan helyettes államtitkárnak címezte Csánkit, aki e címet országos levéltári főigazgatói kinevezésével egy időben, 1919 januárjában kapta meg a Károlyi-kormánytól. Lásd Döry F.: Dr Csánki Dezső i. m. 9.; Sashegyi O.: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai i. m. 36. Klebelsberg felterjesztésére a Kormányzó 1924. nov. 15-én adományozott államtitkári címet Csánkinak, s ezzel Hóman nyilván tisztában is volt. Csánki címadományozásáról lásd *Levéltári Közlemények* 2. (1924) 2. 188.

⁵⁴⁹ Az iratcserével kapcsolatos 1928. december 20-ai tárgyalás menetét az MNL OL Y 1 1190/1928. aktában található jegyzőkönyv töredékek és tisztázatok alapján részletesen ismerteti Bakács I.: *A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár i. m.* 315–316.

⁵⁵⁰ MNL OL Y 1 1190/1928. „Az Országos Gyűjteményegyetem Tanácsa Tekintetes Elnökségének”, 1929. március 1. Csánki előterjesztésének csak a Döry keze által írt, s Csánki által javított és láttamozott kéziratoss változata maradt meg.

⁵⁵¹ OSZK Kt. Fond 116/64., valamint MNL OL K 726 15. cs. 132/1929. Lukinichot 1929. január 24-én nevezte ki a Kormányzó nyilvános rendes tanárnak.

⁵⁵² MNL OL K 726 15. cs. 167/1929.; MNL OL K 726 15. cs. 218/1929.

konstrukciót akart kialakítani,⁵⁵³ mely egyrészt elejét veszi újabb Klebelsberg ejtőernyős kinevezésének, másrészt megnehezíti az intézmények közötti gyűjtemény-átvételek és -cserék adminisztratív lehetőségét. Mint láttuk, az 1922. évi törvény 3.§. 5. pontjára hivatkozva Lukinich könyvtárigazgatóként 1924-ben a Széchényi Könyvtár szervezetébe tartozó Múzeumi Levéltárból minden adminisztratív nehézség nélkül adhatta át Hóman feje felett a Történelmi Társulat letétben lévő okleveleit az Országos Levéltárnak. A szervezeti átalakítás preventív volta abból is kitűnik, hogy Hóman az 1934. évi VIII. tc. életbe lépését követően e különvált társulat, természetesen az Országos Levéltárral jogilag egyesülő Múzeumi Levéltár kivételével, ismét egyesítette a Széchényi Könyvtárral. Miután Csánki joggal feltételezhette, hogy Hóman az önálló levéltári osztály megalakításával egy időben a két intézmény között megindult iratcsere-tárgyalásokat is zátonyra kívánja futtatni, fordult egyenesen a Tanácshoz, ám csalódnia kellett. Előterjesztését „hozzászólás végett” tovább küldték Hómannak,⁵⁵⁴ aki csak négy hónappal később, 1929. július 2-án Csánkinak küldött levelében reagált annak tartalmára.⁵⁵⁵ Hóman levelében elsősorban azt nehezményezte, hogy Csánki kettőjük személyes egyeztetését negligálva idő előtt fordult a Gyűjteményegyetem Tanácsához és megbeszélésüket – nyári szabadságára való tekintettel – az ősz folyamán javasolta megtartani. Miután azonban Csánki nem kezdeményezett, néhány hónappal később Hóman egy második, terjedelmes levélben ismertette az Országos Levéltár főigazgatójával a két intézmény közötti iratcserével kapcsolatos álláspontját.⁵⁵⁶

Csánkinak a Gyűjteményegyetem Tanácsához küldött előterjesztése szerint az Országos Levéltár állagához tartozó levéltárakból származó és az idők folyamán „vétél, ajándék vagy csere” útján a Múzeum Levéltárába került iratok „használatlanokká” váltak a kutatók számára, mivel azokat szakszerűtlenül, a proveniencia elvét figyelmen kívül hagyva, évről-évre rendezett állapotban, megfelelő nyilvántartások és segédletek nélkül őrzik, s ennek következtében a tudományos kutatás számára „el vannak temetve.” A Múzeumi Levéltár iratanyagai közül az úgynevezett Törzssanyag nem levéltár, mivel nem képez „organikus összefüggő egészet,” s „lehet nagyobb, vagy kisebb, növekedhet, vagy fogyhat, de melynél megcsonkításról nem lehet beszélni úgy, mint pld. az Országos Levéltárnál, amelyre nézve a

⁵⁵³ MNL OL K 726 16. cs. 456/1929. A belső szervezeti átalakítás nyomán, melyet Klebelsberg 1929. május 16-án kelt hivatalos leiratában engedélyezett, a Hírlaptár és a Levéltár már nem voltak többé a Széchényi Könyvtár részei, hanem önálló múzeumi osztályokká váltak.

⁵⁵⁴ MNL OL K 723 15. cs. 206/1929. A felzeten található hivatalos rájegyzéseken túl az akta üres, tehát Hóman a neki „visszakérőleg” továbbított beadványt magánál tartotta.

⁵⁵⁵ MNL OL Y 1 788/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. július 2.

⁵⁵⁶ MNL OL Y 1 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. november 16.

provenienciájuk szerint odatartozó iratok kiszakítása a levéltári állag sérelmét jelenti.” A Múzeumi Levéltár másik nagy egységének, a családi iratanyagok letétjeinek pedig legfőbb szakmai ismérve csak az, hogy tulajdonosaik hozzájárulása nélkül más intézménybe való áthelyezésük jogi akadályba ütközik. Ám ha ezek a családi levéltárak nem lennének, „fel volna vethető az a kérdés is, vajon az Országos Levéltár mellett van-e egyáltalán értelme és jogosultsága a Nemzeti Múzeum könyvtárában egy külön levéltári osztály fenntartásának.” Legnyomósabb érve azonban – mely egyébként akarata ellenére, a Gyűjteményegyetem szervezetének jogi ambivalenciáját is felvetette – arra vonatkozott, hogy mind az Országos Levéltár, mind pedig a Múzeumi Levéltár iratai állami tulajdonban vannak, ezért egyik intézmény esetében sem lehet az iratcsere következményeképpen anyagi veszteségről beszélni.⁵⁵⁷

Hóman válaszában először is a Gyűjteményegyetem intézményeinek Klebelsberg által kialakított sorrendiségét cáfolta meg, kijelentve, hogy a Nemzeti Múzeum, „az első hazai, tudományos célzattal létesített közgyűjtemény,” már akkor a tudományos kutatás szolgálatában állt, amikor az Országos Levéltár jogelődjei még csak zárt hivatali irattárakként egzisztáltak, ezért a Múzeumi Levéltár feleslegességével kapcsolatos felvetést „még csak vitatni sem érdemes.” A Múzeumi Levéltár Törzsgyűjteménye Csánki állításával szemben történetileg kialakult levéltári egység, s ennek következtében a proveniencia elve ugyanolyan mértékben érvényes e gyűjteményre is, mint az Országos Levéltár állagaira. A proveniencia elve a Törzsanyag tekintetében kétféle értelemben vethető fel. Egyrészt beletartozik-e az adott oklevél a Múzeumi Levéltár gyűjtési körébe, másrészt kiszakított része-e az Országos Levéltár valamelyik történetileg kialakult levéltári egységének.⁵⁵⁸

Mivel nem feltételezhetjük, hogy Hóman nem volt tisztában a proveniencia elvével, fogalmazzunk úgy, hogy saját véleményének alátámasztása érdekében többszörösen is rugalmasan kezelte a tényeket. Minden bizonnyal pontosan tudta, hogy a Nemzeti Múzeum Levéltárának Törzsgyűjteménye nem egy szervesen létrejött levéltári egység, hanem rendkívül heterogén levéltári iratok és oklevelek összessége, mely az idők folyamán épp a proveniencia elvének teljes figyelmen kívül hagyásával gyarapodott. Az is nehezen képzelhető el, hogy ne

⁵⁵⁷ MNL OL Y 1 1190/1928.

⁵⁵⁸ „Ebből következőleg elvileg ki kell rekesztenünk a cseréből a Magyar Nemzeti Múzeum egész okleveles anyagát, mert éppen az a középkori anyag és annak későbbi korból származó rendszeres másolatgyűjteményei alkotják a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzsét, és immár ötnegyed század óta épp ezirányban folyik rendszeres gyűjtésük, másrészt pedig az Országos Levéltárban nincsenek olyan középkori levéltárak, melyek szerves egységül kerültek oda és ilyenekül volnának tekinthetők.” MNL OL Y 1 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. november 16.

tudta volna, Herzog József az iratcsere ügyének felmerülése idején kezdte el a Levéltári Közleményekben publikálni *A Magyar Kamarai Levéltár* című tanulmány sorozatát, melyből minden érdeklődő értesülhetett arról a tényről, hogy a magyar és a szepesi kamarai igazgatóság irattára, ha nem is feltétlenül aktamellékletként, de a hivatali ügyintézésével szoros összefüggésben számos középkori oklevelet őrzött.⁵⁵⁹ Sokkal inkább arról volt tehát szó, hogy Hóman – akár valóban kényszerűségből – de a klebelsbergi kulturális vezetés kétarcúságához⁵⁶⁰ igazodva próbálta meg szakmai elképzeléseit oly módon megvalósítani, hogy nagyon is határozott akaratának érvényesítésével egy időben ne veszítse el a kultuszminiszter támogatását. Főigazgatói kinevezése óta ugyanis pontosan tudta, hogy Klebelsberg a Nemzeti Múzeum adminisztratív egységének megszüntetésével és tárainak szétbontásával létre kíván hozni egy szervezetileg önálló Természettudományi, Néprajzi és egy Történeti Múzeumot⁵⁶¹ (a létrehozandó új közgyűjtemények elnevezése, és elhelyezésének lehetséges helyszínei Klebelsberg beszámolóiban időről időre változtak), s a Széchényi Könyvtárat pedig az Egyetemi Könyvtár, valamint az Akadémiai Könyvtár bekebelezésével Nemzeti Könyvtárrá alakítaná.⁵⁶² E grandiózus terv szerves része lett volna a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítése is. Hóman azzal is tisztában volt, hogy Klebelsberget egyáltalán nem érdekli sem az Egyetemi Könyvtár, sem pedig a Nemzeti Múzeum speciális, egy miniszteri tollvonással felül nem írható jogállása és elképzelései megvalósítása érdekében minden követ meg is mozgat. Klebelsberg ugyanis az Egyetemi Könyvtárnak a Gyűjteményegyetembe való beolvasztásával kapcsolatos első indítványa megtétele idején is ismerte az Egyetemi Könyvtár különleges jogállását és speciális ügymenetét, mivel 1921-ben, mint a Történelmi Társulat elnöke és a Bécsi Történeti Intézet megalapítója már e különleges jogállásból adódó ügymenetet megkerülve próbálta meg keresztülvinni Mályusz Elemér alkalmazását az Egyetemi

⁵⁵⁹ Herzog József: *A Magyar Kamarai Levéltár I. Levéltári Közlemények* 6. (1928) 1-4. 1–52., Herzog József: *A Magyar Kamarai Levéltár II. Levéltári Közlemények* 7. (1929) 3-4 155–192.; Herzog József: *A Magyar Kamarai Levéltár III. Levéltári Közlemények* 9. (1931) 3-4. sz. 226–283. A tanulmány sorozatot Herzog a Történeti Társulat megbízásából írta meg.; Kálnoki Kiss Tamás: *Vázlatrajz egy pályaképhez. Herzog József országos levéltári főigazgató emlékének ébresztése*. In: *Magyar levéltáros-életpályák a XIX-XX. században*. Szerk. Sipos András. Bp. 2004. 47.

⁵⁶⁰ Klebelsberg kétarcú kultúrpolitikájáról lásd Büky Orsolya: *A szellem lovagjai i. m.* 41–64.

⁵⁶¹ Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa 1922. évi november hó 18-iki alakuló ülésén mondott elnöki megnyitó-beszéd. In: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei i. m.* 126.

⁵⁶² „A közgyűjteményeknél talán sehol sincs annyira szükség a Gyűjteményegyetem összefogó, rendező szerepére, mint éppen a könyvtárügy terén. Mint kultuszminiszternek egyik főkötelességem, hogy a tudományos kutatás szabadságát garantáljam, de mint organizátor kérem, viszont nekem biztosítsák a szervezés szabadságát. Engedjenek nekem szabad kezét, hogy könyvtárügyünk bajain rendszeres akcióval segíthessek.” Uo., 127.

Könyvtárban.⁵⁶³ Míg azonban Hóman Klebelsbergnek a Nemzeti Könyvtárral kapcsolatos elképzeléseit maximálisan támogatni tudta, sőt az azzal kapcsolatos saját fejtegetéseiben ugyanazokat a felemás érveket használta fel,⁵⁶⁴ melyeket a kultuszminiszternek a Nemzeti Múzeum adminisztratív és szervezeti egysége megszüntetésére irányuló kísérletei alkalmával az arra adott hivatalos állásfoglalásaiban oly energikusan utasított vissza, saját intézménye történeti, jogi és kegyeleti érvekkel alátámasztott elsőbbségének gondolatából egy pillanatra sem engedett. Hóman Klebelsberghez való viszonyát tehát a számára is vállalható ügyekben maximális lojalitás és együttműködés, ezzel párhuzamosan viszont saját kultúrpolitikai koncepciójának kitartó és szisztematikus védelmezése jellemezte.

3.5. Gyűjteményegyetem kontra Nemzeti Múzeum

Hómannak kultúrpolitikai koncepciója legrészletesebb kifejtésére az 1927-ben Magyary Zoltán szerkesztésében megjelent, *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötetben volt lehetősége. Írásában Hóman nemcsak a Nemzeti Múzeum történeti neve és belső szervezeti egysége megőrzése érdekében a Gyűjteményegyetem Magyar Nemzeti Múzeum néven való újjáalakításának szükségességét vetette fel ismét, de részletesen szólt azokról a közgyűjteményi szervezeti átalakításokról is, melyeket később kultuszminiszterként az 1934. évi VIII. tc. alapján végre is hajtott.⁵⁶⁵ Ám a kötetben Hóman csak a múzeumok és könyvtárakkal kapcsolatos szakkérdéseket tárgyalhatta. A levéltárakról szóló alfejezet megírására ugyanis nem ő, hanem Szekfű Gyula kapott megbízást, aki a Múzeumi Levéltár bemutatásánál nemcsak a proveniencia elvét figyelmen kívül hagyó évrendezésnek és a jegyzékek teljes hiányának a tudományos kutatást súlyosan megnehezítő voltáról szólt, de az Országos Levéltárból származó

⁵⁶³ „Ma kaptam Klebelsberg úrtól levelet. Ő azt akarja, hogy Mályuszt, akit te jól ismersz, s tőled is dicsérni hallottam, nevezze ki a Miniszter hozzánk segédorré, s egyszersmind szabadságolja ad Grecas Cal., hogy Bécsben, a levéltárakban dolgozhassék. Nekem azt írja, ha a Miniszter úr leküldi ügyét, mi, vagyis, hogy én tegyünk kedvező felterjesztést. Mi ezt mindenesetre a közügy iránti érdekből tehetjük, de nem tudom, tudja-e Kl. úr, hogy ez könyvtárbizottsági és tanácsi ügy, s ez oly gyorsan elintéződni nem fog (...) az autonómia ebben sem kerülhető ki.” OSZK Kt Fond 15/527 Ferenczi Zoltán levele Hóman Bálinthoz, 1921. július 17.

⁵⁶⁴ „Bár a könyvtárak szaporodása és gyarapodása igen öröndetes kulturális jelenség, fővárosi közkönyvtáraink gyűjtőmunkássága sürgős revízióra szorul. Normális viszonyok közt sem indokolható, mai helyzetünkben pedig egyenesen megengedhetetlen öt-hat közkönyvtár azonos irányba való fejlesztése. (...) A végső, ideális megoldás természetesen a Múzeum, Egyetem és Akadémia könyvtárainak egy modern berendezésű központi épületben való helyrajzi egyesítése, vagyis az igazi Nemzeti Könyvtár megteremtése volna.” Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak, levéltárak*. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Budapest 1927. 330. Hóman pontosan tudhatta, hogy Nemzeti Könyvtárat e három különböző jogállású közgyűjtemény „helyrajzi egyesítésével” létrehozni nem lehet.

⁵⁶⁵ Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak, levéltárak*. In: Magyary Z.: *A magyar tudománypolitika* i. m. 321–323.

iratok visszaadását a Múzeumi Levéltár mellett a Széchényi Könyvtár Kézirattára vonatkozásában is felvetette.⁵⁶⁶

A klebelsbergi kulturális vezetés kétarcúságára jellemző az is, hogy bár Hóman eltérő szakmai elképzelései ellenére látszólag minden tekintetben élvezte Klebelsberg jóindulatát, 1929 júniusában mégis a lapokból kellett megtudnia, hogy a kultuszminiszter a Nemzeti Múzeum Természettudományi Tárát Szegednek, Néprajzi Tárát pedig Debrecennek kívánja felajánlani.⁵⁶⁷ Hómannak nem lehetett kétsége afelől, hogy míg Klebelsberg a kultuszminiszteri székhelyen ül, addig időről időre számítania kell hasonló meglepetésekre, éppen ezért folyamatosan „résen volt” annak érdekében, hogy a hasonló próbálkozásoknak idejében elejét vegye. A Csánki által kezdeményezett iratcserével kapcsolatos, szakmailag megkérdőjelezhető állásfoglalásának oka tehát nem Hóman hiányos levéltártani ismereteiben, hanem a jogilag és szakmailag is tisztázatlan kultúrpolitikai struktúrában keresendő, melynek ellentmondásait Hóman nemcsak kitűnően átlátta, hanem saját szakmai elképzeléseinek megvalósítása érdekében fel is tudta használni azt.

A Gyűjteményegyetemet létrehozó 1922. évi XIX. tc. 1.§-a alapján a Gyűjteményegyetem ugyan az államtól különálló jogi személyiséget alkotott, ám saját pénzügyi alap híján alkalmazottai továbbra is mint állami alkalmazottak a Magyar Államkincstártól kapták a fizetésüket, s mint ilyenek továbbra is a Magyar Állam szolgálatában álltak.⁵⁶⁸ Ez a

⁵⁶⁶ Szekfű Gyula: *Levéltárak*. In: Magyary Z.: A magyar tudománypolitika i. m. 336–338.

⁵⁶⁷ „A vidéki városoknak folyó év június 6-án, Miskolcon tartott kongresszusán Szeged szab. kir. város polgármestere a kultúrintézményeknek a vidéki egyetemi városok között leendő decentralizálását, s a Magyar Nemzeti Múzeum természetrajzi és néprajzi gyűjteményeinek Szeged és Debrecen városokban leendő elhelyezését javasolta. Nagyméltóságod a felszólalásra a kongresszuson és ezt követőleg a Pesti Napló folyó hó 9-i számában adott válaszából, valamint nekem rövid úton tett közléséből kitűnőleg e tervet alapos megfontolás tárgyává kívánja tenni. (...) A polgármester úr azon indítványát azonban, hogy ez intézményeknek a magyar fővárosban az egész nemzet és a magyar tudományosság centrális intézményeiként létesült országos közgyűjtemények megcsonkításával és széttagolásával vettessék alapjuk, illetőleg, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak az eredeti elgondolás és történeti fejlődés szerint szerves egységet alkotó gyűjteményei és osztályai közül egyik vagy másik vidékre helyeztessék, s ezzel a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetileg és helyrajzilag szétbontassék, jogi történeti és közművelődési okokból egyaránt aggályosnak és megvalósíthatatlannak tartom.” MNL OL K 726 16. cs. 515/1929. Hóman Bálint memorandumja Klebelsberg Kuno számára, 1929. jún. 11. Szeged polgármesterének javaslata mögött természetesen ez esetben is Klebelsberg állt, aki terveinek (Nemzeti Könyvtár, Lágymányosi Dahlem) megvalósítása miatt nagyon megnehezítette a fővárosra. Klebelsbergnek az ügyvel kapcsolatos írását lásd Magyar Hanza. *Pesti Napló*, 1929. június 9. 1–2.

⁵⁶⁸ 1922. évi XIX. tc. 1.§ „Az intézetnek ez a jogi helyzete személyzetüknek állami alkalmazotti mivoltát nem érinti.” 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. In: Hivatalos Közlöny 30. évf. (1922) 18. sz. 321.; Indoklás a nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről szóló törvényjavaslatához. In: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m.* 96.; A Gyűjteményegyetem állami költségvetéséről lásd A Magyar Állami Költségvetése az 1923/1924. számadási évre. Budapest. 1924. 94–98. és A Magyar Állam Költségvetése az 1932/1933. számadási évre. Bp. 1933. 62–65. között megjelent kötetét.

kettőség a későbbiekben sem változott, s ezért Csánki felterjesztésében jogosan írhatta meg azt a véleményét a Gyűjteményegyetem Tanácsának, hogy mind az Országos Levéltár, mind pedig a Múzeum Levéltár iratai állami tulajdonban vannak. Ezzel szemben válaszában Hóman ugyancsak jogosan hivatkozhatott arra, hogy a szóban forgó iratok nem a magyar állam, hanem a Gyűjteményegyetem tulajdonát képezik.

Ugyanez a jogi tisztázatlanság húzódott meg a Gyűjteményegyetem elnöki pozíciójának kérdése mögött is. A törvény 2.§. 3. pontja értelmében „a Tanácsban alakulása és a munkálatok megindulása idején a vallás- és közoktatási miniszter elnököl, utóbb a Tanács jelölése alapján öt évről öt évre elnököt nevez ki.” Klebelsberg öt évvel később, 1927 októberében közölte a Tanáccsal, hogy az elnökséget, „mint a hivatali állásával egybekötött tisztséget, nem kívánja tovább a maga részére fenntartani,” viszont a Tanács 1927. október 29-én tartott teljes ülésén természetesen Klebelsberg jelölte az elnöki tisztségre, aki a jelölést elfogadva 1932. október 29-ig ismét a Tanács élére került.⁵⁶⁹ E pillanattól Klebelsberg személyében már a Tanács választása nyomán egyesült az önálló jogi személyiséggel rendelkező, de pénzügyi tekintetben az Államkincstártól függő Gyűjteményegyetem elnöki, illetve a Bethlen kormány vallás- és közoktatási miniszteri pozíciója.⁵⁷⁰ Nagyon valószínű, hogy a törvény megalkotásakor Klebelsberg is arra számított, hogy egy maga által felépített, jól kézben tartott szervezet elnöki tisztségét a későbbiekben a kultuszminiszteri tárca esetleges elvesztése után is megtarthatja. Érdekes kérdés, mi történt volna abban az esetben, ha Klebelsberg nem hal meg váratlanul 1932. október 12-én, hanem továbbra is aspirál az elnökségre, és horribile dictu, meg is választják. Hómant ugyanis az 1932. október 2-ai vallás- és közoktatási miniszterré való kinevezése nem jogosította fel e kulturális kulcspozíció elfoglalására, s abban az időben a Tanácsban jóval kevesebb híve volt, mint Klebelsbergnek. A Tanács nagy befolyással rendelkező tagjai ugyanis – Csánki Dezső, Petrovics Elek, Végh Gyula, Berzeviczy Antal vagy Hekler Antal – úgy tekintettek Hómanra, mint aki gyors előrehaladását szakmai teljesítménye mellett elsősorban kultuszminiszter elődje jóindulatú támogatásának köszönhetette.⁵⁷¹ Gogolák

⁵⁶⁹ Számok és dátumok a Gyűjteményegyetem 1922–30. évi történetéhez. In: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet. Budapest. 1931. 84.

⁵⁷⁰ „Bár ez alkalommal már nem, mint kultuszminiszter, hanem mint a Gyűjteményegyetemnek autonóm módon megválasztott elnöke foglalom el e széket, mégis engedjék meg nekem, hogy mint kultuszminiszter mondjak a Tanácsnak köszönetet azért, hogy nagy közgyűjteményeink igazgatását a korábbi miniszteriális bürokratikus útról az 1922. évi XIX. törvényekben megjelölt autonóm útra minden fennakadás és zökkenés nélkül sikeresen átvette.” Dr. gróf Klebelsberg Kuno, m. kir. vallás- és közoktatási miniszter, elnöki megnyitó *beszéde*. In: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai V. füzet. Budapest. 1929. 1.

⁵⁷¹ Előfordult, hogy Csánki és Petrovics leveleikben, mint tapasztaltabb, jóindulatú, de szigorú bátyjuk oktatták ki Hómant szakmai kérdésekről. „Óhajtasodhoz képest ide csatoltan küldöm a Kornis Gyulához székfoglalója alkalmából intézett akadémiai osztályelnöki beszédem szövegét. Azt hiszem ebből nem árad Feléd semmiféle

Lajos sokat idézett visszaemlékezésében Hómant mint „gr. Klebelsberg Kuno kreatúráját és hívét” jellemezte, s miután ő maga sohasem került vele közelebbi kapcsolatba, e jellemzés minden bizonnyal a Klebelsberg és Bethlen körül csoportosuló liberális konzervatív értelmiségi holdudvar véleményét tükrözte.⁵⁷²

Nem véletlen tehát, hogy Hóman a régóta hangoztatott közgyűjteményi koncepciójának megvalósítása érdekében létrehozott 1934. évi VIII. tc.-be olyan biztosítékokat igyekezett beépíteni, mely egy a Klebelsbergéhez hasonló fordulat esetén is lehetővé teszi saját maga számára az irányítás kézbentartását.⁵⁷³ A Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. 4.§. 1. pontja szerint az elnöki tisztség viselésének ideje öt évről hat évre emelkedett, az ügyvezető alelnöki tisztség kétévenkénti vetésforgója megszűnt, és a választott alelnök hivatali ideje is hat évre szült. Az első alelnök Herzog József lett, majd az ő 1941. december 29-én bekövetkezett halála után a Tanács Hóman legjobb barátját, a hivatali karrierjében vele emelkedő Pasteiner Ivánt választotta meg, aki 1944. november 15-ei lemondásáig töltötte be ezt a hivatalt. Hóman Klebelsberg kulcsembereit, Csánki Dezsőt, Végh Gyulát, Petrovics Eleket, Hubay Jenőt, Korányi Sándort, Grósz Emilt nyugdíjazta, s helyüket a személyével maximálisan lojális emberekkel töltötte be. Ezek a rendelkezések azonban nem oldották fel a Gyűjteményegyetem esetében már jelenlévő szakmai és szervezeti ambivalenciákat, ellenkezőleg, a Hóman által előrelátóan és alaposan körülbástyázott elnöki pozíció, illetve a kultuszminiszteri jogkör ellentmondásai miatt a későbbiekben súlyos következményekkel jártak. Hóman ugyanis vallás- és közoktatási miniszteri pozíciójáról való lemondását követően is a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke maradt, és különböző szakmai ügyekben

érzelmi támadás, de nyilvánvaló, hogy aki ilyen dolgot, mint »A magyar történetírás új útjai«, kiad, el kell készülnie legalább is a védelemre. Én, mint »senior«, indítatva éreztem magamat, hogy legalább is ne hallgassak, s ha csak lehet, mondjam el véleményemet.” OSZK Kt Fond 15/385 Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, 1931. április 17.; MNL OL K 636. 649. d. Petrovics Elek levele Hóman Bálinthoz, 1933. április 1. Petrovics Elek a Gyűjteményegyetem alelnökeként oktatta ki Hómant mint kultuszminisztert – amikor az hivatalból az Országos Levéltár vezetőváltását követő átadás-átvétel során a könyvtár értékleltárát kérte – miszerint a könyvtári katalógusok nem tartalmazzák a könyvek értékét, ugyanis azok szakmai és nem értékleltárak, s ilyen típusú leltárt Hóman sem az Széchényi Könyvtárban, sem az Egyetemi Könyvtárban nem talál.

⁵⁷² Gogolák Lajos: Romemlékek (I.) *Holmi* 12. (2001) 3. 301.

⁵⁷³ „Az átszervezés kapcsán gondoskodni kívántam az előlépések és a megfelelő succrescentia lehetőségének biztosításáról is. Az átszervezés során végrehajtott nyugdíjazások az utolsó öt évben 38 új alkalmazásra és 34 ifjú ideiglenes foglalkoztatására adtak lehetőséget. S a ma szolgálatban álló tudományos tisztviselőknek 96 százaléka, a gazdasági és segéd tisztviselőknek pedig 84 százaléka részesült kinevezésben, előléptetésben, vagy címadományozásban. Oly eredmény, amint öt év előtt a legvérmesebb fantáziával sem gondolhattunk s mely különös jelentőséggel bír, mert a legjobb törvény és szabály, a legtökéletesebb szervezet és leglelkismeretesebb igazgatás sem vezethet komoly és jó eredményekhez megfelelő személyek hivatásukat átérző és e mellett megelégedett tisztviselők nélkül.” Hóman Bálint beszéde a Nemzeti Múzeum teljes ülésén, 1937. december 21. Magyar Országos Tudósító. 19. évf. 219. sz. 105.

sorozatosan szembekerült Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatási miniszterrel, aki a Magyar Nemzeti Múzeum minden autonómiája és önkormányzatisága ellenére felettes hatósága volt.⁵⁷⁴

Jó példa a hatáskörök tisztázatlanságára, hogy a Nemzeti Múzeum keretébe tartozó intézmények gyűjteményei, többek között éppen a műtárgymentésekkel kapcsolatos egymásnak ellentmondó utasítások és intézkedések következtében szenvedtek súlyos háborús károkat. 1942. szeptember 12-én Budapest első bombatámadását követően a Nemzeti Múzeum Tanácsa rendkívüli ülést tartott, ahol Hóman Bálint elnök ismertette a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények gyűjteményeinek biztonságos elhelyezésével kapcsolatos javaslatait.⁵⁷⁵ Az ülésen Német Mária vélekedésével ellentétben⁵⁷⁶ a Tanács nem mondta ki a gyűjtemények épületekből való elszállításának tilalmát, ez a lehetőség akkor szóba sem került. A Tanács Hóman javaslati nyomán általános rendszabályok bevezetéséről döntött, illetve megállapodás született arról, hogy a főigazgatók intézményeiken belül, annak helyrajzi elhelyezkedését és belső lehetőségeit mérlegelve saját hatáskörben tehetnek lépéseket gyűjteményeik biztonságba helyezése érdekében.

1942. december 15-én Nemerikényi János a Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalának műszaki tanácsos elküldte a Nemzeti Múzeum főigazgatóihoz a Honvédelmi Minisztérium által kiadott *Utasítás a sorolt vagyontárgyak légoltalmának megszervezésére és működtetésére a 137.200/Eln. 35.-1942. sz. rendelethez* című kiadványt,⁵⁷⁷ és felkérte őket, adjanak tájékoztatást arról, hogy az abban lefektetett irányelvekhez képest milyen intézkedéseket kívánnak tenni intézményük értékeinek megóvása érdekében.⁵⁷⁸ A 137.200/Eln. 35.-1942. sz. rendelet szerint a Nemzeti Múzeum felügyelete alá tartozó hivatali és üzemi épületek a sorolt vagyontárgyak I. csoportjába tartoztak, és a légoltalmi intézkedési jogkör tekintetében a Honvédelmi

⁵⁷⁴ „A minisztérium illetékes ügyosztályának vezetője kifejtette előttem, hogy szükségét látná a jelölőjog korlátozásának és a miniszter visszautasítási joga helyett a tanács jelölésével szemben is érvényesülő korlátlan elhatározási joga visszaállításának. E felfogás a gyakorlatban már a legutóbbi kinevezések során érvényesült, és igen kellemetlen helyzet elé állította az autonómiát, mely semmi esetre sem kívánna a vallás- és közoktatási miniszter úrral szemben állást foglalni. (...) Ezeket a terveket és törekvéseket igen nagy aggodalommal szemlélem, mert éppen a mai viszonyok közt sokszorosan fontos a magyar tudomány szempontjából az önkormányzat teljességének fenntartása. Az autonómia meggyengítésével, jogainak csorbításával, tekintélyének aláásásával – meggyőződésem szerint – a tudományos szempontok elhalványulásának, s az intézmények hanyatlásának útján indulnánk el.” MNL OL K 726 57.cs. 48/1944. Hóman Bálint: Megjegyzések a levéltárakról szóló törvény tervezetére, 1944. február 13.

⁵⁷⁵ MNL OL K 726 302/1942.

⁵⁷⁶ Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1994–1998. Budapest 2000. 300.

⁵⁷⁷ *Utasítás a sorolt vagyontárgyak légoltalmának megszervezésére és működtetésére a 137.200/Eln. 35.-1942. sz. rendelethez*. Budapest. 1942.

⁵⁷⁸ OSZK Irattár 25/1943.

Minisztérium diszponált felettük.⁵⁷⁹ Miután azonban a Vallás és Köznevelési Minisztérium (továbbiakban VKM) és a Nemzeti Múzeum Tanácsa kettős döntéshozói jogkörébe a Honvédelmi Minisztérium illetékesei is bekapcsolódtak az amúgy is nehézkes ügyintézés menete még inkább lefékeződött.

1943. február 4-én Csernyánszky Mária a Történelmi Múzeum Iparművészeti Tárának helyettes igazgatójaként a rábízott értékek becsomagolásához 300 ládát kért a Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatalától, mivel azonban sem ládát, sem választ nem kapott, drámai hangú felterjesztést intézett a Nemzeti Múzeum Tanácsához, melyben kijelentette, hogy miután a rábízott védelmi intézkedéseket megfelelő támogatás és segítség híján nem képes végrehajtani a továbbiakban nem vállalhat felelősséget az Iparművészeti Tárra műkincseit érintő esetleges károkért.⁵⁸⁰ Fél Edit a Néprajzi Értesítőben közzétett beszámolója szerint a Tanács 1943 februárjában elrendelte ugyan kiállításuk leszerelését és elcsomagolását, de „a csomagolás módjára (csomagoló anyagok, leltári jegyzékbevétel stb.) semmiféle részletesebb utasítást nem közölt,” és a munka elvégzésére „igen korlátozott anyagi lehetőségeket” biztosított. A Néprajzi Múzeum munkatársainak elkeseredését fokozta, hogy miután az elcsomagolt kiállítási tárgyakat tartalmazó ládáknak helyet kellett szorítaniuk raktárjaikban, a kényszerű „összezsúfolás” miatt a rendezett raktári anyagot „igen nagy károsodás érte.”⁵⁸¹

Schiller Rezső a Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalának igazgatója által készített 1943. február 22-án kelt jelentéséből⁵⁸² egyértelműen kiderül, hogy az épületeken kívüli fővárosi, vagy vidéki óvóhelyeken való elhelyezést egyik illetékes döntéshozó sem ellenezte, a főigazgatók viszont saját intézményeik lehetőségeit mérlegelve, illetve a rájuk hárult felelősség súlya alatt különbözőképpen foglaltak állást ebben a kérdésben. Az Iparművészeti Múzeum munkatársai, minden bizonnyal elsősorban a felterjesztést író Csernyánszky Mária és Voit Pál arról tájékoztatták Schillert, hogy a múzeum raktárjában mindössze 150 ládányi anyagot tudnak biztonságosan elhelyezni, a „többi vidékre kellene szállítani.” A jelentés szerint a Néprajzi Múzeum ugyancsak 400 láda vidékre szállítását kérte, Jánossy Dénes az Országos Levéltár főigazgatója, viszont a leghatározottabban elutasította a vidéki óvóhelyekre szállítás gondolatát, arra hivatkozva, hogy ez esetben nem lehetne garantálni „sem a biztonságot, sem az

⁵⁷⁹ Az m. kir. honvédelmi miniszter 1942. évi 135.000. eln. 35. számú rendelete az I. légoltalmi csoportba sorolt építmények és a II. légoltalmi csoportba sorolt vagyontárgyak (építmények és ipartelepek) légoltalmáról. 1942. február 14. *Magyar Rendeletek Tára* I. Budapest. 1942. 405.

⁵⁸⁰ MNL OL K 726 53. cs. 94/1943.

⁵⁸¹ Fél Edit: A Néprajzi Múzeum gyűjteményei 1943-ban. *Néprajzi Értesítő* 35. (1943) 3-4. 257-259.

⁵⁸² MNL OL K 726 53. cs. Rövid összefoglaló az egyes intézményeknél megtörtént, folyamatba tett, illetve megindított légoltalmi intézkedésekről, 1943. febr. 22.

állományvédelmet.” A Szépművészeti, a Történeti és a Természettudományi Múzeum értékeinek elhelyezése „bombabiztos pincékben” megfelelőnek látszott, és a külső óvóhelyekre való szállítás lehetőségét akkor egyik intézmény sem vetette fel. Fitz József a Széchényi Könyvtár főigazgatója viszont arra hivatkozva, hogy „légoltalmi intézkedéseik védőeszközök híján nem kielégítőek” még öt darab páncélszekrényt és az óvóhelyeken penészesedni kezdő homokzsákok helyett 113 darab vasból készült ablak és 5 darab ugyancsak vasból készült ajtóablakot igényelt összesen 141.700 pengő értékben.⁵⁸³ Nagyon valószínű, hogy e tetemes kiadás elkerülése érdekében realizálódott elsőként épp a Széchényi Könyvtár tekintetében a vidéki óvóhelyen való elhelyezés gondolata, noha Fitz azok közé az intézményvezetők közé tartozott, akik gyűjteményeik védelmét saját épületükön belül szerették volna megoldani. Nem véletlen, hogy Fitz volt az, aki a Nemzeti Múzeum légoltalmi vezetőjének Nemerényi Jánosnak írt beszámolójában azt állította, hogy az 1942. szeptember 12-i tanácsülés kimondta volna a gyűjtemények külső óvóhelyekre való szállításának tilalmát.⁵⁸⁴

1943. április 14-én a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Szaktanácsának ülésén Jánossy Dénes beszámolt arról, hogy Nemerényi mint légoltalmi vezető óvóhelyeik ablakainak téglával, illetve cementel való elzárását javasolta, az iratok elcsomagolásához ládákat ígért, emellett ismételten felvetette külső óvóhely igénybevételének lehetőségét. Az óvóhely ablakai viszont azóta sincsenek becementezve, a ládák nem érkeztek meg, s ő maga hiába vette fel a kapcsolatot a VKM-en keresztül a Kormányzó Kabinetirodájának főnökével annak érdekében, hogy a Levéltár iratainak egy részét a Vár alatti óvóhelyrendszerbe menekíthesse, nem kapott tőlük segítséget.⁵⁸⁵ A Vár alatti „Kis törzs” elnevezésű óvóhelyre végül csak a Történeti Múzeum a Széchényi Könyvtár, és az Akadémiai Könyvtár anyagainak egy része került,⁵⁸⁶ Jánossy pedig 1943 augusztusában a Honvédelmi Minisztérium mérnökeivel vizsgálta meg az Országos Levéltár épületét, nyilván többek között azért is, hogy a megoldhatatlan helyzetben ránehezedő szakmai felelősséget másokkal is megoszthassa.⁵⁸⁷ A Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézményeknek a VKM számára 1944 februárjában kitöltött a légoltalmi kiürítésre szolgáló adatszolgáltató íveiből⁵⁸⁸ az is

⁵⁸³ OSZK Irattár 43/1943. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban foganosítandó légoltalmi intézkedések költségei.

⁵⁸⁴ OSZK Irattár 25/1943.

⁵⁸⁵ MNL OL K 726 56. cs. 149/1943.

⁵⁸⁶ Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár i. m.* 304-305.; Jelentés a háborús károkról. Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács által kiküldött bizottságnak 1948. június 28-án tartott üléséről. *Akadémiai Értesítő* 56. (1948) 481. 74.

⁵⁸⁷ MNL OL K 726 56. cs. 283/1943.

⁵⁸⁸ MNL OL K 855 1. d. 4/1944.

kiderül, hogy Jánossy a VKM államtitkárával, Stolpa Józseffel abban állapodott meg, hogy az Országos Levéltár „mint nagytömegű iratanyagai miatt a fővároshoz kötött intézmény” nem mozdul el Budapestről.

A kitöltött adatszolgáltató ívek szerint a Természettudományi Múzeum főigazgatója, Pongrácz Sándor többek között Andreánszky Gábor osztályigazgató alsópetényi birtokán kívánta gyűjteményeik egy részét elhelyezni, és emellett több más budapesti és vidéki helyszín katonai mentesítését kérte arra hivatkozva, hogy az ingatlanok a múzeum értékeinek befogadásával alkalmatlanokká válnak a katonai beszállásokra. A harci események következtében a széttelepített gyűjtemények egy része megsemmisült, Tasnády Kubacska András pedig a háború után azt állította, hogy a főigazgató e döntéseiről nem tájékoztatta a Nemzeti Múzeum Tanácsát.⁵⁸⁹

Az Széchényi Könyvtár az 1943. április 28-án Veszprémbe szállított 60 és a 1943. június 12-én a Vár alatti „Kis törzs” óvóhelyre került 9 ládáján túl a Nemzeti Múzeum lengyeli birtokára kívánta menekíteni a Hírlaptár teljes anyagát is. A VKM azonban saját közalapítványi ügyosztálya számára ugyancsak Lengyel község egyes épületeit utalta ki, mire Fitz kijelentette, hogy magánházakhoz nem viszik a gyűjteményt és csak abban az esetben költözhetnek, ha a lengyeli kastélyt a maguk számára teljes egészében igénybe vehetik. Miután a főigazgató erre semmilyen biztosítékot nem kapott és a VKM a költözéshez sem csomagolóanyagot, sem teherautókat, sem rakodószemélyzetet nem biztosított, letett a tervről és a Hírlaptár biztonságba helyezését saját épületén belül igyekezett megoldani.⁵⁹⁰ A lengyeli kastélyban később a szovjet hadsereg katonai kórházat rendezett be, és nem nehéz elképzelni, milyen sors várt volna a Hírlaptárra, ha odakerül.⁵⁹¹

A Néprajzi Múzeum ugyancsak 625 ládát szeretett volna a Tihanyi Biológiai Intézetbe szállítani, de ebből a tervből sem valósult meg semmi, és a becsomagolt értékeket tartalmazó ládák részben saját épületük óvóhelyén, részben a Nemzeti Múzeum központi épületében vésztették át az ostromot.⁵⁹² A Történeti Múzeum az 1943. június 12-én a Vár alatti „Kis törzs” óvóhelyre szállított 19 ládáján túl nem kívánt több szállítást lebonyolítani, sőt az abban az időben szervezetileg hozzá tartozó Iparművészeti Múzeummal kapcsolatban is azt az

⁵⁸⁹ MNL OL K 726 59. cs. 56/1945. Tasnády Kubacska András beszámolója a Természettudományi Múzeum vidéki óvóhelyekre szállított gyűjteményeiről.

⁵⁹⁰ MNL OL K 855 1. d. 5/1944.; OSZK Irattár 5/1944. Napló a Hírlaptár biztonságba helyezett anyagáról.

⁵⁹¹ MNL OL K 726 59. cs. 74/1945. Tóth Ferenc közalapítványi főfelügyelő beszámolója a Magyar Nemzeti Múzeum gróf Apponyi Sándor Alapítványi Uradalmának állapotáról. Lengyel, 1945. március 26.

⁵⁹² MNL OL K 726 59. cs. 23/1945. Domanovszky György beszámolója a Néprajzi Múzeum állapotáról, 1945. március 13.; Vajda László: Néprajzi Múzeum. *Magyar Művészet* 15. (1948) 106.

információt adta a VKM-nek, hogy értékes gyűjteményei szakszerűen elcsomagolva biztonságos elhelyezést nyertek saját óvóhelyeiken, illetve a Nemzeti Múzeum központi épületében. A Szépművészeti Múzeum főigazgatója, Csánky Dénes is úgy ítélte meg, hogy az 1943. április 28-án a veszprémi óvóhelyre került 618 műtárgyat tartalmazó négy ládán túl nincs szükség további menekítésekre, gyűjteményeik a múzeum bombabiztos tárgyi óvóhelyén és az alagsorban létesített óvóhelyen biztonságban vannak.

Miután azonban a háborús helyzet alakulásával 1944 őszétől már nemcsak a bombatámadásoktól, hanem a budapesti és vidéki óvóhelyeken elhelyezett gyűjtemények és műtárgyak elrablásától is tartani lehetett, intézkedések történtek a visszaszállításokra. A budapesti óvóhelyek esetében ez nem is jelentett gondot, ám a vidéken elhelyezett gyűjteményekkel kapcsolatban a szállítási nehézségek mellett a többszörös döntéshozói jogkörből adódó véleménykülönbségek is nehézségeket okoztak, melynek következtében a gyűjtemény és műtárgymentés két egymástól homlokegyenest eltérő irányt vett.⁵⁹³ Csánky Dénes 1944 novemberében mint a VKM művészeti ügyosztályának vezetője⁵⁹⁴ a Tanács jóváhagyása nélkül a Szépművészeti Múzeum épületéből szállíttatott el több teherautónyi műtárgyat.⁵⁹⁵ Miután a Tanács alelnökének, Pasteiner Ivánnak a szállítással kapcsolatos érdeklődésére nem volt hajlandó felvilágosítást adni, Pasteiner az ismeretlen helyre szállított ismeretlen műtárgyakért felelősséget nem vállalva azonnali hatállyal lemondott.⁵⁹⁶ Attól a pillanattól a Budapestről november végén eltávozott Hóman és a lemondott Pasteiner helyett Jánossy Dénes, az Országos Levéltár főigazgatója egy személyben viselte helyettesként az elnöki és alelnöki posztokat, és az azzal járó felelősséget is, miközben a Szálasi kormánnyal Szombathelyre települt Csánky táviratokban küldött utasításokkal próbálta meg továbbra is

⁵⁹³ MNL OL K 726 59. cs. 325/1944. A királyi palotában letétben őrzött Mátyás király serleg visszaszállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba. 1944. november 6.; Uo. 371/a/1944. A Budapestről vidékre menekített anyagok sorsa. 1944. dec. 21.; OSZK Irattár 109/1943. Fitz József levele a Központi Szállítások Tekintetes Parancsnokságához. 1944. október 24.; Jelentés a háborús károkról. Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács által kiküldött bizottságnak 1948. június 28-án tartott üléséről. i. m. 74.; *Jánossy Dénes*: Budapest ostroma és az Országos Levéltár. Levéltári Közlemények 24. (1946) 1–2.

⁵⁹⁴ Csánky Dénes 1944. május 24-e óta, mint a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos ugyancsak a VKM égisze alá tartozott. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.830. M. E. számú rendelete, a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételéről és megőrzéséről. 1944. május 22. Rendeleték Tára. Budapest 1944. 798.

⁵⁹⁵ MNL OL K 726 59. cs. 23/1945. Oroszlán Zoltán beszámolója a Szépművészeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, valamint Csánky Dénes tevékenységéről, 1945. február 27. Csánky Dénes Balázs Piri László közreműködésével a Régi Képtár festményeinek egy részét szállíttatta Pannonhalmára. Emellett a Szépművészeti Múzeumba őrzött zsidó tulajdonú bútorok egy részével rendeztette be a felsőbalogi (most *Vyšný Blh*) Coburg kastély saját családi nyaralójának szánt néhány termét.

⁵⁹⁶ MNL OL K 726 59. cs. 352/1944. Pasteiner Iván megbízása Tasnádi Kubacska Andrásnak tájékoztatás kérésére, 1944. november 25.; Uo. 373/1944. Pasteiner Iván lemondása, 1944. nov. 27.

kézben tartani a gyűjtemény és műtárgymentések irányítását.⁵⁹⁷ 1944 decemberében azonban Szombathelyről már csak pseudo-intézkedéseket lehetett tenni, Jánossy pedig az ostrom megkezdésekor Budán rekedt, ezért a pesti intézmények védelmének koordinálását Tasnádi Kubacska András és Fettich Nándor vette át, akit Hóman már korábban megbízott a vidéken tartózkodó Zichy főigazgató helyettesítésével.⁵⁹⁸

A későbbi történések egyértelműen bebizonyították, hogy a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények gyűjteményei még az ostrom viszonyaira és a különböző rablási kísérletek ellenére is saját épületeiken belül voltak a legnagyobb biztonságban, ám ez az elhelyezés minden bizonnyal sokkal tervszerűbb és eredményesebb lehetett volna a Gyűjteményegyetem, illetve annak jogutódja a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki, illetve a vallás- és közoktatás miniszteri jogkör feloldhatatlan ellentétei nélkül.⁵⁹⁹ A keleti országrész közgyűjteményeinek biztonságba helyezésével kapcsolatban e kettőség ugyancsak fennállt. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1944. április 1-jén kelt 66.492/1944. IV. 3. sz. rendelete értelmében e közgyűjteményeknek előkészületeket kellett tenniük a menekítés érdekében, a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége viszont a helyben maradásukra adott utasítást.⁶⁰⁰

Az új törvényi szabályozás nem oldotta meg az Országos Levéltár és a Múzeumi Levéltár által őrzött gyűjtemények egyesítésének kérdéseit sem, és ezt a szakmai

⁵⁹⁷ MNL OL K 726. 59. cs. 286/1944. Hóman Bálint helyettesi megbízása Jánossy Dénes számára, 1944. október 11.; OSZK Irattár 206/1944.; MNL OL K 726. 59. cs. 371/a/1944. Csánky Dénes 1944 decemberében Szombathelyről miniszteri osztályfőnök aláírással küldött táviratai.

⁵⁹⁸ MNL OL K 726 59. cs. 292/1944. Hóman Bálint helyettesi megbízása Fettich Nándor számára; Uo. 8/1945. Tasnádi Kubacska András és Fettich Nándor jelentései a Magyar Nemzeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. február 16. és 17.; Uo. 23/1945. Oroszlán Zoltán beszámolója a Szépművészeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. márc. 14.; Fettich Nándor ostromnaplója 1945. január 16. - február 19. Budapest, 2000.

⁵⁹⁹ A félreértések, illetve a téves interpretációk elkerülése érdekében a gyűjtemény és műtárgymentésekkel kapcsolatos történések pontos rekonstruálásához szükség van az intézmények irattárai, illetve egyes személyek későbbi visszaemlékezései mellett a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa vonatkozó aktáinak áttekintésére is. Lásd például Csánky Dénes szakmai megítélésével kapcsolatban Mravik László rendkívül szubjektív hangú és forrásfelhasználású tanulmányait Mravik László: *Őrzők a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. Mozgó Világ* 27. (2001) 6. 53-54.; Uő: *A Holokauszt hosszú árnyéka I. Art Magazin* 2. (2004) 1. 4-13.; Uő: *A Holokauszt hosszú árnyéka II. Art Magazin* 2. (2004) 2. 4-13.; Uő: *A Holokauszt hosszú árnyéka III. Art Magazin* 2. (2004) 3. 8-12. Illetve az ő nyomán Farkas Kornél: *Műtárgymozgások 1938-1945. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháborúban*. Századok Füzetek 5. Budapest, 2009. 59-104.; Uő: *Műtárgymozgások 1945–1949. I. Századok* 151. (2017) 1.; Keresztes Csaba: *Műkincsek ebek harmincadján*. *ArchívNet* 15. (2015) 1.

⁶⁰⁰ MNL OL K 726. 59. cs. 30/1945. Dr. Vargha László: *A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége 1944. évi működéséről szóló jelentése*. 1945. március 14.

tisztázatlanságot tovább bonyolította a régóta esedékes Levéltári Törvény⁶⁰¹ tető alá hozatalának elmaradása is, melynek megszületését Hóman személyesen akadályozta meg.⁶⁰² Hóman a két levéltár jogi egyesítése ellenére továbbra is ragaszkodott a Múzeumi Levéltár gyűjteményeinek külön kezeléséhez,⁶⁰³ illetve ahhoz az 1929-ben Csánkinak kifejtett álláspontjához, mely szerint, „amennyiben valamikor a két levéltár középkori anyagának egyesítése kívánatosnak látszanék, ez csak az Országos Levéltár újabban létesített Diplomatikai Osztályának a Magyar Nemzeti Múzeum történetileg kialakult középkori irányú levéltárába való beolvasztásával történhetnék meg, ha az 1922: XIX. 3.§. 5. pontjának rendelkezéseit és a nemzeti hagyományt is szem előtt tartjuk.”⁶⁰⁴ Mivel azonban Hóman elképzelése a levéltárosok véleménye szerint szakmailag retrográd lépés lett volna, melyet nem helyeselhetek, de szembe menni nem mertek vele, a következő tíz évben a vásárlás vagy ajándékozás útján szerzett okleveleket aktáikkal együtt a Múzeumi Levéltár raktártermében helyezték el, amit attól fogva egymás között „temetőnek” neveztek.⁶⁰⁵ Az a tény, hogy 1934 és 1944 között helyhiány vagy az állagbeosztás bizonytalanságai miatt a beérkezett iratok és oklevelek egy része a Múzeumi Levéltár raktártermének „temetőjébe” került, tulajdonképpen megpecsételte a sorsukat. Az

⁶⁰¹ Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére. Dokumentumok az 1947. évi XXI. tc. előkészítésének történetéhez. *Levéltári Szemle* 40. (1990) 3. 52–65.; Balázs Péter: A levéltárügy rendezéséről szóló 1947. évi XXI. tc. útja Sopron vármegye 1935. évi kezdeményezésétől az 1947. évi kihirdetésig. *Levéltári Közlemények* 64. (1993) 1–2. 39–75.

⁶⁰² „Levéltári vonalon ez a törvény teljes szakítást jelentene az önkormányzat és a testületi felelősség elvével, eltávolodást a tudományos érdekű gyűjteménypolitikai koncepciótól, visszafejlődést az 1922 óta céltudatosan kiküszöbölt bürokratikus igazgatás felé, és útját nyitná ugyane változásoknak a többi közgyűjtemények igazgatásának keretében is. E feltevés nem rémlátás, mert a tervezet megjelenésével egyidejűleg komoly hivatali tényezők részéről hasonló önkormányzat ellenes törekvések merültek fel. (...) A törvényjavaslat-tervezettel szemben a Magyar Nemzeti Múzeum önkormányzata élén elfoglalt tisztekből kifolyólag szükségképpen fel kell szavamat emelnem. De különösképpen kötelességemmé teszi a tiltakozást az önkormányzat jogait sértő rendelkezésekkel szemben az annak idején közreműködéssel kidolgozott, majd általam továbbfejlesztett koncepció helyességéről vallott megingathatatlan meggyőződés.” MNL OL K 726 57.cs. 48/1944. Hóman Bálint: Megjegyzések a levéltárakról szóló törvény tervezetéről, 1944. február 13. „Mivel az önkormányzat kérdésében elvi alapon nyugvó álláspontom végleges és megmásíthatatlan, a javaslat módosításáról tárgyalnunk mindaddig céltalan, amíg a miniszter úr végső elhatározását e tekintetben nem ismerem.” Hóman Bálint levele Jánossy Dénesnek, 1944. február 13. Uo.

⁶⁰³ „A 3.§-hoz: Az Országos Levéltárnak kormányhatósági és múzeumi levéltári tagolását szükségessé teszi a két gyűjtemény történelmi kialakulása és anyaguk eltérő volta.” Hóman Bálint: Indoklás a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló törvényjavaslathoz. 1934. márc. 2. Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Képviselőházának irományai. 9. kötet Budapest. 1934. 361.

⁶⁰⁴ MNL OL Y 1. 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. november 16.

⁶⁰⁵ Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények* 40. (1969) 2. 304–308.; Uő: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1888–1982. *Levéltári Közlemények* 53. (1982) 1. 5–6.; Bakács I.: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár i. m. 320.; Bakács István: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. *Levéltári Közlemények* 43. (1972) 1. 33–84. 48.

Országos Levéltárnak ugyanis nem voltak pincehelyiségei, s az iratmentések idején az alagsori két megerősített raktárteremben elsősorban csak a magyar történetírás szempontjából pótolhatatlan okleveleket és iratokat helyezhették el. Számos irat és oklevél – más lehetséges megoldás híján – maradt vagy került be éppen akkor a III. emeleti raktárterembe, s vált ott a lángok martalékává.⁶⁰⁶

Miután Klebelsberg annak ellenére erőszakolta ki a két levéltár „helyrajzi egyesítését”, hogy a Múzeumi Levéltár iratainak megszerzéséhez szükséges jogi egyesítésre nem volt lehetősége, mind a két intézményt kényszerpályára állította. Az Országos Levéltár – ezt Csánki Dezső nem véletlenül nehezményezte – a számára szakmailag oly fontos iratok és oklevelek meg- illetve visszaszerzése helyett a Hadtörténelmi Levéltár mellé még egy „albérlő” intézményt kapott, aki a III. emeleti nagy raktárterem elfoglalásával a következő tíz évben egyértelműen akadályozta saját állagai rendezésének és megfelelő elhelyezésének munkájában.⁶⁰⁷ Hómanban pedig a döntés nyomán olyan szakmai averziók támadtak az Országos Levéltárral szemben, melyeket Klebelsberg pozícióinak elfoglalását követően sem tudott többé magában leküzdeni. A sors különös iróniája, hogy az általa oly szívósan védelmezett Múzeumi Levéltár egy része sok ezer pótolhatatlan irat és oklevél társaságában többek között e hatalmi és presztízssokokkal motivált szakmai tisztázatlanság következtében semmisült meg az ostrom idején.

⁶⁰⁶ Jánossy D.: Budapest ostroma i. m. 2–3. Bakács I.: *A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárnak i.m.* 47–49. 68–74.

⁶⁰⁷ Sinkovics István: Az Országos Levéltár 1940–1946-ban. *Levéltári Közlemények* 24. (1946) 332–333.

IV.

Kultúrpolitika. Döntések és következmények

4.1. A kapcsolatok kezdetei. Hóman Bálint, Gerevich Tibor és Csánky Dénes

Hoffmann Edith, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum (a továbbiakban: Szépművészeti Múzeum) Grafikai Osztályának vezetője,⁶⁰⁸ 1936 nyarán Petrovics Elek főigazgató⁶⁰⁹ váratlan menesztését követően felháborodott levelet írt barátnőjének, Babits Mihálynénak.⁶¹⁰ Az új főigazgató, Csánky Dénes, akit Hoffmann Edith levelében többek között „teljesen tudatlan, végtelenül korlátolt, együgyű fráternek” nevezett, a Fővárosi Képtár igazgatói székéből került a Szépművészeti Múzeum élére. Kinevezése, illetve Petrovics menesztése annak ellenére érte sokként a Múzeum dolgozóit, hogy Hóman Bálint 1932-es miniszteri kinevezését követően folyamatosan napirenden voltak a kulturális és tudományos intézményrendszerek átalakításával összefüggő személycserékkel kapcsolatos találgatások.⁶¹¹ A sajtóban megjelent tudósítások többek között egyetemek megszüntetéséről a Magyar Országos Gyűjteményegyetem (a továbbiakban: Gyűjteményegyetem) átalakításáról, valamint a hozzá tartozó intézmények újjászervezéséről szóltak.⁶¹² Bár a klebelsbergi kulturális vezetésben betöltött szerepe miatt Hóman az elhunyt kultuszminiszter emberének számított, s Gömbös Gyulával való szoros baráti kapcsolatáról is kevesen tudtak,⁶¹³ kormányba kerülése mégis némi nyugtalanságot okozott a magukat a bethleni liberális konzervatív értékrend mentén meghatározó intézményvezetők körében.

Klebelsberg a Gyűjteményegyetem kötelékébe tartozó főigazgatók nyugdíjkorhatárát 70 évben határozta meg, de a Gyűjteményegyetemi Törvény 8. §-a értelmében a

⁶⁰⁸ Hoffmann Edithről lásd Wehli Tünde: Hoffmann Edith (1888–1945) In: *„Emberök és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I.* Szerk. Markója Csilla – Bardoly István (Enigma könyvek) Budapest. 2006. 205–218.

⁶⁰⁹ Petrovics Elekről: Molnos Péter: Petrovics Elek (1873–1945). In: *„Emberök és nem frakkok” i. m.* 218–243.

⁶¹⁰ „Az új igazgatóm egy tökéletes senki.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fond III Babits Mihály III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

⁶¹¹ „A magyar ifjúság jövőjének biztosítását, a nemzet egyik legsürgősebb feladatának tartja, és igyekezni fog ehhez képest cselekedni. A szolgálati idejüket betöltött, a korhatárt túlhaladott tisztviselők és tanárok nyugalomba helyezését a közszolgálati rugalmasság érdekében is helyesnek tartja. Nem jó az ilyen nyugdíjazásokat egy-egy kiváló egyéniség személyi kiválóságának szemüvegén át nézni, mert ezeket a nyugdíjazás sem bénítja meg.” (Saját tudósítónktól) Hóman kultuszminiszter középiskolai reformot készít elő. A nemzeti lélek regenerációja és szakszerű szelekció a programja. *Pest Napló*, 1932. okt. 11. 6.

⁶¹² Hóman miniszter átszervezi a magyar kultúrát. *Magyarország*, 1932. október 25. 1.

⁶¹³ Gratz Gusztáv: *Magyarország a két világháború között*. Osiris. Budapest 2001. 253.

Gyűjteményegyetem Tanácsa javaslatot tehetett a korhatárt betöltő intézményvezetők állásukban való megtartására.⁶¹⁴ 1927 nyarán e paragrafus segítségével maradhatott a helyén Klebelsberg legközelebbi munkatársa Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója, Csánky Dénes édesapja is.⁶¹⁵ Csánki 1932 őszén már betöltötte a 76. életévét, ám visszavonulásának lehetősége meg sem fordult a fejében. Állása függetlenül attól, hogy legfőbb mentora, Klebelsberg a Bethlen kormány 1931. augusztusi lemondását követően elvesztette kultuszminiszteri bársonyszékét, látszólag nem forgott veszélyben. Klebelsberg ugyanis mint a Gyűjteményegyetem és a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: Történelmi Társulat) elnöke változatlanul jelentős informális hatalommal rendelkezett, Csánki pedig a Gyűjteményegyetem és a Történelmi Társulat alelnöki pozíciói mellett 1931-től mint a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke a „hivatali dicsőség” csúcsára érkezett.

Klebelsberg 1931. augusztusi távozását követően Károlyi Gyula kormányában néhány hónapra Ernst Sándort, majd 1931. december 6-tól Karafiáth Jenőt nevezték ki a kultuszminiszteri székbe. Karafiáth a kommün után rövid ideig belügyminiszteri, majd miniszterelnökségi politikai államtitkár, országgyűlési képviselő, az országgyűlés háznapja, 1923-tól az Országos Testnevelési Tanács elnöke, és az Országos Magyar Képzőművészek Társaság választmányi tagja volt. Egyetemi éveiben ifjúsági elnökként Zsitvay Tiborral, Lázár Andorral, Lázár Ferencsel és Darányi Kálmánnal együtt aktívan közreműködött a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club (BEAC) munkájában.⁶¹⁶ Az egyetem elvégzését követően a jogvégzett BEAC-tagok megalakították a Magyar Jogász Sport Egyesületet (MISE), mely – ahogy Lázár Andor fogalmazott – „lényegileg komoly, összetartó baráti társaság volt, amely szeretett közügyekkel is foglalkozni, mellékesen azonban néha sportolt is”. A MISE közössége hozta létre a háború után az Országos Nemzeti Clubbot, melyben Karafiáth ugyancsak alapító tagként szerepelt.⁶¹⁷ Hóman Bálint unokatestvérén, a jogász végzettségű Darányi Kálmánon keresztül kapcsolódott ehhez az informális körhöz, de Karafiáth Jenővel a Budapest VII. kerületi Barcsay utcai magyar királyi állami főgimnáziumban töltött közös diákévek is összekötötték.⁶¹⁸

⁶¹⁴ 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321–326.

⁶¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), Minisztertanács Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: K 27) 1927. április 29. 16. ülés 14.

⁶¹⁶ Karafiáth Jenő: A Budapesti Egyetemi Atlétikai Club története 1898–1903. *Egyetemi Lapok*, 19. (1904) 14. sz. 11–14., 15. sz. 14–15.; Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Ráday Levéltár. Budapest. 1995. 43. (továbbiakban Lázár A.: *Visszaemlékezéseim*)

⁶¹⁷ Lázár A.: *Visszaemlékezéseim* i. m. 44.

⁶¹⁸ OSZK Kt. Fond 15 Hóman Bálint (továbbiakban Fond 15) 15/804 Karafiáth Jenő levelei Hóman Bálintnak.

Karafiáth kinevezése előtt Károlyi Gyula politikai államtitkárán, Darányi Kálmánon keresztül felajánlotta Hómannak a kultuszminiszteri bársonyszéket, amelyre Hóman nemet mondott, ám nem a később a népbíróági perében felhozott okból.⁶¹⁹ Hóman ugyanis Gömbös Gyulával való informális kapcsolata révén pontosan tisztában volt azzal, hogy a Károlyi-kormány regnálása nem tarthat soká, és esze ágában sem volt jövőbeli esetleges kultúrpolitikai szerepét egy átmeneti kormányban való részvétellel veszélyeztetni.⁶²⁰ Mivel azonban Karafiáth korántsem rendelkezett akkora politikai rutinnal és taktikai érzéssel, mint Klebelsberg, rövid kultuszminisztersége ideje alatt különböző dilettáns intézkedéseivel jóformán kezelhetetlen állapotokat teremtett a tárca illetékessége alá tartozó területeken. Az Országos Magyar Képzőművészei Társaság (a továbbiakban: OMKT) és a Képzőművészeti Főiskola reformista tanárainak bíróságon végződő konfliktusát a hírhedt Triko rendelettel megkoronázó kultuszminiszter⁶²¹ például – igaz ellenzéki képviselők nyomására – hivatalos vizsgálatot indított a Nemzeti Színház igazgatója, Hevesi Sándor ellen, mely vizsgálat során nemcsak az ügygel kapcsolatos vádak igazsága, hanem Klebelsberg érintettsége is kiderült.⁶²²

A Károlyi kormány lemondásakor Karafiáthnak is távoznia kellett, aki utolsó intézkedéseinek egyikeként még nyugdíjazta Hubay Jenőt a Zeneművészeti Főiskola főigazgatóját, Csók Istvánt és Vaszary Jánost a Képzőművészeti Főiskola tanárait, valamint Csánki Dezsőt is.⁶²³ Ám míg Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjazása óriási vihart kavart, Csánki Dezső távozása a nagy nyilvánosság előtt teljesen visszhangtalan maradt.⁶²⁴ Hubay nyugdíjazását a Kormányzó saját hatáskörében visszavonta,⁶²⁵ Csánkiért azonban az akkor

⁶¹⁹ Hóman állítása szerint az ajánlatot azért utasította vissza, mert „nem óhajtott politikával foglalkozni”.

⁶²⁰ OSZK Kt. Fond 15/2. Hóman Bálint életrajzi és kortörténeti feljegyzései; Hóman Bálint és Gömbös Gyula kapcsolatáról lásd *Büky Orsolya: Recepció és forrásérték. Hóman Bálint és a Darányi irathagyaték. Századok* 154. (2020) 4. sz. 834-839.

⁶²¹ Büky Orsolya: *A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története*. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2015. 89-92.

⁶²² A vizsgálat során a Nemzeti Színház és a Wertheimer Orfeum Részvénytársaság között 1925. szeptember 17-én kötött kettős szerződés részletei is napvilágra kerültek. A rendkívül kínos korrupciós ügyet elsősorban nem Hevesi Sándor, hanem a már halott Klebelsbergre tekintettel végül kinevezését követően Hóman Bálintnak kellett elsüllyesztenie.

⁶²³ Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. Csók István ellen vizsgálatot rendelt el a miniszter az Az Estben tett nyilatkozata miatt. *Pesti Napló*, 1932. szeptember 25. 5.

⁶²⁴ „A szürkeségből bukkant fel Karafiáth Jenő, és rövid pünkösdi királysága fogytán oda is fog megérni. [...] Karafiáth úr miniszterségének még az emlékét is elfeledték már, amikor egy Csók István, egy Vaszary János, s egy Hubay Jenő neve még egyre töretlen fénnel ragyog tovább.” Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. *Pesti Napló*, 1932. szeptember 28. 5.

⁶²⁵ „Külföldön sohasem helyeztek nyugdíjba a korra való tekintettel olyanokat, kik a nagy művészi intézmények élén állottak. Gevaert 90 éves korában még mindig a brüsszeli Királyi Conservatorium élén állt. Joachim József, hazánkfia a berlini Hochschule igazgatója is élete fogytáig töltötte be állását. [...] A művészet terén nincs korhatár.” OSZK Kt. Fond 73 Hubay Jenő 73/10. Hubay Jenő Horthy Miklóshoz, 1933. febr. 20.

hidegkúti villájában magas lázzal és nagy fájdalmakkal fekvő Klebelsbergnek már nem volt alkalmja szót emelni. A volt kultuszminisztert ekkor ugyanis rossz egészségi állapota ellenére egészen a kórházba kerülése napjáig a kormányválság és saját esetleges miniszterelnöki ambíciói kötötték le.⁶²⁶

Hóman Csánkinak közvetlenül a nyugdíjazás után írt levelében rendkívül együttérzőnek mutatkozott, noha nem kétséges, hogy az Országos Levéltár főigazgatójának eltávolítása az ő egyetértése nélkül nem történhetett volna meg.⁶²⁷ Ám Hóman nemcsak a nyugdíjazások ügyében egyeztetett informálisan a lemondófélben lévő Karafiáthtal, hanem a Gyűjteményegyetem, illetve a külföldi kulturális intézetek jövőjéről sorsával kapcsolatban is. A nyugdíjaztatásának tervéről mit sem sejtő Csánki Dezső ügyvezető alelnöki minőségében szeptember 3-án ugyanis levélben közölte Hómannal, hogy Karafiáth „lényeges változtatásokat” tett, a neki a Gyűjteményegyetem Tanácsa által jóváhagyásra leküldött, s a külföldi magyar intézetek szervezeti szabályzatával kapcsolatos rendeletén. A módosítások között szerepelt a Római Magyar Intézet kurátora hatáskörének szűkítése is, melyet a „legközvetlenebbül érintett fél”, Gerevich Tibor Csánki legnagyobb csodálkozására „minden ellenvetés nélkül” elfogadott.⁶²⁸ Hóman tehát amellett, hogy a számára fontos, ám kényes személycserék ódiumát is igyekezett a leköszönő Karafiáthra hárítani, informális egyeztetéseik révén olyan, a Gyűjteményegyetem törvényes autonómiáját csorbító kultuszminiszteri döntéseket sugalmazott neki, mely egyrészt a saját jövőjéről a kultuszminisztersége idején precedensül szolgálhatott volna a továbbra is elnöklő Klebelsberggel szemben, másrészt előkészíthette a külföldi magyar intézetek irányításával és működésével, illetve Gerevich Tibor új szerepkörével kapcsolatos távlati terveit.

Klebelsberg váratlan halála ugyancsak jelentősen megkönnyítette Hóman helyzetét, akit az 1932. október 2-ai vallás- és közoktatási miniszterré való kinevezése nem jogosította fel a Gyűjteményegyetem elnöki pozíciójának elfoglalására, s e tény a későbbiekben beláthatatlan hatásköri konfliktusokat eredményezhetett volna kettőjük között. Klebelsberg öt éves elnöki

⁶²⁶ „Ezalatt zajlott le a kormányválság. Gödöllőn folytak az új kormány megalakítására irányuló tárgyalások. A kormányzó őt is meghívta, de állapota miatt természetesen ennek nem tehetett eleget. Arra kérte Vértessyt, a Kabinet Iroda főnökét, hogy jöjjön ki hozzá Hidegkútra. Ez kimentette magát, ami Kunónak rosszulesett.” Klebelsberg Kunoné: *Életutunk*. Szeged 1991. 80.

⁶²⁷ „Családi oldalról azt hiszem már értesültél a Gyűjteményegyetemre és az Országos Levéltárra és az összes munkatársaidra nézve végtelenül fájdalmas tényről, hogy a Kormányzó Úr Ő Főméltósága a minisztertanácsnak a kiszolgált tisztviselők nyugdíjazása tekintetében hozott generális elhatározása alapján a Te nyugdíjazásodat is elrendelte.” Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1932. szept. 28. OSZK Kt. Fond 15/1827.

⁶²⁸ OSZK Kt. Fond 15/385. Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, 1932. szept. 3.

mandátuma ugyanis 1932. október 29-én járt volna le⁶²⁹ és aligha kétséges, hogy a Tanács nagyrészt neki lekötöztetett tagjai a következő öt éves ciklusra is megválasztották volna. 1932. október 11-én bekövetkezett halála után viszont Hóman akadály nélkül foglalhatta el mind a Gyűjteményegyetem, mind pedig a Történelmi Társulat elnöki székét.

Bár a Gyűjteményegyetem átalakításával kapcsolatos tervei régóta készen álltak, Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjaztatása, illetve a Gyűjteményegyetem átalakításával, a budapesti közgyűjtemények átszervezésével és a vezetői személycserékkel kapcsolatos kiszivárogtatások negatív visszhangja óvatosságra intették Hómant. Különösen kellemetlen volt számára, hogy egy, a *Magyarságban* megjelent írás Gerevich Tibort is megemlítette, mint aki az „Iparművészeti a Szépművészeti Múzeum és általában az összes művészeti kérdések legfőbb irányítója” lesz.⁶³⁰ Nem kétséges, hogy Gerevich valóban ezt a szerepet szánta magának, s könnyen lehet, hogy az információk kiszivárogtatásában is benne volt a keze.⁶³¹ Ám az alakuló hómani kultúrpolitikában betöltendő lehetséges szerepkörének eltervezésekor – pályafutása során nem először – alaposan túllőtt a célon.⁶³²

Hóman és Gerevich 1918 novemberében kerültek egymással szorosabb kapcsolatba, amikor a Hóman a Tudományos Intézetek Szövetsége ügyvezető alelnökeként meglehetősen rideg és kioktató hangú levelet intézett a Gerevich szervezte Magyar Nemzeti Múzeum Alkalmazottainak Szövetségéhez.⁶³³ Hóman, aki a hagyatékában fennmaradt feljegyzéseiben nem késlekedett több ízben is kihangsúlyozni azt a tényt, hogy a Tudományos Intézetek Szövetsége az ő kezdeményezésére és irányítása alatt jött létre, rendkívül rossz néven vette, hogy Gerevich a Nemzeti Múzeum dolgozóival önálló szakmai lobbiszervezetet kíván alakítani. Gerevich nyilván hamar átlátta, hogy az adott helyzetben kettejük közül Hóman

⁶²⁹ Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május 7-én tartott II. cikluskezdő teljes ülése. Országos Magyar Gyűjteményegyetem Kiadványai, II. ciklus, 1. füzet. Bp. 1931. 84.

⁶³⁰ Hóman miniszter átszervezi i. m. 1.; „Magyar Távirati Irodát illetékes helyen felhatalmazták annak közlésére, hogy az egyik esti lapban Hóman Bálint kultuszminiszter átszervezési terveiről megjelent hosszabb közlemény, amely főleg a Gyűjteményegyetem átcsoportosításáról és a beletartozó intézmények újjászervezéséről szól, elejétől-végéig önkényes kitalálás.” MNL OL MTI Napi Hírek, Könyomatos Hírek 1932. október 24. hétfő, 30. kiadás, 23 óra 10 perc. (<https://bit.ly/3zZVdF9>, letöltés 2021. jún. 20.)

⁶³¹ Gerevich bevett módszere volt, hogy a vele készített vagy róla szóló, de általa sugalmazott interjúkban rendre szóba hozta, illetve tényként közölte azokat az ügyeket, melyek megvalósítása a céljai közé tartozott. Ilyenek voltak többek között a Képzőművészeti Főiskola átalakításával vagy az új Műemlékvédelmi Törvénnyel kapcsolatos nyilatkozatai. A válság tudósa – Interjúk Gerevich Tiborral 1930 és 1941 között. *Enigma* 16. (2009) 59. sz. 37–59.

⁶³² Gerevich Hóman kinevezését követő terveiről lásd Büky O.: *A szellem lovagjai* i. m. 96–103.

⁶³³ Az 1918. november 27-én 14/1918. iktatószám alatt kelt levél egy online árverésen tűnt fel. Fogalmazványa, illetve a levél elküldését bizonyító iktatókönyv Hóman irathagyatékában található. OSZK Kt. Fond 15/111. A Tudományos Intézetek Szövetségének irattára.

rendelkezik nagyobb érdekérvényesítő képességgel, s 1919. február 9-én már a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának tagjaként ő javasolta, hogy „a Tanács Hóman Bálintnak a Tanács megszervezésével szerzett nagy érdemeiért jegyzőkönyvben fejezze ki köszönetét”.⁶³⁴ A húszas években baráti kapcsolatuk egyre szorosabbá vált, s míg Hóman a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként többek között jövőendő kultúrpolitikai koncepcióján dolgozott,⁶³⁵ Gerevich a Római Magyar Akadémia igazgatójaként, valamint a Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Intézet vezetőjeként egy „új magyar művészeti iskolát” igyekezett megteremteni.⁶³⁶

Gerevich joggal bízott abban, hogy ha Hóman kultuszminiszter lesz, még inkább „megnyílhatnak előtte a távlatok” ám csalódnia kellett. Az egymással elkeseredett ellenségeskedésbe keveredett OMKT és a Szinyei Merse Pál Társaság (a továbbiakban: Szinyei Társaság) tagjai ugyanis abban mindenestre egyetértettek, (s ez a miniszteri pozícióba került, és a Művészbéke⁶³⁷ megteremtésén fáradozó Hóman számára is világos volt), hogy Gerevichet az „összes művészeti kérdések legfőbb irányítójaként” semmi esetre sem fogják elfogadni. Ez a tény azt is jelentette, hogy azoknak az intézményeknek – Szépművészeti Múzeum, Képzőművészeti Főiskola⁶³⁸ – melyek bevétele Gerevich legfőbb törekvése volt, az 1930-as években nemhogy ő, de jelesebb tanítványai sem kerülhetnek az élére. Mindenképpen találni kellett tehát egy olyan személyt, aki nem kötődött a Gerevich-iskolához, képzőművészeti és múzeumi háttérrel is rendelkezett, s mind Hóman, mind Gerevich törekvéseivel kapcsolatban

⁶³⁴ OSZK Kt. Fond 15/112. A Tudományos Intézetek Szövetségének működése során keletkezett iratok. Jegyzőkönyv a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának 1919. február 9-én tartott üléséről.

⁶³⁵ Büky Orsolya: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében. *Századok* 153. (2019) 4. 740.

⁶³⁶ Gerevich Tiborról: Szakács Béla Zsolt: Gerevich Tibor (1882–1954). In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 178–205.; Ujváry Gábor: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. *Történelmi Szemle* 58. (2008) 195–223.; Ujváry Gábor: *Két dudás egy csárdában*. In: Történeti ártértek. Hóman Bálint a történész és politikus. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011.; Molnos Péter: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. *Enigma* 16. (2009) 59. 5–36.; Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükörben. *Enigma* 16. (2009) 60. 5–45.; P. Szűcs Julianna: Kurátor és kora. Az Enigma című folyóirat két számáról. *Artmagazin* 9. (2011) 3. 20–23.; Markója Csilla: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka. *Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában*. *Enigma* 25. (2018) 95. 35–50.

⁶³⁷ A Művészbéke ügyéről részletesen lásd Büky O.: *A szellem lovagjai* i. m. 89–103.

⁶³⁸ „Kollár Kálmántól tudom, a Lyka helyének megpályázására gondol (a Képzőművészeti Főiskolában). [...] Már most tudnia kell, hogy egész légiónyi állástalan vagy nem kielégítő állású fiatal diplomás műtörténész les éhesen minden alkalomra. Az egyetem régen feni fogát a főiskolára, Gerevich szeretné a maga expositúrájának, és éppen ő már Lykát is kikezdte többször. Azzal érvelt ellene, hogy nem művészettörténész (hanem természetesen: újságíró). Egyik kedvenc tanítványa, Genthon István, már híreszteli is, hogy a tanszékre Szőnyi Ottó, Műemlékek O.[rszágos] Bizottságának előadója kerül, annak helyét pedig majd ő foglalja el. Emlegetnek más jelölteket is. A főiskolának gondban fő miatta a feje, mert előre látja, hogy nagy küzdelme lesz Gerevich éheseivel. Gerevichnek még nagyobbra nőtt Hóman alatt a hatalma.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1934. júl. 11. In: Fülep Lajos levelezése III. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 415.

kellőképpen lojálisnak mutatkozik. Hoffmann Edith szerint Csánky egyetlen „kvalifikációja”, hogy Hóman „gyerekkori játszótársa” volt.⁶³⁹ Csánky Dénes és Hóman Bálint valóban régóta ismerték egymást, de kapcsolatuk korántsem volt olyan szoros, mint ahogy azt a kívülállók utólag gondolni vélték és a festőművész-múzeumi szakember magas pozícióba kerülése elsősorban nem e baráti kapcsolattal, hanem Hóman Bálint és Gerevich Tibor közös művészetpolitikai törekvéseivel állt összefüggésben.

Hóman, aki az 1920-as évek végétől céltudatosan készült jövőendő kultuszminiszteri szerepére, keveset értett a művészetekhez. Ingóságainak 1948-ban készített leltára kényelmes, de kvalitástalan bútorokat, harmadrendű festményeket, iparművészeti tárgyakat sorol fel, s aransárga selyemmel behúzott szalంగarnitúrája, melyet aransárga, rojtokkal és fodrokkal díszített függönyök, és gyöngyfüzérekkel díszített selyemernyős bronzcsillárok egészítettek ki, jó képet mutat konzervatív középosztálybeli ízléséről.⁶⁴⁰ Kultuszminiszteri kinevezését követően azonban elsőként épp a tájékozottságához és érdeklődéséhez legkevésbé közel álló képzőművészeti kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldására kellett fókuszálnia.

Bár a művészeti élet konszolidációjával kapcsolatos első hivatalos állásfoglalása mögött egyértelműen felsejlett sugalmazója és tanácsadója, Gerevich Tibor alakja,⁶⁴¹ arról egyelőre szó sem lehetett, hogy Hóman Gerevich elgondolásait követve a Kormányzó által támogatott OMKT, valamint a Szinyei Társaság szellemi körébe tartozó befolyásos művészek kívánságait és akaratát figyelmen kívül hagyó művészetpolitikai intézkedéseket tegyen.⁶⁴² Petrovics Elek Hóman kinevezése után néhány nappal egy személyes találkozásukat követően írt leveléből viszont egyértelműen kiderül, hogy a kultuszminiszter – minden bizonnyal Gerevich hatására – már első beszélgetésük alkalmával megpróbált szót emelni a „gazdasági és egzisztenciális érdekeik” miatt egymással szembenálló művészeti „klikkek” nagy száma miatt, és e gyakorlattal szemben a művészek „nagyobb egységekbe tömörülését” szorgalmazta. Petrovics azonban amellet, hogy Hómannak írt levelében részletesen bemutatta a jelentősebb művészeti társaságokat, egyértelművé tette azt a véleményét is, mely szerint „az előbb említett

⁶³⁹ OSZK Kt. Fond III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

⁶⁴⁰ MNL OL VKM Felsőoktatási és Tudományos Főosztály XIX–I–1–h-110-3-h-200743/1948 232. d. 561/1948. G. H. sz. Leltári jegyzék Hóman Bálint féle ingóságokról.

⁶⁴¹ „A fiatalabb magyar művészgárdának ma már Európa szerte ismert, és elismert működésében nem egy tünet jogosít fel a feltevésre, hogy az útkeresések és radikális túlzások korszaka után elkövetkezett a mi korunk világszemléletének, a materiális világszemlélettel szembe helyezkedő, idealisztikus szemléletnek megfelelő új és erőteljes művészi irányzatának korszaka. E kialakulóban levő irányzat háttérében, ha halvány körvonalaiban is egy átfogó nemzeti művésziskola korvonala látszik kibontakozni, amely szervesen egyesíteni készül egy spirituálisabb irányú természetlátás és a művészi szintézis szempontjait.” MNL OL MTI Napi Hírek, 1932. október 27. 20. kiadás. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1932_10_2

⁶⁴² Büky O.: *A szellem lovagjai* i. m. 99.

alakulatokat nem lehet kárhoztatni, sőt úgy kell tekinteni, mint elkerülhetetlen egészséges jelenséget. Hasonló processus ment végbe Párisban, Münchenben, Bécsben stb., s ez mutatja, hogy itt nem valami különleges magyar mesterkedésről, hanem szükséges folyamatról van szó.”⁶⁴³ Gerevich viszont azt fejtegette Hómannak, hogy úgy kell kezébe vennie a „magasabb nemzeti esztétika irányítását”, ahogyan az oktatást, a tudományszervezést, és egyházpolitikát is irányítani tervezi. Ennek érdekében, mint kultuszminiszternek neki kell majd megszabnia a 1933 tavaszára tervezett Nemzeti Kiállítás feltételeit is, és kineveznie a zsűrit, „pártokon, csoportokon, klikkeken felül állva”, mivel „e kormányzati jog egyszeriben véget vetne az amúgy sem jól működő művész parlamentarizmusnak”. Gerevich szerint: „Őszi művészetpolitikai szózatodra 50 éve várt a művészet és annak 50–100 évét fogja determinálni. A magyar művészet tökéletes alapokmánya ez, mely a nemzet esztétikai átnevelésére fog vezetni, egészséges, új, magyar, nemzeti ízlés fog a magyar tehetség ércéből kiolvasztani. Ez századokra szóló tett és dicsőség.”⁶⁴⁴ Az „új magyar nemzeti ízlésen” Gerevich természetesen az általa létrehozott Római Iskolát értette, és ez az elképzelés jól illeszkedett Hóman terveibe is, aki az „egységes nemzeti világnézet” megteremtése érdekében a számára túlságosan széttagolt klebelsbergi kulturális mező strukturális átalakítására törekedett.

Hóman azonban nemcsak azzal volt tisztában, hogy kultúrpolitikai elképzeléseit – melyek természetesen a vezető kulturális intézmények kulcspozícióiban ülő személyeinek cseréjével is együtt járhattak – csak lépésről lépésre haladva valósíthatja meg, de azt is felmérhette, hogy a Szinyei Társaság tagjainak Gerevichcsel kapcsolatos szakmai és emberi averziói⁶⁴⁵ a későbbiekben sem fognak megváltozni. Az OMKT konzervatív művészei mögött

⁶⁴³ OSZK Kt. Fond 15/1239. Petrovics Elek Hóman Bálinthoz, 1932. okt. 18.

⁶⁴⁴ OSZK Kt. Fond 15/579. Gerevich Tibor levele Hóman Bálinthoz, 1932. dec. 19.

⁶⁴⁵ „Évek óta figyeljük Gerevich Tibor káros befolyását a magyar képzőművészetre, aki a magyar művészet illetéktelen irányítására törekszik.” Medgyessy Ferenc, Ligeti Miklós, Stróbl Zsigmond, Szentgyörgyi István, Pásztor János és Telcs Ede levele Ravasz Lászlóhoz a Madách-szoborpályázat zsűrizésének ügyében. 8 *Órai Ujság*, 1938. június 12. 3.; Gerevich nemcsak egyes képzőművészekkel, hanem a Magyar Művészet folyóirat és a Szinyei Társaság köréhez tartozó művészeti írókkal is ambivalens viszonyban volt. „Mellékelem Oltványi Imre följegyzését arról a telefonbeszélgetésről, amelyet annak idején Gerevich-csel folytatott. [...] A vén ravasz azzal az insinuatióval magyarázza O. támadását, hogy a »Szépművészet«-hez nem hitta meg munkatártnak. Teljesen reá vall. Az is, hogy letagad mindent. Azt is, hogy tanítványait rendszeresen Rippl ellen uszította. Egyikük, egy Pewny Denise nevű hölgy, Ripplről írta a doktori disszertációját. Alaposan lekicsinyli benne R-t. Mikor kérdőre vonták miatta, azzal védekezett, hogy Gerevich nem csak utasította, de maga írta értekezésének szövegébe a R-t lebecsülő mondatokat. A telefonban mennyire megszerényedett! Hogy ő régész és műtörténész, vagyis, hogy az élő művészethez nem is ért. Holott valóságos diktátora a fiatal művészeknek, mert az ő kénye-kedvétől függ, hogy ki kerüljön ki Rómába és a külföld egyéb helyeire, s a Rómába kerülteket suggestióval vagy egyéb eszközökkel is rákényszeríti, hogy az ú.n. olasz novecentisták lelketlen és élettelen neo-klasszicizmusát utánozzák. Mániája a magyar művészet »római iskolája«. Ennek külföldön is propagandát csinál (pld. a velencei Biennalén) úgy, hogy Ojettiék már elégedetten állapították meg a magyar festőművészet vazallusi helyzetét.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1943. máj. 31. In: Fülep Lajos levelezése IV. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1998. 395.

pedig nem kisebb ember állt, mint maga a Kormányzó, aki sem a Római Iskola művészeinek alkotásait, sem pedig Gerevich Tibort nem tudta soha megkedvelni.⁶⁴⁶ Nemtetszésének minden bizonnyal többször hangot is adott, mivel Hóman 1942 nyarán bekövetkezett kényszerű lemondását megelőzően a vele szembeni bizalomvesztésének egyik okaként hozta fel a Gerevich személyével kapcsolatos ellenérzésének figyelmen kívül hagyását.⁶⁴⁷

4.2. Út a Szépművészeti Múzeum főigazgatói posztja felé

A Petrovics Elekhez hasonlóan jogász végzettségű, műkedvelő festő, Csánky Dénes 1909. december 1-én került Budapest Székesfőváros Polgármesteri Hivatala elnöki osztályának közművelődési és szociálpolitikai csoportjába. Édesapja, Csánki Dezső országos levéltárnok egyáltalán nem kívánta, hogy „filigrán fizikumú, finom lelkű” fia a Főváros szolgálatába lépjen, még akkor sem, ha hivatala egy tervbe vett új intézmény, a Fővárosi Képtár jövője vezetői pozíciójának elnyerésével kecsegtetett.⁶⁴⁸ Sokkal inkább helyeselte a Földhitelintézetben való elhelyezkedését, ahol „Dini” a Kölcsönügyi Osztályon kaphatott volna állást.⁶⁴⁹ Csánky, akit a jogi pálya még annyira sem vonzott, mint a fővárosi hivatal, legszívesebben festőként próbált volna meg boldogulni, de addigi előmenetele és meglehetősen mérsékelt anyagi sikerei beláttatták vele, hogy a családja által elvárt, konszolidált, biztos megélhetést ezen a kiszámíthatatlan pályán alig remélheti.

A hiányzó protekciót, melyet Csánki Dezső nem volt hajlandó Bárczy István polgármestertől fia érdekében kérni, Thallóczy Lajos „apatárs” pótolta, aki a későbbiekben, egészen 1916 decemberében bekövetkezett haláláig Csánky Dénes legfőbb mentora volt⁶⁵⁰ Csánky ugyanis már a Főváros Elnöki Osztályon eltöltött negyedik munkanapja után panaszos

⁶⁴⁶ Büky O.: *A szellem lovagjai i. m.* 101.

⁶⁴⁷ „A Kormányzónál tett tisztelgéseim alkalmával meggyőződtem róla, hogy bizalma irányomban valóban nem a régi. Bár a leglekötöttebb és megtisztelőbb modorban nyilatkozott képességeimről, »bájos modoromról, tudományomról és miniszteri működésem nagy eredményeiről« és többször biztosított meleg személyes rokonszenvéről, arra a kérdésemre, hogy mi kifogása van, kijelentette, hogy a nagy kérdésekben nem tudunk egyformán gondolkodni. [...] Hivatkozott továbbá arra, hogy nem távolítottam el azokat a személyeket, akiket ő nem tart alkalmasnak tisztségükre, elsősorban Tárczay-Felcidest, Sayt, akit a művészek és Tihamér Lajos megfűrtak, és Gerevichet. Így azután, mondotta, mindig az történik, amit Te akarsz, és nem, amit én akarok.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója. 110.

⁶⁴⁸ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. máj. 19. In: Kedves Lajosom. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916. Szerk. Reisz T. Csaba. Budapest. MTA. MTT. 2017. 60–61.

⁶⁴⁹ Uo.

⁶⁵⁰ Thallóczy Lajos (1857-1916) történész, levéltáros, diplomata, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Csánki Dezsőhöz közös egyetemi éveiktől fogva szoros, bensőséges barátság fűzte, mely Csánki gyermekeire is kiterjedt.

levelet írt Thallóczynek, melyben részletesen kifejtette, hogy „az a nyugtalan, ideges, hajsztolt szolgálat, mely a városnál előttem áll, mint jövő nem nekem való, s nem láthatom indokolva, hogy ebbe a szolgálatba várakozzam, ki tudja meddig, arra a múzeumra, melynek felépítéséről még szó sincsen.”⁶⁵¹ Thallóczy Csánkynak írt válaszevelei sajnos nem állnak rendelkezésünkre, de az bizonyos, hogy némi türelemre intve fogadott fiát azonnal új, számára testhezállobb hivatal keresett a számára, s egy hónappal később Csánky már a Műemlékek Országos Bizottsága (a továbbiakban: MOB) titkári állásának várományosaként tehetett bemutatkozó látogatást a MOB elnökénél, Förster Gyula bárónál.⁶⁵² 1911. október 20-án alig másfél évvel a MOB-ba történő titkári kinevezését követően viszont már arról értesítette „pótapját”, hogy miután Kuzsinszky Bálint a Fővárosi Múzeum igazgatója egyetemi rendes tanár lett, „muzeális és más szakkörökben [...] az a hangulat uralkodik, hogy ezek után K. a főv. muzeum direktori állásában nem maradhat meg, és persze eszkimó is akad bőven, kik előmásznak vaczkaikból, hogy az öreg foka helyére üljenek. Ignostust erősen emlegetik, de vannak olyanok is, kik délutáni mellékfoglalkozásképp óhajtják a konczot.” Thallóczy ezúttal is azonnal a segítségére sietett, különösen, mert Csánky azt sem hallgatta el, hogy a MOB titkári állásával sincs megelégedve. „A műemléki szolgálat undorítóbb, mint valaha, és az írnoki teendők okozta lelki megcsömörlés már teljesen akuttá vált.”⁶⁵³

Csánkyt Thallóczy közbenjárására 1912. március 14-én nevezték ki a Fővárosi Múzeum vezetőjének állandó helyettesévé. Kinevezése hírének meglehetősen negatív visszhangja támadt. A Pesti Naplóban Zuboly (Bányai Elemér) cikkeiben hosszan pertraktálta az esetet, és állítása szerint Kuzsinszkyt oly rosszul érintette, hogy „nyilvános pályázat nélkül egy teljesen avatatlan, hozzá nem értő és múzeumi vagy történelmi dolgokban teljesen tájékozatlan fiatalembert” ültetnek a székébe, hogy az Aquincumi Múzeum vezetéséről is le akart mondani.⁶⁵⁴ Kérdés persze, hogyan reagált volna a közvélemény, ha az ugyancsak esélyesnek mondott, ám Csánkyval ellentétben még festőművészi múlttal sem rendelkező Ignotus Hugó kapta volna meg a kinevezést.⁶⁵⁵ Emellett Csánky nem egészen a „semmitől került elő”, hiszen már 1909-ben is a Bárczy által tervezett Képtár jövőd vezetői posztjának elnyerése reményében vállalkozott a fővárosi szolgálatra.

⁶⁵¹ OSZK Kt. XI Thallóczy Lajos XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. dec. 5.

⁶⁵² OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1910. jan. 9.

⁶⁵³ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1911. okt. 20.

⁶⁵⁴ Igazgatóváltás a Fővárosi Múzeumban. *Pesti Napló*, 1912. augusztus 23. 4–5.

⁶⁵⁵ „Az a terv melyről legutóbb tettem említést, hogy egy nekem való stallum körül kísérletezem, elég plauzibilis és nem egészen kilátástalan. Ha lesz belőle valami, egy fél éven belül meglesz. [...] Ez persze nagyon megkönnyítené a Nyugat jövő dolgát.” Ignotus Hugó levele Hatvany Lajoshoz, [1911. jún.] In: *Levelek Hatvany Lajoshoz. Vál., szerk. Hatvany Lajosné. Szépirodalmi. Budapest. 1967.* 125.

Csánky 1921-ig vezette a Fővárosi Múzeumot és a Tanácsköztársaság idején is a helyén maradhatott. A helyhiány és a szűk dotáció az ő igazgatása idején is nagymértékben akadályozta az intézmény gyűjtési irányainak vagy rendezési elveinek modernizálását, illetve tudományos alapon történő átszervezését. Úgy tűnik azonban, hogy Csánkyt magát sem inspirálta különösebben a vegyes profilú gyűjtemény, mert távozása után muzeológusi munkájának elenyésző elméleti és gyakorlati nyoma maradt. 1921-től a Fővárosi Múzeum vezetését ismét Kuzsinszky Bálint vette át, aki munkatársaival évekig dolgozott azon, hogy a gyűjtemények katalogizálásának munkája iránt kevés affinitást mutató Csánky elmaradásait pótolja.⁶⁵⁶

1922-ben több évtizedes vajúdás után egy Verpeléti úti iskola néhány helyiségében megnyílt a Fővárosi Zichy Jenő Múzeum, melynek képzőművészeti gyűjteménye a festőművész Csánky érdeklődéséhez mindenesetre már közelebb állhatott, bár Elek Artúr állítása szerint az intézmény igazgatójaként a rendezés munkáján túl itt sem végzett komolyabb tudományos munkát, és a gyűjtemény ismeretlen képeinek meghatározását nem az ő, hanem Meller Simon művészettörténészhez, a Szépművészeti Múzeum munkatársa végezte el.⁶⁵⁷ A periférikus elhelyezkedése miatt meglehetősen kis látogatottságú múzeum kevés elfoglaltságot adott Csánkynak, aki e hivatali nyugalmat valóban nem a Zichy-képtár anyagának tudományos feldolgozására, hanem saját festőművészi oeuvre-jének kiteljesítésre használta fel. 1924-ben, a Nemzeti Szalonban megnyílt kiállításának katalógusához írt előszavában Gerevich Tibor úgy mutatta be őt, mint aki a „modern festészet fejlődésében »a l’art pour l’art« esztétikájával ellenkező pólusra jutott.”⁶⁵⁸ Gerevich ugyanis, aki már a forradalmak utáni konszolidáció kezdetén, 1920 tavaszán papírra vetette azokat a gondolatait, melyeket az „új magyar művészet” megteremtése érdekében egészen 1945-ig következetesen képviselt,⁶⁵⁹ nyilatkozatai alapján

⁶⁵⁶ K. Végh Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig.* (Monumenta Historica Budapestinensia 11.) BTM. Budapest. 2003. 39–44.

⁶⁵⁷ „Zichy Jenő gróf hagyatéka túlnyomórészt külföldi művészek régi festményeinek gyűjteménye. A képek meghatározását benne nem Csánki Dénes végezte, hanem Meller Simon dr., akkor még a Szépművészeti Múzeum tudós tisztviselője. A katalógus adatai is tőle valók. Csánkinak itt a képaggatás, vagyis a tulajdonképpeni rendezés jóval szerényebb igényű munkája jutott.” Elek Artúr: Csánki Dénes portréja. *Ujság*, 1935. július 10. 7.

⁶⁵⁸ „[...] széles magyar perspektívába viszi a szemet, melynek végén a magyar földből kinövő magyar lelkiség int felénk.” Gerevich Tibor: *Előszó.* Csánky Dénes gyűjteményes kiállítása. Nemzeti Szalon. 1925. november 8–22-ig. 6–7.

⁶⁵⁹ Magyarországon a tradíciókat nem a forradalom döntötte le, apránként már előbb megtörtént, október csak proklamálta aényt. [...] Kritikusaink a közönséget az impresszionizmus esztétikájára nevelték. Dacára nagy elterjedésének, nemzetivé nem fejlődött. Nem is lehetett a nemzeti lélek kifejezője, nem válhatott a nemzeti lélek tolmácsává, mert a belső kifejezését, tartalmát programszerűen mellőzte, sőt perhorreszkálta mert következképp internacionális volt. Uralma művészetünkben épp azért volt tartós, tartósabb, mint bármely más országban, mert kedvére volt az az atmoszféra, mely szellemi életünknek utolsó két évtizedét épp az elnemzetietlenedés, a sajátos nemzeti vonások elkerülése, sőt megtagadása és kigúnyolása által jellemzi.” Gerevich Tibor: Egyházművészetünk jövője. *Magyar Iparművészet* 23. (1920) 1–3. sz. 27.

Csánky festményeiben megtalálni vélte mindazokat a „sajátos nemzeti vonásokat” melyek véleménye szerint az „elnemzetietlenedett”, „internacionális”, „impresszionista esztétika” magyar reprezentánsainak műveiből hiányoztak.

Budapest Főváros Közgyűlésének múzeumi bizottsága 1928-ban arról döntött, hogy a Fővárosi Múzeum számára megvásárolja a Károlyi-palotát, ahol az első tervek szerint a várostörténeti gyűjtemény, a Zichy Képtár és a Főváros nagyrészt hivatalos helyiségekben elhelyezett képgyűjteménye is helyet kaphatott volna. A Fővárosi Képtár létrehozásával kapcsolatos előterjesztés elkészítésére, majd a Képtár rendezésére, illetve vezetésére – mely végül a Zichy Képtárból, a Főváros képzőművészeti gyűjteményéből és a Lotz-hagyaték festményeiből állt össze – Csánky kapott megbízást.⁶⁶⁰ Ám alig másfél éve állt az 1933 októberében megnyíló új fővárosi intézmény élén, amikor 1935 júliusában Hóman váratlanul nyugdíjazta a Szépművészeti Múzeum 62 éves, hosszabb ideje betegeskedő igazgatóját, Petrovics Eleket, s a helyére Csánky Dénest nevezte ki.

Az 1934 nyarán életbe lépő, a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc.⁶⁶¹, a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem megalakításáról szóló 1934. X. tc.⁶⁶², az egységes középiskoláról szóló 1934. évi XI. tc.⁶⁶³, valamint az 1935 júliusában kihirdetett, az oktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. tc.⁶⁶⁴ által elindított strukturális átalakulások nyomán meginduló személycserék lehetővé tették egy, az előmenetelét Hóman Bálintnak köszönhető köztisztviselői gárda létrehozását. Hóman a tömeges nyugdíjazásokat a fiatal állástalan diplomások munkahelyhez juttatásának szükségességével indokolta, de a 60 éves korhatár szigorú érvényesítése azt is lehetővé tette a számára, hogy a kultúrpolitikai céljai és az ezzel összefüggő személyi politikája útjába álló intézményvezetőkötől is könnyedén megszabadulhasson.⁶⁶⁵ E törvények segítségével

⁶⁶⁰ A polgármester 200.663/1932-XIV. számú előterjesztése a Fővárosi Képtár létesítése és a Károlyi-palota hasznosítása tárgyában. *Fővárosi Közlöny* 43. (1932) 49. sz. 1116.

⁶⁶¹ 1934. évi VIII. tc. a Magyar Nemzeti Múzeumról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Budapest. 1934. 86–95.

⁶⁶² 1934. évi X. tc. a Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezéséről. Magyar Törvénytár. 1934. évi törvények Budapest. 1935. 71-82.

⁶⁶³ 1934. évi XI. tc. a középiskoláról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Budapest. 1934. 107–122.

⁶⁶⁴ 1935. évi VI. tc. a közoktatásügyi igazgatásról. Az 1935. évi törvények gyűjteménye. Budapest. 1934. 136–148.

⁶⁶⁵ „A tárcám keretében most végrehajtott eléggé nagyszámú nyugdíjazások a szolgálati időre és korhatárra való tekintet nélkül hajtottak végre, az egész közoktatásügyi igazgatás, mind az iskolafelügyeleti, mind pedig a tudományos intézeti igazgatás teljes újjászervezése folytán. Az 1934. évi VIII. és az 1935. évi VI. törvények kötelezővé tették ezt az átszervezést és ennek következtében szükségessé vált nem egy vezető állásban lévő, magasabb rangú tisztviselő nyugdíjba vonulása.” Helyet a fiataloknak. Ezt jelentik az állami nyugdíjazások. Beszélgetés Hóman Bálinttal a nagy kérdéssel. *Az Est*, 1935. július 6. 3–4.

nyugdíjazhatta többek között az Iparművészeti Múzeum önállóságának elvesztése ellen szót emelő főigazgatót, Végh Gyulát,⁶⁶⁶ a Zeneművészeti Főiskola örökös főigazgatójának címére pályázó Hubay Jenőt⁶⁶⁷ és Petrovics Eleket is.

Petrovics eltávolítására elsősorban azért volt szükség, hogy a Hekler⁶⁶⁸ és a Gerevich-tanszék mellett a magyar művészettörténetírás tudományos műhelyeként számon tartott Szépművészeti Múzeumot az „új magyar nemzeti ízlés” kialakításának szolgálatába lehessen állítani.⁶⁶⁹ Mivel erre a szerepre Gerevich maga nem vállalkozhatott, potenciálisan alkalmas tanítványai pedig még túl fiatalok voltak, átmeneti megoldásként merülhetett fel Csánky Dénes személye. Hóman és Gerevich távlati terveiben a Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciójának jövőbeli várományosaként Gerevich tanítványa, Genthon István szerepelt, aki 1929-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályára, de ottani hivatali idejének jó részét ösztöndíjasként Bécsben, illetve a Római Magyar Akadémián töltötte. 1935-től a Gerevich vezette Műemlékek Országos Bizottságának előadójaként tevékenykedett, 1940-ben pedig ugyancsak Gerevich embereként a Római Magyar Akadémia igazgatói székébe került. Zichy István 1944 nyarán történt nyugdíjazását követően Hóman és Gerevich intenciója nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa egyetlen jelöltként őt terjesztette fel kinevezésre Antal István kultuszminiszternek. Hóman és Gerevich feltehetően dobbantónak szánta Genthon számára az Országos Magyar Történeti Múzeum (továbbiakban Történeti Múzeum) főigazgatói posztját, hiszen a Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. rendelkezésének értelmében az 1945-ben 60. életévét betöltő Csánky Dénesnek a következő évben nyugdíjba kellett volna vonulnia. Antal István azonban visszaküldte Hóman felterjesztését, rámutatva arra, hogy Genthon, bár papíron valóban dolgozott a Nemzeti Múzeumban, képzettségét és tudományos tevékenységét tekintve művészettörténész, akinek igazi terrénuma a Szépművészeti és nem a

⁶⁶⁶ „Így az én maradásomnak tehát már nem volt célja, sőt lehetősége sem, inkább az én személyem akadályozta a beolvasztási tervek keresztülvitelét.” Bajzik Zsolt: *Verebi Végh Gyula élete (1870–1951)*. In: „Utcanév sem jár énnekem.” Emlékezés Verebi Végh Gyulára 1870–1951. Szerk. Uő. Szombathely 2001. 20.

⁶⁶⁷ Büky O.: A szellem lovagjai i. m. 113.

⁶⁶⁸ Hekler Antalról lásd Nagy Árpád Miklós: *Hekler Antal (1882–1940)*. In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 161–177.

⁶⁶⁹ „A művészet a mai Magyarországon nem luxuscikk, nem is csak kísérő jelenség, hanem magasabb misszióra szánt tényezője az államnak és a társadalomnak. Művészetünk a magyar élet, a magyar munka szerves része, a nemzeti lélek egyik életformája. a magyar művész kovásza annak a magyar energiának, amelyre belső megújulásunkban és külső küzdelmeinkben a szent magyar jövő érdekében egyformán szükségünk van.” Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme és szerepe. *Napkelet* 12. (1934) 697.

Történeti Múzeum lehet. Ezután felszólította a Tanácsot, hogy a megismételt választásra több jelölt személyének valóságos mérlegelése után kerüljön sor.⁶⁷⁰

Csánky „felépítése” már 1933-ban kezdetét vette. Mivel nem létező tudományos, művészettörténeti vagy muzeológusi munkását egyik napról a másikra nem lehetett pótolni, Hóman és Gerevich Csánky festőművészi, illetve kiállításrendezői tevékenységének eredményeit állította reflektorfénybe. Az 1933 októberében megnyíló Fővárosi Képtár, illetve az Nemzeti Képzőművészeti Kiállítások sikeres megrendezésének hangsúlyozása mellett, az 1934-es életmű-kiállításának kiemelten pozitív kritikai visszhangja is Csánky jövőbeli intézményvezetői alkalmasságának bizonyítására szolgált.⁶⁷¹ Mindezek az erőfeszítések azonban nem voltak elegendők a Petrovics Emil villámcsapásszerű nyugdíjazásakor kitört elementáris szakmai felháborodás lecsillapítására.⁶⁷²

Bár a Szépművészeti Múzeum dolgozóinak Csánkyval kapcsolatos véleményéről Hoffman Edith levelén túl Elek Artúr cikkei,⁶⁷³ illetve visszaemlékezések is beszámolnak,⁶⁷⁴ a feszült helyzetet a legkézzelfoghatóbban Hóman beiktatási beszéde adja vissza. Hóman ugyanis

⁶⁷⁰ MNL OL Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa K 726 (a továbbiakban: K 726) 58. cs. 181/1944. 1944. június 30. Az akta Genthon István saját maga által készített szakmai életrajzát is tartalmazza.

⁶⁷¹ „A magyar táj lelkét kevés művész kortársa tudja oly mélyen és igazán kifejezni, mint ő, s részben ez magyarázza nagy nemzetközi sikereit is. Méltán tartják a magyar művészet egyik legreprezentatívabb képviselőjének és az örök magyar lélek meggyőző erejű tolmácsának. Csánky Dénes alakja a magyar glóbuszon túl, ma már a nemzetközi horizont áll.” Gerevich Tibor bevezetője. In: Csánky Dénes gyűjteményes kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, 1934. február.; Genthon István, aki a modern magyar művészet szakértője volt, nyilván hivatali kötelességből megírt ismertetésében Gerevichnél jóval visszafogottabban nyilatkozott Csánky művészetéről. Lásd Genthon István: Csánky Dénes. *Napkelet* 12. (1934) 183.; Csánky Dénes és Ligeti Miklós kapták az állami aranyérmet. *Nemzeti Újság*, 1934. június 5. 13.

⁶⁷² „Megjelent Petronál egy minisztériumi alak, és felszólította, hogy kérje a nyugdíjazását. Ezt megtagadta ugyan, de tudtuk, hogy mindennek vége és ekkor határozta arra magát, hogy a képtárat megnyitja.” Hofmann Edith levele Babits Mihálynénak, 1935. júl. 4. OSZK Kt. Fond III/584.; Miért is kellett nyugalomba mennie Petrovics Eleknek? *Pesti Napló*, 1935. június 28. 7.

⁶⁷³ Elek A.: Csánky Dénes portréja i. m. 7.; Elek Artúr: Hóman miniszter beiktatta hivatalába Csánky Dénest. Kik ajánlották és hogyan fogadták annak idején Petrovicsot? *Újság*, 1935. július 11. 5.; *Uő*: A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának programja. *Újság*, 1935. november 22. 7.; „Egyik esti lapban ezzel a kinevezéssel kapcsolatosan azt olvassuk, hogy a Főváros álláspontja szerint Csánky Dénes nem csupán festőművész, hanem műtörténész és bölcsészdoktor is. Annyi bizonyos, hogy erről a kvalifikációjáról vajmi keveset tudtak, és olyanféle készültséggel, mint amilyent ez a minősítés feltételez, vajmi kevés jelét adta.” N.N. A Fővárosi Képtár új igazgatója. *Újság*, 1935. július 28. 17.

⁶⁷⁴ „Hekler nagyon jóba volt Petrovicsal és Majovszky Pállal, ez volt a Hekler vonala, Gerevich pedig Pasteinerrel, az Egyetemi könyvtár igazgatójával és az Eötvös Collegistákkal. [...] Az öreg Csánky Dezső a levéltár egykori főigazgatója rettentő nagy tiszteletben tartott tudós volt, azt hiszem 1935-ben már nem élt, neki volt egy tehetségtelen és mihaszna fia, Csánky Dénes festő, akinek nem volt igazi stalluma, igazi helye, erre kitalálták, hogy a Petrovicsot nyugdíjazni kell 35-ben, amikor betöltötte a hatvankettőt és Csánkyt kinevezték. Evvel vége szakadt az egész vonalnak, a lehetőségnek, és ez soha többé nem alakult ki, és hát mindig úgy gondoltunk erre az ellenséges vonalra, ami tönkretett valamit kétségtelen.” Zádor 2. *Enigma* 15. (2008) 55. sz. 53.; „Petrovics Elek [...] eredetileg jogász volt, és ahogy Gerevich mindig nagyon gúnyosan mondta, utálta természetesen, botcsinálta művészettörténész lett.” Zádor 4. *Enigma* 16. (2009) 58. sz. 37.

Csánky a Vallás és Közoktatási Minisztériumban (továbbiakban VKM) letett hivatali esküjét követően személyesen robogott vele gépkocsiján a Szépművészeti Múzeumba, ahol a mogorva hallgatásba burkolódzott munkatársaknak a következő szavakkal mutatta be új főigazgatójukat. „A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának hivatalba lépése olyan nagy kulturális esemény, hogy természetesnek tartottam, hogy mint kultuszminiszter, és mint a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke személyesen is megjelenjek a beiktatáson [...] meggyőződésem, hogy a Szépművészeti Múzeum jövő munkássága és fejlődése attól függ, hogy a tisztviselői kar ugyanakkora lelkesedéssel és szeretettel álljon új főnöke mellé, mint állott jelenleg sajnos betegen fekvő elődje, Petrovics Elek, igen tisztelt barátom mellett. Amidőn az új főigazgató urat a tisztviselői karnak hivatalosan is bemutatom, kérem, támogassák őt avval a munkakészséggel, amelyet a főnök a tisztviselőktől, a magyar kultúra a Szépművészeti Múzeum tisztviselőitől jogosan megkíván.”⁶⁷⁵

4.3. Egy problematikus kapcsolat. Gerevich Tibor és Szépművészeti Múzeum

Gerevich Tibor a Szekfű Gyula szerkesztésében 1939-ben megjelent *Mi a magyar* című kötetben rendkívül kritikus hangon szólt a Szépművészeti Múzeum Csánky Dénes főigazgatói regnálását megelőző korszakáról. „Régi művészetünk feledésbe merülésében része volt magának a Szépművészeti Múzeumnak, amelynek épp kötelessége lett volna a régi magyar szárnyasoltárok és egyéb jellegzetes emlékeink gyűjtése és megmentése. Első művészeti intézetünk e mulasztása a régi Magyarországnak arra az idejére esik. amidőn a gyűjtés még nem ütközött nehézségekbe. Érthetetlen, hogy ez kívül esett programján. A hazai és a külföldi látogató azt hihette, hogy nem is volt régi képrásunk és szobrászatunk. Azt a néhány — egy híján — jelentéktelen, odavetődött darabot is a múzeumi termék sorozatától különálló teremben helyezték el, de ez is többnyire zárva volt. Biztos magyar műveket idegen iskolákba utaltak. Az esztergomi prímási képtárt kellett felkeresnie annak, aki virágzó középkori táblaképfestészetünkkel és faplasztikánkkal meg akart ismerkedni. Örömmel látjuk, hogy a Szépművészeti Múzeumba új szellem költözött, s teljes jogaiba iktatja régi művészetünket. melynek legfőbb őre és őrzője.”⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Hóman Bálint beszéde. In: A Szépművészeti Múzeum 1935–36-ban. Szerk. Petrovics Elek. (Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei 8. 1935–1936.) Bp. 1937. 166.

⁶⁷⁶ Gerevich Tibor: *A magyar művészet szelleme*. In: Szekfű Gyula Szerk.: *Mi a magyar*. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 1939. 421.

Petrovics Elek, akit rendkívül rosszul érintettek a neve említése nélkül, ám véleménye szerint egyértelműen az ő főigazgatói működésére utaló szavak, nyílt levélben közzétett válaszában igyekezett cáfolni a vádakat.⁶⁷⁷ Petrovics egyrészt rámutatott arra, hogy a századfordulótól a Szépművészeti Múzeum mellett a Magyar Nemzeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum is gyűjtőkörébe tartozónak érezte, s következetesen gyűjtötte is a középkori képző- és iparművészeti műkincseket, s mikor ő maga főigazgatóként 1928-ban javaslatot tett a régi magyar művészeti anyagnak a Szépművészeti Múzeumban való egyesítésére, az „egykori Nemzeti Múzeum ragaszkodott ehhez az anyagához.” 1934-ben viszont, amikor a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. törvénycikk⁶⁷⁸ segítségével sikerült a „Nemzeti Múzeumból kihasított Történeti Múzeum” főigazgatójával, Zichy Istvánnal megállapodni a régi magyar képzőművészet anyagának a Szépművészeti Múzeumba való elhelyezésében⁶⁷⁹ megbetegedett, majd váratlanul nyugdíjazták.⁶⁸⁰ Másrészt a részletek említése nélkül felidézte azt az esetet is, amikor „más közgyűjtemény ráígéréssel vásárolt meg előlem olyan darabot, amelyre alkudtam.” Petrovics nem említett neveket, ám a régi magyar képzőművészeti anyagot megszerezni próbáló erőfeszítéseit megakadályozó esetek Hóman Bálinthoz, illetve Gerevich Tiborhoz kapcsolódtak. Csánky Dénes viszont főigazgatói programbeszédében már nyugodtan felmondhatta a Petrovics főigazgatói működése idején állítólag nélkülözött „új szellemiséggel” kapcsolatos leckét: „A Szépművészeti Múzeum

⁶⁷⁷ Petrovics Elek: A régi magyar művészet és a Szépművészeti Múzeum. Nyílt levél a szerkesztőhöz. *Budapesti Szemle*, 1940. január 25. 221-224. (továbbiakban: Petrovics E.: A régi magyar művészet)

⁶⁷⁸ 1934. évi VIII. tc. a Magyar Nemzeti Múzeumról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 86–95.

⁶⁷⁹ Petrovics Elek: A Szépművészeti Múzeum képtárainak megújítása. „Nagy változás várható a régi magyar művészet anyagában is. (Ezt csak azért említem második helyen, mert a gondolatmenetbe így illik be, de fontosságban elsőnek helyezem.) A régi magyar képzőművészet múzeumi anyaga eddig meg volt osztva a régi Nemzeti Múzeum történeti osztálya és a Szépművészeti Múzeum között. Mindkét intézet őrzött és kiállított ebbe a körbe tartozó művészi alkotásokat és így sem itt, sem ott nem tudtunk olyan képet adni régi művészetünkről, aminőt adhatnánk, ha anyagunkat egyesítjük. Nekünk azonban az a legfőbb kötelességünk, hogy a magyar művészetről minél jobb és minél teljesebb képet adjunk. Ám ha van egy nemzetnek képzőművészeti múzeuma, akkor az is természetes, hogy saját képzőművészetünk alkotásait, a régieket is, a moderneket is, ebben a múzeumban kell méltóan bemutatnia. Szerencsére ezen a nézetten van az újonnan alakított Magyar Történeti Múzeum főigazgatója gróf Zichy István kollégám is és mivel ezt a nézetet a kultuszminiszter úr is helyesli, megvan a remény rá, hogy a Szépművészeti Múzeumban nemsokára egyesíteni tudjuk ezt a nekünk annyira drága és fontos anyagot. *Pesti Napló*, 1934. szeptember 16. 33.

⁶⁸⁰ „Kevéssel ezután, decemberben megbetegedtem, de az ügygel tovább is foglalkoztam. A múzeumok irattárában kell lennie annak a megkeresésnek, melyet betegségemben írtam gróf Zichy Istvánnak az átadás előkészítése dolgában, hogy mire meggyógyulok, legott végrehajthassuk azt. Ez az idő akkor már eléggé közelinek látszott, de mielőtt még elérkezett volna, nyugdíjaztak és ezzel elestem attól, hogy elvégezhessem azokat a múzeumi munkákat, amelyeket terveztem, előkészítettem, részben meg is kezdtem, köztük, amire régen vágytam: a régi magyar művészet méltó bemutatását.” Petrovics E.: A régi magyar művészet i. m. 224.

jövőjét (...) a Magyar Nemzeti Múzeum történeti elgondolásának szellemében, főleg a magyar művészet szolgálatába óhajtom állítani.”⁶⁸¹

Hóman intézményvezetői, illetve kultuszminiszteri törekvéseinek eltérő preferenciáira rámutattunk már, s a Petrovics által előadott eset ugyancsak ezek sorába tartozik: Míg Hóman a Nemzeti Múzeum főigazgatójaként igyekezett megakadályozni a saját intézményébe tartozó anyagok más közgyűjteményeknek való átadását, kultuszminiszterként a Gyűjteményegyetem Magyar Nemzeti Múzeum néven való átszervezésével „a Magyar Nemzeti Múzeum történeti elgondolásának szellemében” éppen ő bontotta meg egyes a Magyar Nemzeti Múzeum keretei közé tartozó közgyűjtemények Tárait.⁶⁸² Gerevich Tibor Szépművészeti Múzeumhoz fűződő kapcsolatának jobb megértése érdekében viszont érdemes röviden áttekinteni Gerevich szakmai pályafutásának egyes kevésbé ismert korai momentumait is.

Gerevich 1900-ban kezdte meg a tanulmányait a budapesti egyetemen,⁶⁸³ ahol 1904-ben doktorált. A Szögi László által összeállított *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919.* című munkájában az áll, 1904. november 15-én beiratkozott a berlini egyetem bölcsészkarára, ahol Ujváry Gábor vélekedése szerint két szemesztert végezhetett el.⁶⁸⁴ Ennek a feltevésnek némileg ellentmondani látszik a Hivatalos Közlöny 1905. április 15-én megjelent száma, mely arról tudósít, hogy Gerevich egyik legfőbb mentorától, Berzeviczy Albert kultuszminisztertől „művészettörténeti tanulmány-utazás” céljára 2000 korona ösztöndíjat kapott⁶⁸⁵, s Berzeviczy utódja, Lukács György 1905 decemberében ezt az összeget ugyanerre a célra ismételten kiutalta a számára.⁶⁸⁶ Úgy tűnik Gerevich Berlinben nem folytatott rendszeres tanulmányokat, hanem 1905 és 1907 között a fenti állami ösztöndíjak segítségével hosszabb-rövidebb utazásokat tett elsősorban Olaszországban, s önéletrajzai írásakor, (ez a módszer másoknál sem ment ritkaságszámba), némileg felnagyította a Berlinben töltött egyetemi tanulmányainak s főleg bolognai tartózkodásaink idejét.

⁶⁸¹ A magyar művészet érdekeit akarom elsősorban szolgálni. Csánky Dénes beiktatása a Szépművészeti Múzeum főigazgatói székébe. Budapesti Hírlap, 1935. július 11. 3.; Csánky Dénes a Szépművészeti Múzeum főigazgató programot adott. Nemzeti Ujság, 1935. november 22. 2.

⁶⁸² Büky Orsolya: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítése Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kulturpolitikájának tükrében. *Századok* (2019) 04. 731-768.

⁶⁸³ A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja, 1901-1902. Budapest, 1902. 195.

⁶⁸⁴ Ujváry Gábor: *Két dudás i. m.* 171.

⁶⁸⁵ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter dr. Gerevich Tibornak, művészettörténeti tanulmány-utazás céljából 2000 korona ösztöndíjat engedélyezett.” *Hivatalos Közlöny*, 1905. 04. 15. 1905 (13. évf.) 8. sz. 120.

⁶⁸⁶ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter dr. Gerevich Tibornak, művészettörténeti tanulmány-utazás céljából 2000 korona ösztöndíjat engedélyezett.” *Hivatalos Közlöny*, 1905. 12. 01. 1905 (13. évf.) 24. sz. 454.

1907. október 9-én a kassai magyar királyi állami főreáliskola igazgatósága hivatalos „másodlatot” állított ki a számára az 1900. június 7-én kelt, s „elveszettnek jelentett” érettségi bizonyítványáról.⁶⁸⁷ Könnyen lehet, hogy a hiányzó okiratra azért volt szüksége, mivel informálisan már tudott arról: a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának segédőré, Varjú Elemért 1908 elején miniszteri biztosi minőségben ki fogják nevezni a kassai Felső-Magyarországi Múzeum igazgatójának. Ez annál is inkább valószínűnek látszik, mivel 1896 óta a Felső-Magyarországi Múzeum őreként sok egyéb más hivatalos megbízatása mellett, Gerevich másik fontos mentora, Mihalik József tevékenykedett, aki jó előre tájékoztathatta őt a közelgő lehetőségről.⁶⁸⁸ Mindenesetre Varjú helyettesítésére 1908 áprilisában „napidíjas gyakornoki minőségben” Gerevich Tibor kapott megbízást,⁶⁸⁹ aki azonban egyáltalán nem érezte magát a helyén a könyvtárban, s 1908 és 1910 között megjelent publikációinak nagy része is egyértelműen jelezte, a jövőben elsősorban, mint a középkori itáliai festészet szakértője kívánna működni.⁶⁹⁰

Célja elérése érdekében két évvel később ismét Mihalik József sietett a segítségére, aki a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének (továbbiakban Főfelügyelőség) előadójaként a Főfelügyelőség 1910. június 28-i ülésén javaslatot tett arra, hogy „hogy a vidéki múzeumokban lévő régi képtári anyag lajstromozására és meghatározására dr. Gerevich Tibor nemzeti múzeumi gyakornok, aki erre hajlandónak nyilatkozott s aki e téren elismerésre méltó alapossággal működő szakember, kiküldessék s négy hétre tervezett útjára segélyben részesíttessék.”⁶⁹¹ A Főfelügyelőség szeptember 7-i ülésén azonban Kammerer Ernő országos felügyelő, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója úgy nyilatkozott, hogy „nem látja a kiküldés szükségszerűségét már most fennforogni,” s e döntés következtében Gerevich elesett a számára oly fontos szakmai továbblépés lehetőségével kecsegtető hivatalos megbízatástól.⁶⁹²

⁶⁸⁷ *Hivatalos Közlöny*, 1907. 11. 01. 1905 (15. évf.) 24. sz. 530.

⁶⁸⁸ „Mihalik József királyi tanácsos, múzeumi és könyvtári országos felügyelő hosszabb időt töltött Kassán és az államosítás alatt álló múzeumot és egész anyagát átadta Varjú Elemérnek, a kassai múzeum igazgatására kirendelt miniszteri biztosnak.” *Budapesti Hírlap*, 1908. 05. 21. 14.

⁶⁸⁹ *Magyar Könyvszemle* 17. (1909) 1-4. 98.

⁶⁹⁰ Gerevich Tibor: A régi umbriai iparművészet a perugiai kiállítások. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 2. (1908) 1. 21-30.; Uő: Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás I. *Athenaeum* 17. (1908) 2. 206-211.; Uő: Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás II. *Athenaeum* 17. (1908) 3. 339-350.; Uő: A barokk kutatás mai tudományos állása. *Budapesti Szemle* 143. (1910) 403. 49-59.; Uő: Le relazioni tra la pittura e la miniatura bolognese nel trecento. II. III. *Rassegna d'Arte*, 1910. febr.- marzó.; Uő: Nuove ricerche intorno all'architettura Bentivolesca. *Rassegna d'Arte*, 1910. marzó., Uő: A velencei áll. képtár. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 5. (1911) 216-217.; Uő: Újabb adalékok a bolgnai festészet történetéhez a XVI. században. *Művészet* (1911) 298-309.

⁶⁹¹ Az Országos Főfelügyelőség 1910. június 28-iki ülése. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 4. (1910) 4. 253.

⁶⁹² Az Országos Főfelügyelőség 1910. szeptember 7-iki ülése. *Uo.* 256.

A budapesti egyetemen 1911. május 29-én az „Olaszországi Művészet története a XIII–XVIII. századig című tárgykör” magántanárává habilitálták,⁶⁹³ s ugyanabban az évben a Nemzeti Múzeum Régiségtárának segédőrévé is kinevezték.⁶⁹⁴ Ám Gerevich nem a Nemzeti Múzeum Régiségtárába, hanem a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárába vágyott, s Kammerer 1910-es elutasító döntése ellenére valószínűleg 1912-ben pályázatot nyújtott be a Szépművészeti Múzeumhoz melyben, őri pozícióban való alkalmazását kérte. A másodszori elutasítás egybeeshetett a Pálffy János gróf által 1907-ben a magyar államra hagyott festmény-gyűjtemény Szépművészeti Múzeumba érkezésének hírével. Az elutasítás miatt vérig sértett Gerevich máig tisztázatlan módon alkalmat talált arra, hogy a gyűjteményt Pozsonyban „még az eredeti helyén” megtekintse, illetve informálisan hozzájutott (könnyen lehet, hogy valamelyik a hagyaték jogosságát vitató családtagtól)⁶⁹⁵ ahhoz a hagyatéki leltárjegyzékhez, melyet az Szépművészeti Múzeum titkára, Peregriny János a Pálffy-féle törzsgyűjtemény jegyzékének adatai alapján készített el. Gerevich barátjával, Arduino Colasantival közösen e kizárólag a végrendelet értelmében a magyar államra hagyott képek beazonosítását szolgáló jegyzéket alapul véve „tudományosan feldolgozta” a gyűjtemény „műtörténetileg igen becses olasz anyagát,” melyet a Peregriny János, illetve a Szépművészeti Múzeum szakmai tevékenységét bíráló megjegyzésekkel kísérve az 1912 októberében Rómában megrendezett művészettörténeti kongresszuson adott elő,⁶⁹⁶ illetve nyomtatásban is megjelentett a *Rassegna d'Arte* novemberi számában.⁶⁹⁷

Mivel azonban Gerevichnek elsősorban az állt érdekében, hogy a Szépművészeti Múzeum vezetését a hazai közönség előtt diszkreditálja, tanulmányát 1913. február 5-én és 8-

⁶⁹³ „dr. Gerevich Tibor nemzeti múzeumi segédőr az „olaszországi művészet története a XIII—XVIII. századig című tárgykörből (6228/1910—11. r. sz., 86.272/1911. VII. 28. vkm. sz.) nyert magántanári képesítést.” Genersich Antal rector leköszönő beszéde. Egyetemi beszédek, 1911-1912. tanév, Királyi Magyar Tudományegyetem. Budapest 1912. 49.

⁶⁹⁴ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter (...) dr. Gerevich Tibor magyar nemzeti múzeumi gyakornokot múzeumi segédőrré (...) ugyanazon országos intézethez kinevezte.” *Budapesti Közlöny*, 1911. január 28. 45. (1911) 24. 2.

⁶⁹⁵ A Pálffy hagyaték történetéről és az azzal kapcsolatos perről lásd Horváth Hilda: *Gróf Pálffy János műgyűjteménye*. Művészettörténeti Füzetek 29. MTA. Budapest. 2007.

⁶⁹⁶ A nemzetközi művészettörténeti kongresszus. „A Rómában október 15-17-ike között tartandó nemzetközi művészettörténeti kongresszuson a magyarságot a közoktatásügyi minisztérium kiküldetésében Gerevich Tibor dr. egyetemi magántanár, múzeumi segédőr fogja képviselni, a ki a kongresszuson előadást fog tartani magyar művészettörténeti kérdésekről.” *Budapesti Hírlap*, 1912. augusztus 8. 8-9.; „E sorok írójának Arduino Colasantival a magyarországi vidéki képtárak olasz képein végzett kutatásairól mindkettő nevében az utóbbi számolt be a kongresszusnak.” Gerevich Tibor: A római nemzetközi művészettörténeti kongresszus. *Művészet* 12. (1913) 4. 143.

⁶⁹⁷ I. quadri italiani nelle collezione del conte Pálffy in Ungheria. *Rassegna d'Arte* 12. 1912. 165-170. (Arduino Colasantival)

án *A Pálffy-gyűjtemény* címmel két részben az Ujság hasábjain is közölte. E cikkekben Gerevich többek között azt állította, hogy a végrendelet értelmében a gyűjtemény a Nemzeti Múzeumot illette volna, ám az ottani helyhiány miatt az intézmény kénytelen volt lemondani arról a lehetőségről, hogy a „hagyaték-együttes önálló felállításával és mintaszerű feldolgozásával a hagyományozónak méltó emléket állítson”. Peregriny-féle jegyzék pedig „hajmeresztő meghatározásaival” a „a képtári katalógusoknak kevés kivétellel (...) igen szomorú történetében díszhely, sőt dízsírhely illeti meg.” Éppen ezért ő és Colasanti Olaszországban megjelent tanulmányukkal „kellemes dolgot véltek tenni az egész Pálffy-gyűjtemény múzeumi elrendezőjének, Térey dr.-nak is, aki speciálisan nem foglalkozik olasz művészettel, s akinek a nem olasz anyag tudományos meghatározása is bizonyára sok munkát fog adni.”⁶⁹⁸

A Bázelban és Strasbourgban végzett, majd a freiburgi egyetemen az itáliai és flamand művészet, valamint a német építészet, szobrászat magántanáraként működő Térey Gábor művészettörténészt 1896 októberében nevezte ki Wlassics Gyula kultuszminiszter az Országos Képtár örévé. 1900-ban igazgatóőri kinevezést kapott és részt vett a Szépművészeti Múzeum építésvezető bizottságának munkájában. 1906-tól az Országos Képtár és a Magyar Nemzeti Múzeum képzőművészeti anyagát egyesítő Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának, majd Régi Képtárának vezetésével bízták meg.⁶⁹⁹ Érdekes módon a Gerevich szakmai rivalisaiként emlegetett Éber László és Hekler Antal mellett sohasem látjuk leírva a nevét, noha Gerevichnek a Szépművészeti Múzeum vezetésével kapcsolatos averziói először az ő, és nem Petrovics Elek személyéhez kapcsolódtak. Gerevich mindenesetre cikkében a vidéki képtárak „szégyenletes állapotáról” és téves adatoktól „hemzsező” katalógusairól szólva neve említése nélkül Kammerernek is visszaüött, aki ahogy azt már említettük ebben az időben nemcsak a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, hanem egyszemélyben a vidéki múzeumokat is felügyelő Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének vezetője volt.

Peregriny János a lap másnapi számában nyilván felettesei egyetértésével megjelenő rövid közleményében pontról pontra cáfolta Gerevich állításait, s jelezte azt is, hogy az általa készített „lajstrom a házi leltárak alapján a kiküldött kir. közjegyző részére a műtárgyak régi elnevezéseinek megtartásával oly célból íródott, hogy mindenkor megállapítható legyen, minő műtárgyak tartoznak a (Szépművészeti Múzeumnak átadandó B. O.) hagyatékba. Ebből tehát világos, hogy mindennemű tudományos meghatározás kerülendő volt.” Peregriny közleménye végén azt is megjegyezte, hogy „Gerevich dr. úr (...) akinek támadása kapcsolatba hozható őri

⁶⁹⁸ Gerevich Tibor: *A Pálffy-gyűjtemények Az Ujság*, 1913. február 5. 1.

⁶⁹⁹ Térey Gáborról: Radványi Orsolya: *Térey Gábor 1864-1927. Egy konzervatív újtó*. SZM. Budapest. 2006. (továbbiakban Radványi O.: *Térey Gábor*)

alkalmaztatása iránti kérelmének elutasításával, igazságos bíró aligha lehet.”⁷⁰⁰ Gerevich a következő napon megjelenő írásában megismételte a vádjait, ám itt már az eddig szakemberi minőségében elmarasztalt Peregrinyt egyszerre a Szépművészeti Múzeum „adminisztratív alkalmazottjának” nevezte, akinek a szakmai ügyekhez, többek között Gerevich folyamodványához „az iktatáson kívül” nincsen semmi köze.⁷⁰¹ A másnapi szám pedig lehozta Gerevich tanulmányának a Pálffy-hagyaték olasz vonatkozású festményeit ismertető második részét, mellyel, ahogy Gerevich írta, az olasz művészettel „speciálisan nem foglalkozó” Téreynek akart segítségére lenni.⁷⁰²

Mivel Gerevich vádjai nemcsak a Szépművészeti Múzeum szakmai presztízst érintették, hanem a közvélemény szemében a gyűjtemény valós értékére nézve is bizonytalanságot támasztottak, a Pesti Hírlap megkereste Téreyt, aki hagyaték értékére és a Peregriny-féle jegyzékre vonatkozóan a következőket nyilatkozta: „Jellemző közállapotainkra, hogy még az ilyen nagyszerű ajándék körül is kavarodás támadhat. Nem magamra, hanem a külföld leghíresebb szakembereire hivatkozhatom, amikor kijelentem, hogy az utóbbi időben európai múzeum nagyszerűbb ajándékot nem kapott, mint a Szépművészeti Múzeum gróf Pálffy Jánostól. A hagyatékot a bíróságtól én vettem át az átadó lajstrommal együtt, de ennek a lajstromnak sem én nem tulajdonítottam tudományos értéket, sem a készítői nem pályáztak ilyen babérokra. A hagyaték tudományos feldolgozását, a képek eredetének meghatározását, három hónapi szakadatlan munkával én végeztem. Erről azonban annál kevésbé lehet még ma véleményt nyilvánítani, mert munkámat még senkinem ismeri s az publikálva ez idő szerint még nincsen. A nagyszerű hagyatékból most rendezek nyilvános kiállítást, mely március havában nyílik meg. Ennek kapcsán jelenik meg tudományos munkám eredménye, a katalógus, melyben harminc pompás reprodukció is lesz.”⁷⁰³ Gerevich tehát ekkor nem ért célt, sőt a támadása idején már hosszabb ideje betegeskedő Kammerer helyett Zichy János kultuszminiszter e nyilatkozat előtt egy nappal helyettesi minőségben Téreyt bízta meg az intézmény vezetésével.⁷⁰⁴ Gerevich azonban nem adta fel, s a Szépművészeti Múzeum segédőrével, Wollanka Józseffel informális szövetségben, illetve Wollankan keresztül minisztériumi vizsgálatot provokált Térey Gábor ellen.⁷⁰⁵ A vizsgálat ugyan Térey teljes

⁷⁰⁰ A Pálffy-gyűjtemények. *Az Ujság*, 1913. február 6. 15.

⁷⁰¹ A Pálffy-gyűjtemények. *Az Ujság*, 1913. február 7. 18.

⁷⁰² Gerevich Tibor: A Pálffy-gyűjtemények. II. *Az Ujság*, 1913. február 8. 1.

⁷⁰³ Kavarodás a Pálffy-képtár körül. *Pesti Hírlap*, 1913. február 18. 11

⁷⁰⁴ *Az Ujság*, 1913. február 12. 16.

⁷⁰⁵ Fegyelmi vizsgálat Térey Gábor ellen. *Az Ujság*, 1913. november 25. 8.; Vádak Térey Gábor ellen. A Nemes-gyűjtemény. *Világ*, 1913. november 26. 10.

felmentésével és a vádaskodó Wollankának az intézményből való elhelyezésével végződött,⁷⁰⁶ ám az ügy körül támadt sajtóvisszhang, illetve Gerevich által csak a „sajátos magyar művészetet a Japán Kávéház alapításától számító”⁷⁰⁷ művészek körének a Múzeum modern magyar anyaga gyarapításával kapcsolatos egyre erőteljesebb kritikája⁷⁰⁸ következtében a kultuszminisztériumban Petrovics Elek főigazgatói kinevezése mellett döntöttek.

Gerevich két évvel később az általa újrarendezett Prímási Képtár „országunkban eddig páratlanul álló régi magyar anyagát” ismertető cikkében a rá oly jellemző kétfenekű megfogalmazásban áttételesen már azzal vádolta a Szépművészeti Múzeum vezetését, illetve név nélkül az akkor már a Múzeum főigazgatójaként működő Petrovics Eleket, hogy csak „az ókori és az olasz művészettel” foglalkozik, s „régí művészetünket” nem akarja elismerni.⁷⁰⁹ Ám Gerevich, aki három évvel korábban még az olasz művészet szakértőjeként dilettantizmus vádjával vonta felelősségre a vidéki múzeumok mellett a Szépművészeti Múzeumot is, akkoriban még keveset törődött „páratlanul álló magyar anyaggal,” s egyrészt nem ő, hanem Divald Kornél volt az, aki már tíz évvel Gerevich előtt ismertette például M. S. mester műveit,⁷¹⁰ másrészt éppen nem Gerevich hanem elsősorban Divald, s mellett Éber László,⁷¹¹ valamint Kenczler Hugó⁷¹² voltak azok, akik e tárgyban már Gerevich fellépése előtt végeztek anyaggyűjtéseket és rendszeres kutatásokat.

Bár Gerevich 1917. november 25-én a Prímási Képtár 1915 nyarán elkezdett rendezését követően (Nemzeti Múzeumi pozíciójának megtartásával) annak igazgató székébe került, a Pasteiner tanszékért Éber Lászlóval, Hekler Antallal, Meller Simonnal és Térey

⁷⁰⁶ Radványi O.: *Térey Gábor i. m.*

⁷⁰⁷ Gerevich T.: *A magyar művészet i. m.* 421

⁷⁰⁸ Képek és bajok a Szépművészeti Múzeumban. *Világ*, 1913. július 1. 12-13.; Térey Gábor marad. *Az Est*, 1914. január 29. 6.; A Múzeum-probléma. Mi történt a Szépművészetiben? *Pesti Napló*, 1914. április 3. 6.

⁷⁰⁹ Gerevich Tibor: Régi és újabb magyar festők a prímási képtárban. *Vasárnapi Újság*, 63. évf. 1916. 35. sz.

⁷¹⁰ Divald Kornél: Magyarországi képek a XV és XVI. századból. *Művészet* 5 (1906), 172-176.; Uő.: Csúcsíveskori szárnyasoltárok Hont vármegyében. I. Festett szárnyasoltár maradványok. *MMÉEK* 44 (1910), 51-52.; Uő.: Hézagok a Szépművészeti Múzeumban. *Magyar Figyelő* 1 (1911) 4. 411-114. Uő.: Csúcsíveskori szárnyasoltárok Bars és Turóc megyékben. *MMÉEK* 45 (1911) 549.; Uő.: Bars és Hont vármegyei kutatások. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 5 (1911) 163.; Uő.: Szárnyasoltárok Liptó, Árva és Irencsén vármegyékben. *MMÉEK* 46. (1912) 684.; Uő.: Újabb Stosz-irodalom. *Művészet* 12. (1913) 82.; Uő.: A héthársi szent Márton-templom. *MMÉEK* 47 (1913) 583.; Uő.: Stosz tanulmányok. *Budapesti Szemle* 3. (1914) 1. 416.

⁷¹¹ Éber László (1871–1935) művészettörténész. 1894-ben doktorált a Budapesti Tudományegyetemen Pasteiner Gyulánál. 1897–1904 között a Magyar Nemzeti Múzeum segédőre, majd a Műemlékek Országos Bizottsága megbízott, 1906–1920 között kinevezett előadója. 1905-től a Budapesti Tudományegyetemen a művészetek történetének, ó-keresztény és középkori részének magántanára, a Tanácsköztársaság idején a Múzeum rendes tanára. 1920-ban nem igazolták.

⁷¹² Kenczler Hugó (1884–1922) művészettörténész. A Budapesti Tudományegyetemen Pasteiner Gyulánál doktorált. A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtára, majd az Szépművészeti Múzeum tisztviselője. A Tanácsköztársaság idején a Műkincseket Társadalmasító Bizottság elnökeként részt vett a Múzeum átszervezésében. 1920-ban nem igazolták.

Gáborral folytatott, s hosszú évekig elhúzódó versenyfutás elvesztését követően⁷¹³ saját munkahelye a Nemzeti Múzeum szakmai érdekeivel is szembe fordult. A Nagyváradról Gerevich közreműködésével menekített Ipolyi-gyűjtemény ügye a Gerevich recepció egyik sokat idézett, nem egy tévedéssel, illetve szándékos csúsztatással terhelt története, ám a részleteket már csak azért is érdemes röviden felidézni, mert az csattanósan rácsafol Gerevich a Szépművészeti Múzeumnak, illetve Petrovics Eleknek címzett „a régi magyar szárnyasoltárok és egyéb jellegzetes emlékeink gyűjtésével és megmentésével” kapcsolatos vádjaira.

Lakatos Balla Attila 2012-ben megjelent forrásközléséből⁷¹⁴ teljes részletességgel kibontakozik az Ipolyi-gyűjtemény valóságos története, melyből sok egyéb más mellett az is kiderül, hogy Gerevichnek az 1916. augusztus 24-i román betörést követően megszervezett első menekítésben még nem volt semmilyen szerepe. A gyűjtemény – mely Ipolyi halála után Rómer Flóris és Fraknói Vilmos közös tervének megfelelően a Biharmegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet őrzésébe került – legértékesebb darabjait a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége megbízásából Varjú Elemér a Magyar Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárának vezetője, Gerevich közvetlen főnöke csomagolta össze, illetve az anyagról részletes, egyes meghatározásai tekintetében máig helytálló jegyzéket is készített.⁷¹⁵ „A biztonságba helyezendő tárgyakat Varjú maga választotta ki s azokról jegyzéket készített, amely a tárgyaknak a számozott ládákban való elhelyezését is feltünteti. A jegyzék egy-egy példányát a Főfelügyelőségnek, gróf Széchényi Miklós nagyváradi püspöknek, a Régészeti Társulat elnökének s a nagyváradi székeskáptalannak adta át.”⁷¹⁶ Amikor azonban a románok támadását sikerült visszaverni, a VKM utasítására a menekítést leállították, s a részben már elcsomagolt gyűjteményt hátrahagyva Varjú visszautazott Budapestre.⁷¹⁷

⁷¹³ A Pasteiner tanszék betöltésének ügyéről: Gosztonyi Ferenc: *A magyar művészettörténetírás története (1875-1918) A „Pasteiner tanszék”*. 140-162. <http://doktori.btk.elte.hu/art/gosztonyiferenc/diss.pdf>

⁷¹⁴ Lakatos Balla Attila: *Ipolyi Arnold püspök hagyatéka Nagyváradon*. Miscellanae Historica Varadinensia III. Varadinum Script. Nagyvárad 2012. (továbbiakban Lakatos Balla A.: Ipolyi Arnold)

⁷¹⁵ A Keresztény Múzeum Gerevich attribúciói nyomán Genthon István által összeállított 1948-ban megjelent katalógusa sok esetben téves meghatározásairól Sarkadi Nagy Emese: *Mi a magyar? Korábban magyarországiaként azonosított táblaképek Ipolyi Arnold gyűjteményéből*. <https://www.youtube.com/watch?v=mtfB2bc7j4o>

⁷¹⁶ Mihalik József: Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 10. (1916) 4. 185. Lakatos Balla Attila szerint Mihalik József is részt vett a menekítésben, de Mihalik hivatalos jelentéséből egyértelműen kiderül, hogy 1916 szeptemberében csak Varjú utazott el Nagyváradra.; Az Ipolyi-gyűjtemény sorsáról Lakatos Balla Attila tanulmánya szövegének sok helyen szó szerinti (köztük e tévedés) hivatkozás nélküli átvételével legutóbb Sóti Lajos közölt írást: *Műtárgyemenekítés Magyarországon az első világháború után. Ipolyi Arnold gyűjteményének Nagyváradról Esztergomba történő szállítása. MusemCafe.* (14) 2020. 75-76. 215-237. (továbbiakban Sóti L.: *Műtárgyemenekítés*)

⁷¹⁷ A VKM államtitkárának (olvashatatlan aláírás) levele gróf Széchényi Miklóshoz 1916. szeptember 28. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 238-239.

1917 nyarán a rossz állapotú Múzeum épületét a Főfelügyelőség, a Régészeti Egylet, a nagyváradi káptalan és gróf Széchényi Miklós nagyváradi püspök költségén felújították, majd döntés született a kiállítás újrarendezéséről is. A feladatra 1918 nyarán ismét Varjú Elemér vállalkozott, ám Mihalik József és Gerevich Tibor Varjú egészségügyi problémájára és állítólagos másirányú elfoglaltságaira hivatkozva kollégájukat megelőzve Nagyváradra utaztak, s részben elvégezték helyette a rendezés munkáját.⁷¹⁸ Önhatalmú vállalkozásuk miatt azonban, (melyre úgy tűnik azért került sor, mert Mihalik megelégtelt a budapesti háborús koplalást), Varjú végleg megneheztelt Mihalikra, s a konfliktus Varjú és Gerevich addig jónak mondható viszonyát is megrontotta.⁷¹⁹

1918. decemberi román betörést követően Mihalik József a Főfelügyelőség nevében arról tájékoztatta gróf Széchényi Miklós püspököt, hogy a „múzeum mentése, nagyobb értékeinek biztonságba helyezése tárgyában máris gondoskodtunk. E tárgyban a Vall. Közokt. Minisztérium Főfelügyelőségünk javaslatára egy urat fog kiküldeni Nagyváradra, aki Excellentiáddal, az egyesület elnökségével és a polgármester úrral érintkezésbe lépve, ott a helyszínen fog tanácskozni a teendők felől s megállapodásokhoz képest foganatosítja a mentést.”⁷²⁰ Szó sem volt tehát arról, hogy az akciót Csernoch János bíboros hercegprímás intenciói szerint a Keresztény Múzeum igazgatójaként Gerevich szervezte volna meg, illetve, hogy ő volt az, „akinek sikerült megszereznie 1918. október 21-én a Károlyi-kormány kultuszminiszterének Lovászy Mártonnak az engedélyét az Ipolyi-gyűjtemény Budapestre vagy Esztergomba menekítésére.”⁷²¹ A Károlyi-kormány egyrészt csak 1918. október 31-én került hatalomra, másrészt az 1918. december 20-án lemondása előtt két nappal a Főfelügyelőség kérésére Lovászy által kiállított irat szerint Gerevichet az „állami felügyelet alatt álló nagyváradi múzeum becsebb tárgyait kiválogatásával, elismervény ellenében letétkénti átvételével s az esztergomi múzeumba való elhelyezésével” mint „magyar nemzeti múzeumi őr

⁷¹⁸ Bardoly István szerint a menekítést Gerevich már 1918 augusztusában megkezdte. (Bardoly István: „Teljes győzelem, az egész gyűjtemény a miénk” Gerevich Tibor és az Esztergomi Keresztény Múzeum. *Enigma* 16. (2009) 60. 98.), de erről akkor még szó sem volt. A Nagyváradon tartózkodó Mihaliknak írt levelében a Budapestre elsősorban a művészettörténeti tanszékre való kinevezésével kapcsolatos reményei miatt visszautazott Gerevich, az Ipolyi gyűjtemény évek óta tervezett romló állapotú falikárpitjainak restaurálás végett elhozott együttesére utalt. Széchényi püspök 1918 őszén több levélben kérte Mihalikot, hogy Gerevich térjen vissza Nagyváradra és fejezzem be a félbe maradt rendezési munkát, mely kérést Gerevich esztergomi múzeumi elfoglaltságára, illetve a képek felakasztásához szükséges „kábelek” hiányára hivatkozva visszautasított. Gerevich Tibor levele gróf Széchényi Miklóshoz 1918. október 1. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 255-256.

⁷¹⁹ Mihalik József levelei gróf Széchényi Miklóshoz 1918. szeptember 19. és szeptember 25. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 249-254.

⁷²⁰ Mihalik József levelei gróf Széchényi Miklóshoz 1918. december 11. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 257.

⁷²¹ Sóti L.: Műtárgymentés i. m. 224.

urat, az esztergomi múzeum igazgatóját” bízták meg.⁷²² Gerevich viszont az 1928-ban megjelent Prímás Albumba írt visszaemlékezésében azt állította, hogy „e sorok írója, mint az esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, az illetékes tényezők megbízásából (Gerevich természetesen nem említi Lovászy nevét B. O.) a szomorú 1919. év első napján vette át Nagyváradon az esztergomi Keresztény Múzeum részére, szállíttatta Budapestre, s onnan a vörös uralom megszűnte után Esztergomba, ahol az, mint a Keresztény Múzeum tulajdona felállíttatott.”⁷²³

Gerevich a fenti állításait 1928-ban kizárólag azért írhatta le, mert egyrészt Csernoch maximálisan partnere volt az Ipolyi-gyűjtemény jogszerűtlen megszerzésében,⁷²⁴ másrészt pedig a gyűjtemény tulajdonjogáról soha le nem mondó⁷²⁵ gróf Széchenyi Miklós püspök, aki állításait megcáfolhatta volna már 1923-ban elhunyt. A Nemzeti Múzeum azonban Gerevich és Csernoch törekvésével ellentétben letétként kezelte az Ipolyi-gyűjteményt és Varjú Elemér minden lehető el is követett annak érdekében, hogy a gyűjteményt, (amennyiben az belátható időn belül nem kerülhet vissza Nagyváradra), a Nemzeti Múzeum falai között tartsa.⁷²⁶ Varjú

⁷²² Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 257-258.

⁷²³ Közli Bardoly I.: „Teljes győzelem i. m. 76.

⁷²⁴ „Gerevich Esztergomba akarta szállítani az Ipolyi-hagyatékot, mert az az Ipolyi végrendelet értelmében az esztergomi keresztény múzeumot illeti, ha bármely okból Nagyváradon nem maradhat, vagy ott megfelelően nem érvényesülhet. S hogy az Ipolyi-gyűjtemény a Nagyváradról való elszállítás után tényleg az esztergomi hercegprímási keresztény múzeum tulajdonába ment át, azt minden érdekelt fél elismerte.” Csernoch János levele Heller István kultuszminiszterhez 1920. április 20. Uo. 77.

⁷²⁵ „Részemről nem látom a jelen körülmények között ilyen alternatíva fennállását: hogy vagy Esztergomé a gyűjtemény definitive vagy pedig a románok vihetik el azt. Mert tudom, hogy az igazságtalan és az országot megalázó békekötéstől nem akarhat Esztergom a románokéval egy mintájú jogi alapon a gyűjteményhez jutni.” gróf Széchenyi Miklós levele Csernoch Jánoshoz 1920. július 22. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 265.; „Hivatkozva Eminentiához e tárgyban ismételtén intézett előterjesztésemre, újból tiltakozom az Ipolyi-gyűjteménynek bármely más múzeumba való bekebelezése ellen és minden olyan tény ellen, amely a gyűjtemény tulajdonjogának bármiképpen praejudikálhat.” gróf Széchenyi Miklós levele Csernoch Jánoshoz 1921. február 16. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 721-722.; „Mindazonáltal kénytelen vagyok tiltakozni minden olyan tény ellen, amelynek kapcsán netán valamikor valaki megkísérelhetné a Nagyvárad egyházmegye, illetőleg püspökségnek a gyűjteményre vonatkozó tulajdonjogát vitássá tenni. Éppen ezért legutóbb 1921. évi február 16-án voltam bátor Eminentiádnak az Ipolyi gyűjtemény tárgyában előterjesztést tenni, amelyben tiltakoztam az Ipolyi gyűjteménynek bármely más Múzeumba, vagy gyűjteménybe való bekebelezése ellen, valamint az ellen is, hogy ezen gyűjtemény képei, vagy értéktárgyai az én tudtomon kívül, és akár Eminentiád, akár másnak költségén restauráltassanak. Mégis arról értesülök, hogy a gyűjtemény a Simor képtárba bekebelezetett és hogy különböző restaurálások eszközöltettek. Nem akarván ismétlésekbe bocsátkozni, csak annak kijelentésére szorítkozom, hogy az 1921 február 16-án kelt levelemben mondottakat minden részükben fenn kell tartanom és kijelentenem, hogy az idők jobbrafordultával a Múzeumot az egyházmegye területére visszavitetem és annak megfelelő elhelyezéséről gondoskodni fogok.” gróf Széchenyi Miklós levele Csernoch Jánoshoz 1923. február 25. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 272-272.

⁷²⁶ „Jól tudom, hogy Gerevich úr mindent elkövet a gyűjteménynek a Prímási Múzeumba (amelyet most egyszerre Keresztény Múzeum névre kereszteltek át) leendő bekebelezésére. Azonban, mivel meggyőződésem szerint ez sem nem jogos, sem a magyar kultúra szempontjából hasznot hajtó nem lenne, ez ellen minden megengedett eszközzel küzdeni fogok. Nézetem szerint, ha az a kétségbeejtő eset beállna, hogy Nagyváradot egy-két éven belül

emellett mind Szécsényinek, mind pedig Haller István kultuszminiszternek írt leveleiben rámutatott arra a lehetetlen körülményre is, hogy Gerevich, aki a Prímási Képtár igazgatói pozíciójára való kinevezése ellenére a Nemzeti Múzeum státuszba lévő fizetett alkalmazottja, egyértelműen saját intézménye szakmai diszkreditálására törekszik, s hivatali esküjét megszegve szolgáltat sok esetben a valóságnak nem megfelelő információkat a „konkurens intézmény,”⁷²⁷ számára. S valóban, ahogy láttuk is, miután Gerevichnek 1912-ben nem sikerült őri pozíciót szereznie a Szépművészeti Múzeumban egyszeriben úgy gondolta, hogy a Pálffy-gyűjtemény festményeinek helye nem a képzőművészeti profillal létrejött Szépművészeti, hanem a „hagyaték-együttes önálló felállítására és mintaszerű feldolgozására” hivatott Nemzeti Múzeumban lenne, amit akkor Gerevich „a nemzeti műveltség nagyszerű Pantheonjának nevezett,”⁷²⁸ amikor viszont jövőbeli terveit Csernoch János támogatása által látta jobban megvalósíthatónak, akkor pedig saját intézménye, a Nemzeti Múzeum szakmai kompetenciáját igyekezett kétségbe vonni.⁷²⁹

Gerevich e morálisan és szakmailag is problematikus viselkedéséért, ahogy Varjú Elemér írta, hamarosan „meg is kapta a jutalmát,”⁷³⁰ mivel egyrészt „világi ember” léte 1920.

visszakapni nem lenne lehetséges, az esetben sem lenne szabad ezt a gyűjteményt, amelyhez hasonló gazdagságú textil-collectió az országban nincs, egy húszezer vagy kevesebb lakosú kis városban, amely harmadrangú szárnyvasútjával csak nehezen közelíthető meg, a tudományos kutatás és a közszemlélet elől úgyszólván elzárni.” Varjú Elemér levele gróf Széchényi Miklóshoz 1920. május 18. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 259.

⁷²⁷ „Téved a hercegprímási átírat abban is, hogy a gyűjtemény felügyeletével a Magyar Nemzeti Múzeumban <<Gerevich Tibor, mint az esztergomi primási múzeum igazgatója>> van megbízva. Eltekintve attól a körülménytől, hogy dr. Gerevich Tibor az 1919. év legnagyobb részét Budapestről távol töltötte, s így nem lehetett volna módjában ilyen megbízást teljesíteni, semmiképpen sem képzelhető el, hogy dr. Gerevich a Magyar Nemzeti Múzeumban más, mint állami tisztviselői minőségben működhesse.” Varjú Elemér levele Haller István számára, 1920. május 27. Gerevich működése 1915 és 1921 között dokumentumok tükrében. *Enigma* 16. (2009) 60. 77-80.

⁷²⁸ Gerevich T.: A Pálffy hagyaték I. i. m. 1.

⁷²⁹ „Azt hiszem, Lepold úr csak hamis információ alapján írhatta, hogy a gyűjtemény romlásnak van kitéve. Az pedig, hogy ezen elhelyezés által a gyűjtemény „jogi helyzete” elhomályosodnék, még feltevésnek is nevetséges. A M. N. Múzeum az Ipolyi-gyűjtemény tulajdonjogát azzal sem szerezhetné meg, ha épületében az akár 50 éven át lenne is elraktározva. Itt Lepold úr kétségtelenül arra gondolt, hogy az esztergomi érseki szék minő következtetést vonna le abból, ha az Ipolyi gyűjtemény Esztergomban találna elhelyezésre. (...) Lepold kanonok úr azon teljesen valótlan állítása, mely szerint „hiteles értesülései vannak, hogy a Nemzeti Múzeum nem akar megválni a gyűjteménytől.” E hiteles értesülések forrása (s a többieké) Gerevich úr. Ha igaz lenne ez az állítás, úgy Gerevich úr vétett volna hivatali esküje ellen, minthogy ott arról is van szó miként az eskütevő a „hivatali titkot megőrzi.” Ám de ő egyszerűen csak „egyéni impresszióit” adta elő hiteles értesülés gyanánt. Soha ilyen szándékának a M. N. Múzeum, vagy az érem- és régiségtár illetőleg e kettőnek felelős vezetői, kifejezést nem adtak.” Varjú Elemér megjegyzései Lepold Lajos gróf Széchényi Miklóshoz írt leveléhez. 1920. július 18. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 266-268.

⁷³⁰ „Gerevich dr. úr már megkapta jutalmát: Ő Eminentiája kívánságára megbízták az egyházművészeti előadói tiszttel, amely Fieber Henrik halálával ürült meg. Történt pedig ez a M. N. Múzeum óvástétele dacára. Mi úgy találjuk, hogy valaki, aki egyfelől a M. N. Múzeumot szolgálja, másfelől pedig a primási (konkurens) múzeum igazgatója, teljességgel nem eléggé független és nem lehet elegendőképp elfogulatlan e fontos misszió betöltésére.

június 14-én Haller István a kultuszminisztérium külső munkatársaként „egyházművészeti és egyháztörténeti szakmegbízottá” nevezte ki,⁷³¹ másrészt az Ipolyi-gyűjtemény jogilag is sikeres bekebelezése után Csernoch nyomatékos fellépésének eredményeképpen az egyetemi B listázások és tanszék redukciók idején kizárólag Gerevich számára egy új tanszéket is felállítottak a budapesti egyetemen.⁷³² A Petrovics által említett másik eset, a csegöldi táblaképek megszerzésének megakadályozása mögött⁷³³ pedig Gerevich már mint „egyházművészeti és egyháztörténeti szakmegbízott” állt, s e minőségében nemcsak a Szépművészeti Múzeum, hanem saját intézménye és a saját főnöke, a Nemzeti Múzeum nevében a képekért versenybe szálló Varjú Elemér próbálkozását is sikerült elgáncsolnia.⁷³⁴

Annyi valószínű, hogy előbb-utóbb konfliktusok támadnak e collitio officiorum nyomában. Erről azonban a szegény Nemzeti Múzeum nem tehet.” Varjú Elemér levele gróf Széchényi Miklóshoz 1920. június 25. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 270-271.

⁷³¹ „Feladata lesz, hogy a Nagyságodhoz forduló főtisztelendő papságnak egyházművészeti és egyháztörténeti ügyekben felvilágosítást, tanácsot adjon; az összes ily természetű megrendelésekre vonatkozó megkereséseknél a szükséges tervek, költségvetés beszerzéséről, azok megbírálásáról gondoskodik; szemináriumokban, oltáregyesületekben, katolikus körökben, zárdákban és egyéb hasonló intézményekben előadások rendezésével a művészi érdeklődést és megértést felébressze, illetőleg ápolja, szóval mindennemű egyházművészeti és egyháztörténeti ügyben, - amennyiben az kormányhatósági (minisztériumi) intézkedést nem kíván – közvetlenül eljárjon. Mindazon ügyekben, melyek kormányhatósági intézkedést kívánnak, Nagyságod írásbeli előterjesztést tartozik hozzám tenni a vezetésem alatt álló minisztérium kath. egyházi ügyosztály útján, mely az egyes ügyekben javaslatát művészeti, illetve tudományos ügyosztállyal egyetértőleg teendi meg. Ezen kívül kötelessége lesz Nagyságodnak, hogy a gondjaira bízott ügyek folyásáról, illetve a saját hatáskörében tett intézkedésekről az említett minisztériumi ügyosztályok főnökeinek rövid időközönként szóbeli jelentést tegyen. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 262-263

⁷³² A keresztény archeológiai tanszék ügye. Jegyzőkönyv a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának 1924. május hó 6-án tartott V. rendes üléséről. 8-13., „A második félév elején helyeztetek nyugalomba Marczali Henrik és Schmidt József és Bonkálé Sándor ny.r. tanárok. Karunk tanszékeinek száma eggyel gyarapodott, a keresztény archaeológiának Czobor Béla halálával megszűnt tanszékeinek helyreállításával, mely Gerevich Tibor személyével töltetett be.” Jegyzőkönyv a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának 1925. évi június 3-án tartott dékán és rector elektor választó üléséről. 1925. június 3. 121.; „A budapesti Pázmány-Egyetem bölcsészeti kara meghívta Gerevich Tibor dr. egyetemi magántanárt a keresztény archeológiai és egyházművészeti tanszékre. Ez a tanszék Czobor Béla halála óta betöltetlenül állott. és a Pázmány-Egyetem Gerevich Tibor dr. meghívásával egyúttal azt az óhaját is kifejezésre juttatta, hogy a mellőzött egyházművészet húsz éviszünetelés után ismét helyet kapjon egyetemünk stúdiumai között. Gerevich Tibor dr., mint az esztergomi prímási képtár igazgatója, egész életét a magyar egyházművészet tanulmányozásának szentelte. Legutóbbi akadémiai székfoglalójában számos középkori magyar festőt mutatott ki olyan képanyag alapján, amelyet eddigi műtörténészeink egyszerűen olasz festményeknek vettek. Gerevich Tibor dr. budapesti tanszéke mellett megtartja a Római Magyar Intézet igazgatói állását is.” *Nemzeti Ujság*, 1924. június 1. 6.

⁷³³ Terdik Szilveszter: Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (2007) 2. 183-187.

⁷³⁴ „Gerevich dr. úr már megkapta jutalmát: Ő Eminenciája kívánságára megbízták az egyházművészeti előadói tiszttel, amely Fieber Henrik halálával ürült meg. Történt pedig ez a M. N. Múzeum óvástétele dacára. Mi úgy találjuk, hogy valaki, aki egyfelől a M. N. Múzeumot szolgálja, másfelől pedig a prímási (konkurens) múzeum igazgatója, teljességgel nem eléggé független és nem lehet elegendőképp elfogulatlan e fontos misszió betöltésére. Annyi valószínű, hogy előbb-utóbb konfliktusok támadnak e collitio officiorum nyomában. Erről azonban a

4.4. Hóman Bálint történetpolitikai nézeteinek hatása Gerevich Tibor középkori magyar művészet koncepciójára

Lázár Andor visszaemlékezése szerint a forradalmakat követő újrapozicionálások már „1919-ben a kommunizmus haldoklása idején” megkezdődtek, s ő maga baráti körével részben saját lakásán, részben Imre Sándor otthonában vitatta meg, hogy „milyen teendők várnak a magyarságra a kommunizmus bukása után csonka hazájuk megerősítése érdekében.” Ezeknek az összejöveteleknek valamelyikén körvonalazta Hóman azt „a tudományos munka teendőivel” kapcsolatos programját,⁷³⁵ melyet a Trianoni békediktátum aláírását követően a Budapesti Szemlében részleteiben is ismertetett. Bár e program elsősorban tudománypolitikai, illetve tudományszervezési kérdésekkel foglalkozik, azt egyértelműen leszögezi, hogy a „nemzeti elvet támadó sajtó és a radikális-bolsevik reformerek” évtizedes romboló munkájának semlegesítése érdekében „nemzeti tudomány” művelésére van szükség. „A nemzeti tudomány és művelőinek kultúrája a nemzeti életben gyökerezzen, benne kifejezésre jussanak a magyar fajnak nemzeti sajátosságait tevő különleges tehetségei és eszmevilága s eredményeivel elsősorban a magyar nemzet és faj kulturális haladását szolgálja. Természetesen a tudomány nemzeti irányát nem szabad azonosítanunk a gyermekes clauvin ideológia üres szólamaival.”⁷³⁶

Ujváry Gábor Hóman és Gerevich életútját párhuzamba állító tanulmányában, (melyben többek között arra is rámutat, hogy a forradalmak bukását követő átrendeződések mindkettőjük pályafutását előnyösen befolyásolták), Szakács Béla Zsolt nyomán úgy gondolja, hogy Hóman fenti tudománypolitikai programjának, annál szűkebb keretek között mozgó, s elsősorban csak az egyházművészetre vonatkozó gerevichi párhuzama az ugyancsak 1920-ban megjelent Egyházművészetünk jövője című munka lenne.⁷³⁷ Kétségtelen, hogy Gerevich e tanulmányban a „keresztény nemzeti felbuzdulást,” s „az új közszellemet” axiómaként feltételezve vázolta fel a modern egyházművészet lehetséges fejlődési útját, miközben megpróbált leszámolni az „impresszionizmus l’art pur l’art” korszakával, illetve új programját adni egy még

szegény Nemzeti Múzeum nem tehet.” Varjú Elemér levele gróf Széchenyi Miklóshoz 1920. június 25. Az iratot közli Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 270-271.

⁷³⁵ „Igyekeztünk körvonalazni azokat a feladatokat, melyek egy változás esetén várnak az ország kormányára. Imre Sándor a népnevelési feladatokat, Hóman Bálint a tudományos munka teendőit, öcsém (Lázár Ferenc B. O.) az igazságügy terén végzendő teendőket, én pedig a közgazdasági problémákat fektettem le írásban. (...) Bizonyos azonban, hogy ezeknek a munkálatoknak egyes részei a későbbi kormányok programjában is szerepet játszottak.” Lázár A.: *Visszaemlékezéseim i. m.* 107.

⁷³⁶ Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. *Budapesti Szemle* 181. (1920) 518-519. 135.

⁷³⁷ Ujváry G.: *Két dudás i. m.* 181.

körvonalalaiban sem látszó modern magyar művészetnek is.⁷³⁸ Ám a „gerevichi életmű” programja e szövegen túl több egymást követő írásából fokozatosan bontakozik ki, és az azokban megjelenő hangsúlyeltolódások egyértelműen összefüggésbe hozhatók Hóman történetpolitikai koncepciójának elvárásaival is.

Marosi Ernő véleménye szerint „a magyar művészettörténet-írás a maga külön útját a „magyar Trecento dédelgetett koncepciójában találta meg, s ez vezetett az Anjou-kor jelentőségének – olykor forszírozott datálásokkal is alátámasztott – hangsúlyozásához. Az itáliai és a magyar lelki alkat és józan szemléletmód rokonságának elképzelésére alapozott magyar protoreneszánsz ábrázolását tudvalevőleg Gerevich Tibor kezdeményezte, Genthon István tervezte és Dercsényi Dezső valósította meg az 1941-es Nagy Lajos korában (...).”⁷³⁹ Az Anjou-kori magyar Trecento azonban nem Gerevich ötlete volt, ő ugyanis, s ez egyértelműen kiderül az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyvének 1. 1920-1922-es évfolyamában megjelent⁷⁴⁰ *Kolozsvári Tamás* című tanulmányából, a protoreneszánsz magyarországi megjelenését a 14-15. század fordulójára, virágkorát pedig Zsigmond uralkodásának idejére datálta, s a szárnyasoltárok táblaképeinek attribúálásakor a mai szakmai álláspontokhoz nagyon hasonló következtetésekre jutott. Gerevich úgy gondolta, hogy Kolozsvári Tamás munkája a „a naturalisztikus csírákat rejtő kései gótika Európa szerte általánosan stílustörekvésének bélyegét” viseli, s ezen a stílustörekvésen ugyanazt értette, amit ma a művészettörténeti szakirodalom internacionális gótikának nevez. Teljesen világosan leírta továbbá azt a ma is helytálló véleményt, hogy ez az „átmeneti stíl” különböző európai uralkodói központokban párhuzamosan indult útjára, s Kolozsvári Tamás táblaképein több földrajzilag is jól behatárolható művészeti központ stílushatása is megfigyelhető. „Átmeneti stíl volt ez, mely még a gótikában gyökerezett, de a naturalizmus öntudatos jelentkezésével már új korszakot nyitott meg. Végso gyökérszámai a XIV. századi francia miniatúrfestészet televény talajába nyúlnak le. Mint a táblafestészet új stílje azonban nem francia földön, hanem német területen fejtett ki a XV. század első tizedeiben. Vitatott kérdés, vajon pontosabban melyik vidéken alakult ki, a Rajnánál-e, vagy a Bodeni-tó környékén, Tirolban, vagy a IV. Károly császársága alatt német és olasz mesterek közreműködése folytán hatalmas művészeti lendületet vett Prágában? Nézetünk szerint nem lehet az Alpokon-túli új stílt egyetlen iskolára, még kevésbé

⁷³⁸ Gerevich Tibor: Egyházművészetünk jövője. *Magyar Iparművészet* 23. (1920) 1. 27-31.

⁷³⁹ Marosi Ernő: „Wahlverwandschaften” *Nemzeti-művészet-koncepciók és középkori művészet*. In: Tóth Áron Szerk.: Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 29–35.

⁷⁴⁰ Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1. (1920-1922) 1. 154-187. (továbbiakban Gerevich T.: Kolozsvári Tamás)

mesterre visszavezetni. Kétségtelen, hogy a felsorolt iskolák mindegyike lökést adott a fejlődésnek, hatásaik kereszteződtek, kitermelt motívumaik vándoroltak és helyileg színeződtek. Ha az egyes iskolák része az új alakulásban nem is volt egyforma, az új stíl egyszerre több helyen jött létre, igazi megindítója mindenütt az új világszellemből fakadó új művészeti szemlélet volt. Párhuzamosan a keresztény művészet klasszikus földjén, Italiában, s kivált annak északi részén is indult meg oly stílfelépítési folyamat, melyet a német átmeneti stíllel közös nevezőre hoz az a körülmény, hogy ott is a kései gótika internacionális stílusselemeivel keverten s részben francia ösztönzésre bukkannak elő az új naturalisztikus törekvések.”⁷⁴¹ Gerevich tehát e tanulmányában nemcsak az itáliai és a német művészeti hatásokkal számolt, hanem a „IV. Károly császársága alatt német és olasz mesterek közreműködése folytán hatalmas művészeti lendületet vett Prágai,” azaz a cseh internacionális gótikának a magyarországi művészetre gyakorolt jelentős szerepét is elismerte.

Az 1923. március 12-én bemutatott, s a következő évben a Minervában is megjelent *A régi magyar művészet európai helyzete* című akadémiai székfoglalójában azonban ez kép már jelentős módosulásokon esett át. Gerevich a „magyarországi művészet történetének, mint tudományszak” művelésében már Hómanhoz hasonlóan nemzeti irányt, „olyan magasabb történeti szemléletet” tart szükségesnek mely „a műemlékekben egy nemzet lelkének és sorsának kőbe meredt, márványba vésett vagy ecsettel elévarázsolt kifejezését látja, mely a művészetben – Ipolyi szavával élve – „a nemzet monumentális történetét keresi.”⁷⁴² E „magasabb történeti szemlélet” kialakításához viszont „felfogásban, módszerben és tudományszakunk etikájában” vissza kell térni a nagy elődök, elsősorban Ipolyi Arnold által „kitaposott ösvényekre.”⁷⁴³ Gerevich Ipolyi Arnoldhoz⁷⁴⁴ hasonlóan a magyarországi középkori művészetet már nemzeti művészetként értékeli, s mivel Trianon után a művészettörténet első és legfontosabb feladata a „nemzeti szellem és kultúrtudat ébren tartása,” elsődleges céljának érzi felkutatni s meghatározni mindazokat a műalkotásokat, melyek a

⁷⁴¹ Gerevich T.: Kolozsvári Tamás i. m. 157-158.

⁷⁴² Gerevich Tibor: *A régi magyar művészet európai helyzete. Minerva* 1924. 99. (továbbiakban Gerevich T.: *A régi magyar művészet*)

⁷⁴³ Uo.: 98.

⁷⁴⁴ „A nemzeti régiségtant így felfogva, alatta ama műtudományt értjük jelenleg, mely magába foglalja a köz- és magánélet régiségeit, a vallási és polgári, az állami és egyházi, a jogi, mű- s ipar régiségek ismeretét. Szóval, mindazt e téren, ami a nemzet múltjának életét, annak erkölceit és szokásait, műveit és eszközeit velünk megismertetni képes; kezdve bár az őskori kőszekőztől s a hamvedény végső cserép-töredékétől, mely a felszántott régi telep vagy a sírhant rögével előgördül - egész a felhőkbe nyúló, művészi alkotású és magasztos fenségű gót dómnak csúcsáig.” Ipolyi Arnold: *A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya*. In: Marosi Ernő Szerk.: *A magyar művészettörténet-írás programjai*. Budapest. 1999. 102. (továbbiakban: Marosi E.: *A magyar művészettörténet-írás*)

nemzeti jelleg és fejlődés példáiként mutathatók fel. S miután egy évvel korábban zajlott le Hóman Bálint vitája Václav Chaloupecký cseh történésszel, mely vitában Hóman a „honfoglaló magyar nemzet kultúrártékeit és államalkotó erejét” igyekezett bizonyítani,⁷⁴⁵ Gerevich az „internacionális stílnak,” vagyis az internacionális gótikának a magyarországi művészetre gyakorolt hatásait elemezve már tökéletesen figyelmen kívül hagyja, illetve egyértelműen tagadja a cseh internacionális gótika szerepét. „A cseh művészettel szemben inkább mi voltunk az adó, mint a befogadó fél.”⁷⁴⁶

A „kitaposott ösvényről” letérő művészettörténészek közül Gerevich a tanulmányban elsősorban Éber Lászlóra utalt, aki az elmúlt másfél évtizedben nemcsak a likvidálandó riválisai között tartozott az élbolyba, de 1919-es szerepvállalása miatt már minden következmény nélkül támadhatóvá is vált. Éber Gerevich által csak részleteiben idézett mondata, melynek értelmében „a magyar művészeti történetéről jogosan nem beszélhetünk,” a Művészet hasábjain 1909-ben *Erdélyi szobrászati emlékek* címmel megjelent tanulmányában egészen pontosan így hangzik: „Rég elismert tény, hogy a magyar művészet történetéről jogosan nem beszélhetünk, mert a képzőművészet nálunk fennmaradt alkotásaiban nem ismerhetők fel olyan külön, jellemző, egységes vonások, amelyeket valóban a mieinknek nevezhetnénk. Több oldalról, közelebbről, távolabbról jövő nemzetközi hatások közepette a magyarság nem volt arra képes, hogy az idegen elemekből újat alkosson, hogy nemzeti sajátosságait ezen a téren kifejezésre juttassa.”⁷⁴⁷

Gerevich Éber véleményével ellentétben, s fogalmazásában egyértelműen Hómanra ismerhetünk,⁷⁴⁸ azt igyekszik bebizonyítani, hogy a magyarság, mely a honfoglalás óta „tevékeny részese az európai keresztény kultúrközösségnek (...) Az új hazában ösztöne és első királyának éleslátása gyorsan változtatta európaivá. Az új műveltséget mohón szívta magába délről és északról, Itáliából és Németországból s e két irányból nyomába szegődtek az első nyugati művészeti hatások. Európai történetünk ezredéves során műveltségünk alapvető sajátosságává érlelődik, hogy az európai műveltség két fő tényezőjét, a latint — többször olasz,

⁷⁴⁵ Das Historische Recht der Tschechoslowakischen Nation auf Oberungarn. *Pester Lloyd (Morgenblatt)*, 1922. május 14. 3–4.

⁷⁴⁶ Gerevich T.: A régi magyar művészet i. m. 107.

⁷⁴⁷ Éber László: *Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet* 1909. 171.

⁷⁴⁸ „Kétségtelen, hogy hazánkban a XI. század elején intenzív német (bajor) kultúrhatások érvényesültek, aminthogy történetünk későbbi századaiban is sokszor termékenyítette meg a magyar talajt a német szellemből idesugárzó erő. De voltak történetünknek hosszú korszakai, mikor a német hatás mellett s azt háttérbe szorítva, közvetlen érintkezésbe kerültünk a francia és olasz kultúrával. Ezek a nyugati — német, francia és olasz — összetett kultúrhatások alakították át az ősi pogány magyar kultúrát s ezek felvétele adott módot a magyar szellemnek, hogy a nyugati kultúrákkal sok ponton érintkező, de mégis individuális, sajátos nemzeti kultúráját kialakítsa.” Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. *Minerva* 2. (1923) 1-5. 40.

mint francia alkatában — és a germánt egyaránt magába olvasztja, s szellemében ekként nem szolgáltatta ki magát egyik irány túlnyomó hatásának sem, sőt, európaivá hasonulván, megőrizni s az európai műveltség mozaikjában különös színezéssel kiemelni tudta nemzeti egyéniségét. Ugyanezt észleljük régi művészetünkben, mely olasz (időnként francia) és német hatások keresztütésében edzette meg nemzeti sajátosságát, s melyet e hatások váltakozása vagy egyensúlyozása óvott meg attól, hogy akár az olasz, akár a német művészet provinciájává süllyedjen.”⁷⁴⁹

Gerevich tanulmányban az „új stil” magyarországi jelentkezését már nem Zsigmond korára, hanem Nagy Lajos uralkodásának idejére teszi, s ennél az egyértelműen Hóman Anjou képére⁷⁵⁰ visszavezethető koncepciónál a következő évtizedekben meg is maradt.⁷⁵¹ A régi magyar művészetben jelentkező „nemzeti egyéniség”, „nemzeti sajátosság” felmutatása érdekében pedig a Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki szárnyasoltárának modern stíluskritikai módszerekkel való meghatározásához hasonlóan, (ahol egyébként a nemzeti egyéniség felmutatását elsősorban nem a stíluskritikai módszer, hanem a szárnyasoltár elpusztult predellájának már korábban lejegyzett szövege szolgáltatta), az Esztergomba került Ipolyi hagyatékban is igyekezett „megtalálni” a magyar vonatkozású táblaképeket.⁷⁵²

Lakatos Balla Attila forrásközlésében az Ipolyi hagyatékban négy különböző időben felvett leltárát ismerhetjük meg. Az első Ipolyi Arnold műgyűjteményének 1886-1887 fordulójáról való leltára,⁷⁵³ a második a gyűjteménynek a Biharmegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet Múzeumában való elhelyezésekor 1897-ben készített leltár,⁷⁵⁴ a harmadik a gyűjtemény 1916 őszi menekítésre való elcsomagolásakor Varjú Elemér által készített leltár,⁷⁵⁵ a negyedik pedig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található 1918/1919. fordulóján a Budapestre való menekítése során, részben Ernyey részben Gerevich Tibor kézírásával lejegyzett leltára.⁷⁵⁶ E leltárak Balla forrásközléséig eddig ismeretlenek voltak a magyarországi kutatás számára, mivel Gerevich a gyűjteménynek a Nemzeti

⁷⁴⁹ Gerevich Tibor: A régi magyar művészet i. m. 100.

⁷⁵⁰ Tóth László interpretációja szerint már Hóman pénztörténeti kutatásai is egy jövőző Anjou-kori szintézis megírásának előtanulmányaira szolgáltak. Tóth László: Hóman Bálint a történetíró. II. *Pannónia* 5. (1939) 1. 20.

⁷⁵¹ „Kolozsvári Mártonnal és Györggyel indul meg a magyar protoreneszánsz már Nagy Lajos idején és nem Zsigmond korában, mint általában tartják (...)” Gerevich Tibor: Magyar művészet Nagy Lajos korában. *Szépművészet* 3. (1942) 9. 211.

⁷⁵² Gerevich téves attribúciói nyomán követésére kitűnő lehetőséget biztosít az ő szakmai irányításával Genthon István szerkesztésében megjelent *Magyarország Műemléki Topográfiaja. I. kötet Esztergom. I. rész. Keresztény Múzeum*. Műemlékek Országos Bizottsága. Budapest. 1948.

⁷⁵³ Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 53-91.

⁷⁵⁴ Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 201-224.

⁷⁵⁵ Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 274-296.

⁷⁵⁶ Lakatos Balla A.: *Ipolyi Arnold i. m.* 297-337.

Múzeumból az esztergomi Prímási Képtárba való szállítását követően megsemmisítette a rendelkezésére álló leltárjegyzékeket, letagadta, hogy ő maga a menekítéskor készített volna leltárat, eltávolította a műtárgyakról a beazonosításukat szolgáló ismertetőjegyeket, majd Lepold Antal segítségével mindent elkövetett annak érdekében, hogy az „Ipolyi-anyag minél jobban belesimuljon a simori és az 1925-ben a Keresztény Múzeumnak hagyományozott San Marco anyagba.”⁷⁵⁷ Ez a szakmailag meglehetősen problematikus eljárás,⁷⁵⁸ (melyre indokuk szerint a gyűjteményt szétszakítani kívánó per miatt kerülhetett sor), egyrésről a későbbiekben szinte megoldhatatlan feladatok elé állította a gyűjteménytörténettel és gyűjteményrekonstrukcióval foglalkozó művészettörténészeket és muzeológusokat,⁷⁵⁹ másrésről viszont lehetőséget adott Gerevichnek olyan önkényes, a régi magyar művészet önálló fejlődését felmutatni kívánó attribúciók felállítására, melyek téves voltát a legújabb kutatások egyértelműen bebizonyították.⁷⁶⁰ A régi magyar művészet önálló fejlődését felmutatni kívánó téves attribúciók magyarázata pedig az lehet, hogy Gerevich sok esetben a 14. századi „középkori magyar nagyhatalom” történeti koncepciója bizonyítására szolgáló dokumentumokként kezelte e műalkotásokat, mely koncepció egyúttal Hóman történetírói munkássága egyik legfontosabb pontjának tekinthető.

Hóman 1920-as programadó tanulmánya szerint elsőrendű kultúrpolitikai feladat a „keresztény nemzeti culturából sarjadzott magyar tudomány élet- és fejlődésképeségének” megvédelmezése a „nemzettelenek” támadásaitól, akik azért vonják kétségbe a „történetileg kialakult” magyar kultúra és tudomány önálló nemzeti jellegét, hogy annak helyébe idegen, a „culturfejlődésünkbe gyökeret nem eresztett” kozmopolita tudományt „ültessenek át” és ezzel

⁷⁵⁷ Cséfalvay Pál: *Ipolyi Arnold a műgyűjtő*. In: Cséfalvay Pál-Ugrin Emese Szerk.: *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Budapest. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. 1989. 100.

⁷⁵⁸ Gerevich maga e tevékenységét egészen másképp látta: „A benne (a Prímási Képtárban B. O.) folyó munka, anyagának meghatározása, az itt felvetett problémák megoldása komoly szolgálatot tett a művészet, különösen a magyar művészet történetének. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy itt, a prímási képtár műhelymunkájában született meg az addig nem ismert, vagy félreismert középkori magyar festészet története. Magyarország műemléki topográfiája. *Esztergom műemlékei. 1. rész.* i. m. 11.

⁷⁵⁹ „Az Ipolyi Arnold gyűjteményéből származó számos jelentős műtárgy azonosítása korábban nehezen és sok bizonytalansággal volt csak lehetséges. A közelmúltban közzétett hagyatéki dosszié leltárai között azonban előkerült egy, amely 1916 szeptemberében (Varjú Elemér leltáráról van szó B. O.), a művek Budapestre való szállítását megelőzően készült, és amely az eddig ismert összeírásoknál lényegesen bővebb információkkal szolgál. Ennek alapján mostanra váltak viszonylagos biztonsággal azonosíthatóvá az Ipolyi-gyűjtemény tárgyai” Sarkady Nagy Emese: *A Keresztény Múzeum középkori magyarországi, a német és osztrák tartományokból származó tárgyainak online katalógusa*. Keresztény Múzeum.

2017.<https://www.keresztenymuzeum.hu/collections>.

⁷⁶⁰ Sarkady Nagy Emese: *Mi a magyar? Korábban magyarországiaként azonosított táblaképek Ipolyi Arnold gyűjteményéből*. <https://www.youtube.com/watch?v=mtfB2bc7j4o>

a „fejlődés szilárd alapjait rombolják.”⁷⁶¹ Hóman neveket ugyan nem említ, ám Gerevich megteszi ezt helyette is Éber László mellett Marczali Henrikre utalva, aki *A magyar nemzet történet* 2. kötetében a 13. századi magyar művészetről szólva „egy közbevetett mondat kézlegyintésével nyilatkoztatta ki, hogy „magyar építészeti stílus hogy is jöhetett létre.”⁷⁶²

Gerevich tanulmányának megjelenése idején már negyedik éve húzódott Marczali Henrik igazolásának ügye, akit tanszékén magántanári minőségben 1922. június 20-án óta Hóman Bálint helyettesített. Marczali nyugdíjazásának történetével több tanulmány is részletesen foglalkozott, s konklúziójuk szerint az „ereje teljében lévő” 64 éves professzornak a felsőoktatásból való eltávolítása mögött egyértelműen antiszemita tendenciák húzódtak meg.⁷⁶³ Ám ha valaki végig böngészi a korabeli hírlapokat, láthatja, hogy Marczali 1920 januárjától időről időre nyilatkozatokat adott a lapoknak aktuálpolitikai kérdésekkel kapcsolatban, s véleményét mint történész, minden esetben „történeti távlatokba” helyezve adta elő. 1920. január 14-én például, épp aznap, amikor a kari ülésen lezárult az egyetemi igazolásának procedurája Az Ujság hasábjain a közelgő nemzetgyűlési választások lehetséges lebonyolításával kapcsolatban többek között az 1871-es párisi eseményeket és Léon Gambettát idézve odanyilatkozott, hogy „a nemzet jelentékeny részének kizárása a választásból nemcsak a nemzet jogát és törvényét sérti, mint ezt különösen Deák fejtette ki az 1861-iki országgyűlésen, hanem a távolmaradók irányában csökkent az azon szerződések erejét, melyeket a törvényhozó testület elfogad.”⁷⁶⁴ A február 28-án megjelenő Világ Magyarország jövőbeni lehetőségeit firtató kérdéseire pedig egyértelművé tette, hogy véleménye szerint „a keresztény eszme művelt országokban már nem felekezetet jelent, hanem emberi közösséget,” illetve ezúttal is Gambettát idézte, aki szerint „más nemzetek súlyos katasztrófák után azt mondták: a templomba! Mi azt mondjuk: az iskolába!” Ennél is ingerlőbbek lehettek azonban az ország területi veszteségeire való utalásai: „Gambetta szava szerint, gondoljunk mindig arra mit veszítettünk, de ne beszéljünk róla soha. Elismerem, nehéz, de az igaz hazafi ezt az áldozatot is meghozhatja.”⁷⁶⁵ E nyilatkozatain túl a vele kapcsolatos ellenérzéseket csak tovább tetézhette az 1920. áprilisi szabadságolását követően meginduló sajtóhadjárat is, mely során egyes lapok a modern magyar történetírás megalapítójának, s európai színvonalra emelőjének nevezték, akit

⁷⁶¹ Hóman Bálint: A magyar tudományosság i. m.

⁷⁶² Gerevich Tibor: A régi magyar művészet i. m. 100.

⁷⁶³ Schweizer Gábor: Reflexiók a „zsidókérdés-ről.” Két magyar történész memoárjai: Angyal Dávid és Marczali Henrik. Emancipáció után I. *Budapesti Negyed* 59. (2009) Tavasz 174-183.; Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919-1924) *Századok* (2017) 6. 1333-1362.

⁷⁶⁴ Mi lesz, ha nemzetgyűlés lesz? *Az Ujság*, 1920. január 20. 2.

⁷⁶⁵ Európa jövője, Magyarország jövője. Beszélgetés Marczali Henrikkel és egy másik történettudóssal. *Világ*, 1920. február 28. 6.

a magyar történészek közül egyedül tartanak számon a „művelt nyugaton.”⁷⁶⁶ Volt tanítványai, köztük Hóman szemében nem növelhette népszerűségét az Apponyi Albert kérésére írt, s 1920 nyarán megjelent *Béke Könyve* sem, melynek a magyar középkorról felvázolt képe nemcsak az akkor uralkodó „keresztény nemzeti felbuzdulással” állt szöges ellentétben, de mindazzal is, melyet Hóman már addig, vagy azután e korszakkal kapcsolatban leírt.⁷⁶⁷

Marczali például úgy tárgyalja Szent István magyar államalapításának korát, hogy egyetlen szót sem veszteget a kereszténység felvételének jelentőségére, de még a megtörténésének tényére sem. A Hómannak oly kedves Anjouk bemutatásakor Károly Róbertet meg sem említi, Nagy Lajos hódító politikáját pedig abszolút negatívan ítéli meg. „A Nagy Lajos idejében máramarosi oláhoktól alapított Moldva csak úgy kész volt elszakadni, mint Havasalföld, mint Bosznia és Szerbia, mihelyt rá alkalom kínálkozott. Inkább gyengeségnek, mint erőnek volt forrása ez a messze kiterjedés, mely annyi bonyodalomba sodorta e hazát.”⁷⁶⁸ Hóman ennek ellenére, (hiszen ezt Gerevich a későbbiekben amúgy is többször megtette helyette), évtizedekig nem bírálta nyilvánosan volt tanárát. 1927-ben viszont egy francia történelemtudományi szaklap, a *Revue Historique* ötvenéves fennállása alkalmából önálló kötetet publikált, melyben harminckilenc ország vezető történésze mutatta be hazája történelemtudományának elmúlt öt évtizedes fejlődését. A magyar részről felkért Marczali nemcsak a tárgyalt korszak magyar történetírásáról szólt meglehetősen hézagos és tendenciózus módon, de az 1920 utáni magyar történettudomány fejlődéséről és eredményeiről is rendkívül kritikus hangon nyilatkozott.⁷⁶⁹ Hóman a Magyar Szemlében reagált Marczali állításaira, s ez az írása is egyértelműen jelezi, hogy a történészek szakmai viták Trianon után szétválaszthatatlanul összefonódtak a politikával. „Mert írónk szerint Marczali iskolájából kikerült nemzedékünk letért a Salamon-Fraknoi kijelölte útról, a tárgyilagos történetírás egyenes útjáról s a nagy háborúban „elvesztette igazságérzékét” „1920 óta a történetírás terén is diadalmaskodik a reakció szelleme” s a történelmi kutatás és kritika központjában — „mint mindig” (!!) — most is az Anonymus-kérdés és a székely-probléma áll, melyek megítélésében a kritika fegyvere helyett politikai szempontok vitetnek küzdelembe.”⁷⁷⁰

Tóth László, Hóman történész végzettségű titkára az 1938-1939-ben megjelent, Hóman történetírói pályafutását elmező, s egyértelműen Hóman intenciói alapján írt

⁷⁶⁶ Marczali Henrik. *Világ*, 1920. április 85. 1.

⁷⁶⁷ Marczali Henrik: *Béke könyve*. Budapest. 1920.

⁷⁶⁸ Uo: 5-9.

⁷⁶⁹ Marczali Henri: *Hongrie*. In: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926. Paris. 1927.

⁷⁷⁰ Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. Magyar referátum francia nyelven. *Magyar Szemle* 1. (1929) 4.

tanulmányában a szellemtörténeti módszernek az életműben való nyomait már az 1915-1916-ban zajló Tagányi-Hóman-Erdélyi vita idején látni vélte,⁷⁷¹ mely vélemény szerint Szekfű Gyula Száműzött Rákóczi könyvével együtt egy a „régí értékek használható alapjain” felépített új történetírói szintézis igényének első jelentkezése volt. A Hóman történetírói teljesítményét értékelő munkák viszont általában éles határvonalat húznak Hóman korai „empirikus,” adatszerű történetírást művelő korszaka, illetve az 1925-ben a 17. Országos Katolikus Nagygyűlésen elmondott beszéde utáni évtizedek között,⁷⁷² melyet követően „abbamaradtak nagy forrásismereten alapuló résztanulmányai, s meghalt benne a kútfők feltétlen tiszteletén alapuló filoz.”⁷⁷³ Viszont ha kezünkbe vesszük az 1919. december 30-án az Urániában felolvasott, s 1920-ban a Néptanítók Lapjában nyomtatásban is megjelent *A magyarság megtelepülése* című írását, már abban is felfedezhetjük azt a különböző történeti tények tendenciózus csoportosításával létrehozott „szintézist,” mellyel Hóman Trianon árnyékában a magyar nemzetnek a Kárpátmedencében betöltött „világtörténeti hivatását” igyekezett bebizonyítani, s mely koncepciót a később évtizedekben történész-politikusként is következetesen képviselt. „A magyar nép alig száz évvel honfoglalása után fejlődésképes államot alkotott, magáévá tette a latin-keresztény műveltséget, magába szívta az ország területén fennmaradt vegyes etnikumú néptörödékeket és saját politikai, etnikai és kulturális egyéniségének fenntartásával szerves részévé lett a nyugati keresztények nagy közösségének. E tényeivel már történetének első századában magára vállalta nagy történeti hivatását, melyet, mint a nyugati keresztény kultúrközösség legkeletibb tagja (...) egy ezredéven át híven betöltött, dacolva a romlására törő idegen fajok minden ostromával, bár a történet folyamán többször kellett elszenvednie a léte alapját alkotó terület egységének időleges megbontását. A nemzetiségi elvben, a hazai nemzetiségek és a szomszédos népek etnikai összetartozásában rejlő erő eltölpül a magyar faj által képviselt, a történeti fejlődésben igazolt és a természeti

⁷⁷¹ „Ma úgy mondjuk, hogy az egyetemes horizontú szellemtörténeti módszer győzött a vitában a pozitivista iskola hagyományai és eredményei felett. Ma ez már tisztán látott tény, de akkor korántsem volt az; heves hangok hallatszottak a külföldi analógiák érvényesítése ellen, s Hóman Bálint adóelméletét az ellenvélemény chimaerának mondogta, amelyből a képzeleti történelem származik.” Tóth László: Hóman Bálint a történetíró. I. *Pannónia* 4. (1938) 3-4. 96.

⁷⁷² „A történelmi rekonstrukcióban, az elmúlt folyamatok értékelésében és felfogásában szükségszerűen és öntudatlanul érvényesül az író, a tudós kortudata és egyéni világnézete (...) a szintézisben — bármennyire igyekezzünk is saját énünket szigorú önkritikával elaltatni — önként kifejezésre fog jutni katolikus hitünk, magyar meggyőződésünk és idealisztikus világnézetünk. A tények tendenciózus beállításával azonban tartózkodnunk kell és tartózkodni fogunk”. Hóman Bálint: *Történelem és katolicizmus. Beszéd a XVII. országos katolikus nagygyűlésen. 1925. október 13-án*. Pallas. Budapest. 1925.

⁷⁷³ Kristó Gyula: Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. *Acta Historica* 119. (2004) 1. 42.

adottságtól támogatott, tényleges kulturális és gazdasági egységben rejlő hatalmas erő mellett.”⁷⁷⁴

A fenti koncepció bizonyítására szolgált az *Magyar Történet* első kötetében Hómannak az az elgondolása is, mely szerint a Kárpátmedencében megtelepedett magyarok Nyugat-európai kalandozásai sem „alantas ösztönöket szolgáló rablóhadjáratok,”⁷⁷⁵ hanem „új hazájuk” határainak megvédésére, illetve preventív jelleggel a potenciálisan támadó fél meggyengítése szolgáló, s politikailag jól átgondolt katonai akciók voltak.⁷⁷⁶ Ezt az elgondolás, illetve a sikeres hadjáratokat követően kötött „bajor-lombard-magyar szövetségek” az 1931-ben megjelent *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című (továbbiakban *Külpolitikai irányok*) tanulmányában, viszont már, mint a „német-olasz-magyar szövetség embrionális formája”⁷⁷⁷ tűnik fel. Hóman a *Magyar Történet* általa írt II. és III. könyvén párhuzamosan dolgozott⁷⁷⁸ a *Külpolitikai irányokkal*, s a szövegek összevetése egyértelműen megmutatja, hogy a *Magyar Történetben* leírt egyes koncepciók a nagyközönség számára politikai propaganda céljából⁷⁷⁹ kiadott *Külpolitikai irányokban* már jóval markánsabban, fogalmazódnak meg. A *Magyar Történetben* például Hóman Nagy Lajos külpolitikáját elemezve az ország nagyhatalmi pozíciójának bemutatásakor nem ír a három tenger mosta ország teóriájáról,⁷⁸⁰ mely teória a *Külpolitikai irányokban* egyértelműen megjelenik.⁷⁸¹

Gerevich viszont saját, illetve egyes tanítványai „művészettörténeti programjában” nemcsak a Nagy Lajos „három tenger mosta” nagyhatalmának vízióját volt kénytelen magáévá

⁷⁷⁴ Hóman Bálint: A magyarság megtelepülése. *Néptanítók Lapja*, 1920. szeptember 9. 53. (1920) 34-36. 8.

⁷⁷⁵ „Könyvedet élvezettel olvastam. Egy egészen jelentéktelen kéréssem volna azonban vele kapcsolatban. A 67. hasábon a magyar rablóhorda kifejezést kérlek, cseréld fel szelídebbel, mert az I. kötetben én éppen ez ellen a „rablóhorda” kifejezés ellen harcolok.” Hóman Bálint levele Szekfű Gyulához. Tass, 1928. augusztus 10. EKK Kt. G 628

⁷⁷⁶ Hóman Bálint: *Az ősidőktől a XII. század végéig*. A kalandozások természete. (első megjelenés 1928.) Hóman-Szekfű: Magyar Történet I. Budapest 1935. 148-149.; Eckhardt Ferenc Szekfű Gyulának küldött levelében a kötettel kapcsolatban azt írta, hogy jobb lett volna, ha Hóman összefoglaló bibliográfia helyett lábjegyzetekkel támasztja alá az állításait, mivel így könnyen ráfoghatják, hogy „volt egy-két gombja és ahhoz fantáziájával ruhát vart.” Eckhardt Ferenc levele Szekfű Gyulához. Bécs, 1929. január 27. EKK Kt. G 628

⁷⁷⁷ Hóman Bálint: *Külpolitikai irányok a magyar történetben*. Budapest. 1931. 8. (továbbiakban: Hóman B.: *Külpolitikai irányok*)

⁷⁷⁸ Hóman Bálint levele Szekfű Gyulához. 1928. november 20. EKK Kt. G 628

⁷⁷⁹ Pritz Pál: *Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai*. 219-221. In. Uő: A relativizálás elfogadhatatlansága. Budapest. 2016.

⁷⁸⁰ Hóman Bálint: *A magyar nagyhatalom*. Hóman-Szekfű: Magyar Történet II. Budapest. 1935. 258. (Továbbiakban: Hóman-Szekfű: Magyar Történet II.)

⁷⁸¹ „Nagy Lajos uralkodásának utolsó évtizedében a történelmi értékű lengyel-magyar-horvát szövetség egyidőre perszónalunióvá szilárdult s a másodízben is keleti nagyhatalommá nőtt magyar királyság legnagyobb reprezentánsa – a nyugati kulturális és politikai körzet képviselőjeként –, ura volt a Keleti-tengertől az Adriáig s a Német birodalom határaitól a Fekete-tengerig és Dnyeperig terjedő hatalmas területnek, a keleti és nyugati világ egész kiterjedt határvonájának.” Hóman B.: *Külpolitikai irányok i. m.* 19-20.

tenni,⁷⁸² de jó ideig a „magyarországi protoreneszánsz” megjelölés használatától is le kellett mondania. Hóman ugyanis a *Magyar Történetben* Zsigmond koráról szólva bevezette az egyértelműen negatív értékeket hordozó „prérenaissance” kifejezést, melynek alkalmazásával a végletekig idealizált Nagy Lajost az „Árpádok külpolitikai koncepciójának örökösevé, a déli és keleti tartományok birtoklásában gyökerező magyar imperializmus zászlóvivő harcosává,” (...) „kegyes királlyá“ (...) „keresztes vitézzé, az egyház zászlótartójává”⁷⁸³ ütötte, annak érdekében, hogy a 16. századi Magyarország „közéleti gesztusaiban rendszerint előkelő, de cselekvései lényegében gyakorta durva és erőszakos, szellemi képességekben gazdag, de erkölcsiekben szegényebb, törekvéseiben önző és szertelen, eszközeiben ravasz és kíméletlen” főurairól és a „prérenaissance erkölcsű” idegen dinasztiából származó Zsigmond uralkodásáról annál megsemmisítőbb ítéletet mondhasson.⁷⁸⁴

Gerevich számára külön problémát okozhatott, hogy a prérenaissance negatív fogalmát Hóman nemcsak egyfajta, a Nagy Lajos kora tiszta lovagi életideáljával⁷⁸⁵ szemben álló amorális, hedonista életstílus meghatározásaként, hanem időrendi áttekintésében művészettörténeti korszakmegjelölésként is felhasználta.⁷⁸⁶ Hóman eljárása annál is inkább különös, mivel Gerevich magyarországi trecento, illetve protoreneszánsz értelmezése szerint a reneszánsz burckhardti magyarázata, mely „Amerika és a klasszikus ókor - az ó- és az újvilág - felfedezését, a természettudományok fellendülését, a skolasztika kimúlását, a kereszt fölött a pogány Hellas és Róma uralmát, a humanista-kultúrát, az egyéniség felszabadítását, az új embertípust, az uomo universale sorolja az új korszakot alkotó tényezők közé”, teljesen elavult

⁷⁸² Gerevich Tibor: Magyar művészet Nagy Lajos korában. *Szépművészet* 3. (1942) 9. 211.

⁷⁸³ Hóman-Szekfü: Magyar Történet II. 263.

⁷⁸⁴ Hóman Bálint: *A rendek uralma*. Hóman-Szekfü: Magyar Történet II. 324. 410.

⁷⁸⁵ „A magyar főnemesi társadalom egységét megbontó hármastalakulás és a nyomában kelt éles pártharcok háttérben két korszak világnézeti harcának, a lovagi és prérenaissance-életszemlélet elvi küzdelmének körvonalai bontakoznak ki. Az Anjouk céltudatos társadalompolitikájának eredményeként hazánkban Nagy Lajos halálakor még a lovagi életeszmeny és életstílus élték virágkorukat. Az Anjou-kor főnemessége a lovagi hűség tisztult eszményének jegyében sorakozott öt fölemelő lovagkirályai mögé s az elmúlt századforduló hatalmaskodó kiskirályainak magánérdekű célkitűzésével ellentétben a közérdek, az egész nemzeti közösség szolgálatát tekintette hivatásának. A közösség javára szolgáló erős központi hatalom támogatására, az ország nyugalmanak és népe békéjének biztosítására, a királyság és nemzet tekintélyét gyarapító hadivállalkozásokra szentelte erejét és tehetségeit. Ha voltak is önös hatalmi törekvései, ha királya és nemzete szolgálatáért, „justum servitium” címen jutalomra és elismerésre tartott is számot, ha befolyását fel is használta vagyona és magánhatalma gyarapítására, cselekvésének és magatartásának rugói közül sohasem hiányoztak a lovagi hűség és a közérdek szolgálatára való önzetlen törekvés elvszerű motívumai. Károly Róbert lovagias gondolkodása, Nagy Lajos egyéniségének ezernyi szép vonása rányomták bélyegüket a környezetükben élő, kormányzatukban részes, velük táborozó főurak lelkiületére. Udvaruk előkelői, királyságuk főtisztviselői, hadseregük tisztjei lovagok voltak, s ha netán vétettek a lovagi hűség és lovagbecsület, a lovagi törvények és lovagszokások ellen, maga a lovagi életeszmenynek hódoló főnemesi társadalom közösisítette ki őket a maga köréből.” Uo: 323-324.

⁷⁸⁶ Uo: 661. 665.

„lomtárba való ócskaság,” mivel a reneszánsz előfutára és a reneszánsz művészetében megvalósult, spiritualizált új természetszemlélet inspirálójának Assisi Szent Ference volt, s nem „Kolumbusz vagy a humanistáknak nevezett hízelgő bérírók.”⁷⁸⁷ Azaz a protoreneszánsz gerevichi interpretációja épp azt a középkori keresztény szellemi megújulást kínálta tálcán a történetíró Hómannak, melynek az a *Történeti áttekintésben* „az összes gazdasági, társadalmi és politikai mozgalmakat szükségszerűen megelőző szellemi áramlatként” „primer történetalkotó és fejlődésirányító erőt” tulajdonított, ám amelyet a *Magyar Történet* középkori szintézisének írásakor teljesen figyelmen kívül hagyott.⁷⁸⁸ Ez a tény pedig nemcsak annak a jele, hogy Hóman történeti szintéziseiben a történetpolitikai megfontolások sok esetben felülírták a „szellemtörténeti módszer” maga által is vallott szakmai szabályait,⁷⁸⁹ hanem annak is, hogy Hóman személyiségéből teljesen hiányzott az elsősorban filozófiai és pszichológiai érdeklődést, illetve előképzettséget igénylő, s Dilthey által a „tartósan rögzített életmegnyilvánulások módszeres megértését feltételező értelmezéshez vagy interpretációhoz” szükséges „belehelyezkedés, utánképzés és újraélés” képessége is.⁷⁹⁰

Erős Vilmos Hóman Bálint és a historiográfia című művében hosszan foglalkozik annak a kérdéssel, hogy Hóman szellemtörténész volt-e, avagy nem, illetve, hogy szellemtörténetnek és/vagy „társadalomtörténetnek” nevezhető e az általa művelt történetírás. Erős szerint Hóman tanulmányainak fő konklúziója, hogy „a magyar szellemi élet és művelődés európai keresztény-katolikus kultúrkörbe való tartozásának, integrálódásának gondolata volt (ami szintén kifejezetten szellemtörténeti alapállás),”⁷⁹¹ Ujváry Gábor viszont úgy gondolja, hogy bár Hóman „nem volt igazi szellemtörténész” de számtalan rokontudományban is komoly jártassággal bírt és a „korszak egyik legjelentősebb, vérbeli és professzionális historikusaként a múltat kiválóan értékelte”.⁷⁹² Ujváry a Külpolitikai irányokat az egyik legkiválóbb magyar külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai eszének tartja,⁷⁹³ s úgy ítéli meg, hogy Hóman „politikai értékítéleteiben többnyire nem rugaszkodott el a valóságtól, de fejlett valóságérzéke ellenére is többször tévesen értelmezte azt és zsákutcába tévedt. Mindenben elfogulatlan, a lehetőségekhez képest objektív történészi munkásságából hamis politikai

⁷⁸⁷ Gerevich Tibor: Művészettörténet. In: Marosi E.: *A magyar művészettörténet-írás i. m.* 212.

⁷⁸⁸ Hóman Bálint: *Történelmi áttekintés*. In: Uő: *A történelem útja*. Osiris. Budapest. 2002. 351.

⁷⁸⁹ Hóman Bálint: *A történelem útja*. In: Uo. 2002. 400-401. 406.

⁷⁹⁰ Wilhelm Dilthey: *A történeti világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolta. Budapest. 2004. 259.

⁷⁹¹ Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Korunk* 21. (2010) 9. 64.

⁷⁹² Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkoznak. Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos majd elváló életpályája*. In: Uő: *Harmincharmadik nemzedék*. 2010. Ráció. Budapest. 379.

⁷⁹³ Ujváry Gábor: *A politikus Hóman Bálint*. Uo. 83.

következtetéseket vont le. A jelent viszont félreismerte (...).”⁷⁹⁴ A fenti értelmezések azonban egyrészt rövidre zárják annak a lehetőségét, hogy a Hóman történeti és politikusi működése közötti ambivalenciákra magyarázatot találhassunk,⁷⁹⁵ másrészt pedig homályba hagyják, illetve nem vizsgálják azt a kérdést, hogy Hóman egy adott kultúrpolitikai koncepció megvalósítása érdekében kifejtett történeti és politikusi tevékenységének milyen hosszútávú szakmai következményei lehettek.

Kettejük szoros szimbiózisának például egyik jelentős szakmai következménye az a tény, hogy Gerevich Hóman középkori történeti koncepciójához igazodva dolgozta ki a magyar trecento és protoreneszánsz Anjou kori, sőt a romanika korától Mátyás uralkodásának idejéig terjedő koncepcióját, mely folyamatos kapcsolatot tételezve az itáliai művészettel a középkori magyarországi művészet sajátos fejlődésének kihangsúlyozásával az itáliai művészeti hatások elsődlegessége mellett foglalt állást. Az pedig, hogy Gerevich pontosan tudta, a magyarországi protoreneszánsz kezdetei egyrészt nem az Anjou, pláne nem a romanika, hanem a Zsigmond-kori művészetbe nyúlnak vissza, másrészt pedig, hogy e művészetben az itáliaiak mellett jelentős francia, német és cseh hatások is kimutathatók, bizonyítja, hogy éppen egy Gerevich tanítványtól származik a Zsigmond-kori udvari kultúra szellemi-történeti feldolgozása.⁷⁹⁶ A Szépművészeti Múzeum „szellemiségének” igazgatóváltással elérni kívánt átalakításában pedig a Hóman által inspirált külföldi művészeti hatásokat asszimiláló önelvű középkori magyar művészet felmutatásán és az új magyar nemzeti ízlés kialakításán túl Gerevichnek a Szépművészeti Múzeummal szemben táplált több évtizedes averziói is szerepet játszottak.

E szakmai szimbiózis következménye volt Csánky Dénesnek a Szépművészeti Múzeum igazgatói székébe segítése is, ám patronáltjuk a középkori magyar művészet kutatásában sem jeleskedett, illetve néhány publikációjának megjelenését követően⁷⁹⁷ maga helyett a fiát, Csánky Miklós művészettörténészt⁷⁹⁸ állította rá a Gerevich Tibor által kijelölt

⁷⁹⁴ Uo. 81.

⁷⁹⁵ Bár Ujváry Gábor a Hóman-per bíróját idézve maga is rámutat erre az ambivalenciára, Hóman 1945-ben Bad Aussee-ben írt történetpolitikai fejtegetéseinek nagy részét „többé-kevésbé reálisnak” gondolja, a Magyar Történetben megjelenő külpolitikai szintézisét pedig „a magyar külpolitikai gondolkodás meghatározó tételeiként” értékeli. Ujváry Gábor: *Magyar sors-magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei*. i. m. 464. 468.

⁷⁹⁶ Honváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest Székesfőváros. Budapest. 1937.

⁷⁹⁷ Mivel Csánky főigazgatói kinevezése előtt sohasem foglalkozott a középkori táblaképfestéssel, tanulmányai elkészítéséhez Gerevich Tibortól komoly szakmai segítséget kaphatott. Csánky Dénes: A besztercebányai Szent Borbála oltár dátuma. *Magyar Művészet* 12. (1936) 315-316.; Uő.: *Szepeshelyi táblaképfestészet a XV-XVI. században*. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935-1936. Bp. 1937. 7-100. A tanulmány kibővített változata volt az 1937. márciusában a Szépművészeti Múzeumban tartott vetített képes előadásának.; Csánky Dénes: Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből. *Magyar Művészet* 13. (1937) 338-348.

⁷⁹⁸ Csánky Miklós: A löcsei Vir dolorum-oltár. *Magyar Művészet* 13. (1937) 54-61.; Uő.: *A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig*. Budapest. 1938.; Uő.: A kassai főoltár két ismeretlen szobra. *Szépművészet* 1. (1940)

kutatási témára. Annak érdekében pedig, hogy fiának a kutatásban való elsőbbségét biztosíthassa, a Múzeum többi munkatársa elől elzárta a régi magyar gyűjtemény középkori táblaképeit,⁷⁹⁹ illetve az ahhoz kapcsolódó tudományos fotóanyagot, melyet 1944 decemberében Budapestről való eltávozásukkor Csánky Miklós saját kutatási anyagával egybecsomagolva rejtett el.⁸⁰⁰

Csánky egyébként tízéves főigazgatói működése idején elsősorban csak kiállítások rendezésével foglalkozott,⁸⁰¹ illetve az eredetileg még Petrovicstól származó elképzelést megvalósítva a régi Múcsarnok épületéből visszaszállíttatta a Szépművészeti Múzeumba, majd évekkel később újra rendezte a modern magyar képtárat,⁸⁰² a régi Múcsarnokban pedig a Szépművészeti Múzeum 19-20. századi külföldi festőinek képeit állította ki.⁸⁰³ Emellett Hóman és Gerevich intencióinak megfelelően a vidéki közönség művészeti ízlésének fejlesztése érdekében a nagyobb vidéki városokban rendezett kiállításokat, ahol a Szépművészeti Múzeum válogatott képanyagát mutatta be.⁸⁰⁴ Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciója mellett 1944. májusától a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére

3. 61-62.; Uő.: *Két későgótikus táblakép a Szépművészeti Múzeumban*. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 9. 1936-1937. Budapest. 1940. 185-188.; Uő.: *A bártfai madonna kép*. Fejlődéstörténeti tanulmány. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 10. 1940. Budapest. 1941. 47-61.

⁷⁹⁹ Radocsay Dénes: Elfelejtett és elveszett középkori magyar táblaképek. *Művészettörténeti Értesítő* 2. (1953) 1-2. 91.; „Bogyay Tamástól csodálatos dolgokat hallottam a Csánkyról, amit álomban sem tudtam volna elképzelni. [...] Volt egy fia, az is művészettörténetet végzett [...] Gerevichnél doktorált és elhatározta, hogy ez a fiú foglalkozzon táblaképekkel – magyar táblaképekkel – a táblaképek ekkor még a Szépművészeti Múzeumban voltak. Abba a raktárba vagy gyűjteménybe, ahol ezek a képek voltak senkinek nem volt szabad belépnie, ez úgy értendő, hogy Entz Géza – aki akkor gyakorlaton volt a Szépművészetiben – nem mehetett be soha, Csabai nem mehetett be soha, csak a kis Csánky, a főigazgató fia.” Beszélgetések Zádor Annával Zádor Anna 2. *Enigma* 15. (2008) 55. 53.

⁸⁰⁰ „[...] A múzeumi fényképeket és lemezeket helymegtakarítás céljából 1944 végén Miklós fiam saját tulajdonát képező hasonló anyagával, kézírataival sat. együtt a Múzeumban csomagolta el, melyeket, ahogy azt már velem Oroszlán Zoltán közölte, szétválasztottak.” Csánky Dénes válasza a Köz és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások miniszteri biztosa 789/1947 1947. november 12-én kelt rendelete dr. Csánky Dénessel jegyzőkönyv felvétele mellett tisztázandó kérdések 14. pontjára. d. n. MNL OL XIX-I-12 91/1948

⁸⁰¹ Magyar reprezentatív kiállítás Rigában. *Budapesti Hirlap*, 1938. február 2. 8.; Balló és Perlmutter-kiállítása Szépművészeti Múzeumban. *Nemzeti Ujság*, 1938. április 6. 11.; Hogyan segíti a magyar művészeket Rembrandt Boticelli, Tintoretto és társa. *Nemzeti Ujság*, 1938. július 3. 14.; Tizenhárom nemzet művészeinek hallhatatlan alkotásaiból rendezett kiállítást Csánky Dénes főigazgató. *Esti Ujság* 1939. július 7. 5.; Oroszlán Zoltán: Benczúr Gyula emlékkiállítás. *Szépművészet* 5. (1944) 2. 57-59.

⁸⁰² Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum modern magyar képtára. *Ujság*, 1942. június 17. 3-4.

⁸⁰³ Dr. Balás-Piri László: Megnyílt a XIX-XX. század külföldi mestereinek múzeuma. *Nemzeti Ujság*, 1939. július 5.

⁸⁰⁴ Székely Bertalan és Paál László kiállítása Kolozsvárott. *Szépművészet* 2. (1941) 12. 329-330.; Ünnepeles keretek között nyílt meg Markó Károly és kortársainak emlékkiállítása a Városi Múzeumban. *Pécsi Napló*, 1941. december 21. 10.; Tárlatlátogatás a múlt század magyar festőinek milliós értékű műkincsei között. Csánky Dénes szépművészeti múzeumi főigazgatóval a ma megnyíló miskolci kiállítás világhírű festményei között. *Magyar Élet*, 1943. október 3. 9.

Létrehozott Kormánybiztosság (a továbbiakban: Műtárgybiztosság) miniszteri biztosa, 1944 októberétől pedig a nyilas kultuszminisztérium III. ügyosztályának osztályfőnöke volt, ám az utókor számára elsősorban csak, mint a Múzeum, illetve az általa lefoglalt zsidó tulajdonú műtárgyak Németországba hurcolója tudta a megörökíteni a nevét.⁸⁰⁵

4.5. A Csánky recepció problémái

A második világháború idején zajlott magyarországi műtárgymozgások folyamatáról és következményeiről az elmúlt években számos feldolgozás született, s különösen Csánky Dénes tevékenysége foglalkoztatta a kutatókat. Ám ezek a tanulmányok a rendelkezésekre álló számtalan forrás ellenére a történések rekonstruálásakor elsősorban Csánky Dénes 1946-ban íródott *Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről*⁸⁰⁶ (a továbbiakban: *Emlékirat*) című kéziratára támaszkodtak. Az egyoldalú forráshasználat nemcsak a valóságos történések feltárását nehezítette meg, de Hóman Bálint műtárgymentésekben vállalt szerepét is homályban hagyta.

A témával kapcsolatos tanulmányok sorát Mravik László nyitotta meg, aki 1992-ben egy vele készült interjúban még nagy felháborodással szólt a Műtárgybiztosság tevékenységéről.⁸⁰⁷ A következő években megjelenő írásaiban azonban egyre pozitívabb kép kezdett el kibontakozni Csánkyról, aki Mravik szerint az ostrom elől nem elhurcolta, hanem megmentette a Szépművészeti Múzeum műtárgyait, és a zsidó tulajdonú műtárgyak zár alá vételével is csak azok megőrzésének és jövőre visszaadásának ügyét szolgálta.⁸⁰⁸ Mravik állításának bizonyítására Mester Miklóst, a Sztójay-kormány Vallás és Közoktatási Minisztériumának politikai államtitkárát, illetve Stern Samut, a Zsidó Tanács elnökét idézi, akik visszaemlékezéseikben mindketten elismerően szóltak a Műtárgybiztosság munkájáról. Mester Miklós és Stern Samu zsidómentésben vállalt szerepéhez nem fér kétség, és ezzel kapcsolatos tevékenységükről a háború után ők maguk is részletesen beszámoltak. Beszámolóik megírására elsősorban azért volt szükség, mert 1944-ben vállalt szerepük miatt a felelősségre

⁸⁰⁵ Büky Orsolya: Csánky Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén. *Századok* 155. (2021) 5. 1077-1112.

⁸⁰⁶ MNL OL XIX-L-20-r Pénzügyi Központ, Restitúciós iratok (a továbbiakban: XIX-L-20-r.) 90. d. Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről. d. n. (fotómásolat)

⁸⁰⁷ László Ágnes: *Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorsok, történetek 1989–2002*. Bp. 2009.

⁸⁰⁸ Mravik László: Törvénytelen műtárgymozgások. *Mozgó Világ* 25. (1999) 3. 3–35.; Uő: Örökök a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. *Mozgó Világ* 27. (2001) 6. sz. 53-54.; Uő: A Holokauszt hosszú árnyéka II. *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13.; Uő: A Holokauszt hosszú árnyéka III. *Art Magazin* 2. (2004) 3. sz. 8–12.

vonások idején mindketten a támadások keresztútjába kerültek, nem véletlen tehát, hogy visszaemlékezéseikben minden személyükhöz kapcsolódó történetet igyekeztek minél pozitívabb színben feltüntetni. Ez a magatartás, melynek pszichológiai okai nem szorulnak hosszabb elemzésre, a legtöbb, akkori eseményekkel kapcsolatos tanúvallomásra, beszámolóra, visszaemlékezésre jellemző volt.⁸⁰⁹

Mester Miklós *A zsidókérdés Magyarországon 1944* című, 1945-ben egyes szám harmadik személyben írt visszaemlékezésében a Műtárgybiztosság munkájával kapcsolatban a következőt állította: „A hitlerista németek a zsidó tulajdonba lévő műkincseket kezdték összeszedni és elszállítani Németországba. A vallás és közoktatási minisztérium, hogy ezt megakadályozza, kormánybiztost nevezett ki. A kormánybiztos feladata volt, hogy megelőzze a hitlerista németeket, összegyűjtse a zsidó tulajdonban levő műkincseket és megfelelő helyen helyezze el, hogy alkalomadtán azokat tulajdonosaiknak vissza lehessen adni. A műkincsek elhelyezése a budapesti Szépművészeti Múzeumban történt. Minden a legpontosabban meg volt őrizve egészen 1944. október 15-ig, a Szálasi-puccs bekövetkeztéig. Ekkor a kormánybiztos [Csánky Dénes – B. O.] Szálasihoz pártolt és a műkincsek egy részét elszállíttatta Budapestről.”⁸¹⁰ Stern Samu 1945. február 14-én a Pesti Izraelita Hitközség nevében kiadott nyilatkozatában alátámasztotta Mester állítását: „Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultuskormányzat azért szedi össze a zsidók tulajdonában lévő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.”⁸¹¹

A Műtárgybiztosság iratait egy szűk szakmai körön túl általában kevesen böngészik,⁸¹² viszont az iratok felhasználásával számos publikáció látott már napvilágot a zsidók vagyoni kifosztásával kapcsolatban, s ezek között több tanulmány foglalkozik a Műtárgybiztossággal, illetve Csánky Dénes műtárgybiztosi tevékenységével is.⁸¹³ E tanulmányok egy része

⁸⁰⁹ Ritka kivétel volt ebből a szempontból Gömbös Gyula fia, Gömbös Ernő, noha őt a háborús főbűnösökkel ellentétben a kihallgatások során többször is megverték. Kurucz Ádám: Szálasi Ferenc szárnysegéde. Gömbös Ernő pályaképe. *Betekintő* 13. (2019) 3. sz. 98–102.

⁸¹⁰ Mester Miklós: *A zsidókérdés Magyarországon, 1944. Új Látóhatár* 36. (1985) 3. sz. 385.; Uő: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*. Budapest. Tarsoly. 2012. 16., 225.

⁸¹¹ Közli Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Budapest. 1990. 123–125.

⁸¹² MNL OL K 643 A zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos iratai (a továbbiakban: K 643,) 1., 2., 3. cs., és 1 db. Mutatótőkönyv.

⁸¹³ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Művészet és népiart. A műkincsbiztosság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944–1945*. In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Bp. 2002. 317–356.; Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a zsidókérdés pécsi megoldásához. Szerk., vál. Hábel János. Pécs 2014. 285–303.; Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád: *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50.) Balassagyarmat–Salgótarján 2006. 107–108.; Varga

dokumentumokat is közöl, többek között Csánky és a Műtárgybiztosság által megbízott múzeumigazgatók levélváltásait, melyekből mindenki számára világossá válhat, hogy a műtárgyak összegyűjtésével kapcsolatban kialakított gyakorlat abban az esetben is lehetetlenné tette volna a zsidó tulajdonosok érdekeinek védelmét, ha az a Műtárgybiztosságnak akár informálisan is célja lett volna. Mester és Stern tehát, akik pontosan tudhatták, hogy állításuk nem felel meg a valóságnak, visszaemlékezéseikben „egymás javára” nyilatkoztak, s ezt az önvédelmi stratégiát, a sok szubjektív indulattal is terhelt felelősségre vonások idején a kényszerű beszámolók, védekezések és magyarázkodások egyik jellemző elemének tekinthetjük.

Elég csak arra gondolunk, hogy Mester Miklós, aki 1944. október 15-e után bujdosni volt kénytelen, 1945 tavaszán rövid időre még a háborús bűnösök listájára is felkerült,⁸¹⁴ miközben a műtárgybiztosi feladatai mellett a nyilas kormány kultuszminisztériumának művészeti ügyosztályát is vezető Csánky elmaradt felelősségre vonásáról⁸¹⁵ a Ludas Matyi oldalain humorizáltak.⁸¹⁶ Nem véletlen az sem, hogy Stern Samu, akinek a háború után sok egyéb más mellett azt is a szemére vetették, hogy 1944 őszén Mester Miklóson keresztül nemcsak személyi, hanem vagyoni mentességért is folyamodott, halála előtt írt visszaemlékezésében jóformán nem is érinti a zsidók vagyonának elrablásával kapcsolatos történeteket.⁸¹⁷

Mravik kutatásaihoz az Országos Levéltáron túl⁸¹⁸ minden bizonnyal bőséges anyagot találhatott a Szépművészeti Múzeum Irattárában is, ennek ellenére Csánkyval kapcsolatos információit elsősorban az *Emlékiratból* merítette, melynek adatai véleménye szerint más

Éva: Vértivataros esztendő. A Somogy Megyei Múzeum Egyesület válságos évtizede 1939–1949. (Somogyi Múzeumok Közleményei 18.) Kaposvár 2008. 265–272.; Németh László – Paksy Zoltán: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből.* (Zalai gyűjtemény 58.) Zalaegerszeg 2004. 461–469.

⁸¹⁴ Itt a magyar háborús bűnösök első hivatalos névjegyzéke. *Magyar Nemzet*, 1945. május 3.

⁸¹⁵ „1946 tavaszán még tájékozatlanok voltunk a Csánky által nyugatra vitt műkincsek kivételének közelebbi körülményeiről és ezért szükségesnek látszott Csánky kihallgatása, miért is átiratban fordultunk az igazságügyi miniszter úrhoz. Erre az átiratra tudomásom szerint válasz nem érkezett, és úgy emlékezem, hogy szóbelileg azt a választ kaptuk, hogy az igazságügyminiszter nem talált megfelelő jogalapot Csánky háborús bűnösségének az amerikai hatóságok előtt való kellő megokolására.” Jeszenszky Sándor: Pro Memoria Csánky Dénes ügyében. 1947. május 7. MNL OL Köz-és Magángyűjteményekből elhurcolt Művészeti alkotások Miniszteri Biztosának iratai (a továbbiakban: XIX-I-12) 451/1947.

⁸¹⁶ Képzőművészet 1945. „Szépművészeti Múzeum zárva, Múcsarnok zárva, Fővárosi Képtár zárva. Csánky Dénes még szabadlábon.” *Ludas Matyi*, 1945. június 17. 2.

⁸¹⁷ Stern Samu: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.* Bp. 2004. 301–349.

⁸¹⁸ Csánky tevékenységére bőséges adatok találhatóak a következő fondokban: MNL OL K 726, MNL OL K 643, MNL OL XIX-I-12.

forrásokkal összevetve is megállnak.⁸¹⁹ Emellett Mravik a szakmai életút bemutatásakor az MTI hírei között megjelent⁸²⁰ Csánky által készített életrajz adatait használta fel, melyben Csánky azt írta, hogy 1909–1910-ben muzeológiai és szépművészeti tanulmányok céljából beutazta Németországot, Hollandiát, Belgiumot, Svájcot és Csehországot is. Mravik interpretációja szerint: „Nem csupán festő volt, hanem megfelelő, bár nem tudományos igényű, művészettörténeti felkészültséggel is rendelkezett, amit az évekig tartó németországi és hollandiai tanulmányai alatt szerzett.”⁸²¹ A valóság azonban az, hogy Csánky csak 1909 májusa és októbere között töltött néhány hónapot a nevezett országokban a Főváros 600 koronás ösztöndíja segítségével, és a szakmai élményeivel kapcsolatban Bárczy számára összeállított hivatalos beszámolóját Thallóczy Lajosnak küldött levelében „pugrisok felajzására” készült 600 koronás írásnak nevezte. „Nem tudományos igényű művészettörténeti felkészültségét” pedig a következő levélrészlet is jól jellemezheti: „Rotterdamban és Amszterdamban is jártam, valamint Haarlemben, ahol Brueghel berúgott alakjaiban is gyönyörködhettem. A piktúra bűzeri irányzata iránt azonban mégsem bírok kellő fogékonysággal, különben a képet az én jó Méltóságos Apámnak lemásoltam volna. Egyébként még mindig a városi múzeumoknál tartok. Félek, hogy mielőtt jelentésemet megírhathnám, valamilyen múzeum vagy galéria bajban elpatkolok, annyira vagyok már velük.”⁸²²

Mravik Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét követi Farkas Kornél rendkívül adatgazdag három részes tanulmánysorozata is, melyben Farkas Csánky műtárgymentő tevékenységét ugyancsak az *Emlékirat* alapján interpretálja, Mravikhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyva a rendelkezésre álló és Csánky állításait egyértelműen cáfoló egyéb forrásokat. Tanulmányainak további jellemzője, hogy a következményeiben jelenleg is számos jogi és morális kérdést felvető folyamatok didaktikus, egyforma hangsúllyal történő tárgyalásával azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a széles forrásbázisra támaszkodó munka kimerítően feldolgozza a magyarországi műtárgymozgások valóságos történetét, miközben mélyebb elemzés nélkül siklik el az 1945 utáni kényszerű letétbehelyezések, az ideiglenes

⁸¹⁹ Mravik tanulmányában, melyben más írásaihoz hasonlóan nincsenek lábjegyzetek, nem részletezi, hogy mely forrásokkal vetette össze Csánky Emlékiratát.

⁸²⁰ MNL OL MTI Napi Hírek 1935. július 9. 17.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1935_07_1/?pg=288&layout=s

⁸²¹ Mravik László: A holokauszt hosszú árnyéka II. *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13.

⁸²² OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. szept. 19.

letétek kiadásának tilalma, illetve az ezeket a rendelkezéseket követő államosítások és jogtalan birtokba vételek ügyei felett.⁸²³

Kovács Ágnes a második világháborút követő restitúciós folyamatokat elemző munkáiban Farkashoz hasonlóan ítéli meg Csánky Dénes szerepét, s tanulmányainak egyik jellemző vonása az ezzel a szereppel összefüggő hivatkozásaiban előforduló számos pontatlanság is, melynek elsősorban az lehet az oka, hogy munkája során egyes esetekben nem az eredeti dokumentumokkal, hanem a Szépművészeti Múzeum Restitúciós Csoportja által a levéltárakból korábban összegyűjtött másolatokkal dolgozhatott.⁸²⁴ Emellett az 1944 tavaszi események elemzésénél Farkas és Kovács is Hóman Bálintot tekinti közoktatási miniszternek, noha Hóman 1942. július 3-ai lemondását követően soha többé nem töltötte be ezt a tisztelet.⁸²⁵

Farkas Kornél és Kovács Ágnes Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét a szélesebb nyilvánosság számára Dunai Andrea író 2019-ben megjelent *Javak sorsa* című könyve közvetíti, melyben azonban a Csánkyval kapcsolatos kijelentések alátámasztására feltüntetett, s már többszörös áttételen keresztülment hivatkozások tökéletes összevisszaságban szerepelnek.⁸²⁶

4.6. Csánky Dénes „műtárgymentő” tevékenysége a levéltári iratok tükrében

Csánky Dénes *Emlékiratában* azt állította, hogy a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének védelmét egymaga volt kénytelen előkészíteni és megkezdeni, mivel „legfőbb feljebbvalói” a Nemzeti Bank veszprémi bombabiztos pincéjébe való 1943. április 27-ei szállítást leszámítva semmilyen komolyabb előkészületet nem tettek a „korai mentésre”.⁸²⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöki, valamint a Vallás és Közoktatási Miniszteri jogkör hatásköri ellentmondásaiból következő, s a műtárgymentések megszervezésének és kivitelezésének folyamatát súlyosan befolyásoló anomáliákat már sikerült feltárni. E kutatásokból

⁸²³Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. *Századok Füzetek* 5. Bp. 2009. 59–104.; Uő: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a II. világháború után I–II. *Századok* 150. (2016) 1451–1481.; *Századok* 151. (2017) 144–188.

⁸²⁴Kovács Ágnes: Magyar műkincsek a müncheni Collecting Pointban III. A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteménye, valamint más köz- és magán gyűjtemények a Collecting Pointban 1945–1949 között. *Artmagazin* 13. (2015) 8. sz. 64–65.; Uő: *A hajlított kalap. Elhurcolt magyar műkincsek*. Budapest. 2018. 148., 199.

⁸²⁵Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 59.; Kovács Á.: *Hajlított kalap i. m.* 118. Hóman a tárgyalt időben a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke, a Teleki Pál Intézet elnöke, valamint székesfehérvári mandátummal a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője volt.

⁸²⁶Dunai Andrea: *Javak sorsa*. Budapest. 2019. 77–79., 83.

⁸²⁷Csánky D.: Emlékirat i. m. 2–4.

egyértelműen kiderül az is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által 1942. szeptember 12-én hozott határozat értelmében az intézményvezetők – természetesen a Tanácsban közösen kialakított szakmai irányelvek mentén – saját hatáskörükben dönthettek az irányításuk alatt lévő múzeum gyűjteményeinek biztonságba helyezéséről, illetve kérhettek támogatást műtárgymentő tevékenységük kivitelezéséhez, a Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatalától, valamint a Vallás és Közoktatási Minisztérium illetékes ügyosztályától is.⁸²⁸

Csányi Dénes Schiller Rezsőnek 1943 februárjában adott nyilatkozata szerint a Szépművészeti Múzeum műtárgyai az épület „bombabiztos pincéiben” biztonságos elhelyezést nyertek, ezért nem kért külső óvóhelyre való szállítást.⁸²⁹ Amikor azonban Szinyei-Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Nemzeti Múzeum felettes hatóságaként az Országos Széchényi Könyvtár egyes gyűjteményeinek külső óvóhelyekre való szállítása mellett döntött, Csányi – minden bizonnyal Hóman Bálint egyetértésével – 1943. április 27-án a Könyvtár 60, illetve a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája mellett, maga is útnak indított a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére négy festményekkel, szobrokkal, és grafikai lapokkal teli ládát.⁸³⁰ 1944. február 22-én a Vallás és Közoktatási Minisztérium légoltalmi kiűrésre szolgáló adatlapján viszont az 1942. februári tájékoztatásához hasonlóan ismételten úgy nyilatkozott, hogy a Szépművészeti Múzeum értékes műtárgyai biztonságban vannak intézményének falain belül és nincs szükség külső elhelyezésre.⁸³¹

Az 1944 áprilisában meginduló rendszeres bombatámadások idején ismét napirendre került a gyűjtemények széttelepítésének kérdése, amely a külső óvóhelyekre való szállításokon túl budapesti vagy vidéki magánházak, birtokok, lakások igénybevételét jelentette. Az ingatlanok magánszemélyek által való felajánlása szorosan összefüggött az ily módon hasznosított lakások vagy házak katonai beszállásolás alóli mentesítésével. A Magyar Nemzeti Múzeum számára több ilyen típusú felajánlás érkezett, de az alkalmazottak maguk is éltek azzal

⁸²⁸ Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

⁸²⁹ MNL OL K 726 55. cs. Rövid összefoglaló az egyes intézményeknél megtörtént, folyamatba tett, illetve megindított légoltalmi intézkedésekről, 1943. február 22.

⁸³⁰ Az OSZK Irattárában található vonatkozó aktákban nemcsak a Széchényi Könyvtár 60 ládjának tartalmát felsoroló jegyzékek találhatók meg, hanem egy átadás-átvétel jegyzőkönyvön Oroszlán Zoltán aláírása is aki, mint Csányi Dénes hivatalos képviselője volt jelen a Szépművészeti Múzeum négy ládjának átadásánál. OSZK Irattár 109/1943. A légoltalmi intézkedések miatt elszállított anyag jegyzőkönyve, kimutatás az elszállított anyag tartalmáról.; OSZK Irattár 110/1943. Átvételi elismervény a Szépművészeti Múzeumnak a légó intézkedések miatt elszállított ládáról.; Oroszlán Zoltán 1945. február 27-én az ostrom után írt első jelentésében azt állította, hogy Csányi titokban intézte a szállítást és a Múzeum munkatársai előtt eltitkolta az ügy részleteit. MNL OL K 726 59. cs. 13/1945.

⁸³¹ „Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumból eddig 4 ládában 618 műtárgyat már elszállítottunk. Innen további anyagnak elszállítása nem látszik feltétlenül szükségesnek, mivel részben a bombabiztos tárgy óvóhelyen, részben ugyancsak a Múzeum alagsorában létesített szilánk és törmelékbiztos óvóhelyein az értékesebb anyag elhelyezésre talált.” MNL OL K 855 Országmozgósító iratok (továbbiakban K 855) 1. d. 5/1944. Fővároshoz kötött VKM intézmények Budapest környéki elhelyezése, 1944. február. 24.

a lehetőséggel, hogy saját vagy rokonaik lakását, birtokát a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek befogadásával mentesítsék.

Andreánszky György, a Természettudományi Múzeum osztályigazgatója például alsópetényi, illetve váchartyáni birtokaira telepítette a Növénytar gyűjteményeinek egy részét, valamint a Növénytar szakkönyvtárát.⁸³² Miután azonban 1944 decemberében egyértelművé vált, hogy a front eléri ezeket a településeket is, Andreánszky megpróbálta megszervezni a visszaszállítást, de nem járt sikerrel, így a kitelepített gyűjtemények elpusztultak.⁸³³ Szilády Zoltán a légygyűjteményt, illetve annak szakkönyvtárát vitte pomázi házába, majd a front megérkezésekor a gyűjteményt magára hagyva az oroszok elől Németországba menekült.⁸³⁴ Az Állattár Könyvtárának egy részét Kolosváry Gábor múzeumi őr Németvölgyi úti lakására szállították, és a háború utáni kárfelmérés idején ez a gyűjtemény is a veszteségek listáján szerepelt.⁸³⁵

1944 tavaszán Erdődy Péter somlővári, illetve Erdődy Antal jánosházi kastélyának egyes helyiségeit ajánlotta fel a Magyar Nemzeti Múzeum számára.⁸³⁶ Oroszlán Zoltán Csánky megbízásból meg is tekintette ezeket az ingatlanokat. Somlővárra végül a Hadimúzeum költöztette a gyűjteményeit, melyeknek egy része – Szentneményi Béla őrnagy, a Hadimúzeum tisztviselője első, 1945 júniusában kelt önmentésre is szolgáló, lelkesedő beszámolójával ellentétben⁸³⁷ – megsemmisült, egy része pedig a német és az orosz katonaság, illetve a helyi civilek rablásainak áldozataivá vált.⁸³⁸

Külső óvóhelyként a Magyar Nemzeti Múzeum lengyeli birtoka, illetve a Tihanyi Biológiai Kutatóintézet épülete is szóba került. A lengyeli birtokra a Széchényi Könyvtár a Hírlaptárát szerette volna telepíteni, mivel azonban a hatalmas terjedelmű anyag csomagolására és szállításának megszervezésére már semmilyen szabad kapacitás nem állt rendelkezésre, a

⁸³² MNL OL K 855. 1. d. 55/1944 A Növénytar és a Természettudományi Múzeum légtalmi kiürítése, 1944. szeptember 2.

⁸³³ Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 763.

⁸³⁴ MNL OL K 855 1. d. 30/1944 Különböző helyekre elosztott állattári könyvtárak stb. jegyzékei. Kimutatás a Légo miatt menekített légygyűjteményről, 1944. június 18.

⁸³⁵ Uo. Kolosváry Gábor lakására szállított könyvek leltári jegyzéke, 1944. április 3.

⁸³⁶ MNL OL K 855 1. d. 19/1944. gr. Erdődy Péter somlővári kastélyát felajánlja a magyar Tört. Múzeum értékei elhelyezésére. Oroszlán Zoltán beszámolója a kastély hasznosításáról, 1944. július 9.

⁸³⁷ MNL OL K 726 251/1945. 60. cs. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annak idején menekített műkincsei tárgyában és a zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása érdekében, 1945. jún. 9. Ugyanebben az aktában található a Hadimúzeum parancsnokának 1945. július 26-án kelt levele, melyben Szentneményi derűlátó jelentését megcáfolva kendőzetlenül megírja, hogy a Somlőváron elhelyezett hadimúzeumi gyűjteményeket részben kifosztották, részben pedig az oroszok szállították el az értékeket.

⁸³⁸ „Somlővár Erdődy Péter gróf tulajdonában lévő kastélyába »menekített« hadimúzeumot a katonaság széjjel szórta és az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből darabokat, akik ugyanis nagy örömmel sétálnak a régi, díszes tábornoki gálaruhákban.” MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Voit Pál jelentése, 1945. augusztus 19.

Hírlaptár végül a Nemzeti Múzeum épületében maradt.⁸³⁹ A lengyeli kastélyban végül csak a Pasteiner Iván vezette Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ néhány ládáját helyezték el, melyek tartalmát 1945 telén a kastélyba betelepült orosz katonák szórták szét.⁸⁴⁰

A Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe a Néprajzi Múzeum 625 ládát tervezett szállítani,⁸⁴¹ ám technikai okok miatt ez a terv sem valósult meg, s Tihanyba végül csak a Természettudományi Múzeum jóval kisebb terjedelmű lepkegyűjteménye került le, melynek szállítását Szent-Iványi József a gyűjtemény kurátora személyesen szervezte meg és fizette ki.⁸⁴² A lepkegyűjtemény a Kutatóintézettel együtt sértetlenül került ki a frontvonalból, ám szerencsés megmenekülése kizárólag Wolsky Sándor főigazgatónak volt köszönhető, aki a Németországba település parancsának teljesítése helyett az utolsó pillanatban megszerezte intézménye számára a Nemzetközi Vöröskereszt védnökségét.⁸⁴³ Csánky állítása tehát azzal kapcsolatban, hogy a műtárgymentések folyamatában intézményével együtt teljesen magára lett volna hagyva, egyáltalán nem állja meg a helyét. A felsorolt példák ugyanakkor egyértelműen bizonyítják azt is, hogy a háború utolsó szakaszában, a külső, különösen a vidéki helyszíneken található óvóhelyek semmiképpen sem jelenthettek biztos menedéket.

Farkas Kornél Csánky, egy a Szépművészeti Múzeum Irattárába található 1944. október 5-én kelt levele alapján azt írja, hogy a Tanács a VKM-mal közösen még 1944 őszén is kiállítást akart rendezni a Szépművészeti Múzeumban, melyet csak Csánky határozott fellépése akadályozott meg.⁸⁴⁴ A VKM valóban megkereste Csánkyt egy kiállítás rendezésének tervével, aki erről levélben tájékoztatta a Tanács elnökét, Hóman Bálintot is. Csánky tájékoztató levele nincs meg, de Hóman 1944. szeptember 30-ai válaszából egyértelműen kiderül, hogy Csánky maga nem feltétlenül volt a terv ellen és elnöki minőségében éppen Hóman volt az, aki a leghatározottabban megvétózta az ötletet.⁸⁴⁵

⁸³⁹ Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

⁸⁴⁰ MNL OL K 855 1. d. 14/1944. Értékek biztonságba helyezése. Lengyelibe való átköltözés, 1944. ápr. 15.; MNL OL K 726 61. cs. 392/1945. A Gróf Apponyi Sándor Alapítvány Lengyeli uradalma a kastélyban elhelyezett könyvtári ládák tárgyában, 1945. július 30.

⁸⁴¹ MNL OL K 855 1. d. 4/1944. A Légtálmalmi kiürítések előkészítése, 1944. február 23.

⁸⁴² MNL OL K 855 1. d. 37/1944. Az Orsz. Magyar Természettudományi Múzeum Állattárának dr. Szent-Iványi József múzeumi ör. egyetemi r. tanár költségére a Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe szállított gyűjtemény anyaga. d. n.

⁸⁴³ G. Tóth László: Az MTA Ökológiai Kutatóközpont Balatoni Limnológiai Intézetének 85 éve (<https://www.okologia.mta.hu/sites/default/files/Int%C3%A9zet%20t%C3%B6rt%C3%A9nete%204.pdf>)

⁸⁴⁴ Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 67.

⁸⁴⁵ „A Vallás és Közoktatási Miniszter Úr átiratát, melyben az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum „üresen álló földszinti termeit” a Képzőművészeti Társulat szeretné kiállítás céljaira megkapni, három nappal ezelőtt megkaptuk. Én a levelet, mint választ az akta mellé csatoltattam és a legközelebbi tanácsülésre beterjeszttem. Ez az ülés természetesen a Te jelenlétében fog lefolyni. A magam részéről semmi értelmét nem találok annak, hogy a mai időkben kiállításokat rendezzenek, s az ellen egyenesen tiltakozni fogunk, hogy erre a Szépművészeti Múzeumot használják fel.” Hóman Bálint levele Csánky Déneshez, 1944. szept. 30. MNL OL K 726. 58. cs. 261/1944.

Miután 1944 őszén a háború végső, pusztító szakaszába érkezett a Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó budapesti közgyűjtemények vezetőinek el kellett dönteniük, hogy gyűjteményeik védelme érdekében a Főváros elhagyása vagy a helyben maradás mellett döntenek. Csánky állításával szemben semmiféle hír nem terjedt az Országos Levéltár felrobbantásáról.⁸⁴⁶ Sőt, Jánossy Dénes főigazgató volt az, aki a leghatározottabban megtagadta a Levéltár nyugatra szállításával kapcsolatos parancsot,⁸⁴⁷ és 1944. október 15-ét követően a Történeti Múzeum, a Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia vezetői is lépéseket tettek az 1943 tavaszán, illetve 1944 nyarán külső óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményeik intézményeikbe való visszaszállítására. A Budai Vár alatti úgynevezett „kis törzs” óvóhelyről a Nemzeti Múzeum központi épületébe került az Széchényi Könyvtár 20 és a Történeti Múzeumon 19 ládája mellett a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája is, ahol sértetlenül vészelték át az ostromot.⁸⁴⁸ A vidéki óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményekhez való hozzáférés azonban sokkal nehezebb feladatnak bizonyult.

1944. október 24-én Fitz József levelet írt a Központi Szállításvezetőségnek és teherautók kiutalását kérte annak érdekében, hogy a veszprémi óvóhelyről visszaszállíthassa a Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Szépművészeti Múzeum ott elhelyezett értékeit.⁸⁴⁹ Ezt a szállítást nem sikerült realizálni, s nincs adatunk arról, hogy az akcióról Csánkynak vagy Hómannak egyáltalán volt-e tudomása, illetve játszottak-e valamilyen szerepet annak megakadályozásában. A történetekből ugyanis az derül ki, hogy Hóman és Csánky a műtárgymentésekkel kapcsolatban informálisan is egyeztetett egymással, és döntéseik egy részéről nem tájékoztatták a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának tagjait.⁸⁵⁰ Hóman magatartása e tevékenységet illetően is ellentmondásosnak tekinthető, ugyanis amíg a budapesti óvóhelyeken elhelyezett gyűjtemények visszaszállítását egyértelműen támogatta,⁸⁵¹

⁸⁴⁶ Csánky állítását először Mravik László írta le tényként *Őrzők a strázsán* című tanulmányában, és ez a téves információ Dunai Andrea könyvében már úgy jelenik meg, hogy a németek 1944 novemberében a Szépművészeti Múzeum épületének felrobbantására készültek. Mravik L.: *Őrzők a strázsán* i. m. 54.; Dunai A.: *Javak i. m* 77.

⁸⁴⁷ „Minthogy a katonai szakértők véleménye szerint az Országos Levéltár építésének szilárdsága folytán messzemenően megfelelt a biztonság követelményeinek, az iratanyag elszállítására, máshol való védelmére nem került sor. Ilyen természetű intézkedés már csak azért nem látszott volna ajánlatosnak, mert a hadviselés menetét, az ország biztos vagy kevésbé biztos voltát nem lehetett előre kiszámítani. Így az anyag az Országos Levéltárból elszállítva a háború viszontagságainak éppúgy, vagy még nagyobb mértékben lehetett volna kitéve a megfelelő gondozás, szakszerű kezelés nélkül.” Jánossy Dénes: *Jelentés az Országos Levéltár 1944. évi állapotáról és működéséről*, 1945. november 27. MNL OL K 726. 68. cs. 667/1945.

⁸⁴⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum központi épületének és gyűjteményeinek védelméről lásd MNL OL K 726. 59. cs. 8/1945 Fettich Nándor jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. február 17.

⁸⁴⁹ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József levele a Központi Szállítások Tekintetes Parancsnokságához, 1944. okt. 24.

⁸⁵⁰ Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint i. m. 764–765.

⁸⁵¹ MNL OL K 726 59. cs. 325/1944. A királyi palotában letétben őrzött Mátyás király serleg visszaszállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba, 1944. november 6.

tudott a Szépművészeti Múzeum műtárgyainak novemberi Pannonhalmára szállításának titkos akciójáról is. Sőt, a pannonhalmi helyszín kiválasztásában bizonyosan része volt, mivel Kelemen Krizosztommal való szoros barátságának köszönhetően⁸⁵² a háború végét családjával együtt a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alá került főapátság falai között tervezte kivárni. A Szépművészeti Múzeum műtárgyaival 1944. november 9-én Budapestről Pannonhalmára induló teherautók egyike Hóman Bálint értékeinek egy részét is magával vitte,⁸⁵³ és ő maga, egy rövid balatonfüredi tartózkodás követően⁸⁵⁴ november 13-án érkezett meg a főapátságba. November végén azonban a Vöröskereszt elrendelte minden nem civil személy, így a képviselő Hóman távozását is, aki 24-én kénytelen volt családjával együtt Pannonhalmáról a képviselőházat befogadó Sopronba távozni.⁸⁵⁵

Csányi december 4-én hagyta el Budapestet és a következő néhány hetet Szombathelyen a ferences rendházba telepített hivatalában töltötte.⁸⁵⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó többi budapesti közgyűjtemény vezetője viszont Hóman Bálinttal és Csányi Dénessel ellentétben a helyben maradás mellett döntöttek, s a továbbiakban elsősorban intézményeik védelmének megszervezésével foglalkoztak. Csányi viszont úgy távozott el a fővárosból, hogy intézménye belső védelméről sem gondoskodott megfelelően. Nem véletlen, hogy a megfelelő vezetés és személyzet nélkül maradt Szépművészeti Múzeum egyike volt az ostrom idején a legtöbb károsodást szenvedett közgyűjteményeknek.⁸⁵⁷

Csányi az *Emlékirat* szerint a kiürítési parancsnak azért tett eleget, „mert nyilvánvaló volt, hogy a Szombathelyről a pannonhalmi anyaggal jobban biztosíthatom az összeköttetést, mint a körülzárás veszélyének kitett fővárosból.”⁸⁵⁸ Állításának némileg ellentmond, hogy szombathelyi hivatalából december 13-a és 15-e között Fettich Nándornak és Tasnádi Kubacska

⁸⁵² OSZK Kt. Fond 15/829 Kelemen Krizosztom levelei Hóman Bálintnak 1931-1944.

⁸⁵³ Csik Tamás: A Szépművészeti Múzeumból elszállított műkincsek Pannonhalmán. 1944-1945. *Győri tanulmányok* (2016) 37. sz. 29.

⁸⁵⁴ Hóman ez időben nemcsak gyógykezelés céljából járt gyakran Füreden, hanem a bombázások elől Füredre települt Teleki Pál Intézet ügyei miatt is, melynek elnöke volt.

⁸⁵⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Budapesti Népbíróság iratai, büntetőperes iratok (a továbbiakban: XXV-1-a), 864/1946. Hóman Bálint kihallgatása Budapest Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán, 1945. november 28. 25.

⁸⁵⁶ Csányi D.: *Emlékirat i. m.* 30.

⁸⁵⁷ „Eltávozott a helyéről külföldre a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke, Hóman Bálint. Eltávozott külföldre a Szépművészeti Múzeum igazgatója Dr. Csányi Dénes. Leköszönt állásáról Dr. Pasteiner Iván a Szálasi-kormány alatt a Múzeumot ért sérelmek miatt. [...] A Szépművészeti Múzeumba Csányi Dénes főigazgató sajnos nem engedte meg Oroszlán Zoltán beköltözését, helyette a vezetéssel Varjú Domokos irodatisztet bízta meg. A helyes vezetés nélkül maradt intézmény anyaga szenvedte valamennyi múzeum közül a legtöbb kárt. Altisztjei a mostoha körülmények között jórészt megszöktek, s a vezető nem tudott rendet tartani, s ma a legégetőbb szükség megfelelő vezetőt állítani a múzeum élére.” Tasnádi Kubacska András elnöki tanácsos jelentése Teleki Géza kultuszminiszternek, 1945. február 16. MNL OL K 726 59. cs. 8/1945.

¹¹⁰ Csányi D.: *Emlékirat i. m.* 30-31.

Andrásnak küldött táviratokban próbált meg rendelkezni arról, hogyan szervezzék meg Budapestről kiindulva a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyen lévő ládák Pannonhalmára szállítását.⁸⁵⁹ A Nemzeti Bank elnöki osztálya végül december 20-án nem neki, hanem Fitz Józsefnek telefonálta meg, hogy a „Nemzeti Bank őrizetére bízott múzeumi anyagot Veszprémből vonaton elszállították, s ez a Nemzeti Bank aranykészletével együtt szerelvényen jelenleg Fertő-Almás vasútállomáson megfelelő őrizet alatt várakozik. Továbbvitelére vonatkozólag felvilágosítást nem tud adni. Amennyiben a Nemzeti Múzeumnak kívánságai lennének (a Pannonhalmára való szállításat továbbra is óhajtja), forduljon a Nemzeti Bank soproni fiókjának igazgatóságához.”⁸⁶⁰

Fitz Józsefnek természetesen esze ágában sem lett volna a Pannonhalmára szállításat kérni, hiszen hónapokkal korábban az Akadémiai Könyvtár illetékeseivel éppen a gyűjtemények Budapestre való visszahozatal érdekében próbált meg lépéseket tenni. Ezek után mindenesetre hivatalosan értesítette Tasnády Kubacska Andrást, aki a fejleményekről tájékoztatást küldött a Sopronban tartózkodó Hóman Bálintnak.⁸⁶¹ Hóman szerette volna a Széchényi Könyvtár 60 ládját levetetni a Magyar Nemzeti Bank értékeit szállító, s Fertőbozon várakozó szerelvényről, ezért megfelelő elhelyezést igyekezett találni számukra a városban. Mivel azonban ilyen helyre sem a bencés rendházban, sem pedig máshol nem akadt, és a szállítmány Pannonhalmára való visszafordítása is teljesen reménytelen vállalkozás lett volna, kénytelen volt beletörődni abba, hogy az Apponyi Hungarica, a Régi Magyar Könyvtár I–III., a Todoreszku-gyűjtemény és a magyar írók válogatott kéziratának felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye a Magyar Nemzeti Bank szerelvényén 1945. január végén elhagyja az országot.⁸⁶² Hómant ebben a helyzetben elsősorban nem az aggasztotta, hogy a Széchényi Könyvtár gyűjteményei Németországba kerülnek, hanem az a tény, hogy a szállítás nem a Vallás és Közoktatási Minisztérium égisze és felügyelete alatt, hanem egy idegen intézmény tisztviselőinek közreműködésével történt.

Györke József jelentése szerint Hóman népbíróági perében azt vallotta, hogy tudomása szerint nemcsak a Széchényi Könyvtár gyűjteményei, hanem a Szépművészeti Múzeum

⁸⁵⁹ MNL OL K 726 59. cs. 371/a/1944. Csánky Dénes 1944 decemberében Szombathelyről miniszteri osztályfőnök aláírással küldött táviratai.

⁸⁶⁰ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József: Pro Memoria 1944. december 20.

⁸⁶¹ MNL OL K 628 1. cs. Tasnády Kubacska András levele Hóman Bálinthoz a Veszprémből elszállított 60 láda hollétéről, 1944. dec. 20.

⁸⁶² „Arról is tudott Jánossy Gyula gondnok, hogy Ottó László 60 ládának keresett helyet, de nem talált.” Kozocsa Sándor: Jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. augusztus 19. MNL OL K 726 61. cs. 461/1945.

műkincseit rejtő 4 láda is Spital am Pyhrnbe került a Magyar Nemzeti Bank Aranyvonatával.⁸⁶³ A soproni bencés rendház gondnokának elmondása szerint viszont Hóman és Csánky 1945 januárjában Ottó László műszaki tanácsos segítségével közösen próbálta meg megszervezni a ládák levételét a Fertőbozon álló szerelvényről. Amíg azonban Hóman nem járt sikerrel, Csánkynak sikerült megtalálnia a szerelvény indulása előtt a Szépművészeti Múzeum 4 ládáját, melyek közül az egyik láda a Szentgotthárdra szállítása előtt rövid időre a soproni bencés rendházba is bekerült.⁸⁶⁴ Mivel Hóman, Sopronban való tartózkodása idején végig a rendházban lakott, nehezen képzelhető el, hogy ne értesült volna erről a lényeges eseményről. A Németországba került gyűjteményekkel kapcsolatban pedig azt állította, hogy ő maga, a Nemzeti Múzeum elnökeként ellenezte külső óvóhelyekre, tehát a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyre való szállítást is, s ezért „az igazgatók az én intencióimnak megfelelően nem a legértékesebb anyagokat vitték fel a Vár pincéjébe és Veszprémbe, hanem a kisebb értékűt, és az értékesebb anyagot a Múzeum épületében hagyták és ott az meg is menekült.”⁸⁶⁵ Ennek az állításnak mindenképpen ellentmond az a tény, hogy Csánky az 1943 tavaszán éppen a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának legértékesebb festményeit szállíttatta le a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére.

A Pannonhalmán elhelyezett műtárgyak Szentgotthárdra szállításával kapcsolatban Csánky az *Emlékirat*ban azt írja, hogy Rajniss Ferenc parancsára cselekedett, aki „az anyagnak bármilyen, gondatlanságból eredő pusztulása esetén” főbelövással fenyegette meg. Ám az Emlékirat mellett rendelkezünk egy, a műkincsek szállításával kapcsolatos másik beszámolóval is, melyet *A hazai művészeti kincsek menekítése* (a továbbiakban: *Menekítés*) címen ugyancsak Csánky írt, de nem a háború utáni önmentés időszakában, hanem még jóval korábban, 1945. március 12-én Szentgotthárdon.⁸⁶⁶ A *Menekítés* minden bizonnyal Tárczai-Felicides számára készült, aki március 11-én jelent meg a településen mint kultuszminiszteri államtitkár, hogy a hivataláról lemondott Rajnisstól átvegye a folyó ügyeket.⁸⁶⁷

⁸⁶³ MNL OL K 726 64. cs. 217/1946. Az Országos Széchényi Könyvtár nyugatra elszállított RMK. Apponyi és Kézirattára hazaszállítása tárgyában, 1946. április 11.

⁸⁶⁴ „A rendházba csak egy óriási ládát hoztak Csánki Dénes vezetésével, képekkel tele, köztük Goyak is, ezeket főiskolai hallgatók szállították be és helyezték el a Mórincz kápolnába, de ezt a ládát is elvitték, mert a pincét nyirkosnak találták”. MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Kozocsa Sándor: Jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. augusztus 19.

⁸⁶⁵ BFL XXV-1-a 864/1946. 103. Hóman Bálint vallomása, 1946. március 19.

⁸⁶⁶ MNL OL K 726 65. cs. 708/1946. Csánky Dénes: *A hazai művészeti kincsek menekítése*. Szentgotthárd, 1945. március 12.

⁸⁶⁷ „Délután megérkezett Felicides. Bejött a szobámba kísérőjével, megölelt, biztosított teljes nagyrabecsüléséről, s kijelentette, hogy nagyon fájlalja távozásomat. [...] Két óra alatt átadtam a jegyzetekkel felszerelt folyó ügyeket, felhívtam a figyelmét a fontosabb dolgokra [...]. Szentgotthárd, 1945. márc. 11. Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Bp. 2021.

A *Menekítés*ben az *Emlékirattal* ellentétben Csánky nem a kötelező parancsokat kényszerűségből végrehajtó áldozatként, hanem a műtárgymentésekben aktívan résztvevő, kezdeményező és irányító parancsnokként mutatkozik be. A zsidó műtárgyvagyonról világosan megmondja, hogy a pannonhalmi szállításkor azok még a tulajdonosok nevéen voltak nyilvántartva és nem voltak bevezetve a Szépművészeti Múzeum törzsléltárába. „A pannonhalmi anyag jó részének Szentgotthárdra szállításával megkezdődött a műtárgy-menekítés harmadik szakasza, melynek célja az volt, hogy a menekített anyag szakszerű kezelés alá vétessék, ládába csomagoltassék, és ezzel kapcsolatban új leltár vétessék fel, melybe besoroztassék a zsidó tulajdonból zárolt műtárgyvagyon is.”⁸⁶⁸ Világosan megjelöli beszámolójában továbbá azt is, hogy melyek azok a zsidó tulajdonú műtárgyak, melyek beletárolásával még nem készült el. „Hátra van még a zárolt műtárgyvagyonból a néprajzi vonatkozású anyag leltárba vétele és újra csomagolása. Tekintettel ezeknek zárolt vonatkozására, a leltározás alaposabb és körültekintőbb munkát igényel, miután a megfelelő adatok, méret stb. rendelkezésre nem állanak. Ezek a néprajzi jellegű műtárgyak különösen becsesek mai helyzetünkben, amidőn az esetlegesen bekövetkezett orosz pusztítások miatt hasonló anyag pusztulására vagy csökkenésre kell számítani.”⁸⁶⁹ Ezt a néprajzi anyagot leszámítva azonban a képzőművészeti tárgyakat becsomagoltuk és felleltáraztuk összesen 118 ládában 2034 műtárgyat dolgoztunk fel, melyek közül 422 darab származik zsidó tulajdonból. Ez a számszerű feltüntetés is bizonyítja, hogy igen jelentős műtárgyanyagot menekítettünk, amelyből az ország új múzeuma minden zökkenő nélkül újra felépíthető.”⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ Csánky D.: *Menekítés i. m. 3.*

⁸⁶⁹ A Pannonhalmáról 1945 telén Szentgotthárdra szállított Wolfner-gyűjtemény tárgyairól van szó. 1947-ben, illetve 1948-ban az örökös, Wolfner László a hatóságok egyértelmű nyomásra a textiliákat, kerámiákat és fémtárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeumban, a festményeket és grafikai lapokat pedig a Szépművészeti Múzeumban volt kénytelen letétbe helyezni. MNL OL XIX-I-12 388/1948. Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között 1947. november 4.; Uo.392/1948 Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között d. n.; „10. Wolfner László öt évre letétként elhelyezett nagy textil és magyar kerámia gyűjteménye. 11. Wolfner László képgyűjteménye. A Szépművészeti Múzeum részére való átadás alatt áll.” Jegyzék a Magyar Történeti Múzeum történeti osztályában őrzött ideiglenes letétekről. 1949. január 28. MNL OL K 726 81.cs. 72/1949.; Wolfnert valutabűncselekmények vádjával 1948. január 14-én letartóztatta a gazdasági rendőrség, de a bíróság február 22-én bűncselekmény hiányában kénytelen volt felmenteni. Bórgyárát 1948 márciusában államosították, s ő maga a folyamatos zaklatások és az állandó börtönveszély elől 1949-ben külföldre menekült. A Nemzeti Múzeumban, illetve a Szépművészeti Múzeumban lévő ideiglenes letéteit disszidálására való hivatkozással a 1949. február 11-én megjelent 1.310/1949 sz. kormányrendeletnek megfelelően vagyonelkobzás címén állami tulajdonba vették. MNL OL K 726 87. cs. 710/1949. A Letétrakttár leltára 1949. november 5-i állapot „Az O. M. Szépművészeti Múzeumban letétek személyi tulajdonosai. (1949. november 5-i állapot) Wolfner László disszidens.”

⁸⁷⁰ Csánky D.: *Menekítés i. m. 4–5.*

Mravik, Farkas, Kovács és Csik az általuk elsődleges forrásként használt *Emlékirat* nyomán azt állítják, hogy Csánky a zsidó tulajdonú műtárgyak eredeti tulajdonosaik számára való megóvása, illetve a nyilasok és a németek félrevezetése érdekében, a szentgotthárdi leltározáskor hamis, de utólag jól azonosítható leltári cédulákat helyezett el a műtárgyakon. Csánky azonban a tulajdonjogot bizonyító személyes adatok megsemmisítésével⁸⁷¹ nem a zsidó tulajdonosok érdekeit védte, ellenkezőleg, tetteivel a zsidó vagyon államosítását követően kialakult egységes eljáráshoz igazodott. A nyilasok ugyanis Vajna Gábor belügyminiszter utasítására az 1944 októberétől Óbányára szállított zsidó vagyontárgyakat a szétválogatásukat követő leltározás során hasonló módon fosztották meg az azonosítást szolgáló személyes adatoktól.⁸⁷²

Az valóban nem kérdés, hogy Csánky rendkívül rossz néven vette a németek fosztogatásait,⁸⁷³ ám annak érdekében semmiféle erőfeszítést nem tett, hogy a zsidó eredetű műtárgyakat elrejtse a nyilasok elől. A Szépművészeti Múzeum leltárkönyveit is azért vitte magával, hogy abba alkalmas helyzetben a zsidó műtárgyakat végleg beletárolhassa. A Balás-Piri László által Pannonhalmán készített műkincseleltár sem azért háborította fel, mert annak tartalmával a későbbiekben nyilasok visszaélhettek volna, épp ellenkezőleg, a konfliktus abból adódott, hogy Balás-Piri a leltárat a Budapesten maradt Oroszlán Zoltán tájékoztatására próbálta meg elkészíteni.⁸⁷⁴ Csánky a *Menekítés*-ben hosszan fejtegeti azt is, hogy a budapesti múzeumokban, könyvtárakban milyen felbecsülhetetlen értékek maradtak még hátra, és

⁸⁷¹ „A Szentgotthárdon elhelyezett anyagot Csánky vagy maga, (vagy) fia segítségével, vagy másokkal leltározattatta, a zsidó tulajdonú műtárgyra koholt Szépművészeti Múzeumi leltári számokat ragasztatott, sok Múzeumi képnek a leltári céduláját levetette, és helyébe mást tétetett, egyszóval leltározás ürügye alatt a műtárgyak körül a legnagyobb zűrzavart igyekezett támasztani, hogy azoknak meghatározása és jogos birtokosokhoz való tulajdonítása minél nagyobb nehézségekbe ütközzék.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. június 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945

⁸⁷² Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest. 2001. 44–45.; Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938–1949*. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2015. 61.

⁸⁷³ „Kedves Barátom! Engedd meg, hogy a mellékelt bejelentést Hozzád juttassam. Tekintettel a német követséggel fennálló hivatalos és megtisztelő kapcsolatra, remélni lehet az ügy szigorúan bizalmas kivizsgálását. Én a magam részéről a bejelentés fölött nem nézhettem el, és ezért voltam bátor Hozzád fordulni. Bizonyára a német követség is a kivizsgálás álláspontján van, és nem fogja zaklatásnak venni, ha hasonló bejelentéseket odajuttatjuk.” Csánky Dénes levele Bosch ügyvédhez, 1944. júl. 13. MNL OL K 643 1. cs. 174/1944.

⁸⁷⁴ „December 11-én megjelent a pannonhalmi kolostorban Balás-Piri László ott tartózkodó családja látogatására azzal a céllal, hogy saját kezdeményezéséből jegyzékbe foglalja a Pannonhalmán őrzött múzeumi anyagot. Ezért a vállalkozásáért Csánky később a pannonhalmi rend tagjai előtt fogságba vetéssel, sőt agyonlövetéssel fenyegette meg távollétében Balás-Pirit [...]” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. június 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

felhívja a nyilas kormány figyelmét a még begyűjthető „műtárgyvagyon”, illetve könyvtárak megszerzésének fontosságára. „A jövőendő tudományos és nevelési munka csak úgy képzelhető el, ha könyvtárainkat ismét felállíthatjuk, és az új szellemű nemzeti munka szolgálatába állíthatjuk.”⁸⁷⁵ Azt, hogy Csánky, aki 1944-ben nem mellesleg a nyilas pártba is belépett,⁸⁷⁶ mi módon képzelte el ezt az „új szellemű nemzeti munkát”, egy 1945 januárjában Szombathelyen a nyilas kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának vezetőjeként készített beszámolójából is megtudhatjuk, melyben többek között ezt írta: „Foglalkozik az ügyosztály a művészeti szakiskolák és főiskolák szükségesnek mutatkozó átállításának előkészítésével. Nemkülönbön a Magyar Nemzeti Múzeum és a tudományos intézetek hasonlóképpen szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállításának kérdésével is.”⁸⁷⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum kereti közé tartozó közgyűjtemények vezetői minden bizonnyal nagyon elcsodálkoztak volna azon, hogy miközben ők Budapest ostromának viharában intézményeik gyűjteményeit igyekeznek menteni, kollégájuk, Csánky Dénes éppen a Nemzeti Múzeum „szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállítását” tervezgeti.

Farkas Kornél tanulmányában azt vélelmezi, hogy a *Menekítés* (melynek tartalmára nem reflektál), a nyilas kormány belügyminiszterének Csánky „elszámoltatására” kiadott utasítása íródott, s Csánkyt már 1944-ben felmentették miniszteri biztosi pozíciójából.⁸⁷⁸ A Műtárgybiztosság tevékenysége azonban 1944 decembere után is tovább folytatódott és Rajniss Csánkyt nem mentette fel a miniszteri biztosi pozíciójából, épp ellenkezőleg, 1944. december 30-én tett felterjesztést Szálasihoz annak érdekében, hogy Csánky főigazgatói, illetve VKM ügyosztályfőnöki minőségében a IV. fizetési osztályba léphessen, és ezt a felterjesztést Szálasi jóvá is hagyta.⁸⁷⁹ Az „elszámoltatással” kapcsolatos belügyminiszteri iratot pedig, amely Rajniss lemondását követően 1945. március 12-én kelt, Asztalos Miklós „igen sürgős” jelzéssel csak négy nappal később, 16-án továbbították Csánkynak.⁸⁸⁰ Emellett Csánky 1945 márciusáig folyamatosan kapcsolatban állt egyes kormánybiztosi megbízottaival is. A Győrben összegyűjtött zsidó tulajdonú műtárgyak, könyvek a Győri Múzeum festményeivel együtt

⁸⁷⁵ Csánky D.: *Menekítés* i. m. 4–5.

⁸⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h 1620/3/1950. A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának összefoglaló jelentése, 1949. december 31.

⁸⁷⁷ MNL OL K 638 1. cs. 4/1945. A Nyilas Vallás és Közoktatási Minisztérium III. Ügyosztályának jelentése. Szombathely, 1945. január 5.

⁸⁷⁸ Farkas K.: *Műtárgymozgások 1938–1945* i. m. 103.

⁸⁷⁹ „A magyar királyi vallás és közoktatási miniszter előterjesztésére dr. Csánky Dénes a IV. fizetési osztály jellegével felruházott Magyar Nemzeti Múzeumi főigazgatót az állami rendszerű IV. fizetési osztályba kinevezem. Kelt Törzsszálláson, 1945. február 21. napján. Szálasi.” MNL OL K 638 1. cs. 1. t. 67367/1944. és 2863/1945. Rajniss Ferenc felterjesztései Szálasi Ferenchez Csánky Dénes kinevezése tárgyában.

⁸⁸⁰ MNL OL XIX-I-12 91/1948. Csánky Dénes által Grassauból visszaküldött iratok.

éppen az ő közreműködésének köszönhetően kerülhettek fel az utolsó pillanatban egy Brennbergbányáról nyugatra induló szerelvényre.⁸⁸¹

Csánky Szentgotthárdról Németországba való áttelepülése sem azt a célt szolgálta, hogy német és nyilas „üldözői” előtt a magával hurcolt műkincseket az amerikai hadsereg „védőőrizetébe” helyezhesse. Németország összeomlása után ugyan más választása valóban nem adódott volna, mint hogy az amerikai hatóságoknak jelentést tegyen a nála lévő értékekről, ám végül még ezt sem tette meg. A műkincsek átadásakor lezajlott jelenet, amelyet Thomas Carr Howe⁸⁸² rögzített,⁸⁸³ megerősíti mindazokat a beszámolókat, melyeket a későbbiekben az események alatt Csánkyval érintkező személyek a viselkedéséről egymástól teljesen függetlenül adtak elő.⁸⁸⁴ E beszámolókból egy vezetői tekintélyének és kompetenciájának elismerését egyszerre arrogánsan követelő, de a felmerülő nehézségekre, megoldandó problémákra, veszélyhelyzetekre hisztériás türelmetlenséggel, fejvesztettséggel reagáló személyiség képe bontakozik ki. Howe beszámolója emellett arra az elgondolkodtató tényre is rávilágít, hogy Csánky úgy lehetett majd egy évtizedig Magyarország első képzőművészeti közgyűjteményének főigazgatója, hogy egyetlen idegen nyelven sem beszélt, még németül sem.⁸⁸⁵ Minden bizonnyal a nyelvtudás hiánya is oka lehetett annak, hogy a műkincseket rejtő vagonokról sem ő, hanem Bogyay Tamás művészettörténész a VKM tisztviselője tett hivatalos jelentést, melyet Csánky aláírni sem volt hajlandó, s Bogyay adta át az amerikaiaknak a részletes, lefordított műkincsleltárt is.⁸⁸⁶

⁸⁸¹ MNL OL K 638 I. cs. 6/1945. Jenei Ferenc a Győri Múzeum múzeumi őre, kormánybiztosi megbízott jelentése Csánky Dénesnek *Kormánybiztos úr* megszólítással az összegyűjtött zsidó műtárgyakról. Győr, 1945. február 10.; MNL OL XIX-L-20-r 90. d. 155/1947. Szőke Béla jelentése és jegyzéke Jeszenszky Sándornak a Győri Múzeum Németországba szállított festményeiről, 1947. január 4.

⁸⁸² Thomas Carr Howe (1904–1994) Művészettörténész, muzeológus.

⁸⁸³ A beszámolót közli Farkas Á.: *A hajlított kalap i. m.* 156–159.

⁸⁸⁴ „December 24-én Csánky Dénes egy ezredes, nyilas katonák és öt teherautó kíséretében újra megjelent Pannonhalmán, és az ottlévő anyagot részben az autókra rakatta, és a saját bevallása szerint Szombathelyre, illetőleg Szentgotthárdra útnak indította. Pannonhalmán minősíthetetlenül viselkedett a Főapáttal szemben, aki rendre is utasította.” [...] „A szállítmányt Győrött légiriadó érte. Csánky saját autójával vagy 10 kilométerre kimenekült a városból, a felbecsülhetetlen értékű rakománnyal ellátott autókat azonban otthagya. [...] Március 28-án Csánky Dénes nagy jelenetet rendezett Szentgotthárdon, állítólag el is ájult.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. június 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

⁸⁸⁵ „Csánky volt az, a fiával. [...] Odajöttek a teherautókhoz, ahol elkezdtek fecsegni és integettek. Nem figyeltünk rájuk, módszeresen hoztuk ki az egyik ládát a másik után a raktárhelyiségből. Amikor a jól öltözött doktor egyenesen elállta az utamat, megállítottam a szóáradatát egy nem túl barátságos Do you speak English-el. Üres tekintetéből nyilvánvaló volt, hogy nem, ekkor megkérdeztem németül beszél-e, de nem volt szerencsém. Úgy éreztem magam, mint a Berlitz-iskola egyik hirdetése.” Howe beszámolóját idézi Kovács Á.: *Hajlított kalap i. m.* 157.

⁸⁸⁶ „A ládák tartalmának jegyzékét, mivel leltár nem ad erről Csánky, dr. Bogyay készíti el számukra, megkönnyítve az amerikaiaknak az anyagunkban való tájékozódást, s annak lehető együttartását. [...] 1946.

Bogyay, akit 1944 végén rendelték Csánky mellé, Szentgotthárdon részt vett a leltározás munkájában és a leltárról saját magának is készített egy példányt, amelyről Csánky nem tudott.⁸⁸⁷ A művészettörténész 1935 óta dolgozott a VKM-ben,⁸⁸⁸ (tehát Csánkyval ellentétben nem a nyilas kormány nevezte ki), s ő volt az, aki a következő években folyamatosan kapcsolatban állva a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosága vezetőjével, Jeszenszky Sándorral,⁸⁸⁹ számos információval igyekezett segíteni az elrabolt műkincsek felkutatását. Csánky ugyanis Szépművészeti Múzeum leltárkönyvein, és iratain⁸⁹⁰ túl magával vitte Németországba a Műtárgybiztoság adminisztrációs iratainak és jegyzőkönyveinek egy részét, s ezeknek a dokumentumoknak a többszöri kérés és felszólítás ellenére is csak egy töredékét szolgáltatta vissza.⁸⁹¹ Eljárása annál is inkább gondot okozott, mivel a műtárgyaiktól megfosztott zsidó tulajdonosok hányattatásaik során sok esetben nem tudták megőrizni a zár alá vételt igazoló jegyzőkönyveiket, és tulajdonjoguk igazolása a későbbiekben nagy nehézséget okozott a számunkra.⁸⁹² Farkas

március 24-én jelentette aztán Bogyay Tamás a Németországban tárolt magyar javak számbavételére alakult Passaui magyar anyagi bizottságnak műkincseink hollétét, és így vált hivatalosan is ismerté azoknak sorsa és tárolási helye.” Oroszlán Zoltán jelentése a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és eredményeiről, 1947. január 2. MNL OL XIX-I-12 207/1947.

⁸⁸⁷ MNL OL XIX-I-12 455/1947. Bogyay Tamás beszámolója Csánky Dénes melletti hivatali tevékenységéről, 1946. április 19.

⁸⁸⁸ Bogyay Tamás 1932-ben doktorált Hekler Antalnál. 1932-1933-ban fizetéstelen gyakornoka a tanszéknek. 1933-1934-ben ösztöndíjasként Berlinben és Rómában tartózkodott. 1935-ben a Zala-megyei Tanfelügyelőség fogalmazója, 1940-től 1944-ig miniszteri segédtitkárként, majd miniszteri titkárként a VKM VI. Köz és Népoktatási Csoport VI/2 Ügyosztályának beosztottja. 1944 elején került a VKM III. Művészeti Ügyosztályára.

⁸⁸⁹ „Csánky Dénes mikor útra kelt a Szépművészeti Múzeum műkincseivel, a Múzeum személyzetéből senkit sem vitt magával. A minisztérium Asztalos Miklóst és dr. Bogyay Tamás min. titkárt rendelte ki a nagytértű szállítmány kísérésére. [...] Grassauba megérkezve, mivel Csánkyból minden iniciatíva hiányzott, azonnal jelentette a parancsnokságon a két vagon műkincset és kérte azok biztonságba helyezését, ami meg is történt. Azóta Bogyay Bajorországban él, és a hazaszállítási kormánybiztoságnak a szükséghez képest szolgálatára állt. Az amerikaiak igénybe veszik felvilágosításait, de hivatalos kiküldöttünknek nem ismerik el, mert nem a mostani magyar kormány, hanem a Szálasi kormány rendeletére jött ki. Én is igénybe vettem Bogyay szolgálatait, mint olyan magánszemélyt, aki a nyugatra került magyar műtárgyak ügyeiben tájékozott. Többek között az ő útján hallgattam ki Csánky Dénest és szereztem tőle sok felvilágosítást.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése, 1948. január 20. MNL OL XIX-I-12 273/1948.

⁸⁹⁰ „A régi magyar anyag számbavételének munkáját nagyon megnehezíti, hogy ezt a gyűjteményt Csánky annak idején magának tartotta fenn, a Múzeum tisztviselői elől elzárta, még a fényképgyűjteményt sem engedte át tanulmányozásra és kutatásra, és az új szerzeményeket és letételeket a leltárba fel sem vette.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése az Ezüst-vonat szállítmányáról. 1947. június 20. MNL OL XIX-L-20-r. 90. d. 547/1947.

⁸⁹¹ A Műtárgybiztoság Mutatókönyvének utolsó iktatószáma (452/1944) Sváb Sándorné műtárgyainak jegyzékei címmel egy 1944. december 28-án kelt iratot jelöl. Csánky hivatalával december folyamán Szombathelyre költözött és az iratok egy részét, illetve a később keletkezett iratokat magával vitte Németországba.

⁸⁹² „Miniszteri Biztos Úr, hivatkozással 10.3861/1946. osznb körlevelére tisztelettel közlöm, hogy a Csánky-féle kormánybiztoság az 1944. évben egész gyűjteményemet különböző lelőhelyekről elhurcolta. [...] Néhány festményemet és iparművészeti műtárgyaim java részét feleségem Sirokra (Heves m) vitette Kovách Ernőné nevű

Kornél szerint a műtárgyak felkutatása érdekében a „segítőkész” Csánky még 1948-ban is levelezésben állt Jeszenszkyvel,⁸⁹³ a valóság azonban az, hogy Jeszenszky minden esetben Bogyay Tamáson keresztül igyekezett információkat szerezni Csánkytól,⁸⁹⁴ aki Jeszenszky hivatalos irataira adott egyetlen hosszabb válaszát sem a miniszteri biztosnak, hanem a Szépművészeti Múzeumnak küldte el.⁸⁹⁵ 1948 második felétől pedig teljesen elzárkózva minden további felvilágosítás megadásától Grassauból átköltözött Freiburgba, majd Franciaországon keresztül Braziliába távozott.⁸⁹⁶ A levéltári források széles körű vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy Csánky Dénes főigazgatói, miniszteri biztos, illetve miniszteri osztályfőnöki minőségében a magyarországi műtárgyakkal kapcsolatban tett intézkedései korántsem értékelhető pozitívan és személyiségének közelebbi vizsgálata, illetve

rokonához, abban a reményben, hogy azok ott biztonságban lesznek. Azonban 1944. június hónapban kiszállt oda (valószínűleg feljelentésre) két Hain Péter-féle detektív egy Csánky-kormánybiztossági kiküldöttel, és onnét mindent, még a használati ezüstömet is elvitették. Az elvitt tárgyakról jegyzéket vettek fel, de ez a jegyzék, azóta sajnos elkallódott. Végül gyűjteményem kisebbik és kevésbé értékes részét, ú. m. néhány képet és szobrot, valamint apróbb tárgyakat (így a fent említett körmeneti keresztet) Szemlőhegy u. 29/b. alatti lakásomból vitette el Csánky 1944. július elején. Ezekről a tárgyakról felvett jegyzőkönyv is elkallódott. Lehetséges, hogy fenti jegyzőkönyvek egy példánya a Dr. Oroszlán egy. tan. úr által legutóbb hazahozott Csánky-féle iratok közt lesz található, ami a műtárgyak felkutatását is nagymértékben elősegítené.” Herczog István levele Jeszenszky Sándorhoz, 1947. január 8. MNL OL XIX-I-12 162/1947.

⁸⁹³ Farkas K.: Műtárgymozgások 1945–1949 i. m. II. 171.

⁸⁹⁴ „Folyó év január 15-én kelt jelentésére megbízom min. Titkár urat, hogy a megküldött kérdésekre vonatkozólag hallgassa ki Csánky Dénes volt múzeumi főigazgatót, és felhatalmazom, hogy tőle a kormánybiztossági iratokat és az egyéb múzeumi tudományos anyagot hozzám való továbbítás végett vegye át. Csodálkozom azonban, hogy Csánky, aki az 1946-ban küldött jelentésében felajánlotta, hogy mindenben készségesen fog felvilágosítással szolgálni, és min. Titkár úr 1947. december hó 31-én kelt jelentése szerint csak hosszabb határidőt kért a pontos válaszadás érdekében, egyszeriben hivatalos formalitásokkal igyekszik a válaszadás elől kitérni, vagy azt beláthatatlan időig elhúzni. Figyelmeztesse, hogy én eddig a legkíméletesebben kezeltem az ő ügyét, mert ellenkező esetben nem Grassauban, hanem Budapesten hallgatnák ki. Azt is értesse meg vele, hogy most már nem halasztható a válaszadás és az iratok kiszolgáltatása, nehogy hivatali felsőbbségemnek az eljárás eredménytelenségéről legyek kénytelen jelentést tenni.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos levele Bogyay Tamáshoz, 1948. jan 20. MNL OL XIX-I-12 25/1948.

⁸⁹⁵ „A f. évi március 20-án kelt levelére idecsatoltan megküldöm másolatban a Csánky Déneshez intézett kérdőpontokat és Csánky Dénesnek a kérdőpontokra adott válaszát, amiről Titkár úr levelében is említést tesz. Ezt a választ Csánky Dénes az O. M. Szépművészeti Múzeum igazgatóságának küldötte meg, és azt a Szépművészeti Múzeum igazgatósága adta át nekem.” Jeszenszky Sándor levele Bogyai Tamáshoz, 1948. ápr 3. MNL OL XIX-I-12 91/1948; MNL OL XIX-I-12 98/1948.

⁸⁹⁶ „Mivel Csánky Dénes családjával rövidesen Franciaországba szándékozik átmenni, tisztelettel javaslom, hogy a Magyar Visszaszolgáltatási Missziót az alábbiakra szíveskedjék felkérni: Tisztázza a Misszió Csánky Dénessel kiküldöttje útján a 98/1948 számú iratba foglalt két kérdést: 1. Csánky Dénes kinek, mikor, mit adott át? 2. Mi lett a Rajniss Ferenc 1946. március 5-i vallomásában említett műtárgyjegyzékkel? Csánky Dénes jelenlegi levélcíme: Freiburg Augustiner Museum Direction. E helyen valószínűleg lakását is meg tudják mondani. A kiküldetésnek minél előbb meg kell történnie, nehogy Csánkyék időközben elköltözzenek. Ugyanakkor a kiküldött tájékozódhatna olyan iratok sorsa felől is, amelyekről alapos okkal feltehető, hogy Csánkynál voltak, vagy vannak.” Bogyay Tamás levele Jeszenszky Sándor miniszteri biztoshoz, 1948. ápr 12. MNL OL XIX-I-12 133/1948.

életpályájának fordulatai alapján is arra következtethetünk, hogy a Hóman Bálint és Gerevich Tibor által képviselt művészetpolitikai célok következtében neki jutott pozíció szakmailag és emberileg is meghaladta a képességeit. Az önmentő *Emlékirat* levéltári iratokkal egyértelműen cáfolható állításai alapján kialakított vitatható narratíva pedig,⁸⁹⁷ mely elsősorban a Szépművészeti Múzeumban őrzött kérdéses provenienciájú műtárgyak számtalan fordulatot megélt, bírósági perekkel súlyosbított restitúciós ügyeivel állhat összefüggésben, nemcsak Csánky tevékenységének objektív megítélését akadályozza, de egyértelműen hátráltatja az ezzel a tevékenységgel szorosan összefüggő, s jelenleg is aktuális restitúciós ügyek⁸⁹⁸ minden tekintetben megnyugtató, végleges rendezését is.

V.

Performansz vagy manipuláció

A népbíróági jogot és a magyarországi népbíróági jogalkalmazást tárgyaló munkák minden esetben részletesen felsorolják a népbíráskodás nemzetközi politikai és jogi előzményeit, illetve a rendkívüli bírászkodás magyarországi előzményeit, valamint a népbíráskodás hazai politikai alapjait is.⁸⁹⁹ Érdekes módon azonban a népbíróágok felállítását „sürgető” Nemzeti

⁸⁹⁷ „Magam is muzeológiai munkám során számos történetet hallottam a zár alá vétel körülményeiről, a szemtanúk nem említették, hogy bármilyen erőszakos cselekmény történt volna. Az érintettek tisztában voltak azzal, hogy otthonukat kényszerűen el kell hagyniuk, de legalább műtárgyaik biztonságban lesznek a Szépművészeti Múzeumban.” Szabó László: Egy budapesti műgyűjtemény. *A Révai család Ferecsey-képeiről*. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 13. (1997–2001) Szerk. Király Erzsébet. Bp. 2002. 220.

⁸⁹⁸ „17 évig kutattam ehhez a könyvhöz, és menet közben zárultak be egyre jobban a múzeumi irattárak, lettek óvatosabbak az intézményvezetők a restitúciótól való félelem miatt. Ezen a téren nem előre-, inkább visszalépést látok. Nehezebb dolgom lenne, ha ma kezdeném el a kutatást, s ezt elég visszásnak, sőt morálisan nagyon megkérdőjelezhetőnek találom. Milyen alapon kérjük vissza az oroszoktól a műkincseket, ha ennyire félünk attól, hogy tőlünk is kérni fogják, ami nem a miénk? Az elején szabadon kutathattam, aztán leesett a tantusz valakiknek, hogy ennek restitúciós következményei lehetnek, és attól kezdve nem adták a kezembe az iktatókönyveket. Szerencsére a döntő részüket a szigorítás előtt még meg tudtam nézni, és akkor meg is kaptam mindent hiánytalanul.” Jankó Judit: Elveszett örökség-szimbolikus visszaszerzés. Beszélgetés Molnos Péterrel. *Új Művészet* 27. (2017) 12. sz. 9.; Molnos Péter: Az áhított zsákmány. Szerzeményezés a kizökkent időben. *Enigma* 24. (2017) 90. sz. 153–160.

⁸⁹⁹ Nánási László: *A magyarországi népbíráskodás joganyaga 1945–1950*. In: Gyenesei József dr. Szerk.: Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbíráskodás-történeti tanulmányok. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2011. 6–55.; Papp Attila: Néptörvényszék, Népbíró és népbíróági jog Magyarországon. *E/tudomány*. (2011) 4.; Mikó Zsuzsa: *A népbíróági jog és a Budapesti Népbíróág működése 1945–1950*. In:

Bizottságok szerepét tárgyalva kézpénznek veszik azokat a korabeli a Magyar Kommunista Párt (továbbiakban MKP) moszkovita vezetőinek szájából elhangzó állításokat, melyek e lehetőség követelését „a demokratikus népbíróóságok alakítására irányuló, alulról a nép mélyéből jövő kezdeményezésnek” tulajdonították. Valójában a két helyszínen, Szegeden és Budapesten, ahol a Nemzeti Bizottságoknak a népbíróóságok felállításában aktív kezdeményezésére sor kerülhetett, az MKP vezetőségének már 1944 októberében, illetve 1945 januárjában kialakult politikai központjai voltak.

5.1. A népbíróósági törvény születése

Vas Zoltán 1944 októberében azzal a megbízatással érkezett Magyarországra, hogy a felszabadított területeken azonnal lásson hozzá az MKP helyi szervezeteinek megalakításához, ám a még Moszkvában tartózkodó Rákosinak, Gerőnek és Révainak címzett levelei alapján ez a feladat egyáltalán nem bizonyult könnyen megoldhatónak. Szegeden ugyan sikerült néhány magát kommunistának valló lakossal felvennie a kapcsolatot, azokat viszont elsősorban nem Vas agitációja, hanem az orosz hadsereg rablásai és brutális fellépései foglalkoztatták. Vas azonban kitartó volt, s ahogy levelében írta: „most én vagyok a város láthatatlan irányítója és megpróbálok rendet teremteni.” Első lépésként az MKP pártháza számára lefoglalt egy üresen álló épületet, valamint két nyomdát is, s az előmerészkedő „kommunistákkal” és „szociáldemokratákkal” „megszavaztatta” az új polgármestert, a szociáldemokrata Valentiny Ágostont. Mivel azonban levele következő passzusában arról ír, hogy a két pártból csak egy-két emberrel sikerült találkoznia, nagyon valószínű, hogy Valentiny megválasztása Vas egyszemélyes döntése lehetett.⁹⁰⁰ Hódmezővásárhelyen ugyancsak Vas nevezte ki a polgármestert, ahol egyúttal az MKP két tagjának vezetésével a Városi Tanácsot is megszerveztette.⁹⁰¹

Gerő, Révai, Farkas Mihály és Nagy Imre november 4-i megérkezését követő harmadik, november 14-i KV ülésen döntés született a különböző stratégiai feladatkörök meghatározásáról is, mely során Révait és Farkast bízták meg a „nemzeti bizottságok

Baráth Magdolna–Molnár Antal Szerk.: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére Budapest-Győr. 2012. 765–777.

⁹⁰⁰ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 4. Vas Zoltán levele Rákosi Mátyáshoz, Gerő Ernőhöz és Révai Józsefhez. Szeged, d. n.

⁹⁰¹ MNL OL M-KS. 274. f. 8. 1. Gerő Ernő és a szegedi, makói, orosházi, hódmezővásárhelyi pártszervezetek vezetőinek gyűlése. Oláh Mihály hódmezővásárhelyi pártvezető beszámolója. 1944. november 9. 6. 8.

kérdéseinek vezetésével.”⁹⁰² Farkas Mihály, akinek Vas Zoltán szerint fogalma sem volt a magyarországi viszonyokról⁹⁰³ készítette el a Magyar Függetlenségi Front „akciószerveként” létrehívandó Nemzeti Bizottságok 9 pontos tervezetét.⁹⁰⁴ A Nemzeti Bizottságok létrehozásáról már az MKP Moszkvában elkészített akcióprogramjának 3. pontjában szó esett, mely szerint azok „a demokratikus államhatalom ideiglenes szerveiként, a központi demokratikus kormány felügyelete mellett gyakorolják a közhatalmat egészen addig, míg a nemzetgyűlés az új demokratikus Magyarország alkotmányát elfogadja.”⁹⁰⁵ Farkas Szegeden készített tervezetében azonban a kormány felügyeletéről már nincsen szó, a szöveg szerint a Nemzeti Bizottságok „nem a közigazgatás szervei, de politikailag irányítják és ellenőrzik azokat.”⁹⁰⁶ Az akcióprogramban a háború utáni felelősségre vonások kérdésével is foglalkoztak. A program 8. pontja szerint a hazaárulók és a háborús bűnösök feletti ítélkezést különbíróóságok szervezésével kell megoldani. E programpont egyértelműen jelzi, hogy az MKP már akkor egy a forradalmi törvényszékekhez hasonló – nem az igazságszolgáltatás vagy a jog védelmében működő – hanem a politikai jellegű ítélkezést lehetővé tevő konstrukcióban gondolkodott.⁹⁰⁷

Szegeden az MKP 1944. november 19-én Révai József, Farkas Mihály és Vas Zoltán részvételével tartott taggyűlésén szóba került a felelősségre vonások ügye is, mellyel kapcsolatban Révai azt állította, „beszéltünk egy nagyon fontos beosztású orosz tábornokkal, aki többek között a következőket mondta: Mi oroszok még mindig nem bízhatunk a magyar népben. Még egyetlen bírói ítéletet nem láttunk nyilasok ellen, még egyetlen nyilast sem lőttek föbe itt Szegeden. Miért nem hat oda a szegedi párt vezetősége, hogy ez ne így legyen? Vannak itt nyilasok, akiket tudatosan rejtegetnek, hogy bomlasszák a nép hangulatán. Állítom, hogy fegyver is van ezeknél a nyilasoknál. Az oroszok bizalma egyik pillanatról a másikra megnőne, ha megindulnának a nyilas banditák elleni eljárások.”⁹⁰⁸ Farkas Mihály pedig egyrészt felszólította a jelenlévő MKP tagokat, hogy a „demokratikus népi” Magyarország megteremtése érdekében a többi pártok bevonásával alakítsák meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot és a Nemzeti Bizottságot, másrészt viszont számon kérte rajtuk, hogy saját kezdeményezésből miért nem „lógattak már fel néhány nyilast.”⁹⁰⁹ Vas Zoltán is

⁹⁰² MNL OL M-KS. 274. f. 2. 2. A KV határozatai 1944. november 11.

⁹⁰³ Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető. Budapest. 1980. 626.

⁹⁰⁴ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 9. Farkas Mihály tervezete a Nemzeti bizottságok feladatairól d. n. (továbbiakban: MNL OL M-KS. 274. f. 7. 9.)

⁹⁰⁵ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 1. Az MKP akcióprogramja. d. n. 2. (továbbiakban: MNL OL M-KS. 274. f. 7. 1)

⁹⁰⁶ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 9. 2.

⁹⁰⁷ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 1. 3. 3.

⁹⁰⁸ MNL OL M-KS. 274. f. 8. 2. A szegedi pártszervezet taggyűlésének jegyzőkönyve. 1944. november 19. 7.

⁹⁰⁹ Uo.14.

felszólalt, aki arra bízta őket, hogy alakítsanak rendőrséget és rendezzenek be börtönt, valamint azt állította, hogy a polgármesternek, Valentiny Ágostonnak „joga van” létrehozni a Népbírósgot.⁹¹⁰ Egy jelenlévő munkás azonban Révaiék előadását a többi pártok bevonásával létrehozandó „szabad, független és demokratikus Magyarország” megteremtéséről, ahol első lépésként statáriális eljárással kell „főbe löni a nyilasokat” úgy interpretálta, hogy a munkásság számára járhatatlan a demokrácia útja, s ő taktikai okokból tudomásul veszi ugyan, hogy erre az angolszász hatalmakkal való szövetség kényszeríti rá a pártot, de népbírósgot csak diktatórikus úton lehet létrehozni, szakbírósgoktól nem várható el, hogy politikai szempontok alapján tisztogassanak.⁹¹¹

A felelősségre vonások kérdésében Révaiék tehát a többi párttal szemben a „felül egység alul harc” taktikáját próbálták meg alkalmazni,⁹¹² olyan látszatot keltve, mintha a statáriális eljárások követelése a lakosság igényének és felháborodásának következménye lenne, azzal zsarolva az embereket, hogy ezáltal az orosz hatóságok jóindulata is megnőne az irányukba. A gyűlés után valószínűleg Valentinyval is beszéltek, aki megmagyarázhatta, hogy neki polgármesterként semmilyen jogosítványa nincs statáriális bíróságot szervezni, mivel egy héttel később Révai a Délmagyarországban már arról írt, hogy „nincs még itt az ideje, hogy a régi törvényeket felszámolják és azokat demokratikusokkal cseréljék le, de a nyilasok elleni harcot a régi törvények alapján is le lehet folytatni.”⁹¹³ Az MKP által szervezett rendőrség ezek után letartóztatta Bognár Józsefné Misán Esztert és a kihallgatása után vádemelési javaslattal átkísérte a szegedi ügyészségre. Az ügyész azonban hivatkozva arra, hogy a hatályban lévő jogszabályok, illetve az 1921. évi III. törvénycikk alapján nem lehet vádat emelni valaki ellen csak azért, mert adott időben a nyilas párt tagja volt, elutasította a kérelmüket és „esetleges internálás folyamatba tétele céljából” visszakísértette a foglyot a rendőrségre. Az ügyről, ahogy ez az MKP vezetésének módszere volt, Révai nyomásgyakorlás és hangulatkeltés céljából két név nélküli cikket is írt. Az egyikben a hatályban lévő törvények és jogszabályok felülírásának lehetőségét fejtegette. „Ezeknél a törvényeknél a mai helyzetben magasabb parancs a régi rendszer maradványainak az eltakarítása, a demokrácia megvalósítása és a felszabadult nép érdekeinek intézményes biztosítása. Tehát a nép érdekei, a fölszabadulás következményei és az

⁹¹⁰ Uo.15.

⁹¹¹ Uo.14–15.

⁹¹² „Révai azt írja, hogy az új helyzetet az jellemzi, hogy kezdődik a harc a szövetségesek előre kergetéséért és a program megvalósításáért és ennek fő módja a fasiszták elleni harc felvetése. (...) A népbírósg felállítása helyes, de ne Szemenyei László, az áruló legyen az első, aki lóg, hanem megfelelő nyilas, különben kommunista bosszúnak fog az ítélet kinézni.” Rákos Máttyás levele Gerő Ernőhöz. Moszkva, 1944. december 25. MNL OL M-KS. 274. f. 7. 13.

⁹¹³ Révai József: Harcos demokráciát. *Délmagyarország*, 1944. november 25.

újjaépítés szempontjai fölötté állnak a régi törvények szabályainak, s mindenütt, ahol ütközik a kettő, a régi törvényeknek kell engedniük.” A cikk szerint erre lehetőséget adnak „az építő demokráciának azok a szervei, amelyek a nép nevében változtathatják és formálhatják a régi törvényeket.” Révai meg is nevezte melyek ezek: „a pártok, a szakszervezetek és ezeknek magasabb demokratikus szövetsége, a Nemzeti Bizottság”.⁹¹⁴ Másik névtelen írásában pedig a nép hangján szólva bejelentette, hogy „Szeged népe” nem nyugszik bele az ügyész döntésébe.⁹¹⁵

Az újságon keresztülli üzengetések elsősorban Valentiny Ágostonnak szóltak, aki viszont ügyvédként pontosan tudta, hogy az MKP, illetve Révai okoskodása sem jogilag, sem morálisan nem állhatja meg a helyét. Mivel azonban a szegedi Szociáldemokrata Párt egyik vezetőjeként összintén kívánta a Szegeden működő öt párt összefogását, a Nemzeti Bizottság megalakulását követően december 7-én a Délmagyarországban a „nyilas front felgöngyölítésének” egy olyan lehetőségét vetette föl, melyben egy pártközi bizottság a Nemzeti Bizottság albizottságaként megállapítaná azokat az általános elveket, melyek alapján eldönthetővé válna, hogy az eléjük terjesztett személyek politikai bűnösök-e. Amennyiben igen, a bizottság jogosítványa kizárólag a bíróság elé, illetve internálásra vagy munkaszázadba küldésre terjedne ki.⁹¹⁶ Ez a felvetés természetesen egyáltalán nem elégítette ki Révaiékat, akik a Szegedi Szabad Szakszervezetek és a Nemzeti Bizottság kommunista többségén keresztül felszólították Valentinyt a Népbíróság felállítására.⁹¹⁷

Valentiny tervezetének preambuluma szerint „a szegedi királyi törvényszék mellé hazaárulók, háborús bűnösök, nyilas fasiszta és németbarát elemek a múltban elkövetett vagy a jövőben elkövetendő magatartásainak és káros cselekményeinek, nyilatkozatainak és magatartásainak megtorlására népbíróságot állítunk fel, amely egy elnökből, egy helyettes elnökből és 8 népbíróból áll, akikhez 2 népügyész csatlakozik.” A Valentinyre gyakorolt kommunista nyomást egyértelműen jelzi a bírók és ügyészek kirendeléséről szóló paragrafus, mely szerint a személyükre a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő pártok tehettek volna javaslatot. Mivel azonban a kirendelés joga a Nemzeti Bizottságot illette meg, melyet az MKP dominált, Valentiny kétségeit a pártok képviselőinek egyenlő arányban való kirendelésével kapcsolatban egy a rendelet szövegében meglehetősen szokatlan „lehetőleg”

⁹¹⁴ Régi törvények. *Délmagyarország*, 1944. december 8. 1.

⁹¹⁵ Elfogadhatatlan ügyészégi végzés. *Délmagyarország*, 1944. december 8. 3.

⁹¹⁶ Valentiny Ágoston nyilatkozata. *Délmagyarország*, 1944. december 7. 3.

⁹¹⁷ A Nemzeti Bizottság megalakította a törvényhatóságú bizottságot és kimondta a Népbíróság felállítását. *Délmagyarország*, 1944. december 14. 3.

szóval jelezte. Ugyanez ismétlődik a népbírósi eljárásról szóló paragrafusban is, mely szerint az eljárást „lehetőleg” az érvényben levő bünvádi perrendtartás szabályait alkalmazva kell lefolytatni. Valentiny, aki minden bizonnyal abban reménykedett, hogy tervezete nem fog megvalósulni, igyekezett a szövegbe olyan biztosítékokat is beépíteni, melyek a rendelet esetleg átmeneti időre való életbe lépése esetén is útját állhatják a jóvátehetetlen jogsértéseknek. Ezek szerint a népbírósi hatáskörébe kizárólag azok a cselekményekre terjed ki, amelyekre a fennálló büntetőtörvények nem tartalmaztak büntető rendelkezést, a kirendelt fegyelmi és büntetőjogi értelemben is a bírósági és ügyészségi tagokkal azonos elbírálás alá estek, a halálbüntetés kimondásához pedig egyhangú határozat lett volna szükséges.⁹¹⁸

A szöveg, minden bizonnyal Révai kezétől származó ceruzajegyzései egyértelműen jelzi az MKP elégedetlenségét a rendelettervezettel kapcsolatban, ám Valentiny szerencséjére a gyorsan rohanó események elsodorták ezt a kezdeményezést. 1944. december 12-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítésének Bizottsága és az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-i, illetve az Ideiglenes Nemzeti Kormány (továbbiakban INK) 1944. december 23-i megalakulása megteremtette azokat a legális politikai kereteket, melyek az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény által is előírt felelősségre vonások jogi kereteinek kialakítására is lehetőséget adtak. Ennek ellenére a szegedi Nemzeti Bizottság kommunista indítványra egyhangú határozattal kimondta a népbírósi azonnali felállítását szükségességét, s Révai erről az INK megalakulása okán már teljesen jogszerűtlen magatartásról nagy meglepődéssel számolt be a hazatérés lehetőségére még mindig Moszkvában várakozó Rákosinak. „A Nemzeti Bizottságok ellen is hangulatot próbál csinálni a reakció. Mire valók most, mikor van már nemzetgyűlés és kormány. (...) Mi persze ezek ellen a kísérletek ellen fordulunk. A nemzetgyűlés megalakulása óta alul gomba módra szaporodnak, és nőnek minden felől a Nemzeti Bizottságok. A szegedi plakátból⁹¹⁹ látni fogod, hogy a Nemzeti Bizottságok sok helyen szuverén testületeknek tekintik magukat amelyek „rendeleteket adnak ki.”⁹²⁰

Valentiny azonban igazságügyminiszterré választását követően az MKP előzetes elképzeléseivel ellentétben nem engedett a további nyomásnak. Szirmai István, az MKP délkerületi titkára Gerő Ernőnek írt levelében számolt be arról, hogy az igazságügyminiszter

⁹¹⁸ MNL OL M-KS. 274. f. 15. 200. Népbírósi rendelettel, illetve a népbírósi működésével kapcsolatos iratok. Valentiny Ágoston rendelettervezete. 1-2.

⁹¹⁹ Új plakátok hirdetik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Szegedi Nemzeti Bizottságának rendeletét a szegedi Népbírósi felállításáról. *Délmagyarország*, 1945. január 6. 3.

⁹²⁰ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 13. Révai József levele Rákosi Mátyáshoz. Debrecen, 1945. január 7. 23.

hivatkozva arra, hogy e kérdéssel kapcsolatban kizárólag az INK hivatott rendeletet kiadni, meg akarta akadályozni a szegedi Nemzeti Bizottságot a népbíróági tanácsok felállításában.⁹²¹ Valentiny a további önkényeskedések elkerülése érdekében a minisztertanács 1945. január 12-i ülésén ismertette a népbíróágok megalakításával kapcsolatos rendelet létrehozásának tervét. Mivel nagyon jól tudta, hogy az MKP vezetése statáriális bíróság felállításában gondolkodik, jelezte annak a szükségességét is, hogy a kormány még a népbíróági rendelet kiadása előtt saját hatáskörében hozzon döntést a kegyelmezési jog gyakorlásáról. Javaslatára szerint a Kegyelmezési Tanács a Nemzetgyűlés elnökségének esetenként delegált egy tagjából, a Politikai Bizottság egy választott nem kormány tagjából, a miniszterelnökből, illetve mint előadóból az igazságügyminiszterből állt volna.⁹²² A Kegyelmezési Tanács ügyével kapcsolatban Nagy Imre, a kormány kommunista földművelésügyi minisztere viszont azonnal közölte, hogy pártját semmilyen formában nem köti az igazságügyminiszter állásfoglalása,⁹²³ az MKP vezetése pedig, amely Valentinyt addig is „jobbboldalinak” tartotta, ám egy ideig bízott abban, hogy folyamatos presszióval kézben tudja tartani, már január elején megindította ellene az aknamunkát.⁹²⁴

Mindeközben az MKP-ban Budapest ostromának elhúzódása miatt kialakult kettős vezetés közötti összeköttetést Gerő Ernő 1945. január 23-i Budapestre érkezéséig nála körülbelül 10 nappal korábban a fővárosba az orosz csapatok nyomában bejutó Vas Zoltán személye jelentette. Vas a budapesti KB január 19-i ülésén közölte, hogy az első feladatuk a főváros közigazgatásának helyreállítása érdekében a Budapesti Nemzeti Bizottság (továbbiakban BNB) megszervezése lesz.⁹²⁵ Három nappal később, január 22-én a KB határozatot hozott a Budapesti Népbíróág felállításáról,⁹²⁶ majd a 26-án tartott ülésén, melyen már a Debrecenből Budapestre érkezett Gerő Ernő elnökölt, döntés született Major Ákos kinevezéséről is.⁹²⁷

A Budapesti Népbíróág első, Szívós Sándor, Rotyis Péter és a távol lévő Haynal Lajos ellen lefolytatott perét is azért kellett még a Népbíróági Rendelet megjelenése előtt néhány nappal megrendezni, hogy a statáriális eljárást a politikai fellelőségre vonás részeként mereven

⁹²¹ MNL OL M-KS. 274. f. 16. 126. Szirmai József levele Gerő Ernőhöz. Szeged, 1945. január 10.

⁹²² Szücs László: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november A. k.* A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28. Budapest. 1997. 115–116. (továbbiakban Szücs L: *Dálnoki Miklós Béla kormányának*)

⁹²³ Uo. 115.

⁹²⁴ MNL OL M-KS. 274. f. 2. Gerő Ernő beszámolója az MKP KV 1945. január 7-i debreceni ülésén.

⁹²⁵ MNL OL M-KS. 274. f. 2. 11. Az MKP KB 1945. január 19-i ülése 1.

⁹²⁶ MNL OL M-KS. 274. f. 2. 13. Az MKP KB 1945. január 22-i ülése 3.

⁹²⁷ MNL OL M-KS. 274. f. 2. 16. Az MKP KB 1945. január 26-i ülése 9-10.

ellenző Valentinyt a kész tényekkel sarokba lehessen szorítani. A per lefolytatásához a jogalapot Papp Attila⁹²⁸ és rá hivatkozva Pető Andrea⁹²⁹ szerint „az akkor hatályos büntetőtörvénykönyv, (1878. évi 5. tc.) gyilkosságra vonatkozó paragrafusai” adták volna, illetve Pető Andrea egy későbbi tanulmányában már úgy gondolja, hogy Major könyvében „arról nem ír, hogyan született meg a rendelet.”⁹³⁰ Ezzel szemben viszont Major Ákos részletesen beszámol arról, hogy az MKP, illetve Gerő és Vas által kezdeményezett per lefolytatásához a szociáldemokrata Ries Istvánnal közösen milyen jogi megoldást választottak. „Vas Zoltán közölte velem, hogy már hallott rólam. (...) Közölte, hogy fasiszta gyilkosok ellen kell új módon ítélni, itt az ostromlott városban, ahol most kezdi munkáját a BNB. Találok e-erre megoldást, és vállalom-e? (...) Kijelentettem, hogy módot találok a megoldáshoz, éppen a baloldaliak ellen alkalmazott katonai jogszabályok alapján. (...) Ezek után a perrendi eljárásjogi lehetőségeket tisztáztam dr. Riessel. Egyetlen, szükségszerű megoldásként – Budapest frontváros jellege miatt – a Katonai Bünvádi Perrendtartás alapján mind a katonai, mind a polgári személyek ellen a hadra kelt seregbeli eljárást kellett elfogadtatnom. Budapest ugyanis olyan erősített helynek számított, ahol az ellenségeskedés miatt hadiállapot volt érvényben. Azt javasoltam dr. Riesnek, hogy a két bíróság elé állítandó gyilkos elleni eljárásban a szovjet parancsnokság ruházza a BNB-re a vádemeléshez, a tárgyalás elrendeléséhez, az ítélet megerősítéséhez és az esetleges kegyelmi kérelem feletti döntéshez való jogot, mely esetben a BNB egy harcoló magyar seregtest illetékes parancsnoki jogkörében fog eljárni.”⁹³¹ A Népbíróságnak a Népbírói rendelet megjelenése előtti haladéktalan felállítását, illetve a statáriális eljárás alkalmazását természetesen most is a széles néprétegek sürgető akarataként tüntették fel, és ennek bizonyítására az MKP KB Titkársága „spontán tüntetést” is szervezett előre egyeztetve a budapesti orosz városparancsnoksággal annak érdekében, hogy a kivonuló munkásokat az orosz katonák nehogy véletlenül elvigyék az utcáról.⁹³²

Az INK 1945. január 25-i ülésén fogadta el a népbíráskodásról szóló 81/1945. rendeletet, mely a Magyar Közlöny február 5-i számában látott napvilágot. Gerő Ernő tíz nappal

⁹²⁸ Papp Attila: *Néptörvényszék, Népbíróság és népbírói jog i. m.* 24.

⁹²⁹ Barna Ildikó-Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben.* Gondolat. Budapest. 2012. 16.

⁹³⁰ Pető Andrea: A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények 1945-1961. *Aetas* 33. (2018) 2. 73. Pető tévesen írja tanulmányában, hogy a népbírói törvényelőkészítő munkájával kapcsolatos iratok nem lelhetőek fel, illetve téves az állítása is, miszerint a népbírói esküdtbírók lettek volna, s mint ilyeneknek, a magyar igazságszolgáltatásban voltak már előzményei is. Lásd erről: Moór Gyula: *Népbírói és esküdtbírók.* In: Uő: *Tegnap és holnap között.* Révai. Budapest. 1947. 134–137.

⁹³¹ Major Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései* Minerva. Budapest. 119–120. (továbbiakban: Major Á: *Népbíráskodás.*)

⁹³² MNL OL M-KS. 274. f. 4. 5. A MKP KB Titkárságának ülése 1945. február 1. 2.

később Rákosinak írt levelében meglehetősen gondterhelten nyilatkozott a rendelet megjelenéséről, mely a továbbiakban lehetetlenné tette az MKP elképzelése alapján létrehozott statáriális bíraskodásra is lehetőséget adó Budapesti Népbíróság működését. „Nagyon meg vagyunk akadva a népbíróságokkal. Mivel megékezett ide a hivatalos rendelet, az itt felállított népbíróság a régi formában nem folytathatja a munkáját. Viszont ahhoz, hogy a rendeletnek megfelelően folytassa, az kellene, hogy az igazságügyminiszter kinevezze a vezető bírót stb. Egyébként javasoljuk az itteni NB-nek, hogy tegyen ebben az értelemben előterjesztést az igazságügyminiszternek.”⁹³³ A gyors megoldás megint csak az MKP nyomására született meg, oly formában, hogy a BNB, pontosabban a BNB ötös bizottsága, Gerő Ernő, Ries István, Kossa István, Némerthy Jenő és Farkas Ferenc, hivatkozva az INK fővárostól való távollétére, egyes ügyekben az INK jogosítványaihoz hasonló jogokat vindikált magának. E teljesen jogszerűtlen eljárás alapján a BNB nevezte ki a Budapesti Népbíróság vezetőjévé, s egyben a I. számú tanács vezető bírójává dr. Major Ákos hadbíró századost, a II. számú tanács vezető bírójává dr. Szűcs János pestvidéki törvényszéki bírót, a IV. számú tanács vezető bírójává dr. Pálosi Béla szolnoki törvényszéki bírót és a Budapesti Népművelés vezetőjévé dr. Szebenyi Endre budapesti ügyvédet, aki azidőben a Péter Gábor Politikai Rendészeti Osztályának munkatársa volt.⁹³⁴ Főügyész-helyettesi állásra való kinevezése mellett dr. Szabó Ferenc hadbíró főhadnagyot népművelővé, dr. Krasznai Antal ügyvédet, dr. Ambrus József, dr. Somogyi Ödön és dr. Fenesi Ferenc budapesti ügyvédek pedig ugyancsak népművelővé nevezte ki a BNB, s egyben utasította Majos Ákost eddigi munkájuk folytatására is. Ugyancsak az BNB utasította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő öt pártot arra, hogy a kijelölendő 25 népbíró nevét közölje a néptörvényszék elnökével, illetve „felhatalmazta és utasította” a Budapesti Népbíróság felállítására kiküldött bizottságot arra is, hogy lépjen érintkezésbe Valentinyvel a kinevezések igazságügyminiszteri megerősítése és „a népbíróságokról szóló rendelet novelláris úton való kiegészítésének szükségessége miatt.”⁹³⁵

Két nappal korábban, február 17-én Révai József levelet küldött Debrecenből Gerő Ernőnek, melyben mellékelte Valentiny február 9-i a rendőrhatalom őrizzetbe helyezés szabályainak módosításáról szóló rendelettervezetét. A tervezet az MKP uralta rendőrség sorozatos túlkapásai, illetve a számos esetben minden bizonyítékot nélkülöző jogtalan

⁹³³ MNL OL M-KS. 274. f. 7. 24. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyáshoz, 1945. február 15.

⁹³⁴ Büky Orsolya: „Akármilyen paradoxon, ez került napirendre, a rendőrségen kell rendet csinálni.” *A Magyar Kommunista Párt szerepe a Magyar Államrendőrség kialakulásának folyamatában*. Megjelenés alatt.

⁹³⁵ 1945. február 19-i ülés. XII/4.-1945. BNB. számú határozata. A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945-1946. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 7. Budapest. 1975. 36–37. (továbbiakban: A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei)

letartóztatásokat követő meghatározatlan idejű internálások szabályozása érdekében született meg, s kötelezte volna a rendőrhatóságokat arra, hogy az elsőfokú határozatot az őrizetbevételtől számított 15 napon belül hozzák meg, illetve a letartóztatottat tájékoztassák fellebbezés jogukról. A fellebbezések elbírálásának jogát a belügyminisztérium hatásköréből a Népbíróság hatáskörébe utalta, aki az eléje terjesztett internálási ügyben köteles lett volna 8 napon belül határozatot hozni a rendőrhatósági őrizet fenntartásáról, vagy a szabadlábra helyezésről, s végül kimondta, hogy a Népbíróság által jóváhagyott nem büntetésként kimondott rendőrhatósági internálás az egy évet nem haladhatja meg.

Révai felháborodott levele szerint a szociáldemokratáknak azonnal „dezavualniuk” kell Valentinyt, „Valentiny ugyanis egyre nyíltabban orientálódik a reakcióra. A reakcióval támadja a rendőrséget és lemondással fenyegetődzik, ha ez így megy tovább. (...) Mátyás esetleg Pesten adja ki a jelszót: erős, demokratikus kormányra van szükség. (...) melyből távoznia kell a reakciós minisztereknek. Mi arra gondolunk, hogy Vásáryn, Telekyn, Faraghon kívül Miklóst is el kellene távolítanunk és Valentinyt ráadásul, és Tildy, vagy Szakasits elnökle alatt új kormányt csinálni.”⁹³⁶ Az MKP vezetése a fenti cél elérése érdekében a következő taktikát alkalmazta. Rákosi, Révai és Farkas Mihály Debrecenben megpróbálták rávenni Valentinyt a rendelettervezet visszavonására,⁹³⁷ majd amikor e próbálkozásuk nem járt sikerrel, a Szociáldemokrata Párt balszárnyának Budapesten tartózkodó vezetőin keresztül gyakoroltak nyomást rá, melynek következtében Valentiny kénytelen volt meghátrálni.⁹³⁸ Ezek után Rákosi Budapestre utazott, ahol több nagygyűlésen is beszédet tartott, s a február 25-én elhangzott beszédében azzal támadta meg Faragho közellátásügyi minisztert, hogy szándékosan szabotálja a főváros élelmiszerrel való ellátásának feladatát.⁹³⁹ Az újsághírekben ugyan nincs nyoma, de a Csepelen elmondott beszédének kézírata alapján megállapítható, hogy Rákosi Faragho lemondása mellett a népbíróság elé állítását is követelte, illetve felvetette a népbíróság által hozott halálos ítéletek statáriális végrehajtásának lehetőségét.⁹⁴⁰ Ez a felvetés egyértelműen Valentiny ellen irányult, akinek a kormányból való kibuktatására a statáriális eljárás ügyének ismételt felvetése tűnt a legcélravezetőbbnek, hiszen Rákosiék pontosan tudták,

⁹³⁶ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 24. Révai József levele Gerő Ernőhöz. Debrecen, 1945. február 17. 11–12.

⁹³⁷ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 187. A Magyar Kommunista Párt észrevételei Valentiny elvtárs rendelettervezetére a rendőrhatósági internálás módosítása tárgyában d. n. 18–19.

⁹³⁸ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 187. Rozmayr (Bán) Antal levele Valentiny Ágostonhoz, 1945. február 23. 17.

⁹³⁹ „Én megfigyeltem a közellátásügyi minisztérium munkáját és meg kell állapítanom, hogy ez a munka így rossz és ezt így nem lehet folytatni. Ezért mi javasolni fogjuk, hogy váltsák le a közellátásügyi minisztert, és tegyenek helyére olyat, aki tényleg el akarja látni Budapestet és az iparvidéket.” Rákosi Mátyás 1945. február 24-i beszéde a budapesti Sportcsarnokban. *Szabadság*, 1945. február 27. 2.

⁹⁴⁰ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 18. Rákosi Mátyás beszéde a csepeli gyűlésen. 1945. február 27.

hogy a népbírósi rendelet ilyen jellegű módosításába az igazságügyminiszter sohasem egyezne bele.

Március 13-án a Szabadságban *Népbírósi vagy gyermekbírósi* címmel megjelent egy névtelen írás, mely a népbíróságok elégtelen működését bírálta, elsősorban a túl enyhének ítélt büntetési tételek kiszabása miatt. A sajtótámadásra Major Ákos, aki természetesen nem volt beavatva az MKP vezetésének tervébe, az MKP KV Titkárságának küldött levelében reagált a vádakra, melyben világosan megírta, hogy a népbírósi rendelet megjelenését követően nincs lehetőség az esetleges halálbüntetések azonnali végrehajtására, s különösen nincs lehetőség arra, hogy kiskorú elkövetőket végezzenek ki. „A közvélemény először azt kifogásolta, sőt a Párt Vezetője beszédjeiben is szóvá tette, hogy a Budapesti Népbírósi a sokat ígérő kezdet után egy hónapig pauzált. (...) az első ítélet után megjelent a kormányban a népbíróságok szervezetére és eljárására vonatkozó rendelete, amely homlokegyenest mást tartalmazott, mint ahogy a népbíráskodást a budapesti közvélemény és a pártok az első ítélet után elgondolta – ettől függetlenül azonban ehhez kellett igazodnunk. (...) Támadni csak a lefektetett elveket lehet és nem azt a bíróságot, aminek kötelessége ezekhez az elvekhez tartania magát, mert mást nem tehet.”⁹⁴¹

Két nappal később Major összehívott egy sajtóértekezletet a Népbírósi Rendelet „fogyatékosai” bemutatására, melyen javaslatokat tett a rendelet esetleges módosítására is. E javaslatok szerint az állásfosztás, a politikai jogvesztés, rendőri felügyelet és a büntetés nyilvánosságra hozatala minden esetben legyen kötelező mellékbüntetés, és a büntetéselhalasztás, félbeszakítás, feltételes szabadság ne legyen alkalmazható. Egyéni kegyelemre ne kerülhessen sor és a fellebbvitel lehetőségét is el kell ejteni. „A rendelet súlyos fogyatékosai, hogy kimerítőnek vélt felsorolásokkal akarja megfogni a bűnösség fogalmát. Ehelyett csak keretfogalmakkal kellene megjelölni a bűnösséget, igen erősen kihangsúlyozva nemcsak a múltban, hanem a jelenben és a jövőben előforduló népellenes bűnök üldözését. Ki kell igazítani a rendeletnek azt a súlyos fogyatékosát, hogy csak a hatálybalépéséig elkövetett fasiszta bűncselekményeket bünteti. A nép akaratát képviselő bíróság teljes ítélkező szabadságát biztosítani kell. A bíróság jó lelkiismerete szerint bűnösnek mondhatson ki olyan személyt is, aki a közönséges büntetőtörvények szerint nem büntethető és olyan nemű és mértékű büntetést alkalmazhat, amelyre a közönséges büntetőtörvények szerint nem lenne lehetőség. A népakarat töretlen érvényesülése és a nép bizalmának megszilárdítása céljából ki

⁹⁴¹ MNL OL M-KS. 274.f. 15. 200. Népbírósi rendelettel és a népbíróságok működésével kapcsolatos iratok. (továbbiakban MNL OL M-KS. 274.f. 15. 200.) Major Ákos levele Kovács Istvánhoz, 1945. március 13. 85-87.

kell küszöbölni, hogy az ügyész hivatali utasításra mérsékelje a vádemelést. A népakarat egyeduralmának kifejlesztésére és a népitélkezés megbízhatóságához szükség e mindennemű fellebbvitel kizárása és az ítélet azonnali végrehajtása.”⁹⁴²

A sajtókampánnyal párhuzamosan, március 19-én Gerő Ernő és Kovács István megbeszélést folytatott Szakasits Árpáddal, akivel abban állapodtak meg, hogy „dr. Ries írjon azonnal levelet Debrecenbe Valentiny igazságügyminiszternek, melyben konkrét javaslatokat tesz a népbírósi rendelet megváltoztatásáról oly módon, hogy az ítéleteket azonnal végre lehessen hajtani, és csak abban az esetben kell felterjeszteni, ha a bíróság ajánlja kegyelemre.”⁹⁴³ Ries, akinek az MKP vezetése már 1945 februárjában odaígérte az igazságügyminiszteri posztot Rákosi számára készített is egy módosító javaslatot, Valentiny azonban sem a fellebbviteli eljárás, sem az egyéni kegyelem lehetőségének kiiktatásába s ezzel összefüggésben természetesen az esetleges halálbüntetés azonnali végrehajtásába sem volt hajlandó belemenni.⁹⁴⁴

Az igazságügyminiszter, illetve az INK folyamatos presszionálásának másik eszköze az MKP vezetésének irányítás alatt álló BNB tevékenysége volt, mely hatósági jogokat vindikálva magának beavatkozott a közigazgatásba, s mintegy ellenkormányként működve felülbírált az INK egyes rendeleteit, sőt 1945. március 28-án saját hatáskörében utasítást adott két új rendelettervezet készítésére is. „A Budapesti Nemzeti Bizottság kimondja, hogy új rendelettervezetet kell készíteni az igazolóbizottság és a népbíróság szabályozására, melyet dr. Ries István terjeszt a legközelebbi ülés elé, s melyet a Budapesti Nemzeti Bizottság a kormány elé terjeszt. Addig azonban úgy dönt a Budapesti Nemzeti Bizottság, hogy a most megindított igazoló eljárások során a bizottságok az állásvesztést és a munkatáborba utalást is kimondhatják. A rendelettervezetben a szakszervezetek részvételét kifejezetten biztosítani kell.”⁹⁴⁵ A BNB jogszerűtlen eljárását egyértelműen szándékos provokációnak lehet tekinteni, mivel Miklós Béla miniszterelnök már néhány nappal korábban levélben közölte Gerő Ernővel, hogy a BNB hatásköri túlkapásait miatt a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fog fordulni.⁹⁴⁶ Miklós fellépése azonban teljesen hidegen hagyta Rákosiékat, akik már a kormány átalakítására készítettek terveket. „Ma délután itt pártközi konferencia lesz. Napirend: a Nemzeti Bizottság

⁹⁴² A népbírósi rendelet fogyatékoságai. Sajtóértekeztet a Budapesti Népbíróság vezetőjénél. *Szabadság*, 1945. március 16. 3.

⁹⁴³ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 187. Pro memoria Gerő Ernő és Szakasits Árpád megbeszéléséről. 1945. március 19.

⁹⁴⁴ Dr. Valentiny Ágoston igazságügyminiszter nyilatkozik a Szabadságnak a népbírósi rendelet megváltoztatásáról. *Szabadság*, 1945. március 28. 2.

⁹⁴⁵ *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei i. m.* 68-69.

⁹⁴⁶ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 24. Miklós Béla levele Gerő Ernőhöz. Debrecen, 1945. március 22. 38-39.

ügye, főispánságok, és államtitkári helyek betöltése (...) a Nemzeti Bizottságok kérdésében mi azt az álláspontot fogjuk képviselni, hogy a kormánynak ehhez semmi köze, meg kell teremteni a Függetlenségi Front Vezérlő Bizottságát és minden úgynevezett túlkapás elintézését arra kell bízni. (...) Ami az államtitkári helyek kérdését illeti, be fogjuk jelenteni az igényünket a miniszterelnökségi államtitkárságra, vagy legalább egy másodikra Baloghé mellett. Lehetséges, hogy az államtitkár kérdését levétetjük a napirendről azzal az indoklással, hogy az összefügg az általunk szükségesnek tartott kormányrekonstrukció kérdésével. Hogy ezt megtegyük e-, attól függ, milyen eredménnyel végződik mai megbeszélésünk a Marsallal, ezt a kérdést a reakció elleni harc fokozásával együtt fel akarjuk vetni”⁹⁴⁷ Rákosiék abban bíztak, hogy Valentiny rávehető lesz a Népbírószági Rendeletnek az MKP kívánságai alapján való módosítására, ezért az ő menesztését egyelőre elejtették, s helyette „*minimális követelésként*” Faragho, Teleki és Balogh miniszterelnökségi államtitkár leváltást vették tervbe. Balogh helyére kommunistapárti utódot terveztek, a szociáldemokratáknak jutott volna Faragho pozíciója, Teleki bársonyszékét pedig a Parasztpártnak ajánlották fel.⁹⁴⁸

Moszkva azonban nem engedélyezte a kormány átalakítását, ráadásul Valentiny is visszautasította a statáriális eljárás lehetőségének a Népbírószági Rendeletbe emelését.⁹⁴⁹ Az alaprendeletet módosítására végül többszöri pártközi egyeztetéseket követően 1945. április 27-én az 1440/1945. ME sz. rendelet elfogadásával került sor, amely május 1. napján lépett hatályba. Az új rendelet többek között kiterjesztette a háborús és népellenes bűnösök körét, bevezette a büntetési nemek között a kényszermunkát, engedélyezte a halálbüntetés kiszabását fiatalok esetében, ha a tettük elkövetésekor már betöltötték a 16. életévüket, illetve kibővítette a halállal is büntethető háborús bűntettek körét is. Fontos változás volt, hogy a módosított rendelet a népbírószági tanácsokban az 5 koalíciós párt mellett a szakszervezet kiküldöttjeinek is helyet adott, melynek következtében a szakszervezet uraló kommunisták befolyása tovább növekedett a tanácsokban.⁹⁵⁰ Ez a rendelkezés egyébként a Budapesti Népbírószág esetében az MKP vezetősége által önkényesen bevezetett, s már működő gyakorlatot legalizált.

A két munkáspárt az MKP irányításával a kiválasztott népbírók számára rendszeres „aktívákat” tartott, melyeken részletes instrukciókat adtak az adott ügyekben képviselendő

⁹⁴⁷ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 24. Révai József levele Gerő Ernőhöz. Debrecen, 1945. április 4. 60.

⁹⁴⁸ MNL OL M-KS. 274.f. 4. 33. Az MKP KV Titkárságának 1945. április 14-i ülése. 3.

⁹⁴⁹ „Valentiny bejelenti, hogy a népbírószági rendeletet nem tudja hozni, mert a pártok statáriálisan akarják elintézni, amit ő nem vállal.” Szűcs L.: *Dálnoki Miklós Béla kormányának i. m.* 336.

⁹⁵⁰ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.440. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. *Magyar Rendeletek Tára* 79. (1945) 1–6. 121–126.

állásfoglalásaikkal kapcsolatban.⁹⁵¹ A kommunisták és a szakszervezet által delegált népbírók pedig időről-időre jelentéseket írtak az MKP KV Farkas Mihály által vezetett Közigazgatási Osztályának, melyekben beszámoltak a perek menetéről, a tanácsvezető bírók vélt vagy valós politikai beállítottságáról, illetve a más pártok által delegált népbírók működéséről is. E jelentések alapján a népbírók rendszeres „instruálásával” foglalkozó Dr. Nagy István Farkas Mihály számára jelentéseket készített a párt „vonalának” nem megfelelő tanácsvezető bíróról.⁹⁵² A munkáspárti népbírónak az MKP KV által központilag szervezett szisztematikus befolyásolására írásos bizonyítékok vannak az Antal, a Fiala, a Johann Béla, a Sztójay és társai, illetve a Szombathelyi per esetében, de egyértelmű, hogy ez a gyakorlat minden népbírósági per során egyformán működött. „A reakciós szellemű, jobboldali” tanácsvezető bírót az MKP nyomására több esetben le is kellett váltani, ám a folyamatos presszionálás ellenére voltak olyan tanácsvezető bírók, érdekes módon egyikük épp az 1956 utáni perekben vitt szerepe miatt vérbírónak nevezett és 1946-ban a Fiala ügyet tárgyaló Tutsek Gusztáv, aki a tanácsvezető bírók hivatalos megbeszélésén szóvá tette, hogy a munkáspárti népbírók a Fiala ügyben utasítást kaptak a halálos ítéletre.⁹⁵³

A népbírók között, a feltételezésekkel ellentétben⁹⁵⁴ kezdetben nem egy jogvégzett, nagyrészt addig szabad pályákon működő ügyvéd is akadt, de az MKP KV idővel úgy ítélte meg, (a perekben kommunistapárti védőügyvédekkel is lehetett találkozni), hogy az ügyvédi képzettség és a népbírói státusz „összeférhetetlen” egymással, ezért az ügyvéd népbírók leváltása mellett döntöttek.⁹⁵⁵ A népbírók származása is komoly problémát jelentett, mellyel

⁹⁵¹ „A népbírósági aktíván Nagy elvtárs foglalkozott a vezérkari főnök különbíróságának kérdésével és Szombathelyinek, mint háborús főbűnösnek a szerepével, éppen ezért kellő figyelemmel kísértem a tárgyalást. A tárgyalás utolsó előtti napján Nagy elvtársnak referáltam a tárgyalás menetéről, mire figyelmeztetett, hogy a többi munkáspárti népbírókkal együtt, a tanácskozáson a legszigorúbb álláspontot foglaljuk el, és feltétlenül, mint háborús főbűnöst tekintjük. Ezt tudomására hoztam az utasításhoz híven a másik két munkáspárti népbírónak.” Dzinga József népbíró jelentése a Szombathelyi tárgyalás ügyében 1946. április 2. MNL OL M.KS. 274. f. 15. 200. 110.

⁹⁵² „Dr. Molnár tanácselnök, aki a Szombathelyi ügynek a tárgyalását vezette, már régebben bizonyos jobboldali tendenciája miatt kifogásolva volt. A tanácsban működő népbírók már ilyen irányú panaszokat jelentettek és ezek ellenére ő lett megbízva a fenti ügy tárgyalásával. Ugyanez a panaszom Antal volt miniszter háborús főbűnös tárgyalásával kapcsolatban, amelynek vezetését a Népbíróság elnöksége dr. Kató tanácselnökre bízta. Dr. Kató közismerten reakciós szellemű, aki a mentő vallomásokat kérdéseivel a tanuknak a szájába rágja.” Dr. Nagy István jelentése. d. n. Uo. 109.

⁹⁵³ „Tutsek tanácsvezető ellen már egyébként szoc.dem és szaktanácsí népbírók is panaszt tettek, hogy az esetek túlnyomó többségében a polgári pártiakkal szavaz, és ez ügyben hírlapi támadások is megjelentek a munkáspárti lapokban, mert így születtek a skandalózus felmentések, vagy kirívóan enyhe ítéletek a tanácsban.” Dr. Nagy István jelentése. d. n. Uo. 154.

⁹⁵⁴ Zinner Tibor: *Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra*. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. BFL. Budapest. 1985. 147–148.

⁹⁵⁵ MNL OL M-KS. 274. f. 15. 200. Dr. Nagy István jelentése. d. n.

kapcsolatban a Budapesti Népbíróság tanácsvezetőinek 1945. október 20-i ülésén az antiszemitának igazán nem nevezhető Major Ákos is meglehetősen ingerülten fogalmazott. „Én ezekért az anyagi igazságokat sértő ítéletekért nem vállalom az erkölcsi felelősséget. De a politikai felelősséget sem vállalhatom, mert nem járathatom le a népbíróság politikai tekintélyét, főleg nem tűrhetem el, hogy a budapesti népbíróság a nagy közvélemény szemében tényleg egy antiszemitaképzőiskola szerepét töltsse be.”⁹⁵⁶

A pártbefolyás ellensúlyozása érdekében született meg Valentinynek a népbíróságok és a népügyészségek zavartalan működésének biztosításáról szóló 2.590/1945. sz. ME rendelete, mely a népbíróságok és a népügyészségek működésében az illetéktelen befolyásolási törekvéseket lett volna hivatva megakadályozni.⁹⁵⁷ Néhány héttel később pedig a népbíróság hatáskörébe tartozó ügyek felderítésére egy, az igazságügyminiszter felügyelete alatt működő igazságügyi nyomozótestület létrehozását javasolta⁹⁵⁸ Rákosi pedig, miután Moszkvától erre végre szabad kezet kapott, az MKP KV július 8-i ülésén hirdette meg a harcot a kormányban helyet foglaló „jobboldali reakció” ellen. „Megmondtuk a szociáldemokratáknak, hogy csináljanak rendet a pártjukban, változtassák meg eddigi politikájukat, mely lényegében elvi harc helyett, a jobboldal lekenyerezésében állott. A harc döntő része a demokráciához és ezen belül a kommunista párthoz való viszony. (...) Amit kértünk, állítsák élére a dolgot (...) és foglaljanak állást az olyan reakciós előre törések ellen, mint a Valentiny féle törvényjavaslat.”⁹⁵⁹ Az MKP nyomására a Szociáldemokrata Párt vezetése néhány nappal később visszahívta Valentinyt és a helyette a pozícióra hónapok óta várakozó, s az MKP-t készséggel kiszolgáló Ries Istvánt delegálta. A „demokratikus Magyarország” felépítése érdekében a „reakció” ellen folytatott harca során az MKP tehát a Budapesti Népbíróságon, 1945 őszén meginduló nagy perek bevezetéseként elsőnek éppen a politikai előnyszerzésre, illetve a politikai bosszúra felhasználható jogalkotás és jogalkalmazás ellen küzdő Valentiny Ágoston igazságügyminisztert lőtte ki.

5.2. A nyomozások során fel (nem) használt iratok köre

Az 1945. január 19-én megalakult Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának (továbbiakban PRO) elsődleges feladata a nyilas és a háborús bűnökkel vádolt

⁹⁵⁶ Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. d. A Budapesti Népbíróság elnöki iratai VIII. B. 1.

⁹⁵⁷ *Dálnoki Miklós Béla kormányának i. m.* 471. 481.

⁹⁵⁸ Uo. 601–602.

⁹⁵⁹ MNL OL M-KS. 274. f. 2. 28. Az 1945. július 7-i Központi Vezetőségi ülés gyorsírói jegyzőkönyve.

személyek elleni nyomozások lefolytatása lett volna, ám a Péter Gábor beosztottai által végzett nyomozati munka, illetve a nyomozati anyagok, különösen kezdetben, a legalapvetőbb szakmai követelményeknek sem feleltek meg.⁹⁶⁰ Péter ugyanis hivatali felettese, Sólyom László budapesti főkapitánnyal ellentétben nem kívánt olyan rendőröket alkalmazni, akik 1945 előtt is a testületben szolgáltak, a kipróbált, régi elvtársak viszont párthűségükön, illetve a brutális bántalmazásokban való jártasságukon túl semmilyen releváns képzettséget sem tudtak felmutatni. „Az első napokban az volt az elgondolásunk, hogy a politikai rendőrség tagja csak kommunista párttag legyen, az illegális mozgalomban kipróbált ember. Rövid idő múlva rájöttünk, hogy ha ehhez ragaszkodunk, akkor nagyon szűk keret lenne, és nem tudna megfelelni feladatának. Mégis nagy súlyt helyeztünk arra, hogy ha nem is párttag, de a mozgalomban kipróbált emberek legyenek a politikai rendőrség tagjai.”⁹⁶¹ Péternek a hatékonyabb munkavégzés érdekében sikerült is további, a „mozgalomban kipróbált embereket” verbuválnia, igaz, azok egy része nem a kommunista, hanem a nyilas mozgalomból érkezett.⁹⁶²

Dr. Tímár István, aki 1944 decemberétől Debrecenben a Belügyminisztérium jogászaként vett részt az Ideiglenes Kormány döntése nyomán megszövegezésre kerülő, és a Népbíróságok felállításáról szóló 81/1945. M.E. rendelet kodifikálásban, majd 1945 telén Tömpe András politikai nyomozócsoportjával került Budapestre, a Péter és Tömpe között lezajlott szervezeti és hatásköri vita lezárulása után Péter Gábor osztályán kapott beosztást.⁹⁶³ Valószínűleg Tímár készítette el, minden bizonnyal még Debrecenben tartózkodása idején, a Budapesten megalakítandó „*Országos Rendőrség politikai nyomozó osztálya*” felállításáról szóló részletes javaslatot is, melyben már a jövőendő nyomozómunkához szükséges adatokat tartalmazó iratok begyűjtéséről is szó esik. „Budapest felszabadulása napján az Országos

⁹⁶⁰ „A sok tudatlan és kellő judiciummal nem rendelkező rendőrségi tisztviselő helyett olyan egyének kellenek oda, akik meg tudják állapítani rövid idő alatt, hogy a bekísért vajon tényleg bűnös lehet -e, vagy pedig csak árulkodás áldozata. Úgyszintén a népbíróságok sem tudnak működni, ha olyan jegyzőkönyveket kapnak a rendőrségi kivizsgálás eredményeként, amelyeknek se füle, se farka.” dálnoki Miklós Béla miniszterelnök hozzászólása a rendőrség elleni panaszok ügyében tartott pártközi értekezleten. 1945. május. 15. In: Szerk. Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944-1948.* Napvilág. Budapest. 2003. 72.

⁹⁶¹ MNL OL M-KS. 274. f. 11. 10. Péter Gábor beszámolója Gerő Ernőnek a politikai rendőrség munkájáról d.n. 2.

⁹⁶² „Rákosi elvtárs az egyetemen és a legutóbbi beszédében kihangsúlyozta, hogy a főbűnösöket üssük, ne a kicsiket. Mostantól kezdve a becsületes kisnyilasokat felvehetjük a pártba. Ezzel tulajdonképpen nem árulok el nagy titkot. Ez a meglévő helyzet szentesítése.” Kovács István hozzászólása Rákosi Mátyás beszédéhez. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetésének ülése 1945. július 7. MNL OL M-KS 274.f. 2. 28.

⁹⁶³ Tímár István visszaemlékezése. Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsben I. A Hűség Házától az Andrássy út 60-ig.* Budapest. Lapkiadó Vállalat. 1986. 59-62. 85. (továbbiakban: Zinner T. – Rónai P.: Szálasiék I.)

Rendőrség politikai nyomozószerve biztosítja, felkutatja és birtokába veszi a fontos irattárakat, amelyeknek anyaga szolgáltathatja a magyar fasiszták névsorát és lakhelyét. A magyarországi reakció fellegváraira kell lecsapniuk: elfoglalni a nyilas pártházat, a kerületi nyilas pártszervezetek otthonait és felkutatni az esetleg meg nem semmisített irattárat. A nyilas szervezetek mellett az imrédysta, egykori Magyar Megújulás Pártja irattárait, a Magyar Élet Pártja, a Nemzetvédelmi Bizottság /Nemzetvédelmi önkéntesek/, a Keleti Front Bajtárs Egyesület⁹⁶⁴, a Vitézi Szék irattárát, de mindennél előbb az Államrendőrség politikai nyilvántartóját, irattárát, úgyszintén a csendőrség mindennemű irattárát, főként a csendőrnnyomozóosztály, a Belügyminisztérium VII/D. alosztálya és a katonai nyomozóosztály irattárát, az egyes minisztériumok irattárát, elsősorban a miniszterelnökség iratait, a minisztertanácsok jegyzőkönyveit 1938-tól kezdve, a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium irattárát és a Külkereskedelmi Hivatal irattárát foglalja le, veszi őrizet alá. Külön osztály lenne hivatva feldolgozni az irattárak anyagát speciális szempontok figyelembevételével. Ezeknek az irattáraknak az anyaga támpontul szolgálhat arra, kik követtek el bűnt a magyar nép ellen és a bűnük milyen mértékű volt.”⁹⁶⁵

Tímár a javaslat készítésekor természetesen nem tudhatta megítélni, hogy a felsorolt szervezetek és állami intézmények épületeiben és irattáraiban milyen károk keletkeztek az ostrom idején, illetve mely iratokat vihettek magukkal a kitelepülő hatóságok a Nyugat-Dunántúlra, majd onnan Németországba. Péter Gábor nyomozói Pest felszabadulását követően átkutathatták ugyan az ostrom következtében romossá vált és őrizet nélkül álló minisztériumok és pártházak irattárait,⁹⁶⁶ ám az őket érdeklő iratok egy jelentős részét nem találták meg, mivel azok 1944 novembere és decembere folyamán a nyilas kormány utasítására a Nyugat-Dunántúlra települő minisztériumokkal együtt a Szombathelyen, Kőszegen és Sopronban felállított hivatalokba kerültek. Mivel az 1945. március végén Németország irányába távozó nyilas kormánytagok és hatóságok elsősorban csak a saját működésük idején keletkezett irataikat igyekeztek magukkal vinni, a továbbiakban számukra irreleváns, a menekülés során csak ballasztot jelentő egyéb iratokat hivatalaikban vagy különböző rejtékhelyeken hagyták

⁹⁶⁴ Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség

⁹⁶⁵ Az iratot közli: Kozári Andrea: Dokumentumok a szerveződő rendőrségről és Budapest közállapotáról. 1945. január–február. *Társadalmi Szemle*, 1997. 1. sz. 79. (továbbiakban: Kozári: Dokumentumok.)

⁹⁶⁶ „A gazdátlanság nagy károkat okozott a minisztériumok központi irattáraiban. Ugyanis a Belügy-, Külügy-, Pénzügy-, Iparügyi Minisztériumok épületei olyan súlyos károkat szenvedtek légi bombázások és harci események következtében, hogy mikor 1945-ben működésük ismét megindult, új épületeket foglaltak el a város egész más részében. A régi és megrongált épületekben igen hosszú időn át elhanyagoltan és őrizet nélkül maradtak az irattárak, melyek így súlyos csonkítást szenvedtek a ki-bejáró kíváncsiak és tüzelőanyagot keresők tevékenysége folytán.” Szedő Antal: A magyar levéltárügy jelenlegi helyzete. *Levéltári Közlemények* 30. (1959) 5.

hátra. Ezeknek az iratoknak egy része a harci események következtében megsemmisült, a megmaradt iratok pedig a háború befejezését követően 1945-1946 folyamán fokozatosan kerültek vissza a fővárosba.⁹⁶⁷ A Külügyminisztérium irattárának egy részére 1945 júniusában Bécs közelében, a Sopron megyei Nemesládony, Eszterháza és Bozsók községekben,⁹⁶⁸ a Honvédelmi Minisztérium irataira pedig 1945 szeptemberében a Vas megyei Bük község vasútállomásának közelében bukkantak rá.⁹⁶⁹ Az Igazságügyminisztérium iratainak egy része viszont még 1945 decemberében is Szombathelyen volt, és a Péter Gábor által már 1945 májusában a Sallai-Fürst pert lefolytató bírák ellen kezdeményezett nyomozást követő 1945 decemberében megtartott első tárgyalást éppen a még mindig Szombathelyen lévő periratok hiánya miatt kellett elnapolni.⁹⁷⁰

A Belügyminisztérium irattárának sorsára is vannak utalások. Timár István visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy „a legtöbb és legfontosabb bizonyítási anyagot tartalmazó belügyminiszteri irattárat a nácik magukkal vitték, ez csak részben és csak sokkal később került vissza, így ezekre az okirati bizonyítékokra akkor (1945-1946-ban) nem hivatkozhattunk.”⁹⁷¹ A nácik alatt Timár nyilván a Szálasi kormányt értette, mindenesetre arra egyértelmű bizonyíték van, hogy a Belügyminisztérium irattárának őket érdeklő irataira, illetve a Budapestre 1945 után visszakerült belügyminisztériumi iratokra is az Államvédelem tette rá a kezét. Gerő György és Orbán László Rákosi Mátyásnak 1947. november 27-én írt levelükben számoltak be arról, hogy az ÁVO-n Szaberszky József ezredes több, a Belügyminisztérium 1944 decemberében a Nyugat- Dunántúlra került irattárából való iratcsomót mutatott nekik, melyben „meglepően nagyszámú illegális kommunista röplapot, párt-és munkásmozgalomtörténeti dokumentumot, iratot találtunk. Az ÁVO szempontján felül a párttörténeti és munkásmozgalmi szempontból felmérhetetlen jelentősége lehetne az anyag feldolgozásának. Feltehető, hogy a kb. egy vagonnyi anyagból, a gyűjteményünk számára a dokumentumok ezrei fognak előkerülni.”⁹⁷² Az anyag feldolgozásához végül az ÁVO

⁹⁶⁷ „A második világháború végén végrehajtott evakuálások is nagy károkat okoztak a Belügyminisztérium iratanyagában. Már 1944 áprilisában a légítámadások elől Balatonlellére költöztették a Belügyminisztérium egészségügygel foglalkozó XV., XVI. és XVII. osztályait. Majd Ikervár a helyezték a rendőri büntetőosztályt. 1944 végén Budapest körül zárása előtt Sárvára telepítették az egész Belügyminisztériumot. Az evakuálások során főleg a Belügyminisztérium általános irata szenvedtek súlyos károsodást.” Szinai Miklós: *A Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945 (1949) Repertórium (Levéltári leltárak 58.)* Országos Levéltár. Bp.1973. 9.

⁹⁶⁸ *Népszava*, 1945. június 27.

⁹⁶⁹ *Világ*, 1945. szeptember 19.

⁹⁷⁰ Major: *Népbíráskodás i. m.* 149.

⁹⁷¹ Zinner T.-Rónai P.: *Szálasiék I. i. m.* 93.

⁹⁷² MNL OL M-KS. 274. f. 7. 292. Rákosi Mátyás levelezése. Gerő György és Orbán László Rákosi Mátyáshoz, 1947. november 27.

munkatársai kezdtek hozzá, és csak a számukra irreleváns iratokat adták át Orbánék párttörténeti gyűjteményének, melyből 1948-ban a Párttörténeti Intézet elődje, a Munkásmozgalmi Intézetet is létrejött.⁹⁷³ Ember Győző az Országos Levéltár megbízott főigazgatója pedig 1949. április 19. arról tájékoztatta Ortutay Gyula minisztert, hogy Munkásmozgalmi Intézet egy, a Géza utca 1. szám alatt található lakásban őrzi az 1920 és 1944 közötti belügyminisztériumi iratok egy részét. Ember szerint „(...) miután az Államvédelmi Osztály és a Munkásmozgalmi Intézet az őket érdeklő darabokat az egyébként teljesen rendezetlen anyagból kiválogatták, szükségessé vált, hogy az Országos Levéltár a szóban forgó iratanyagot sürgősen átvegye.”⁹⁷⁴

Az Országos Levéltárnak az 1922: XIX. t./c. 9. §-a, illetve az 1934: VIII. törvénycikk 12. § (2) bekezdése értelmében már 1945 előtt át kellett volna venni a minisztériumok és egyéb állami főhatóságok 32 évesnél régebbi iratanyagát, e törvényszabta feladatának azonban nem tudott eleget tenni, mivel raktárhelyiségeit teljes egészében megtöltötték az 1867 előtti központi kormányhatóságok és a Magyar Nemzeti Múzeum egykori levéltári osztályával az Országos Levéltár őrizetébe került családi és egyéb magánlevéltárak iratai, épületének 3. és részben 4. emeletét pedig a Hadtörténeti Levéltár foglalta el.⁹⁷⁵ Ez a helyzet egészen pontosan azt jelentette, hogy az 1944 áprilisában meginduló rendszeres bombatámadások idején mindazokat az iratokat, melyekre az „Országos Rendőrség politikai nyomozószervének” szüksége lett volna, nem az Országos Levéltár, hanem a minisztériumok és más állami főhatóságok irattárai őrizték. Az ostrom idején súlyosan megsérült Országos Levéltár a helyreállítási munkák miatt viszont csak évekkel később kezdhette meg az iratok átvételét, s addig az irattárakban mind az Államvédelem, mind pedig a Munkásmozgalmi Intézet szabadon válogathatott.⁹⁷⁶

A Magyar Királyi Belügyminisztérium rendvédelmi szerveivel foglalkozó publikációk visszatérő megállapítása, hogy a háború alatt a fegyveres testületek és rendvédelmi szervek működési iratai jórészt megsemmisültek.⁹⁷⁷ Azt, hogy a különböző kormánysszervek, pártsszervezetek, szövetségek illetve egyesületek irattárai közül melyek kerültek a Nyugat-

⁹⁷³ MNL OL M-KS. 274. f. 55. 16. MDP Központi Szervei–Szervező Bizottság 1948.08.10.-i ülés. Határozat a Munkásmozgalmi Intézet létrehozásáról.

⁹⁷⁴ MNL OL K 726 A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának iratai 85. cs. Ember Győző levele Ortutay Gyulához 1949. április 19.

⁹⁷⁵ Sinkovics István: Az Országos Levéltár 1940–1946-ban. *Levéltári Szemle* 24. 1946. 332–333.

⁹⁷⁶ „1949 márciusáig átnéztük és kiválogattuk a fasiszta belügyminisztérium, különböző törvényszékek, ügyészségek és fogházak irattárait és kiemeltünk kb. 12 000 aktát.” A Munkásmozgalmi Intézet 1949. évi munkabeszámolója. MNL OL 276. f. 54. 88. MDP Központi Szervei. Titkárság 1950. március 1.-i ülés.

⁹⁷⁷ Kovács Tamás: *A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920–1944 között*. In: Gaál Gyula–Hautzinger Zoltán Szerk.: *Tanulmányok „A rendészet kultúrája – kulturált rendészet” című tudományos konferenciáról*. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport. 2009. 151–161.

Dunántúlra, illetve Németországba s kerültek onnan vissza, melyek semmisültek meg a kitelepítések során, illetve maradtak végleg Nyugaton, melyek maradtak Budapesten és semmisültek meg az ostrom idején, illetve mely iratokat találták meg az adott szervezetek irattáraiban az ostrom befejezését követően az orosz, illetve magyar hatóságok és azokat a későbbiekben milyen formában használták fel, ma már valóban nehéz megállapítani.

A Népszava 1945. március 17-i száma *Megkerült a magyar Gestapo irattára* címmel részletes tudósítást közölt a „Hainék főhadiszállásának” helyet adó budai Evetke utca 2. számú házról. A cikk szerint a nyomozók Hain Péter politikai rendőrségének irattárában nemcsak a kommunista és szociáldemokrata mozgalom prominens személyiségeiről, illetve családtagjairól, hanem a magyarországi szovjet követség alkalmazottairól is részletes feljegyzéseket találtak. Ezt a hír négy hónappal később a Demokrácia 1945. július 29-i számában is megjelent, ám ezt követően az állítólag előkerült iratokról többet sem a sajtóban, sem a háborús bűnösök perei során nem lehetett hallani. Mivel arra a tényre egyértelmű bizonyítékok vannak, hogy a magyar rendvédelmi szervekkel párhuzamosan a Magyarországon tartózkodó orosz hatóságok is végeztek iratbegyűjtéseket⁹⁷⁸ és az általuk összegyűjtött iratok nagy része jelenleg is különböző orosz levéltárakban található,⁹⁷⁹ megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az Evetke utcában talált iratok is részben a PRO, részben pedig az orosz hatóságok kezébe kerülhettek. Az PRO által lefoglalt iratok egy része pedig nagy valószínűséggel a későbbiekben az ÁVH központi nyilvántartása által 1950-től rendszeresített, s ma az ÁBTL-ben őrzött P dossziék, illetve „az államvédelmi munkához szükséges háttéranyagok gyűjteményét” gazdagította⁹⁸⁰

A különböző forrásokból begyűjtött iratok⁹⁸¹ ellenére azonban a PRO kezdetben elsősorban feljelentések alapján dolgozott és a Népügyészség elé terjesztett nyomozati anyagának jelentős része is csak tanúvallomásokra támaszkodott. E gyakorlat ellen Farkas Mihály is szót emelt, aki szerint „a reakció elleni, álhumanista eszméktől nem befolyásolt harchoz” releváns szaktudásra volna szükség, a rendőrök viszont „kevésbé nyomoznak,” bizonyítékok nélkül, feljelentések alapján tartóztatnak le, illetve internálnak ártatlan embereket,

⁹⁷⁸ Dávid Ferenc: „Fából vaskarika”, avagy a magyar katonai államvédelmi szervek 1945 utáni újjászervezésének jogi és szervezeti alapjai. *Nemzetbiztonsági Szemle* 2014. 01. 122.

⁹⁷⁹ Kovács Tamás: Adalékok a Magyar Királyi Külügyminisztérium szerepéhez az államvédelemben és az államrendészetben. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 15. (2008) 1.

⁹⁸⁰ Soós István: *A háborús és népellenes büntettek elkövetőinek felelősségre vonásával kapcsolatos iratok az Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltárában*. In: Gyenesi József dr. Szer. Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbiroság-történeti tanulmányok. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2011.

⁹⁸¹ Itt a budai nyilaslista. Előkerültek a titkos pártakták. *Demokrácia*, 1945. 4.

akiket aztán végül a „reakció” legnagyobb örömére „el kell engedni.” A hatékony nyomozómunkához tehát elengedhetetlen a megfelelő szaktudás, mely nélkül sem kihallgatás vezetni, sem jegyzőkönyvet írni nem lehet, éppen ezért a „kommunisták feladata, hogy gyorsan és jeles eredménnyel elsajátítsák a rendőri, detektívi, rendőrfogalmazói mesterséget.”⁹⁸²

A „*hatékony nyomozómunka*” érdekében egy hónappal később a PRO II. ügyosztályának vezetője, Kovács Gyula átadta a beosztottjainak a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú és az ezt kiegészítő 1.440/1945. M. E. számú rendelet szövegét és magyarázatát tartalmazó kiadványt,⁹⁸³ valamint a *Népbírószági rendelet és a népbírószág joggyakorlata* című füzetet,⁹⁸⁴ s hivatkozva arra, hogy a „Politikai Rendészeti Osztály egész ügyintézési körének legnagyobb részét a népbírószági rendeletbe ütköző u.n. politikai bűncselekmények teszik ki” utasította őket a rendelet 11. 13. 15. és 17. paragrafusainak kívülről való megtanulására, annak érdekében, hogy az e paragrafusok hatálya alá eső ügyeket azonnal felismerhessék, és vádemelés céljából a Népügyészséghez továbbíthassák.⁹⁸⁵ Péter Gábor pedig a Miklós miniszterelnök által emlegetett „se füle se farka” nyomozati anyagok elkerülése érdekében munkatársai számára gyorsalpaló tanfolyamokat szervezett,⁹⁸⁶ illetve felállított egy külön „intellektuális és politikai nyomozó csoportot,” akik 1945 őszétől csak az Ausztriából hazaszállított politikusok kihallgatásával foglalkoztak.⁹⁸⁷

5.3. Utak a vádiratokhoz

A Budapesti Nemzeti Bizottság ötös bizottsága 1945. február 5-én nevezte ki Major Róbertet a Népbírószág sajtóosztályának sajtó és intellektuális szakreferensi pozíciójába.⁹⁸⁸ A két Major, ahogy azt Major Ákos visszaemlékezésében hangsúlyozta is, nem állt egymással rokonságban,

⁹⁸² MNL OL M-KS. 274. f. 3. 1. Farkas Mihály beszámolója a rendőrség munkájáról az MKP I. 1945. május 20-21-én megrendezett országos értekezletén. 1945. május 20. 25.

⁹⁸³ *A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú és az ezt kiegészítő 1.440/1945. M. E. számú rendelet szövege és magyarázata. Magyarázatokkal ellátta dr. Ries István, a Népbírószágok Országos Tanácsának tanácsvezetője, az előszót írta dr. Major Ákos, a Budapesti Népbírószág elnöke.* Politzer Zsigmond és fia. Bp. 1945.

⁹⁸⁴ Dr Szücs János: *A népbírószági rendelet és a népbírószág joggyakorlata A 81/1945 M. E. számú alaprendelet és az 1440/1945. M. E. számú novella egységes szerkezetbe való foglalása a magyar igazságügyminisztérium munkája.* Békeffy. Bp. 1945.

⁹⁸⁵ MNL OL XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye. Tájékoztató a Népbírószág elé tartozó ügyek viteléről. 1945. június 8.

⁹⁸⁶ MNL OL XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye. Péter Gábor tájékoztatója a politikai nyomozók V. csoportja részére szervezett szaktanfolyam megindításáról. 1945. november 6.

⁹⁸⁷ Zinner T.-Rónai P.: *Szálasiék I. i. m.* 88. 91-92.

⁹⁸⁸ Egyes vélekedésekkel ellentétben Major Róbert feladata nem a sajtó tájékoztatása, hanem a vádemeléshez szükséges sajtóanyagok összegyűjtése, illetve vádlottak tevékenységével kapcsolatos szakvélemények elkészítése volt. Munkája során Andréka Ödöntől Zöldi Mártonig 111 személy perének előkészítésében vett részt.

ám amíg Major Ákos nevét nemcsak a szakma ismeri, Major Róbert tevékenysége, illetve az ezt a tevékenységet dokumentáló, az MNL OL-ben található iratanyaga⁹⁸⁹ még a témával foglalkozó történészek nagy részének⁹⁹⁰ figyelmét is elkerülte, olyannyira, hogy Ungváry Krisztián Hóman Bálint népbírósi perével foglalkozó tanulmányában Major Róbert szakreferensi jelentését Major Ákosnak tulajdonítva tesz kritikai megjegyzéseket a Hóman ügy nyomozati szakaszával kapcsolatban.⁹⁹¹

Major Róbert a Zeneakadémia elvégzését követően magyar-német szakon szerzett diplomát, de a harmincas években közgazdasági íróként vált ismertté. A sajtó osztály vezetésére viszont elsősorban az évtizedek óta módszeresen gyűjtött, s a két világháború közötti politikai és sajtó életre vonatkozó anyaggyűjtése, illetve sajtóarchívuma predestinálta. Ez az archívum az ostrom idején ugyan részben megsemmisült, mivel azonban Major anyaggyűjtését annak idején cédulakatalógussal is kiegészítette, a politikai rendőrség nyomozóival ellentétben azt is pontosan tudta, hogy kiről, hol és mit kell majd keresnie. Bár a PRO jogvégezett nyomozói Timár István és Décsy Gyula úgy emlékeztek, hogy a háborús főbűnösökkel kapcsolatos nyomozati munka során végzett anyaggyűjtés elsősorban az ő munkájukat dicséri és Major Róbert e munkához kizárólag sajtóarchívuma rendelkezésre bocsátásával járult hozzá, a helyzet valójában teljesen más volt.⁹⁹²

Miután a háborús főbűnösök első transzportja csak 1945. október 3-án érkezett meg Magyarországra, az 1945. február végétől működő Népbírósi per csak az ún. kisnyilasok, illetve számtalan teljesen ártatlanul megvádolt személy ügyével foglalkozhatott. Timár visszaemlékezésében meg is említi, hogy 1945 őszén már annyira belefásult az érdektelen kisebb ügyekkel való bajlódásba, hogy komolyan fontolgatta Ries István igazságügyminisztertől más, a képzettségének jobban megfelelő beosztást kér. Timár doktor természetesen nem tesz említést a PRO 1945 februárjától zajló nyomozásairól, melyek nem a nyilas vagy nyilas tevékenységgel ártatlanul megvádolt személyek ügyeivel, hanem egyrészt a Demény-frakció, másrészt pedig a Sallai-Fürst per ítéldbírói ellen folytattak. E két ügy nyomozati szakaszának „iratkezelésében” már egyértelműen megfigyelhetők azok módszerek, melyeket az Államvédelem a következő évtizedekben áldozatainak kompromittálása érdekében alkalmazott. Zinner Tibor egy 1989-es Demény Pál személye körüli polémiaival foglalkozó

⁹⁸⁹ MNL OL P 2081 Major Róbert hagyatéka 80 d. Népbírósi perekkel kapcsolatos anyagok

⁹⁹⁰ Az iratokat ismeretim szerint egyedül Tilkovszky Lóránt használta fel a Basch perrel foglalkozó tanulmányában. *Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. (Basch Ferenc a népbírósi per előtt). Századok* 130. (1996) 6.

⁹⁹¹ Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírósi pere. *MTA Law Working Papers* (2016) 1.

⁹⁹² Zinner T. – Rónai P.: *Százasiék I. i. m.* 92-93.

cikkében⁹⁹³ közölte két irat fénymásolatát, melyek 1938. október 11-én illetve 17-én a Demény elleni nyomozás során a Magyar Királyi Belügyminisztérium VII. D. Osztályán keletkeztek, és a Munkásmozgalmi Intézet Archívumának pecsétjét viselik.⁹⁹⁴ A Magyar Királyi Belügyminisztérium VII. Közbiztonsági Osztály d. alosztálya azonban a kutatások szerint csak 1944 júniusa és 1944 szeptembere között működött, és a korabeli Nagy Magyar Compass kiadásai alapján is úgy tűnik, hogy ez az osztály még 1944 januárjában sem létezett.⁹⁹⁵ A Zinner által közölt két irat tehát hamisítvány is lehet, melyeket a PRO Rákosi utasítására annak idején Demény kompromittálása érdekében készíttethetett el.⁹⁹⁶ A Sallai-Fürst ügyet tárgyaló bírók esetében pedig Péter azért próbálta meg a vádat az eredeti peranyag figyelmen kívül hagyásával előkészíteni, mert Major Ákos már idejekorán felhívta a figyelmét arra a tényre, hogy a magyar jogszolgáltatásban nemigen fog találni olyan bírót, aki azért ítélje el volt kollégáit, mert azok a korábbi munkájuk során az adott időben hatályos jogszabályok alapján jártak el.⁹⁹⁷

A bizonyíték hamisítás és az előre kialakított koncepcióba nem illő iratok figyelmen kívül hagyása, illetve visszatartása kezdettől fogva a PRO módszerei közé tartozott. Major Róbert a Budapesti Népbíróság bírói számára készített jelentéseiben a különböző szakmai hiányosságok mellett, nem egy esetben hívta fel a figyelmet arra is, hogy a nyomozás során összegyűjtött dokumentumok egy részét, főleg ha az a vádlott javát szolgálta volna, a PRO nem csatolja a Népbíróság számára továbbított iratokhoz.⁹⁹⁸ Péter Gábor egy 1946 januárjában a Szabad Népek⁹⁹⁹ adott interjújában azt állította, hogy a PRO a Népbíróságnak oly tökéletesen kidolgozott és felépített nyomozati anyagokat ad át, melyek alapján a Népbíróságnak már csak a vádemelés feladatát kell elvégeznie. Major Róbert viszont, aki a Népbíróság Sajtóosztályának vezetőjeként 1945 márciusától nemcsak a háborús bűnösöként perbe fogott személyekkel kapcsolatos adatgyűjtéssel foglalkozott, hanem egyrészt az adott ügyben kézbe kapott nyomozati anyagok, másrészt a hivatalába érkezett hivatalos, vagy informális panaszokon

⁹⁹³ Zinner Tibor: Az 1946-os Demény ügyről. *Mozgó Világ* 15. (1989) 3.

⁹⁹⁴ A PIL az iratokat átadta Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárnak: MNL OL M.KS. 274. f. 11. 18. Demény Pál iratai

⁹⁹⁵ Varga Krisztián: Az 1945 előtti politikai rendőrség Wayand Tibor detektívfelügyelő önvallomásában. *Betekintő* (2009) 1.; Kovács Tamás: A Belügyminisztériumrendvédelmi és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények* (2009) 19. 155.

⁹⁹⁶ Az 1950-es perbefogása idején hasonló típusú iratot hamisított az ÁVH Szakasits Árpád kompromittálása érdekében. Schifferné Szakasits Klára: *Holtvágányon 1950-1956*. Könyvértékesítő Vállalat. Budapest. 1987. 325–326.

⁹⁹⁷ Major Á: *Forradalmi törvényesség i. m.* 146–147.

⁹⁹⁸ „Szíveskedjék megvizsgálni, hogy a politikai rendőrségtől minden irat átkerült-e ide.” Major Róbert szakvéleménye a Málnási Ödön ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 3. kötet 3.

⁹⁹⁹

keresztül arra is volt rálátása, hogy a PRO milyen módszerekkel és hatékonysági fokkal dolgozik, egészen más véleményen volt.

Tímár István és Décsy Gyula visszaemlékezéseivel ellentétben az akkor még a különböző ausztriai fogolytáborokban várakozó háborús bűnösök perbefogásához szükséges adatok összegyűjtését Valentiny Ákos igazságügyminiszter megbízása alapján 1945 júniusában nem a PRO, hanem Major Róbert kezdte el, aki először Valentiny utasításának megfelelően a Szálasi- per előkészítéséhez szükséges adatok összeállításával foglalkozott,¹⁰⁰⁰ majd 1945 júliusában hozzákezdett a Bárdossy, az Imrédy és az Endre-Baky-Jaross perek előkészítéséhez is. 1945. novemberi 14-én Szücs János népfőügyésznek írt beszámolója szerint „(...) a háborús bűnösök tárgyalásai alatt a népfőügyész urak átküldik az ügyiratokat, hogy azokat előkészítsem. Ez az előkészítés, mint ismeretes, nemcsak a sajtóközlemények összegyűjtéséből áll, hanem adott esetben az egész politikai háttér megrajzolásában, valamint olyan adatok megadásában is, amelyek a politikai rendőrség előtt sem ismeretesek.”¹⁰⁰¹ Igazolni tudom, hogy az eddigi politikai bűnügyek 4/5 részét én szolgáltattam, és 1/5 részét a politikai rendőrség és a népfőügyészség együttvéve, az olyan ügyekről nem beszélve, amelyekben, mint Imrédy Béla ügyében, a tárgyalás szinte kizárólag az én előkészítésem alapján folyik.”¹⁰⁰² Major a sajtóanyagokon kívül a perek előkészítésekor felhasználta, illetve tényként kezelte bárciházi Bárczy Istvánnak az ostrom után írt és 1945 júliusában kézhez kapott emlékiratát is.¹⁰⁰³ E visszaemlékezés, noha egyes részletei 1945 szeptemberében a *Képes Figyelő*ben¹⁰⁰⁴ is megjelentek ugyancsak elkerülte a szakma figyelmét, annak ellenére, hogy Bárczynak a Bárdossy-perben tett tanúvallomását már többen is górcső alá vették.¹⁰⁰⁵ Szakértői jelentései készítésekor Major Róbert bizonyító erejű dokumentumként kezelte a „Hungarista Naplók”

¹⁰⁰⁰ „Felkérlek, hogy a Szálasi bűnügyben összegyűjtött adataidat hétfő reggel ½ 9 órakor referáld nekem, mert a kijelölt ügyészek 9 órakor ülnek össze nálam a vádirat részletes megbeszélése végett.” Major Ákos levele Major Róberthez. 1945. augusztus 30. MNL OL P 2081 80 d.

¹⁰⁰¹ Major Róbert beszámolója Szücs János népfőügyész számára. 1945. november 14. Uo. 175.

¹⁰⁰² Major Róbert állítását egyértelműen bizonyítják a hagyatékában fennmaradt szakértői jelentéseinek 111 ügyet tartalmazó 3 kötete. Uo.

¹⁰⁰³ „Bárczy István nyugalmazott államtitkár a közelmúlt egyik legautentikusabb tanúja, szavahihető és tájékozott régi politikusként vallomása, helyesebben emlékirata, mely legfőképp az ország háborúba való belépését és háborús politikáját tárgyalja, Imrédy szerepét igen élesen megvilágítja, ezért szükségesnek tartom adatai kivonatos közlését.” Major Róbert szakvéleménye az Imrédy Béla ügyben. Uo. 2. kötet 84.

¹⁰⁰⁴ *Képes Figyelő*, 1945. szeptember 1.; *Képes Figyelő*, 1945. szeptember 8.; *Képes Figyelő*, 1945. szeptember 15.; *Képes Figyelő*, 1945. szeptember 22.

¹⁰⁰⁵ *Bárdossy László a Népbíróság előtt*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maecenas. Budapest. 1991. 11–12. 154–156. (továbbiakban: *Bárdossy László a Népbíróság előtt*); Ujváry Gábor: *Szakértői vélemény*. In. Hóman Bálint és népbírószági pere. Ráció–Városi Levéltár. 2019. 547–560.

különböző állításait is,¹⁰⁰⁶ melyeket aztán például Major Ákos a Bárdossy-perben tényként olvasott a vádlott fejére.¹⁰⁰⁷

Varga László úgy gondolja, hogy a Bárdossy-per során a vád felkészületlen volt, többek között azért, mert a vádirat készítésekor nem fért hozzá a Bárdossy bűnösségét bizonyító iratokhoz. Varga nem talál magyarázatot arra sem, hogy e felkészületlenség ellenére az „eredeti menetrendet” megváltoztatva Szálasi helyett miért Bárdossyval kezdték el a perek sorát.¹⁰⁰⁸ Karsai László a Sztójay és társai per elemzésekor ugyancsak értetlenül áll a tanácsvezető bíró, Pálos Béla felkészületlensége előtt, illetve, hogy a Népügyészség, bár rendelkezésére állt volna, a per során a külügyminisztérium Sztójayra vonatkozó aktáit sem használta fel.¹⁰⁰⁹ Karsai, aki a Sztójay és társai, illetve nyilván a többi pert is „politikai-történelmi pernek” tartja, ahol vádnak és védelemnek egyaránt megvoltak az adott jogi kereteken belüli lehetőségei a bizonyításra, elemzésében maga „adja” a tanácsvezető bíró kezébe a vádlottak bűnösségét alátámasztó iratokat.¹⁰¹⁰ A magyarázat azonban mindegyre egyszerűen az, hogy az MKP vezetése, éppúgy ahogy a népbírói törvénykezés kereteinek megteremtését, a vádemelések folyamatát is kézben akarta tartani. A Rákosiék által megszabott cél nem a valóságos események bemutatása, a bűnös, vagy nem bűnös tényállás kiderítése volt, hanem az a törekvés, hogy az elmúlt 25 év prominensei közül „Horthytól Szálasiig” minél többen, minél gyorsabban, minél rövidebb idő alatt a vádlottak padjára kerüljenek, illetve, hogy lehetőleg minél több halálos ítélet szülessen. E cél elérése érdekében az MKP folyamatos nyomás alatt tartotta mind a vádiratokat összeállító ügyészeket, mind a tanácsvezető bírókat, akik minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a perek lefolytatása során megfeleljenek ezeknek az elvárásoknak. 1945

¹⁰⁰⁶ „A hungarista-nyilaskeresztes naplóban, ami nálam van, sok esetben értékes adatok találhatóak a nyilas és más háborús bűnösökről. Ez a napló Szálasinak a párt által hitelesített feljegyzéseit tartalmazza, s a tárgyalásokon mindenkor ennek feljegyzése szolgáltak a legfőbb bizonyítéknak.” Major Róbert szakvéleménye a Görgey Vince ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 2. kötet 33.

¹⁰⁰⁷ „Nemzeti Szövetség megalakulására és az abban viselt szerepére vonatkozóan Bárdossy annak a nézetének adott kifejezést, hogy a szövetség létesítésének gondolata Tasnády-Nagy András eszméje lehetett. Major elnök megállapította, hogy Szálasi erről a kérdéstről másképpen irt naplójában.” A Bárdossy ügy tárgyalásának 1. napja. Magyar Országos Tudósító Magyar Országos Tudósító 1945. október 29.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=16&layout=s ; „A Sztójay-kormány óta hatszor volt deignált külügyminiszter, állapította meg Major Ákos elnök. Bárdossy ezt tagadja, azt hangoztatta, hogy véleménye szerint az úgynevezett Hungarista Naplónak nincs bizonyító ereje. Tárgvi bizonyíték nemcsak közjegyzői okirat lehet – vetette – közbe az elnök.” A Bárdossy ügy tárgyalásának 2. napja. Magyar Országos Tudósító 1945. október 30. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=17&layout=s

¹⁰⁰⁸ Varga László: „Forradalmi törvényesség” Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő* 4. (1999) 11.

¹⁰⁰⁹ A Magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbírók előtt. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta. Karsai László és Molnár Judit. 1956-os KHT. Budapest. 2004. 36–39. 41. (továbbiakban A Magyar Quisling-kormány)

¹⁰¹⁰ Uo. 42. 47.

februárjától a perek futószalagon követték egymást, a PRO sok esetben bizonyítékok nélkül, csak tanúvallomásokra alapozott vádemelési javaslatokat küldött át az ügyészeknek,¹⁰¹¹ akik a vádirat elkészítésének érdekében további információk és bizonyítékok szerzése érdekében „sürgős elintézésre” Major Róberthez továbbították az ügyeket.¹⁰¹² Major Róbert nem egy esetben jelezte, hogy megfelelő munkakörülmények, az eszközhiány, illetve a bizonyítékok beszerzésének nehézségei miatt több időre lenne szüksége a szakvélemények elkészítéséhez, ám az ügyészek és a tanácsvezető bírók perük „soronkívülségére” hivatkozva folyamatosan sürgették őt. Emellett többször a szemére hányták azt is, hogy szakvéleményei túl hosszúak, s arra kérték, hogy gyorsabban és rövidebb formában ismertesse a szóban forgó ügyeket. Major Róbert szerint viszont lehetetlen megfelelően végig vinni egy pert abban az esetben, ha a népbírók a per kezdetének reggelén veszi kézbe először a vádiratot.¹⁰¹³ „Itt fekszik az asztalomon Rajniss, Baky, Sztójay, Szász, Budinszky, Fiala, Kassai, Rác Jenő stb. ügycsomója, emellett természetesen a kisebb ügyeket is el kell intéznem, a vidéki tudakozódásoknak is eleget kell tennem és vezetnem kell az osztályt. A fentieknél még sokkal több munka a források feldolgozása, így egyedül a Szálasi iratokban sok ezer oldalt kellett áttanulmányoznom és kivonatolnom, hogy az összes nagy ügyek egyáltalán tárgyalhatók legyenek. (...) A népjogász urak naponta hozzák nagyszámmal az országos fontosságú ügyeket, azzal, hogy azok elintézését a minisztérium azonnal követeli. Én felületes munkával nem szolgálhatok, mert ezzel a népbíróság intézményének ártanék, és ezzel a magyar demokráciának is.”¹⁰¹⁴

Major Róbert e november 14-én kelt levelében alfabetikus sorrendben felsorolta azokat a személyeket, akiknek az ügyeiben addig szakvéleményt készített, ám Bárdossy nevét nem említette, noha a róla szóló szakvéleményét néhány héttel korábban, október 6-i dátummal

¹⁰¹¹ „Bár a politikai rendőrség vezetője szerint a népjogásztságon már nem sok dolog van az általuk kivizsgált ügyekkel, ezúttal is sok teendő van még az ügy tisztázása érdekében.” Major Róbert szakvéleménye a Cselényi Pál ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 1. kötet 93.; „A nyomozás nem ismeri az ügyet, ezért a következőket közlöm.” Major Róbert szakvéleménye a Festetics Sándor ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 1. kötet 211.; „Ez az ügy egyáltalán nincs kinyomozva, csak a vádlott vallomása van meg.” Major Róbert szakvéleménye a Hellebronth Vilmos ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 2. kötet 51.

¹⁰¹² T. Sajtóosztály! Háborús bűntett elkövetésével vádolt gróf Pálffy Fidél ügyében kérem, szíveskedjenek a nevezett által írt, vagy a személyével kapcsolatos sajtótermékeket összegyűjteni és sürgősen rendelkezésemre bocsátani. Dr. Kádár népjogász Major Róberthez. 1945. november 12. „T. Sajtóosztály! Ruskay Jenő háborús főbűnös elleni ügyben kérem, szíveskedjék sürgősen szakvéleményt adni.” Dr. Kádár népjogász Major Róberthez. 1946. január 9. MNL OL P 2081 80 d.

¹⁰¹³ Major Róbert feljegyzése Molnár Sándor, a Budapest Népjogásztság vezetője számára. 1945. március 26. MNL OL P 2081 80 d. 1. kötet 80.

¹⁰¹⁴ Major Róbert beszámolója Szücs János népfőügyész számára. 1945. november 14. MNL OL P 2081 80 d. 175.

küldte el a Budapesti Népbíróságnak.¹⁰¹⁵ Major Ákos visszaemlékezésében azt állította, hogy a per bizonyítékai között nem szerepelt számos fontos, a nyár folyamán Budapestre visszakerült külügyminisztériumi irattárból megszerezhető dokumentum, s ő maga csak Major Róbert szakvéleménye alapján készülhetett fel.¹⁰¹⁶ Major Róbert valóban nem ismerte, (mivel nem is kapta kézhez), a külügyminisztérium szóban forgó iratait, s szakvéleményét Bárdossy hírlapokban megjelent beszédeire, képviselő- illetve felsőházi felszólalásaira, bárcziházi Bárczy emlékiratára, a „hungarista-nyilaskeresztes naplókra,” sőt Rákosi Mátyásnak egy még a Szovjetunióban elmondott előadására alapozva írta meg. A PRO jelentéséből azonban kiderül, hogy Molnár László rendőrfogalmazó a kihallgatás során „kellő sorrendben és módon” Bárdossy elé tárta „a bizonyító erejű diplomáciai okmányokat,”¹⁰¹⁷ melyeket, (pontosabban nyilván azok másolatait), a per során maga Major Ákos is ismertetett.¹⁰¹⁸ Major Ákos fiascoját tehát nem a bizonyító erejű iratok hiánya okozta, hanem az a tény, hogy a pert egy előre megírt forgatókönyv szerint tervezték levezetni, ahol nem a tények feltárása, hanem a vádlott személyében megtestesült elmúlt 25 év populista szónoklatokkal való morális megsemmisítése volt a cél. A per kínos fordulatai pedig, melyek Major Ákost még évtizedekkel később is magyarázkodásokra kényszerítették, Major Róbert emlékezetéből is gyorsan kitörölte, hogy szakértői munkája során a Bárdossy ügygel is foglalkozott.

5.4. A népbírósi periratok forrásértéke

Barna Ildikó és Pető Andrea a „*Politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*” című 2012-ben megjelent kötetükben arra vállalkoztak, hogy „szigorúan fegyelmezett és következetes kvantitatív módszertan segítségével” a népbíróság működése során létrejött iratok vizsgálatával a népbírósi jogalkalmazás folyamatáról érvényes állításokat tegyenek. Kutatási módszertanuk kidolgozásának, illetve az e módszerrel megalkotott kutatási keret (kérdőív) létrehozásának ismertetése után mintegy mellékesen említik meg, hogy a kutatásban való felhasználásra kiválasztott akták átnézésekor szembesültek

¹⁰¹⁵ Major Róbert szakvéleménye a Bárdossy László ügyben. MNL OL P 2081 80 d. 1. kötet 34–56.

¹⁰¹⁶ Major Á: *Népbíráskodás i. m.* 199-203. 215-216. 224–226.

¹⁰¹⁷ Bárdossy László a *Népbíróság előtt i. m.* 32.

¹⁰¹⁸ „Ismertetésre került Barcza követ április 5-i táviratára, amelyben a követ hangsúlyozta, hogy ha Németország megtámadja Jugoszláviát, ez utóbbi Anglia szövetségesevé lesz. Ha pedig Magyarország részt vesz az akcióban, akkor Anglia kénytelen lesz Magyarországot nyílt ellenségének tekinteni és az USA részéről is hasonló lépésre kell számítani.” A Bárdossy ügy tárgyalásának 3. napja. *Magyar Országos Tudósító*, 1945. október 31. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=47&layout=s&query=barcza követ](https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=47&layout=s&query=barcza%20koet)

azzal a ténnyel, hogy azokban „nem uralkodik a feltételezett rend.” Pető és Barna a „jogrendszer formalizáltsága” illetve a népbírósi eljárásokat szabályozó rendeletek és törvények okán éltek ezzel a feltételezéssel és ez annál is inkább meglepő, mert Pető Andrea már e kutatás megkezdése előtt is több tanulmányának, illetve akadémiai doktori értekezésének elkészítése során dolgozott népbírósi iratokkal.¹⁰¹⁹ A periratokban lévő „feltételezett rend” hiányának esetleges okait a szerzők a továbbiakban nem vizsgálták, s azzal kapcsolatban csak annyit jegyeztek meg, hogy „a vizsgált anyagok nagyon eltérő minőségével, a gyakran előforduló hiányokkal, pontatlanságokkal kutatása során már Karsai László is találkozott.”¹⁰²⁰ Mivel azonban Karsai, bár az elmúlt évtizedekben a Szálasi, az Endre-Baky-Jaross és a Sztójay és társai perek irataival is dolgozott,¹⁰²¹ illetve részben ki is adta azokat, nem foglalkozott a pertestek alaki változásainak okaival, Pető Andrea sem világosodhatott meg arra nézve, hogy a mi állhat a népbírósi iratokban „gyakran előforduló hiányok, pontatlanságok” hátterében.¹⁰²²

A népbírósi perek iratait jelenleg három levéltárban, Budapest Főváros Levéltárában (továbbiakban BFL), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (továbbiakban MNL OL), illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban ÁBTL) keresheti a kutató.¹⁰²³ A BFL-ben található peranyagok nagy része 1975 és 1990 között nem a bíróságok irattáraiból, hanem a Belügyminisztériumból került beszállításra, ahol 1950-től, a népbírósi periratok szisztematikus begyűjtésének kezdetétől az ÁVH Antidemokratikus Elemek Központi Operatív Nyilvántartója őrizte azokat. Az 1945-től működő és 1948-tól fokozatosan megszüntetett népbíróságok közül utolsóként a Budapesti Népbíróság fejezte be a működését, s 1950. január 1-től a háborús és népellenes bűncselekmények elbírálása a Budapesti Büntetőtörvényszék, illetve a megyei bíróságok hatáskörébe került.¹⁰²⁴ Ugyanebben az évben hozták létre az akkor a Belügyminisztériumtól független szervezetként működő

¹⁰¹⁹ Pető Andrea: Népbíróság és vád az 1945-ös évi Budapesten. *Múltunk* (2006) 1.; Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők. Akadémiai doktori értekezés* 2012. <https://core.ac.uk/download/pdf/35135946.pdf>

¹⁰²⁰ Barna Ildikó–Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat. Budapest. 2012. 42.

¹⁰²¹ Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi per. Reform*. Budapest. 1988.; *Az Endre-Baky-Jaross per*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta. Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi. Budapest. 1994.; *A Magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta. Karsai László és Molnár Judit. 1956-os KHT. Budapest. 2004.

¹⁰²² A periratok „hiányosságainak” felfedezése ellenére Barna és Pető további „kvantitatív” vizsgálatokat végeztek e forráscsoport felhasználásával: Barna Ildikó–Pető Andrea: *Törvényesített emlékezés. A soá budapesti túlélőinek emlékezete*. In: Bódy Zsombor–Horvát Sándor Szerk.: *1944-1945. A társadalom a háborúban*. MTA–BTKK. Budapest. 2016. 191-206.

¹⁰²³ Mikó Zsuzsa: *Fonduktív ismertető. Levéltári Szemle* 53. (2003) 3. 43-46.,

¹⁰²⁴ Kenyeres István–Sipos András Szerk.: *Budapest Főváros Levéltára. Levéltárismertető*. BFL. Budapest 1997. 203.

Államvédelmi Hatóság keretei között a Bauer Miklós vezette Antidemokratikus Elemek Központi Operatív Nyilvántartóját, melynek felállítása az addig a BRFK PRO, ÁVO, illetve a BM ÁVO operatív nyilvántartási mechanizmusaitól sok tekintetben eltérő, a „szovjet-szisztéma alapján működő,” a totális megfigyelést és nyilvántartást lehetővé tévő rendszer bevezetését jelentette. E nyilvántartási rendszerben kiemelt szerepe volt a népbírói iratokban talált adatok feldolgozásának, mely feldolgozás során az elsődleges célpont már nem a per elítélte, hanem a perben bármilyen más egyéb, akár csak az említés szintjén megjelenő személy is lehetett. Ez az eljárás egy adott peranyag esetében azt jelentette, hogy az ÁVH a népbírói eljárás jogi folyamatában keletkezett iratok természetes rendjét megbontva az iratokat az általuk meghatározott rendben a per elítélte, más célszemélyre, vagy ügyre nyitott vizsgálati dossziékba (V dossziéba) „dolgozta bele.”¹⁰²⁵

A népbírói eljárás három önálló szakaszból, a vizsgálatiból, az ügyészből és a bíróból állt. A vizsgálati szakasz egy a kihallgatásokat vezető nyomozó jelentésével zárult, amelyet a rendőrhatalom a bizonyítékként kezelt iratokkal és a vádemelési indítvánnyal együtt adott át a népügyészségnek. Az ügyészségi szakaszban újabb kihallgatási, tanúvallomási és szembesítési jegyzőkönyvek készültek, illetve az ügyész, ha azt szükségesnek látta további bizonyítékok felkutatására is utasítást adhatott. A bírói szakaszban a megküldött valamennyi irat a perirat részévé vált, mely nem zárult le az ítélettel, hanem fellebbezés esetén a Népbírók Országos Tanácsához került, ahol kiegészült az ottani eljárás irataival, a jogerős ítélettel, majd visszakerült az első fokon eljáró bírósághoz.¹⁰²⁶ Az ÁVH által begyűjtött több ezer népbírói perirat eredeti rendjének megbontása, s különböző elvek szerint való dossziékba „dolgozása” viszont nemcsak az egyes periratok jogbiztosító erejét szüntette meg, de a legtöbb esetben súlyosan megnehezíti a kutató dolgát is arra nézve, hogy a per eljárása során keletkezett iratok teljességének, illetve a megmaradt iratok helyi értékének pontos ismerete nélkül egy adott ügyre vonatkozóan releváns megállapításokat tegyen. A BFL-nek 1975 és 1990 között átadott népbírói periratokat tartalmazó akták tehát már sem formai sem tartalmi szempontból nem egyeznek meg az ÁVH által 1950-től a bíróságok irattáraiból

¹⁰²⁵ Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban*. In: Gyarmati György Szer. *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve*. TH. Budapest. 1999. 31-32.; Varga László: *A nyilvántartás története és rendszere*. In: A Szakértői Bizottság jelentése. 2007–2008. 59-62. <https://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.) (továbbiakban: Varga L.: *A nyilvántartás*)

¹⁰²⁶ Varga L.: *A nyilvántartás i. m.* 70-71.

begyűjtött eredeti periratokkal, s e periratoknak minden e tényt figyelmen kívül hagyó kutatói felhasználása számos, a témával kapcsolatos téves következtetés levonására vezethet.¹⁰²⁷

Amennyiben azonban Pető Andrea a Hóman perirattal kapcsolatos javaslatának megfelelően a tárgyalóteremben történetekre „performance-ként” akarnánk tekinteni,¹⁰²⁸ akkor vizsgálódásunk középpontjában kizárólag egyetlen autentikus forrás, a tárgyalás során gyorsírással rögzített, majd gépírásba áttett és hitelesített jegyzőkönyv állhat. A háborús főbűnösök mindegyikének pere során készült gyorsírási jegyzőkönyv, ám ezek közül csak néhány pld. az Imrédy,¹⁰²⁹ a Kiss Ferenc, a Rajniss, az Endre-Baky-Jaross, a Szálasi, vagy a Sztójay és társai perek tárgyalásának gyorsírói jegyzőkönyvei állnak rendelkezésre, s ezek egy része sem a periratok között, hanem a Népbírószágok Országos Tanácsa MNL OL-ben lévő anyagában találhatóak.¹⁰³⁰ A Hóman és a Bárdossy-per¹⁰³¹ gyorsírói jegyzőkönyvei viszont nincsenek meg,¹⁰³² ezért az ő tárgyalásain történeteket csak a tárgyaláson részt vevő jegyzőkönyvvezető feljegyzése nyomán készült szerkesztett jegyzőkönyv alapján vizsgálhatjuk. Ezek a jegyzőkönyvek azonban nem szó szerint, hanem tartalmilag és rövidítve rögzítették a vádlott és a tanúk vallomásait, a legtöbb esetben nem jegyezték le a vádlotthoz és a tanukhoz intézett kérdések szövegét, illetve az ügyész/ügyészek és a védő perbeszédjeinek teljességét sem, nem beszélve a pereket végig ülő közönség megnyilvánulásairól. Elég ebben a tekintetben akár az Imrédy-per gyorsírási,¹⁰³³ illetve szerkesztett jegyzőkönyveit¹⁰³⁴ vagy akár

¹⁰²⁷ Ujváry Gábor 920 darab lábjegyzettel adta közre Hóman perének az ÁVH által megcsonkított, átrendezett anyagát anélkül, hogy az perirat alaki változásainak a forrásértékre való következményeivel foglalkozott volna. Ujváry G.: *Hóman Bálint népbírószági pere i. m.* 201–482.

¹⁰²⁸ Pető Andrea: Hóman Bálint két teste. *Qubit* 2020. 05. 24. <https://qubit.hu/2020/05/24/homan-balint-ket-teste> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)

¹⁰²⁹ Az Imrédy per iratainak kiadása idején a sorozatszerkesztő Varga Lászlónak, valamint a szerző és szerkesztő Sipos Péternek és Sipos Andrásnak nem volt tudomása az MNL OL-ben őrzött Imrédy peranyag gyorsírással készült jegyzőkönyveiről. Sipos Péter-Sipos András Szerk.: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Osiris–BFL. Budapest. 1999. 76. (továbbiakban: Imrédy Béla a vádlottak)

¹⁰³⁰ MNL OL XX-4-b-g-2. Népbírószágok Országos Tanácsának megküldött népbírószági ítéletek és tárgyalási jegyzőkönyvek példányai

¹⁰³¹ Pritz Pál a Bárdossy-per tárgyalási jegyzőkönyvének hiányában a tárgyalás menetét az Ábrahám Ferenc-Kussinszky Endre Szerk.: *A Bárdossy-per*. Híradó Könyvtár. Budapest. 1945. c. kötet, illetve a pernek a Magyar Rádió archívumában fennmaradt 118 perces vágott hanganyaga alapján rekonstruálta. *Bárdossy László a Népbírószág előtt i. m.* 18.

¹⁰³² A Hóman per gyorsírással készült jegyzőkönyvére is van utalás. BFL XXV-1-a 864/1946. Hóman Bálint pere. A Budapesti Népbírószág végzése. 1947. április 17. 192.

¹⁰³³ MNL OL XX-4-b-g- (2) -1-17. 149. doboz

¹⁰³⁴ Sipos P.- Sipos A.: *Imrédy Béla a vádlottak i. m.* 184–368.

a Bárdossy-per szerkesztett jegyzőkönyvét¹⁰³⁵ és a per MOT tudósításainak szövegét,¹⁰³⁶ valamint az azok alapján kiadott ugyancsak szerkesztett kötetet összevetni egymással ahhoz, hogy lássuk, a bíróság elnökei vagy a politikai ügyészek és népbírók kérdések helyett legtöbb esetben vádbeszédeknek is beillő ledorongoló kirohanásokat intéztek a vádlottakhoz, melyek egyben kijelölték azt a politikailag motivált értelmezési keretet is, melyen belül a vádlottak tevékenységének megítélése mozoghatott.¹⁰³⁷

5.5. A Hóman-per iratai

A Hóman-per iratai a többi népbírószági perirathoz hasonlóan 1950 után ugyancsak az ÁVH-hoz kerültek, akik a saját szempontjaik szerint átrendezett és megcsonkított iratokat a későbbiekben egy volt minisztériumi beosztottja Kósa Kálmán vizsgálati dossziéjába helyezték el.¹⁰³⁸ A periratok közül kiemelték a vádirathoz csatolt bizonyítékok sorát, melyek nagy részét egy jelenleg az ÁBTL-ben az Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok gyűjteményében őrzött *Hómann Bálint naplója* című pseudo-napló készítésére használtak fel. Ezeket az iratok a per vizsgálati szakaszában az Országos Levéltártól szerezte meg a PRO, ahová Hóman még 1944-ben zárt letétként helyezte el azokat.¹⁰³⁹ „Megjegyzem, hogy ez az irat a per iratai közt szereplő többi bizonyítékokkal együtt az Országos Levéltárban elhelyezett zárt letétekből foglaltatott le, ami – felfogásom szerint – teljesen szabálytalan és törvényellenes. Ezt a főtárgyalás során említette meg védőm – s ennek bizonyítására kérem Bánóczi Dénes meghallgatását – hogy hasonló zárt letétet én, mint a Nemzeti Múzeum főigazgatója, törvényes kötelességemhez híven nem adtam ki az ügyészségnek, mikor az abban foglaltak alapján egyesek ellen kommunista vádat akartak emelni.”¹⁰⁴⁰ Az irat valójában nem napló, hanem

¹⁰³⁵ *Bűnös volt -e Bárdossy László*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Dr. Jaszovszky László. Püski. Budapest. 1996.

¹⁰³⁶ Háborús főbűnösök tárgyalása. Dr Bárdossy László a Népbírószág előtt. *Magyar Országos Tudósító*, 1945. október 29 – november 3.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=0&layout=s (utolsó letöltés. 2021. 03. 19.)

¹⁰³⁷ Major Ákos például Bárdossy perének október 30-i tárgyalásán a tanúként megidézett Szálasi kihallgatását a következő kérdéssel kezdte: „Miért bukott meg a Szálasi-Sztójay-Bárdossy triumvirátus?” *Magyar Országos Tudósító*, 1945. október 30.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1945_10/?pg=33&layout=s&query=triumvirátus (utolsó letöltés. 2021. 03. 19.)

¹⁰³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-98692 Vizsgálati dosszié Dr. Kósa Kálmán. A dossziét 1953. április 2-án nyitották.

¹⁰³⁹ „A nyomozás alatt megkerült az a bizalmas pro memoria, amelyet „Rapszódikus gondolatok” cím alatt írt – kizárólag gróf Teleki Pál használatára.” Temesvári László és Ákos Miklós jelentése a Hóman Bálint ellen indított nyomozás eredményéről. 1945. november 29. BFL XXV-1-a 864/1946. 5.

¹⁰⁴⁰ BFL XXV-1-a 864/1946. Hóman Bálint fellebbezése. d. n. 223.

Hóman a háború után megjelentetni tervezett „történetpolitikai” visszaemlékezéséhez, vagy emlékiratához készített feljegyzéseinek töredéke, mely a szövege alapján eredetileg több, nagyrészt ma már hiányzó mellékletet is tartalmazott.¹⁰⁴¹ Ám ez az írat sem eredeti, hanem egy 124 lapból álló, a politikai nyomozók által utólagosan összeszerkesztett szövegkompiláció fotómásolata. Hóman ugyanis, aki magát egyszerre tekintette vérbeli történésznek és vérbeli politikusnak, a háború győztes befejezését követően egy olyan munkát tervezett megírni, melyben politikusi pályafutásának tapasztalatait történeti távlatokba helyezhete volna.¹⁰⁴² E munkához az évek során rendszeres készített naplószerű feljegyzéseket időről-időre kiegészítette, s eredeti dokumentumokat is mellékelte hozzájuk.¹⁰⁴³ A PRO az eredeti iratoknak csak egy részét illesztette be a pszeudo-naplóba, más a perben felhasznált dokumentumoknak viszont örökre nyoma veszett, illetve nem elképzelhetetlen, hogy másodlagos felhasználásként egyikre másikra egy elszánt kutató akár rá is lelhet egy másik személyre vagy ügyre nyitott vizsgálati dossziében. Mivel az ÁVH mindenképpen arra törekedett, hogy a „Hóman-naplóban” a dátumok és a különböző mellékletek kronologikus sorrendben kövessék egymást: összetartozó szövegeket is szétszakított. Az 1940. decemberi pro memoria utolsó két lapját például a Napló elejére illesztették,¹⁰⁴⁴ s ez a tény a szöveget először közlő Bencsik Zsuzsának sem tűnt fel.¹⁰⁴⁵ A Rapszodikus gondolatokból hiányzik egy bekezdés, mely a jegyzőkönyvben felolvasott szövegben (és a Bencsik közölte szövegben is) benne van stb. Az is egyértelmű, hogy a Napló utólag készült, s nem a perek idején (a perben az eredeti dokumentumok, illetve azok fénymásolatai szerepeltek), s minden bizonnyal utólag került bele a Napló egy példánya vagy változata a Szálas-pernek az ÁVH által már átrendezett dossziéjába is. Az ÁBTL-ben őrzött „A” jelzetű gyűjtemény melyben a Napló is benne van, számtalan olyan anyagot tartalmaz, mely nem tartozott annak idején szorosan az ÁVH irattárába: könyvek, folyóiratok, név-és címtárak, fotók, aprónyomtatványok, tárgyak stb. Ezek között találhatók az ugyancsak az ÁVH által összerakott tematikus anyagok az ún. operatív monográfiák. „A politikai rendőrség munkája során keletkezett monográfiákat – voltaképpen tematikus összeállításokat –

¹⁰⁴¹ ÁBTL 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója. 58. 61–65.

¹⁰⁴² A sors tragikus fintora, hogy e tervezett munka egyetlen elkészült fejezetének a már a felelősségre vonások árnyékában készített, s 1945. május 20-án Bad Ausseben kelt magyarnyelvű emlékiratot tekinthetjük. OSZK Kt Analekta 12.369. Magyarország szerepe a világháborúban. Ötletszerű feljegyzések egy emlékirathoz.

¹⁰⁴³ Lásd erről a 435. lábjegyzetet: „E tény egyértelműen megállapítható a Teleki Pál halálával kapcsolatos bejegyzések esetében, melyeknél 1941. áprilisi dátumok alatt Hóman 1943-ban történt eseményekről is megemlékezik. ÁBTL 4.1. A-742 555–7.”; További utólagos bejegyzések, illetve dokumentum-mellékletekre való utalások: ÁBTL 4.1. A-742 12. 18. 19. 27. 29. 30. 32. 107. 109. 111.; Több mellékletet az ÁVH be is illesztett a Naplóba. ÁBTL 4.1. A-742 20–23. 42–44. 58. 61–65. 66–69. 113–114.

¹⁰⁴⁴ ÁBTL 4.1. A-742

¹⁰⁴⁵ Bencsik Zsuzsanna: Hóman Bálint a magyar német kapcsolatokról. *Világosság* 35. (1994) 2. 58–71.

meghatározott példányszámban sokszorosították és használatukat csak szűk kör számára engedélyezték.”¹⁰⁴⁶ Az „A” anyagban több ilyen különböző tematikájú összeállítás is van, tehát nem a Hómané az egyetlen. A BFL-ben és az ÁBTL-ben található Hóman perirat egyébként a vélekedésekkel ellentétben tökéletesen megegyezik, pontosabban az ÁBTL-ben a BFL-nek átadott perirat digitális másolata kutatható.

A perirat forrásértékének problémáit pedig jól jelzi a már említett Györke Józsefnek a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa felé tett hivatalos jelentése, mely szerint Hóman népbíróági perében azt vallotta, hogy nemcsak a Széchényi Könyvtár gyűjteményei, hanem a Szépművészeti Múzeum műkincseit rejtő négy láda is Spital am Pyhrnbe került a Magyar Nemzeti Bank Aranyvonatával.¹⁰⁴⁷ Mivel Hómannak tudnia kellett a négy láda sorsáról feltételezhetjük, hogy a perben erre nézve valótlan állított, minderről azonban a rövidített szerkesztett periratban egyetlen szó sem található. E népbíróági periratok, köztük Hóman Bálint perének iratai az államvédelem által megcsonkított és átrendezett formájukban tehát ma már mind a történések pontos rekonstruálására, mind a vélt vagy valós igazságok bizonyítására alkalmatlanokká váltak, s leginkább csak a Magyar Kommunista Párt által tematizált népbíróági jogalkalmazás torz mementóinak tekinthetők.

5.6. Börtönévek

A Hóman periratok, illetve Hóman Bálint börtönlevelei évtizedek óta mindenki számára hozzáférhetők, ennek ellenére Hóman börtönéveinek felidézésekor máig rendszeres hivatkozás történik Horváth László Béla *Hóman Bálint utolsó évei* című¹⁰⁴⁸ 1993-ban megjelent tanulmányára, mely a Hóman-perirat egyes részleteinek, korabeli újságcikkeknek, illetve volt fogolytársak sokszor egymásnak ellentmondó visszaemlékezéseinek didaktikus ismertetésén túl semmilyen szakmailag releváns értékelést nem tartalmaz. Ujváry Gábor tanulmányaiban ugyancsak több esetben utal Hóman szenvedéseire és halálára, ám a börtönben töltött hat év eseményeit a Váci börtönben töltött utolsó egy év körülményeinek általánosításával idézi fel. Ám Hóman fogvatartásának körülményei 1945 és 1951 között részben a külvilág politikai

¹⁰⁴⁶ ÁBTL A-anyagában őrzött úgynevezett operatív monográfiákról: Jobst Ágnes: *A Történeti Levéltár könyvtára*. In Gyarmati György Szerk.: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. ÁBTL. Budapest. 2004. 302–304.; Tabajdi Gábor: *Állambiztonság-propaganda-történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965-1980) Betekintő* (2009) 2.

¹⁰⁴⁷ MNL OL K 726 64. cs. 217/1946. Györke József jelentése az Országos Széchényi Könyvtár nyugatra elszállított RMK. Apponyi és Kézirattára hazaszállítása tárgyában. 1946. 04.11.

¹⁰⁴⁸ Horváth László Béla: *Hóman Bálint utolsó évei 1945-1951. Sic Itur Ad Astra* 7. (1993) 2-4. 120-229.

eseményeihez igazodva időről-időre változtak, ennek következtében börtönéveinek kimerítő bemutatására a Váci fegyházban csonttá fogyott, a börtönőrök által brutálisan bántalmazott, majd a börtönkórházban haldokló Hóman alakjának felmutatása aligha lehet alkalmas. Hóman fogságban írt leveleinek csak egy része maradt fent, és a felesége, illetve a fia által hozzá írt leveleknek pedig egy kivétellel mindegyike elveszett, ám a megmaradt levelek segítségével mégis jól rekonstruálhatók Hóman 1945 és 1950 márciusa közötti éveinek történései.

Ahogy azt már több ízben említettük Hóman 1945. március 27-én hagyta el Sopront a Nemzeti Múzeum VV012-es rendszámú gépkocsiján. A kocsiban a sofőrjén és rajta kívül felesége, Dáni Borbála és egyetlen még élő testvére, Hóman Borbála tartózkodott, s bár kihallgatásaik során erről egyikük sem tett említést, külön kocsival valószínűleg Imrédy Béla és családja is velük tartott. Imrédy a kihallgatásai során utolsó tartózkodási helyekén Tirolt említette, ahol 1945. május 29-én letartóztatták.¹⁰⁴⁹ Az Imrédy-pert közreadó munka pedig a „kies Salzkammergutot üdülőövezetének egyik panzióját” jelöli meg az elfogatása előtti utolsó lakhelyeként, lábjegyzetben megjegyezve, hogy az „osztrák Alpok egyes régiói között nem voltak markáns határvonalak, melyek a külföldiek számára lehetővé tették volna a precíz helymeghatározást.”¹⁰⁵⁰ Kétségtelen, hogy miután az anchlussot követően Ausztria a Német Birodalomhoz került, Salzkammergut Ausseerlandot magába foglaló területét Észak-Stájerország többi részétől eltérően az Oberdonau (felső-ausztriai) reichsgauhoz csatolták, majd 1942-ben az addig önálló Reitern és Strassen községeket, valamint Grundlsee Obertressen településrészét is egyesítették Bad Ausseével. A régi területbeosztása tehát valóban átalakult némileg, de ha Imrédy nem is ismerte ki magát a régióban, útitársa Hóman Bálint nagyon is tudta, hogy merre járnak. Hóman rendőrségi kihallgatásán ugyan maga is azt vallotta, hogy az országhatár átlépése után „előre meghatározott cél nélkül” jutott családjával Bad Aussee-ig, ám Bad Ausse a titkárnőjének Steffanits Máriának¹⁰⁵¹ volt kedvelt nyaralóhelye, ahol Hóman maga is többször megfordulhatott.

Hóman 1945. május 20-án Bad Ausseben kelt, s az amerikai hatóságok tájékoztatására készített beszámolóját még a saját szállásán írhatta meg, s csak a július 2-i letartóztatását követően került a weisendorfi gyűjtőtáborába. Fennmaradt első, feleségének és nővérének írt

¹⁰⁴⁹ Imrédy Béla a vádlottak i. m. 121.

¹⁰⁵⁰ Uo.: 63.

¹⁰⁵¹ Steffanits Mária már az Egyetemi Könyvtárban Hóman munkatársaként dolgozott, s Hóman 1922-ben a Nemzeti Múzeumba is magával vitte őt. Levelezésük alapján kapcsolatuk szoros és bensőséges lehetett. Steffanits például az egyik Bad Ausseből írt levelét a megszólítás mellé saját fürdőruhás fotográfiáját ragasztva küldte el Hómannak. MNL OL P 2256 Hóman Bálint iratai Steffanits Mária levele Hóman Bálinthoz, Bad Aussee 1925. augusztus 23.

július 15-i levele többek között arról tudósította szeretteit, hogy hamarosan a közeli Gmundenbe fogják átvinni „kihallgatásra vagy tovább szállításra, nem tudjuk.” Hóman a levél tanúsága szerint rendkívül rosszul érintette ez a hír, mivel a gmundeni parancsnok „ellenséges érzületű, azt hiszi, hogy én zsidóüldöző voltam, azért volt olyan goromba velem és Borkával. Párttagnak írtak be a listába. Tehát valaki tudva hazudott és feljelentett. Bizonyára az otthoniak közül.”¹⁰⁵² Bár az 1945-ös ausztriai történetekről szóló elbeszélések egy része jóval az események lezajlása után íródott, s ennek következtében számtalan tévedést és/vagy csúsztatást tartalmaznak, abban a legtöbb beszámoló egyetért, hogy az Office of Strategic Services (OSS) keretei között működő amerikai magyarokból verbuvált, s Himler Márton által vezetett magyar osztály munkatársai sok esetben valótlan állításokkal vette rá az amerikai hatóságokat egyes személyek letartóztatására, illetve Magyarországnak való kiadatására.¹⁰⁵³ A weisendorfi levél alapján úgy tűnik, hogy Hómant is egy részben valótlan állításokat tartalmazó feljelentés nyomán vették őrizetbe.

Mivel Hóman következő levele már a salzburgi Camp Marcus táborból kelt, csak mások beszámolójából tudjuk, hogy Hóman sok más letartóztatott sorstársával együtt az augusztus nagy részét az ugyancsak Salzburgban lévő Landesgericht fogházban töltötte. Börtönéveiről szólva mindenki megemlíti nagyfokú testi leromlását, ám Hóman nem Budapesten, hanem salzburgi fogsága idején fogyott le 138 kilóról 78 kilóra valószínűleg a Landesgericht fogházban, ahol a tudósítások szerint a rabok alig kaptak enni. Szeptembertől viszont egészen hazaszállítása napjáig a Camp Marcus táborban tartózkodott, ahol már némileg jobb ellátásban részesült, illetve csomagot is kaphatott. Bár a cenzúra miatt testi-lelki állapotáról nyíltan nem beszélhetett, azt megemlítette, hogy már hízott két kilót és az ideje nagy részét templomba járással tölti.¹⁰⁵⁴

Hóman tehát 1945. november 21-én eredi súlyának felére fogyva érkezett meg Budapestre, (ekkor készült róla az Andrássy út 60-ban, a kiadványokban sokszor felhasznált és a börtönévek alatti testi leromlását illusztráló fotó), s az 1946. márciusi tárgyalását követően már olyan rossz általános állapotba került, hogy 1946 nyarán a Gyűjtőfogház kórház részlegébe kellett szállítani. A következő másfél évet azonban egészen 1947 decemberéig a koalíciós időszak viszonylagos enyhességét kihasználó börtönorvosok jóvoltából a börtönkórházban

¹⁰⁵² OSZK Kt. 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálának és Hóman Borbálának, Weisendorf, 1945. július 15.

¹⁰⁵³ A történetek különböző megvilágításban: Himler Márton: Így néztek ki a magyar nemzet sírásói. New York. 1958.; Fiala Ferenc-Marschalkó Lajos: Vádló bitófák. Süli (Hídfő). London. 1958.

¹⁰⁵⁴ OSZK Kt. 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálának és Hóman Borbálának, Salzburg, 1945. október 31.

tölthette, s mivel ebben az időszakban rendszeresen írhatott, elég sok információval szerezhetünk testi-lelki állapotáról.

Korházban fekvése idején nővére, Hóman Borbála naponta meleg ételt küldhetett számára, melynek jóvoltából Hóman az ott töltött hónapok alatt súlyának nagy részét vissza tudta szerezni.¹⁰⁵⁵ Ujváry tanulmányaiban rendszeresen megemlíti Hóman szívbját, ami azonban nem szervi eredetű lehetett, hanem valószínűleg a nagy súlyfelesleg, a mozgáshiány illetve a több évtizede tartó láncdohányzás eredménye volt. A többiek által ugyancsak megemlített cukorbeteg és magasvérnyomás ugyancsak az elhízás következményeként léphetett fel nála, ugyanis a tünetei a kórházi nyugalom, a kiegyensúlyozott táplálkozás és a testsúlyának némi növekedése, illetve normális szintre állása után jelentősen javultak.

Fizikai állapotának javulásával párhuzamosan lelkiállapota is kiegyensúlyozottabbá vált, és sok rabtársához hasonlóan komolyan bízni kezdett abban, hogy hamarosan kiszabadulhat. „Reménykedem, hogy tanítványaim és egykori társam kezdeményezésére munkalehetőséghez fogok jutni, s folytathatom tudományos munkálkodásomat.”¹⁰⁵⁶ Hóman nyilván a Moszkvában akkor éppen nagykövetség szolgálatot teljesítő Szegfű Gyulára célzott, ám tudományos tevékenységen nemcsak a leveleiben is többször megemlített *Ősemberek-ősmagyarok* című műve¹⁰⁵⁷ munkába vételét értette,¹⁰⁵⁸ hanem állítólag arra is gondolt, hogy Málnás Ödön közreműködésével „a bolsevizmusból való felszabadulás után egy új magyar történelmet” ír, illetve „hiteles feldolgozza a bolsevizmus magyarországi történetét.”¹⁰⁵⁹ Demény Pál *A párt foglya voltam* című munkájában azt írja, hogy 1946-ban „a jobboldali politikusok” köztük Hóman is „egyfolytában kormányt alakítottak, tervezték, hogy melyikük, milyen miniszter lesz”. (...) „Mulatságos volt az egész, de érdekes is egyben, hogy ezek az emberek tényleg komoly számítottak rá, hogy máról holnapra megváltozik a helyzet és ők tényleg visszakerülnek a hatalomba. Érdekes dolog a börtönpszichózis: ahogy a világtól való

¹⁰⁵⁵ „Most házi kosztot élek, amit Biri naponta, vagy kétnaponta hoz ki a Vérmezőről ide a másik határba.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához. OSZK Kt. Fond 15/2028 1946. november 1., „A mélyponton 78 kg voltam, most 90 kg vagyok, ha még 10 kg-t fel tudnék szedni, végre egészséges embernek érezném magam.” Hóman Bálint levele ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1946. november 1., „Az orvosok nagy figyelemmel igyekeznek egészségemet foldozni” Hóman Bálint levele Hóman Borbálához, Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1946. IX. 4.; „Súlyban is gyarapodtam, most 92 kg vagyok, tehát az elveszett 60 kg-ból 14 kg visszajött. Ellátásomat Biri nagyszerűen szervezte meg, többek támogatásával.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. d. n. [1946] OSZK Kt Fond 15/2028

¹⁰⁵⁶ OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele ifj. Hóman Bálinthoz. 1946. október 24.

¹⁰⁵⁷ A mű csak posztumusz jelenhetett meg. Hóman Bálint: *Ősemberek-ősmagyarok*. Kairosz. Budapest. 2001.

¹⁰⁵⁸ „Éppen ezért örülök, hogy kéziratomat másolod, mert az egyik példányra egy-két hónap múlva szükségem volna. Különösen fontos volna az irodalmi függelék, az első fejezetet v. a szkítákról és szamojédekről szóló fejezetet megkapom” Uo.

¹⁰⁵⁹ Málnási Ödön: *Magyar Mátyrok*. London. Süli. 1958. 25-26.

elzárttság a legirrealisabb álmokba tudja kergetni a rabokat.”¹⁰⁶⁰ Szitnyai Zoltán ugyancsak hasonló bizakodó hangulatról tudósít, bár Hóman kormányalakítási ambícióit nem említi, viszont a közeli szabadulás reményéről ő is megemlékezik.¹⁰⁶¹ Ugyanerről ír Szent-Iványi Domokos, aki 1947-es Gyűjtőfogházba kerülésekor azt tapasztalta, hogy Hóman és volt politikustársai „bizakodóan tekintettek a jövőbe” és „reményeiket a régi gárdához tartozó börtönőrök is táplálták, akik erősen kommunista ellenesek és részben antiszemitaak voltak.”¹⁰⁶² Hóman a cenzúrázott nyílt lapjain természetesen semmi ilyesmiről nem írhatott, de a közeli viszontlátásra, a családjával együtt még leélhető „békés évek” reményére, sőt tassi birtokuk visszaszerzésének lehetőségére is időről-időre visszatért.¹⁰⁶³ Aki azonban a korábbi életpályáját, illetve személyes habitusát nem ismeri, e részben a cenzúrának szánt levelekből azt gondolhatná, hogy egy egész életében mélyen vallásos, tudományos munkában elmerülő, magába zárkózó, szerény tudós sorait olvassa.¹⁰⁶⁴

1947-ben szigorították ugyan a látogatás rendjét, de a csomagokat és a leveleket továbbra is megkaphatta, rendszeresen írhatott, s az orvosok időről-időre meghosszabbították számára a kórházban tartózkodás lehetőségét is.¹⁰⁶⁵ Változatlanul reménykedett a közeli szabadulásban, s bár engedélyt a tudományos munkája folytatására egyelőre nem kapott, a kórház egyhangú unalmának elverése érdekében olvasni próbált. „Itt-ott olvasgatok is. Most olvastam újra Cserép

¹⁰⁶⁰ Demény Pál: *„A párt foglya voltam.”* Medvetánc. Budapest. 1988. 168-69.

¹⁰⁶¹ Szitnyai Zoltán: *Szellemi tájakon.* Katolikus Magyarok Vasárnapja. 1971. október 3. 3.

¹⁰⁶² Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941-1972.* Magyar Szemle Könyvek. Budapest. 2016. 507.

¹⁰⁶³ „Budakeszi földeket Biri vissza tudta szerezni, és bérbe is adta. Tassról egyelőre nem gondolkodhatunk, de annak az ideje is eljő.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. 1946. november 3. OSZK Kt. Fond 15/2028, „T-ről egyelőre semmi új hír. A földeken az új birtokosok gazdálkodnak. Ha a törvényes részek visszaigényelhetők lesznek, azonnal kaptok értesítést.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. 1946. december 1. OSZK Kt. Fond 15/2028

¹⁰⁶⁴ „Szép volt az életünk, s ha most egymástól elszakadva folytatjuk, talán büntetés azért, hogy nem tudtuk eléggé értékelni és megbecsülni. Vétünk mégsem lehet nagy és bízhatunk Isten kegyelmében, hiszen mellettük van az egyetlen, drága jó fiúnk és megvan a nyugodt lelkiismeretünk. Lesznek még szép öreg napjaink.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1946. IX. 1.; „Vágyom már az íróasztalom után is. Talán egyszer majd sikerül engedélyt szereznem az írómunkára.” Hóman Bálint levele Hóman Borbálához, Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1946. IX. 4.; „A Jó Isten majd megsegít bennünket. Sokat imádkozom, és a Bibliát olvasom. Neked is ajánlom, különösen Szent Pál leveleit.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. 1946. december 1. OSZK Kt. Fond 15/2028; „Hála a Jó Istennek, hittel és bizalommal viselem sorsomat. Nem lehet, hogy 62-ik évemben, teljes szellemi erőmben arra kárhoztassanak, hogy tudományomat ne művelhessem, és ezért remélem, hogy a régen várt dolgozási engedély végre meg fog érkezni. Ha ez bekövetkeznék és újra munkálkodhatom, teljesen ki leszek elégtve, hiszen egész életemben a munkának éltem és abban elmerülve elégetett is voltam. Rajtatok, családomon és barátaimon túl, ez szerzett igazi tartós örömet és boldogságot nekem.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1947. I. 13.

¹⁰⁶⁵ „Ellátásom rendszeresen folyik rokonaim és egykori tanítványaim jóvoltából, amihez néhány régi cselédünk ragaszkodása társul.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz. OSZK Kt. Fond 15/2028 1947. február 20.

könyvét, melyben a magyar népet a göröggel próbálja meg azonosítani. Nem is volna rossz, ha úgy volna, talán több kultúra szorult volna belénk. De hát az egész csak délibábos ábránd”¹⁰⁶⁶ Mivel nem írhatott, megpróbált „fejben dolgozni.” „Szép csendben fekvé kórházi ágyamon és séta közben sok elmélkedésre van időm, s igen sok dologról alakult ki új véleményem. Három munkán is dolgozom így fejben, és ha lesz rá pár esztendei lehetőségem, remélem hasznára lesz a magyar tudományos világnak. Csodálatos mily friss erőben van az agyam 62. évem ellenére. Mint egyik doktorom mondja, legfiatalabb vagyok a kórterem lakói közt.”¹⁰⁶⁷

Kondíciója is folyamatosan javult, s testsúlya 1947 februárjában ismét elérte a 100 kilót. „Napjaim egyhangúan telnek, de van szórakozás is. Olvasok, beszélgetünk, várom az orvosi vizitet.” Súlya a jó táplálkozás, és a sok fekvés következtében tovább gyarapodott olyannyira és orvosai azt tanácsolták a számára, hogy ne hízzék tovább. „A hízással most már vigyázok, mert a nagy súly ártana a szívem állapotának.”¹⁰⁶⁸ Testi regenerálódásával párhuzamosan szellemi teljesítménye is nőtt. „Igen nagy a munkakedvem, s érzem jót és szépet tudnék alkotni. Ha az embernek sok ideje van gondolkodni, látóköre hihetetlenül tágul és szemlélete tisztul és nemesedik. (...) Igen sok kérdésben látok most világosabban, mint hajdan láttam, s szinte egészen új mértékem van az emberi dolgok, személyek, események, történeti folyamatok értékelésére. ennek, ha még hasznát vehetem, kétségkívül igen nagy szerepe lesz további tudományos munkámban.”¹⁰⁶⁹ 1947 májusában rövid időre kikerült a kórházból, de néhány héttel később vérnyomásingadozására és ritmuszavarára való hivatkozással az orvosoknak ismét sikerült beutalniuk, sőt fogprotézist is készítettek a számára, munkalehetőséget viszont továbbra sem kapott. „Ha volna lehetőség, már két könyvel is készen lennék, így azonban az ágyban fekvé és az udvaron a fák alatt üldögélve csak gondolatban írogatok”. Mivel tudományos munkán nem dolgozhatott, verseket kezdett írni. „Képzelem csodálkoztok, hogy vén fejemmel verselésre adtam magam, de érzéseim nagyon kikíváncoztak belőlem, s prózában nem tudtam leírni őket.”¹⁰⁷⁰ 1947 őszén végre megkapta a munkaengedélyt, ekkor felhagyott a versírással és a következő hónapokban az Őseemberek ősmagyarok kéziratán dolgozott.

¹⁰⁶⁶ OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz 1947. február 22.

¹⁰⁶⁷ Uo.

¹⁰⁶⁸ OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz 1947. március 15.

¹⁰⁶⁹ OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálához és ifj. Hóman Bálinthoz d. n.

¹⁰⁷⁰ Hóman verseit, melyhez hasonlókat sok akkori rab írt, inkább rímekbe szedett beszédnek lehet nevezni. „Tavas, nyár, ősz, tél űzik egymást, mint felhőket vad fergeteg, az időkerék gyorsan forog, leperegnek az életek. Síváran telik itt az élet, hónapok, hetek és napok. Ébredéskor hányszor kérde: Óh! Uram! Istenem! Hol vagyok?” Hóman Bálint verses levele Dáni Borbálának, ifj. Hóman Bálintnak, és Hóman Borbálának. OSZK Kt. Fond 15/2028 1947. szeptember 30.

Arany Bálintot, akit letartóztatása után hónapokig kínoztak az Andrássy út 60-ban, a Gyűjtőfogházba kerülését követően az orvosok beutalták a börtönkórházba, ahol egy szobában került Hómannal,¹⁰⁷¹ ám egy 1947. decemberi újságírói látogatást követő, a börtönkórház „szanatóriumi állapotait,” s Aranyt Hóman körül ugráló pincérként bemutató tudósítás miatt mindketten visszakerültek a celláikba. Hóman ugyan tovább dolgozhatott a kéziratán, a zsúfolt cellakörülmények és a zaj miatt viszont csak lassan haladhatott. Állapota romlására miatt 1948 márciusa és novembere között ismét a börtönkórház lakója volt, s bár 1948 végétől az egyre szigorúbb börtönszabályok miatt ritkult a levelezése, s kevesebb csomagot és ételmezt kaphatott, leveleiben igyekezett továbbra is megnyugtató képet adnia magáról a családjá számára. „Megbékéltem életem csendes életében. Legnagyobb örömöm, ha a Ti leveleiteket kézhez veszem. Csendben dolgozom könyvemen, sakkozok, olvasgatok, sétálok. Beszélgetek társaimmal rendszerint a múltból és szakkérdésekről.”¹⁰⁷² S mivel kényszerű bezártságában egyre többet gondolt a múltra, újra foglalkoztatni kezdte életpályájának esetleges megírása. „Elmélkedéseim során most végig szántom múltamat, s emlékeimben igen sok érdekességet találok. Szép volna, ha egyszer megírhatnám az emlékirataimat, mennyi tanulságos dolgot lehetne így közkinccsé tenni.”¹⁰⁷³ Ám 1949 folyamán ismét megvonták tőle a munkaengedélyt s a továbbiakban már csak „fejben” dolgozhatott. „Rájöttem, hogy a memória fejlesztésével nagyszerűen lehet fejben könyvet írni. Ezt gyakorlom.”¹⁰⁷⁴

Leveleiben elsősorban fia jövőjének kérdései foglalkoztatták, s a neki adott tanácsok nyomán egy-egy mondatban időről-időre visszatért a saját pályájára is. „A szépséget keresni és szépet alkotni éppen olyan öröm, mint a tudós igazságkeresése és igazságfeltárása. Én egész életemben csak ebben találtam igazi szellemi kielégülést.” 1949 nyarán, érdekes módon, éppen a készülő Rajk ügy miatt feszültségek közepette egy rejtélyes üzenet nyomán komolyan foglalkozott a kiszabadulás gondolatával, ám e teljesen alaptalan remény elenyészése után levelei egyre lemondóbbakká váltak.¹⁰⁷⁵ Bár 1949-ben az előző évek hosszú hónapokig tartó

¹⁰⁷¹ Arany Bálint: *Koronatanú i. m.* 70-71. 75-76.

¹⁰⁷² OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálának, ifj. Hóman Bálintnak, és Hóman Borbálának. 1948. július 13.

¹⁰⁷³ OSZK Kt. Fond 15/2028 Hóman Bálint levele Dáni Borbálának, ifj. Hóman Bálintnak és Hóman Borbálának. 1949. február 16.

¹⁰⁷⁴ OSZK Kt. Fond 15/2028 1949. november 24. Hóman Bálint levele Dáni Borbálának, ifj. Hóman Bálintnak és Hóman Borbálának.

¹⁰⁷⁵ „V. Matyi izent igen kedvesen, egy barátom útján. Állítólag Ottó is haza fog érkezni Irénkéhez. Adná Isten, hogy a család együtt lehessen.” Hóman Bálint levele Dáni Borbálának, ifj. Hóman Bálintnak és Hóman Borbálának. 1949. június 29. Hóman leveleiben az ilyen rejtett közlésekkor önmagát Ottónak, Borbála nővérét pedig Irénnek nevezte, elhalt testvéreik neveit használva. A levelet Hóman Borbála továbbította ifjabb Hóman

kórháznyugalma után zsúfolt és zajos cellákban volt kénytelen tölteni az idejét, nővére, ha ritkábban is, de rendszeresen látogathatta, könyvet, pénzt, levelet, csomagot és gyógyszereket is kaphatott, templomba járt és naponta többször sétálhatott az udvaron.

E meglehetősen statikus, a vallásos, megtört öreg tudós képet sugalló, s részben a cenzor, illetve a felesége és fia megnyugtatója céljából írt leveleken túl egyetlen olyan visszaemlékezéssel rendelkezünk, mely alapján talán realisabb elképzelésünk lehet a Hómant akkoriban foglalkoztató gondolatokról. Fennmaradt jegyzeteinek tanúsága szerint politikai pályája egyik vízválasztó időszakának az 1938-as év tavaszát-nyarát tekintette. Ahogy már említettük, Hóman feljegyzéseiben az olvasható: Darányi bukását a gazdasági reformprogramok, illetve a zsidókérdés megoldásával kapcsolatos tervek miatt felbőszült, s a „háttérben” Bethlen István vezetésével működő politikai „ellengravitáció” okozta, mely „angol pénzzel” „zsidó érdekekért,” régebben „germanofil,” majd „németellenes,” „elfajtanodott törzsökös mágnásokból, sváb papokból és zsidó asszimilánsokból” állt.¹⁰⁷⁶ Hóman úgy gondolta, hogy politikai ellenfelei ebben az időszakban a telefonját is lehallgatták, s egy a börtöntársainak előadott története szerint Darányi Kálmán halála háttérében is politikai ellenfeleinek gyilkos machinációját sejtette.

Ez a történet azért is érdekes, mert Kerepeszki Róbert Darányi életrajzában hosszú elemzi Darányi betegségének és halálának lehetséges okait, melyet végül egy agydaganat okozta agyi érkatasztrófaként diagnosztizál.¹⁰⁷⁷ Az agydaganat tényére Zsitvay Tibor ezzel kapcsolatos állításán túl¹⁰⁷⁸ semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk, s Lázár Andor szándékosan homályos utalása sem szervi bajra, hanem pszichiátriai problémára utal.¹⁰⁷⁹ Hóman részletes elbeszélése alapján viszont úgy tűnik, hogy Darányit egy az otthonában rendezett baráti vacsora elfogyasztása után íróasztalánál ülve valóban egy váratlan érkatasztrófa érte, azaz, mint annak idején Hóman apja, ő is sztrókot kapott. Darányinak 2. számú szerzett cukorbaja volt, a szigorú diétát viszont nem tartotta be és Hómanhoz hasonlóan folyamatosan dohányozott. Sportos életmódja ellenére, mely egyébként elsősorban csak a rendszeres lovaglásba merült ki, már az 1920-as évek elején hízásnak indult, s édeasapja, a szigorú és kritikus Darányi Béla többször meg is róta őt a kiadós vacsorák elfogyasztása miatt.

Bálintnak a következő kísérő sorokkal: „Sajnos én Ottó hazaérkezését nemigen hiszem, tekintve betegségét, egyelőre.” OSZK Kt. Fond 15/2028

¹⁰⁷⁶ OSZK Kt Fond 15/14 Hóman Bálint feljegyzései politikusokkal és pártemberekkel folytatott beszélgetései alkalmával

¹⁰⁷⁷ Kerepeszki Róbert: *Darányi Kálmán i. m.* 234-238.

¹⁰⁷⁸ Zsitvay Tibor: *Magyarország 1921-1941.* Palatinus. Budapest. 1999. 273.

¹⁰⁷⁹ Lázár M.: *Visszaemlékezéseim i. m.* 269.

De lássuk Hóman elbeszélését: „Szegény Kálmán (...) az első zsidótörvény meghozatalával nem akart egyebet, mint a társadalmi és gazdasági egyensúlyt biztosítani. Nem volt antiszemita, nem tett ellenséges faji megkülönböztetést ember és ember között, s győri főispánja idején a zsidó származású Sólyom Andor ítélőtáblái elnök volt egyik legjobb híve és barátja. Amit Kálmán akart, az nem sértette az évszázadok óta velünk élő autochton zsidóság érdekeit s azok közül is sokan egyet értettek vele. Egyedül az orosz pogrom elől hazánkba özönlők szellemi és gazdasági életünket elárasztó túlsúlyától akarta felszabadítani a magyar életet. Nehezítette helyzetét, hogy a Gömbös által bevezetett külpolitikához való hűsége bizalmatlan gyanakvást váltott ki a franciáknál, angoloknál. Különösen a Kormányzó római látogatásakor, a Róma—Berlin tengelyhez való tartozásunk hangoztatásával. Vagy ez, avagy amaz okozhatta vesztét. Tudjuk, hogy az államok titkos szolgálatában álló közegei sehol sem válogatásak a céljaik eléréséért használt eszközeikben. Ezért kellett meghalnia. Látszólag természetes halállal halt meg. De valóban természetes volt ez a halál? Kálmán nemcsak unokaifivérem volt, hanem közös gyermekkorunk óta meghitt barátom is. Egészséges, erőteljes alkatú férfi, a halálát okozó kór minden tünete nélkül. Aztán egy estén, amikor néhányad magammal vendégei voltunk, drámai hirtelenséggel kezdődött el a vég. Vacsora után visszavonult szobájába, hogy megírjon egy enunciot, amit másnap, a képviselőház elnöki székéből akart elmondani. Negyedórák követték egymást és Kálmán nem tért vissza. Mi van vele szólalt meg gyanakvó aggodalmam és utána mentem. Asztalára borulva találtam. Halk zokogás rázta egész testét. Mi történt kiáltottam fel döbbsen. Révetegen nézett rám. Szeméből hullottak a könnyek. Nem tudom, nem tudom mondta vagy inkább dadogta. Nézd, mutatott az előtte heverő papírlapra, amelyen néhány szó állott kuszan tántorgó betűkkel. A gondolataim szétszaladtak, semmi sem jut eszembe abból, amit akartam. Mi van velem? Istenem mi van velem? Ismét az asztalra borult. Így kezdődött, azon a kedélyesen induló estén. És az ok? Sok minden lehetett. (...) Mérgezés is idézhet elő delíriumot. (...) Nem tudom bizonyítani, de kezdettől az volt az érzésem, hogy Kálmán megbetegedését előre kitervelten idézték elő. Az történt ugyanis, hogy a Baden bei Wien előkelő szanatóriumában két hetet töltöttünk együtt (...) nem gyógyulni mentünk oda, hanem kis időre kiszakadni a politikai életből és nagyot pihenni. Én kúrát is tartottam, hogy leadjak valamit nyomasztó testsúlyomból. Szóval egy reggel, az elutazásunk előtti nap reggelén, fiatal orvosnő lépett a szobámba, aki velünk egy időben került a szanatóriumba. Arra ébredtem mély álmomból, hogy pravaz fecskendővel közelít felém. Azt mondta, hogy a szekréciós működést szabályozó injekciót akar adni. Nekem nem, tiltakoztam ösztönös ellenkezéssel. A hölgy látható bosszúsággal távozott, én meg elgondolkoztam azon, hogy miért a főorvos távollétében és az elutazásunk előtti napon jött

ezzel az injekcióval? Hátha nem is kezelni akart? Hátha valamelyik titkosszolgálat becsempészett közege azzal a megbízatással, hogy tegyen el láb alól? Talán Kálmánt is? Ez időben odáig vadultak a vádaskodások, hogy mindkettőnket azzal gyanúsítottak, hogy a nyilas mozgalomhoz csatlakoztunk és a németek szolgálatában állunk. Kálmán ösztönei sajnos nem tiltakoztak, s mire áttelefonáltam a szobájába, már túl volt az injekción. Kinevetett és rémlátásnak mondta hiedelmemet. Ha mindazt összegezem, ami azóta történt, nem tudok szabadulni attól az érzésemről, hogy sejtelmem nem volt alaptalan. (...) Talán így volt jó. Kálmán a fiatal orvosnőnek köszönhetette, hogy nem kellett bejárnia a mártírok útját és nem bitófán végezte életét.”¹⁰⁸⁰

Hóman éveken át volt összezárva a börtönben régi ismerőseivel, barátaival, volt politikustársaival és a beszélgetés, az elmúlt események megvitatása egyik legfőbb időtöltésük lehetett. Minden bizonnyal számtalan a Szitnyai Zoltán által lejegyzetthez hasonló történet elhangozhatott az évek során és nagy veszteségünk, hogy a legtöbb visszaemlékező csak a megtört, megkínzott „Bálint bácsit” örökítette meg. Hóman végül 1950 márciusában rabtársával együtt átkerült a Váci fegyházba, s ottani sorsáról már valóban csak a sokszor pontatlan, egymásnak ellentmondó, de szenvedéseit és halálát megrendítő módon elbeszélő visszaemlékezésekből szerezhetünk információkat. A Gyűjtőfogházban írt levelei viszont, ha nem is tükrözik az utókort nyilván legjobban érdeklő, a sorsának alakulásával, illetve bebörtönzésének okaival foglalkozó gondolatait, arra mindenesetre alkalmasak, hogy fogvatartástartásának első öt évéről realisabb képet szerezhessünk.

¹⁰⁸⁰ Szitnyai Zoltán: Örök rejtély. Új Hídő Könyvtár 1. (1982) 3. 3-6.

VI.

Összegzés

Hóman Bálint családi hátterének feltérképezésével lehetővé vált annak a társadalmi közegnek a rekonstruálása, mely Hóman szocializálódásának valóságos színtere volt. A Hóman által elsősorban a Darányi irathagyaték felhasználásával konstruált „*ősmagyar katona nemes*” Darányiakkal szemben megismerhettük a Kecskemét város speciális helyzetéből adódó paraszt polgárosodás útján már a 17. század második felében elinduló református Darányiakat, illetve a 19. század magyar polgári fejlődésének lehetőségét bizonyító idősebb Darányi Ignác életstratégiáját is. Ifjabb Darányi Ignác új keletű nemességével és az elsősorban édesapja józan takarékoságának köszönhető örökségéből vásárolt földbirtokaival megteremtett középbirtokos nemesi társadalmi státusza, illetve édesapja szakmai kapcsolatrendszerének politikai téren való hasznosítása viszont ennek a fejlődésnek más irányt adott.

Az 1724-ben Nürnbergben elhunyt Johann Baptist Homann geográfustól származtatott, valamint az „*értelmiségi életformát ágról-ágra öröklő*” Hómanokról kialakított leszármazással szemben felmutatásra kerültek a 18. század első felében a Német Birodalom területéről Magyarországra vándorló katolikus paraszt-iparos Hohmannok, akik között még Hóman Bálint nagyapja, Hóman János is fehértakácsként kereste a kenyerét. A család első értelmiségi tagja, Hóman Bálint gazdatiszt viszont saját érdeklődésétől és ambícióitól fűtve nevelt fiát, Hóman édesapját, Hóman Ottót egy olyan életpályára állította rá, melynek művelésére az adottságait és személyes beállítottságát tekintve kevésbé volt alkalmas, s akit az értelmiségi lét egyik csúcspozíciójának tekintett egyetemi rendes tanári státuszából házassága nehézségei, illetve a szakmai sikertelenség vetettek ki.

E két egymástól homlokegyenesen eltérő kulturális közegnek, melybe idősebb Darányi Ignác házasságával az elszegényedett középnemes Földváryak is becsatlakoztak, nagy szerepe volt Hóman Bálint személyiségének alakulásában, ám a legjelentősebb hatást ifjabb Darányi Ignác sikeres pártpolitikus és szakminiszteri pályája gyakorolta rá. Ennek ellenére, ez feljegyzéseiből, s nyilatkozataiból is egyértelműen kiderül, már gyermekként eldöntötte, hogy történész lesz, s ahogy azt egy interjúban meg is fogalmazta „mindjárt egyetemi tanárnak készült.” A középkor iránti érdeklődése a Földváryakkal kapcsolatos otthon hallott történeteknek volt köszönhető, a társadalom és tudománytörténet iránti fogékonyságot, valamint a tudományos munka műveléséhez szükséges precizitást és „szisztematizáló képességet” viszont a német

gyökerű apai ág örökségének tulajdonította.¹⁰⁸¹ A „szisztematizáló képesség” személyiségének egyik, az egész életpályán keresztülvonuló jellemző aspektusa maradt, mely történeti működésében elsősorban korai munkáiban hagyott nyomot,¹⁰⁸² közgyűjteményi szakemberként, főigazgatóként illetve miniszterként pedig a gyors és hatékony szervezés lehetőségét biztosította a számára. Ez a szisztematizáló képesség azonban nem társult a hosszútávú tudományos munkához szükséges komplementatív hajlamokkal, s ezért nem véletlen, hogy egyetemi katedrájától más egyéb elfoglaltságai miatt már néhány év után igyekezett megszabadulni.¹⁰⁸³

Saját szakterületén túl nem érdeklődött sem az irodalom, sem a művészetek, sem a klasszikus zene világa iránt, s a németen kívül nem beszélt egyetlen más idegen nyelven sem. Ez a tény elsősorban neveltetéséből adódott, míg ugyanis idősebb Darányi, és ez a későbbiekben ifjabb Darányi Ignác pályája során kamatozott igazán, gyermekei képzésénél mind a nyelvi, mind a zenei, mind a művészeti készségek fejlesztésére nagy hangsúlyt fektetett, Hóman szülei mindezeket nem tartották igazán fontosnak.¹⁰⁸⁴ Hóman Ottó maga sem beszélt a németen kívül semmilyen más nyelven, ami egyébként saját szakja a klasszika-filológia művelésénél is komoly hátrányára szolgált. A zene Hóman számára elsősorban a cigányzenét jelentette,¹⁰⁸⁵ kikapcsolódásként detektívregényeket olvasott,¹⁰⁸⁶ szépirodalom iránt pedig, erre egyértelműen utalnak börtönlevelei is, csak rabsága idején kezdett el érdeklődni.¹⁰⁸⁷ Hóman

¹⁰⁸¹ Német talán a tehetség iránya? Nem! A szisztematizáló hajlam? Igen! Esmélésem óta tudom.” OSZKK Fond 15/2 Hóman Bálint önéletrajzi és kortörténeti feljegyzései

¹⁰⁸² Draskóczy István: *Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője*. In: Ujváry Gábor Szerk.: Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011. 40.

¹⁰⁸³ Eckhardt Ferenc Szekfű Gyulának írt leveleiből kiderül, hogy Hóman már 1926 novemberében ott akarta hagyni a tanszékét. „A Hóman-féle tanszék megürülését szívből nem kívánom. (...) Ezért szeretném, ha Hóman még egy ideig kitarzana.” Eckhardt Ferenc Szekfű Gyulához. 1926. november 16. EKKt 688; „Csodálom, hogy oly aktuális Bálint tanszéke, még legutóbb azt mondtad, hogy sikerült őt maradásra bírni.” Eckhardt Ferenc Szekfű Gyulához. 1928. december 6. Uo.; Hóman a Gyűjteményegyetem, illetve az Magyar Nemzeti Múzeum ügyeire hivatkozva időről-időre felfüggesztette az oktató tevékenységét úgy, hogy közben továbbra is a helyén maradt, tehát egyrészt helyettesíteni kellett, másrészt ekkor is az egyetemi státusza után kapta a fizetését nem pedig a Gyűjteményegyetem keretéből, s ezt az eljárást a tanártársak joggal sérelmezték.

¹⁰⁸⁴ Hóman feleségének és fiának írt börtönlevelei alapján úgy tűnik, hogy ő maga is tisztában volt e nevelésbeli hiányosságokkal, mivel saját fia esetében mind a nyelvek, mind pedig a zenei ismeretek elsajátítására nagy hangsúlyt fektetett.

¹⁰⁸⁵ A családi levelekből egyértelműen kiderül, hogy a cigányzene szeretete szorosan összekapcsolódott Hóman ifjúkori környezetében, illetve baráti társaságában élvezett „multságokkal.”

¹⁰⁸⁶ „Miniszterelnökünk, Darányi Kálmán a csendes, egyszerű Savoy Hotelben lakik unokatestvérével, Hóman Bálint kultuszminiszterrel. (...) Néhány könyv fekszik az asztalon: detektívregények. — Hóman hozta őket, — mondja nevetve — szerinte a legjobb szer a fáradt elme pihentetésére.” Guthy Böske: Nyári utinapló. *Színházi Élet*, 1937. augusztus 15–21. 34. sz. 4.

¹⁰⁸⁷ „Néhány napja Adyt olvasgatom és gyönyörködöm nagyszerű tehetségében!” Hóman Bálint levele feleségéhez és fiához, 1947. július 6. OSZK Kt. Fond 15/2028; Hóman börtönleveleiben Zilahy Lajos, Kodolányi János és Dénes Gizella műveiről is említést tesz.

azonban édesapjával szemben jóval kiegyensúlyozottabb, a céljai érdekében nagy kitartással küzdő, saját képességeiben és vezetői pozícióra való predesztináltságában mindenkinek felett bízó személyiség volt, aki a kitűzött cél elérése érdekében, s ez elsősorban politikusi pályáján mutatkozott meg, nemegyszer nyúlt olyan megoldásokhoz, melyeket régi barátai, Benedek Marcell,¹⁰⁸⁸ vagy Lázár Andor¹⁰⁸⁹ meglepődéssel és rosszallóan tettek szavá.

Klebelsberg Kunoval való szakmai és emberi kapcsolata jóval kevésbé tűnik kiegyensúlyozottnak, mint ahogy azt Ujváry Gábor tanulmányaiban feltételezi. Kutatásaim eredményei alapján állítható: Hóman valóban mindent elkövetett annak érdekében, hogy már Klebelsberg regnálása idején minél nagyobb szakmai hatalmat és befolyást szerezzen, arról azonban szó sem volt, hogy ő lett volna Klebelsberg kijelölt utóda, illetve Klebelsberg után a Gyűjteményegyetem második legfontosabb embere, s kérdés az is, hogy Bethlen István politikai bukása nélkül mikor nyerhette volna el a miniszteri bársonyszéket. A Klebelsberg-Hóman utódlásról kizárólag Hómannak a PRO-n 1945. november 27-28-án előadott vallomásából értesülhetünk, s ezen kívül semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Klebelsberg Hómannak szánta volna a pozícióját. Ellenkezőleg kettejük feszült viszonyát bizonyítja, hogy Csánki Dezső egy Klebelsberg halála előtt, de már Hóman kinevezése után írt levelében Hóman érdeklődésére jelezte, hogy Klebelsberg, akit Csánki a levélben hidegkúti remetének nevez, a látszatok ellenére nem neheztel rá.¹⁰⁹⁰ Kultúrpolitikai preferenciájuk között ugyancsak alapvető különbségek látszanak, melyek a közgyűjtemények szervezeti átalakításával kapcsolatos véleménykülönbségeiken túl művészetpolitikai törekvéseikben is megmutatkoztak.

Gerevich Tibor sokat emlegetett befolyása és hatalma valóban elsősorban Hómannak a művészeti kérdésekkel kapcsolatos tájékozatlanságának, illetve a művészeti kérdéseket is ideológia szempontból mérlegelő törekvésének volt köszönhető. Ám ez a befolyás kizárólag a modern művészet esetében állt fent, s a két világháború közötti magyar művészettörténetírást

¹⁰⁸⁸ „Politika? Nagyobb ellentét két ember politikai felfogása között nem képzelhető, mint a Hóman Bálinté és az enyém között. megnyilatkozott már ez felső gimnazista korunkban és csak élesedhetett a pályafutását lezáró szörnyű bukásig. Még csak meggyőződéseim őszinteségében sem hihettem mindig. Volt benne valami cinizmus, tudott erkölcsi áldozatokat hozni az érvényesülésért. Egyszer valamelyik katolikus nagygyűlésen mondott beszédéről volt szó. Nem értek vele mindenben egyet- mondtam. Én sem-felelte mosolyogva. (...) Az emberlenéző cinizmus összefért benne az érzelmességgel.” Benedek M.: *Naplómat i. m.* 38.

¹⁰⁸⁹ „A nagyeszű, nyugtalanvérű és temperamentumos Hóman Bálint, aki szerette mindenki figyelmét magára terelni, a kérdéseket sokkal könnyebb lelkiismerettel kezelte. Taktikai kérdésekben néha cinikusan frivol volt bízva abban, hogy magas szellemi képességei lehetőséget fognak adni számára az így összegabalyított elvi ellentétek megoldására. A már akkor nagyon érezhető német beavatkozások előtt sokszor elvileg veszedelmes engedmények árán szeretett sokszor kitérni, mintsem, hogy velük szembeszállt volna. Ugyanígy volt az alkotmányjogok és az antiszemitizmus kérdésével is.” Lázár M: *Visszaemlékezéseim i. m.* 250.

¹⁰⁹⁰ OSZK Kt. 15/385 Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz 1932. október 8.

meghatározó „önálló magyar középkori művészet”, a „magyar trecento”, az „Anjou-kori magyar protoreneszánsz” koncepciója nem Gerevichtől származott, hanem Hóman történetpolitikai iránymutatásának kényszeréből következett. Hóman ugyanis történészként, kultúrpolitikusként és politikusként egyaránt nagy hangsúlyt fektetett a politikai propagandára, éppen ezért tűnik meddő vállalkozásnak a történészi és politikusi működésének szétválasztására való törekvés. Hóman ugyanis maga volt az, aki tevékenységének ezt a két aspektusát sohasem választotta szét, sőt úgy gondolta, hogy történészi képzettsége, képessége arra, hogy egy adott politikai problémát történeti távlatokba helyezve mutasson be a politikai pályán különleges helyzetet és lehetőségeket biztosít a számára. E törekvése nemcsak aktuálpolitikai ügyekben való állásfoglalásaiban érhető tetten, bizonyítja az is, hogy kultuszminiszteri pályafutása lezárulását követően sem tért vissza szakterületéhez, hanem képviselői mandátumát megtartva egyrészt aktív politikus maradt, másrészt a saját elgondolása alapján létrehozott Teleki Pál Intézet elnökeként a háború utáni békerendezések előkészítésének irányítását tekintette fő feladatának.¹⁰⁹¹ Ujváry Gábor szerint Hóman azért lépett be a Magyar Nemzeti Szövetségbe, mert képviselőként, csakúgy, mint 1919-ben kötelességének érezte a nemzet válságos helyzetében való kitartást. A források alapján azonban úgy tűnik, hogy Hóman, és ezzel a véleményével a Sopronban tartózkodó többi politikushoz hasonlóan nem állt egyedül, az utolsó pillanatig bízott egy a nyugati szövetségesek és Németország között megköthető kiegyezési békében, ahol az elkerülhetetlenül bekövetkező újrendezések folyamatában Magyarország részéről, mint történész-politikus és a Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke meghatározó szerepet vihet majd. Szálasi viszont, akit a háta mögött a MÉP Sopronban tartózkodó vezető politikusai gyakran kifiguráztak, nagyon jól tudta, hogy Bárdossy, Imrédy és Hóman¹⁰⁹² csak kényszerből álltak mellé és az első adandó alkalommal szembe fordulnának vele, ha tehetnék.¹⁰⁹³ Hóman esetében éppen ezért arra törekedett, hogy Rajniss közoktatási miniszter, illetve Csánky Dénes VKM ügyosztályvezető segítségével¹⁰⁹⁴ kivegye a kezéből a Teleki Pál Tudományos Intézet vezetését, melyet Rajniss javaslatára Államtudományi és Történeti

¹⁰⁹¹ ÁBTL 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója. 40. 51. 62. 66.; Ráday Levéltár C/104 Benda Kálmán hagyatéka A Teleki Pál Intézet Elnöki Iratai.

¹⁰⁹² Hóman kereken megmondta Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettesnek, hogy a Beregffyt butának a Nemzeti Szövetséget pedig gittegyletnek tartja. Szöllösi Jenő naplója. 1945. február 27. 31. MNL OL P 2081 80. d.

¹⁰⁹³ „A Nemzetvezető rámutatott arra (...), hogy bizonyos politikai csoportosulásokat lát idehaza is. Az első ilyen csoport szerint a Ruszkay vonal: Imrédy, Rajniss, Michaelis. A második szerint az un. jogfolytonossági csoport, akik a régi eszközökkel akarják folytatni az ország kormányzását. Ehhez tartozik Tasnády, Hóman, Bárdossy, Boér.” Szöllösi Jenő naplója. 1945. február 28. 34. Uo.

¹⁰⁹⁴ „Foglalkozik az ügyosztály a (...) a Magyar Nemzeti Múzeum és a Tudományos Intézetek személyzeti és szervezeti átalakításának kérdésével. Csánky Dénes jelentése Rajniss Ferencnek 1945. január 5. MNL OL K 638 1. cs.

Intézeté akartak átnevezni.¹⁰⁹⁵ A bekövetkező események azonban minden elképzelést és tervet elsöpörtek, s Hómannak az új világban egy számára addig elképzelhetetlen jövőt tartogatott a sors, mely nem 1945. július 2-án,¹⁰⁹⁶ hanem 1944. október 9-én¹⁰⁹⁷ nyitott csapdát alatta.

A Magyarországon 1944 vége és 1949 tavasza között lejátszódó politikai változások megítélésével kapcsolatban ugyan többféle „történeti elbeszéléssel” találkozhatunk, ám a népbíróági törvényalkotás, illetve a népbíróági jogalkalmazás folyamatát vizsgálva megerősítve látjuk azokat a véleményeket, mely szerint az MKP célja, (ha igazodva is az 1947-ig folyamatosan alakuló orosz forgatókönyvekhez), kezdettől fogva egy szovjet típusú totális diktatúra kiépítése volt. melynek legfőbb eszközei a MKP moszkovita vezetésének irányításával megszállt közigazgatási és rendészeti szervek voltak. E tény egyenes következménye volt a diktatúra totális kiterjesztése érdekében tevékenykedő számtalan szervezeti átalakuláson átment Államvédelem által szovjet mintára bevezetett, a totális megfigyelést és nyilvántartást lehetővé tévő rendszer működtetése. E működésben kiemelt szerepe volt a népbíróági iratokban talált adatok utólagos, manipulatív feldolgozásának, s e tényt Hóman népbíróági perének elemzése során sem tanácsos figyelmen kívül hagyni. Hóman felelősségre vonása történetének fontos elemei közé tartozik továbbá börtönéveinek objektív bemutatása is, elsősorban azért, mert az a köztudatban Horváth László Béla és Ujváry Gábor tanulmányai nyomán a Váci fegyházban töltött utolsó egy év szenvedéseire szűkültek le.

A kutatásaim nyomán megfogalmazódott legfontosabb eredmény az lehet, hogy Hóman életpályájának minden színterével kapcsolatban bőven akad még feltárni való, melyek eredményei annál is inkább hasznosak lehetnek, mivel Hóman életpályája nem a megszületésekor vette kezdetét. Élettörténete és tragikus sorsa a somogyi Darány faluból a török elől Kecskemét mezővárosába menekült, s ott már a 17. század második felében a parasztpolgárosodás útjára lépő, majd a dualizmus kora magyarországi modernizációjának polgári ethosza helyett az újnemességet választó Darányiakkal, a 18. század első felében a Német Birodalom területéről Magyarországra vándorolt sváb katolikus paraszt-iparos Hohmannokkal, valamint az elszegényedett középbirtokos nemes Földváryakkal egyetemben a magyar történelem máig súlyos szakmai vitákat generáló folyamatait reprezentálják.

¹⁰⁹⁵ Uo. 3294/1945. 1945. március 3.

¹⁰⁹⁶ Hóman Bálintot 1945. július 2-án vették őrizetbe Bad Aussee-ben. BFL XXV-1-a 864/1946. Hóman Bálint kihallgatási jegyzőkönyve. 1945. november 28. 36.

¹⁰⁹⁷ Churchill és Sztálin 1944. október 9-i moszkvai megállapodása a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek közötti befolyás százalékos mértékéről a balkáni, valamint a kelet-közép-európai államok vonatkozásában.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom a doktori iskola vezetője, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Dualizmus-kori Kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Herrman Róbert DSc egyetemi tanár úrnak, a doktori iskola törzstagja, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Főigazgatója Prof. Dr. Szakály Sándor DSc egyetemi tanár úrnak, valamint témavezetőmnek a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár intézetvezetője, a Horthy-kori Kutatócsoport vezetője Dr. habil. Ujváry Gábor CSc főiskolai tanár úrnak értékes szakmai tanácsaikért. Munkámat három gyermekemnek, Máténak, Zsófinak és Ivánnak ajánlom.

Rövidítések jegyzéke

ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Budapest Főváros Levéltára

BFL Budapest Főváros Levéltára

EKKt. Egyetemi Könyvtár Kézirattár

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

MNL OL AOL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Adatbázis Online

OSZK Kt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

RLt. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

OMKT Országos Magyar Képzőművészeti Társulat

MOB Műemlékek Országos Bizottsága

INK Ideiglenes Nemzeti Kormány

BNB Budapesti Nemzeti Bizottság

PRO Politikai Rendőrség

ÁVO Államvédelmi Osztály

ÁVH Államvédelmi Hatóság

M. Kir. Magyar Királyi

MÉP Magyar Élet Pártja

f. fond

d. doboz

cs. csomó

t. tétel

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL 3.1.9. V-98692 Vizsgálati dosszié Dr. Kósa Kálmán.

ÁBTL 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója

Budapest Főváros Levéltára

BFL IV.1411.b 1877-02383 Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok. Hagyatéki ügyek. Néhai Darányi Ignác hagyatékának ügye

BFL IV.1411.b 1899-00588 Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok. Hagyatéki ügyek Babádi Madas Károly és Babádi Madas Sándor árvaszéki és hagyatéki ügye

BFL VII.151 1888-0476 Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Bálintné halasi Nagy Roza és Hóman Ottó között létrejött ajándékozási szerződés

BFL VII.151 1890-0009 Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Bálintné halasi Nagy Roza végrendelete

BFL VII.151 1908-0476 Rupp Zsigmond közjegyző iratai, özv Hóman Ottóné végrendelete

BFL VII.12.b 1927-275466. A Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és peren kívüli iratok, Darányi Ignác Dr. hagyatéki ügye

BFL XXV-1-a 864/1946. Hóman Bálint pere

Egyetemi Könyvtár Kézirattár

EKKt. G 628 Szekfű Gyula levelezése

Angyal Dávid levelei Szekfű Gyulának

Eckhart Ferenc levelei Szekfű Gyulának

Domanovszky Sándor levelei Szekfű Gyulának

Hóman Bálint levelei Szekfű Gyulának

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

MNL OL P 1438 A Darányi család egyetemére vonatkozó iratok

MNL OL P 1439 Darányi Ignác id. iratai

MNL OL P 1440 Darányi Ignácné Földváry Borbála iratai

MNL OL P 1441 Darányi Ignác miniszter iratai

MNL OL P 1442 Darányi Kálmán id. iratai

MNL OL P 1443 Darányi és Hóman családtagok iratai

MNL OL P 2256 Hóman Bálint iratai

MNL OL P 2081 Major Róbert iratai

MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

MNL OL K 19 Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Királyi Könyvek

MNL OL K 21 Őfelsége Személye Körüli Magyar Királyi Minisztérium, Általános iratok

MNL OL K 148 Belügyminisztérium Elnöki iratok

MNL OL K 726 Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának iratai

MNL OL K 643 A Zsidók Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Kinevezett Kormánybiztos iratai

MNL OL K 638 A Nyilas Vallás és Közoktatási Minisztérium iratai

MNL OL K 855 Országmozgósító iratok

MNL OL XIX-I-12 Köz-és Magángyűjteményekből elhurcolt Művészeti alkotások Miniszteri Biztosa iratai

MNL OL XIX-1-h Veszélyeztetett Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa iratai

MNL OL XIX-L-20-r Pénzügyi Központ, Restitúciós iratok

MNL OL XX-4-b-g-2. Népbírók Országos Tanácsának megküldött népbírói ítéletek és tárgyalási jegyzőkönyvek példányai

MNL OL XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye

MNL OL MK-S 274. f. A Magyar Kommunista Párt iratai

MNL OL AOL 1715. évi országos összeírás (N 78) Kecskemét 3845. 312-341.

MNL OL AOL 1720. évi országos összeírás (N 79) Kecskemét 982.

MNL OL Anyakönyvek Kecskemét református vegyes 1712-1890. X 2296 Filmszámok: A 691-692, A 696-699

MNL OL Mikrofilmtár Kecskeméti Összeírások X 1941 Filmszámok: 28424-28428

MNL OL Mikrofilmtár Kecskemét. Nemességi iratok gyűjteménye X 4931-4932 Filmszámok: B 1428 B 1429 B 1430

MNL OL Y 1 Az Országos Levéltár Irattára 1875-1944

MNL OL Y 2 Az Országos Levéltár Irattára 1945-1994.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

OSZK Kt. Fond 15 Hóman Bálint

OSZK Kt. Fond 35 Darányi Ignác

OSZK Kt. Fond 116 Lukinch Imre

OSZK Kt. Fond 116/61 Lukinich Imre észrevételei Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához, Sulica Szilárdnak a levéltári osztályról tett jelentésére vonatkozólag.

OSZK Kt. Fond 116/527 Csánki Dezső levelei Lukinich Imréhez

OSZK Kt. Fond 177 Keresztury Dezső

OSZK Kt. Fond 116/2709 Szekfű Gyula levelei Keresztury Dezsőhöz

OSZK Kt. XI Thallóczy Lajos

OSZK Kt. XI/196 Csánky Dénes levelei Thallóczy Lajoshoz

OSZK Kt. Analekta

12.369. Hóman Bálint: Magyarország szerepe a világháborúban

OSZK Kt. Fol. Hung.

3084. Hóman Bálint beszédei. Válasz Horváth Géza üdvözlésére főigazgatói kinevezésekor.

OSZK Kt. Levelestár

Hóman Bálint Klebelsberg Kunohöz

Ponori Thewrewk Emil levelei Ponori Thewrewk Józsefhez

OSZK Kt. Quart. Hung. 2526. Ponori Thewrewk Emil naplói

OSZK Kt. Irattár

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára.

R Lt C/104 Benda Kálmán hagyatéka. A Teleki Pál Intézet Elnöki Iratai.

Irodalomjegyzék

Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok 83. (1949) 1-4.

Arany Bálint: Koronatanú (Emlékirat 1945-57). Budapest. Püski. 1996.

Ábel Jenő: Wolf Frigyes Ágost és a classica-philologia. Egyetemes Filológia Közlöny 1. (1877)

Ábel Jenő: Pindár versezetet kritikai és magyarázó jegyzetekkel kiadta Hóman Ottó, bölcsészettudor a kolozsvári egyetemen a classica philologia ny. r. tanára I. kötet. Lipcse. B. G. Teubnernél. 1875. Egyetemes Filológia Közlöny 1. (1877)

Ábel Jenő: Felelet Dr. Hóman Ottó úr Megjegyzések Ábel Jenő úr felolvasására az Hóman-féle Pindár kiadásról című értekezésére. Egyetemes Filológiai Közlöny 1. (1877)

Abel, Eugenius: Scholia Recentia in pindari epinicia - Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum 1. Franklin. Budapest. 1890.

Bakács István: Családok, testületek és intézmények levéltárai. Levéltári Alapleltárak I. Országos Levéltár. Budapest. 1953.

Bakács István: P szekció: Kisebb családi és személyi fondok 3. kötet. Repertórium. Levéltári leltárak 53. Budapest. 1971.

Bakács István: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. Levéltári Közlemények 43. (1972) 1.

Bakay Lajos: Szélnek eresztett nemzedék. XX. Század Intézet. Budapest. 2004.

Balázs Péter: A levéltárügy rendezéséről szóló 1947. évi XXI. TC. útja Sopron vármegye 1935. évi kezdeményezésétől az 1947. évi kihirdetésig. Levéltári Közlemények 64. (1993) 1-2.

Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére. Dokumentumok az 1947. évi XXI. tc. előkészítésének történetéhez. Levéltári Szemle 40. (1990) 3.

Balás-Piri László: Megnyílt a XIX. XX. század külföldi mestereinek Múzeuma. Nemzeti Ujság, 1939. július 5.

Barcza György: Diplomata emlékeim 1911–1945. I–II. Európa. Budapest. 1994.

Barcza György: Naplórészletek 1938–1944. 2000 (1996) 8.

Barcsai Géza: A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Atenaeum. Budapest. 1946.

Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez. In: Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. 2006.

Bardoly István: „Teljes győzelem, az egész gyűjtemény a miénk” Gerevich Tibor és az Esztergomi Keresztény Múzeum. *Enigma* 16. (2009) 60.

Barna Ildikó-Pető Andrea: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Gondolat. Budapest. 2012.

Barna Ildikó-Pető Andrea: Törvényesített emlékezés. A soá budapesti túlélőinek emlékezete. In: Bódy Zsombor-Horvát Sándor Szerk.: 1944-1945. A társadalom a háborúban. MTA-BTKK. Budapest. 2016.191-206.

Bartl Antal: A kritika kritikájának kritikája vagy észrevételek Szepesi Imre ily című legújabb munkájára: „Jelen viszonyaink az ó-classicai irodalomhoz ezzel kapcsolatban ellenbíráló Téli János úr bírálója.” OKTK 1869. II. 184-217.

Bassola Zoltán: Ki voltam. Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 1998.

Bencsik Zsuzsanna: Hóman Bálint a magyar német kapcsolatokról. *Világosság* 35. (1994) 2.

Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* (1997) 4.

Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Szépirodalmi. Budapest. 1985.

Bíró Judit: Magántanárok a Pesti Tudományegyetemen 1848-1952. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. ELTE. Budapest. 1990.

Bódy Zsombor: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár* (2008) 3. sz.

Bódy Zsombor: A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdése. A Horthy-korszak vitatott kérdései. Kossuth. Budapest. 2020. 33-38.

Borbás Barna: „Az állandó antiszemitázás nem vezet sehova. Varga István ügyvéd a Hóman rehabilitációról. *Heti Válasz*, 2015. szeptember 28.

Borbás Barna: „Hitler is mentett zsidót”. Történészek vitája Hóman Bálintról és a szovjet megszállási emlékműről. *Heti Válasz*, 2015. december 3.

Borosy András: Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I. Pest Megye Múltjából 8. Budapest. 1997.

Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények* 40. (1969) 2.

Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1888-1982. *Levéltári Közlemények* 53. (1982) 1.

- Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei, 1874—1974. Levéltári Közlemények 50. (1979) 1.
- Borzsák István: Ábel Jenő. Akadémia. Budapest. 1981.
- Borzsák István: Abelianana recentiora. Antik Tanulmányok 38. (1984) 1.
- Borzsák István: Bajvívó eleink lándzsatorései. Az Ábel contra Hóman per aktáihoz. Antik Tanulmányok 68. (2004)
- Botos János: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938-1949. Budapest. VERITAS-Magyar Napló. 2015.
- Buza János: Törökkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok 118. (1984) 1.
- Büky Orsolya: A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2015.
- Büky Orsolya: Család, identitás, politika. Hóman Bálint politikai értékválasztásainak gyökerei. In: Szerk. Ujváry Gábor VERITAS Évkönyv 2016. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2017.
- Büky Orsolya: Mezővárosi polgár, vagy birtokos nemes. Hóman Bálint és a Darányiak. In: Szerk. Ujváry Gábor VERITAS Évkönyv 2017. VERITAS-Magyar Napló. Budapest. 2018.
- Büky Orsolya: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében. Századok 153. (2019) 4.
- Büky Orsolya: Recepció és forrásérték. Hóman Bálint és a Darányi irathagyaték. Századok 154. (2020) 4.
- Büky Orsolya: Csánky Dénes az Országos Szépművészeti Múzeum élén. Századok 155. (2021) 5.
- Büky Orsolya: „Akármilyen paradoxon, ez került napirendre, a rendőrségen kell rendet csinálni.” A Magyar Kommunista Párt szerepe a Magyar Államrendőrség kialakulásának folyamatában. Megjelenés alatt.
- Büky Orsolya: Performansz vagy manipuláció. A népbíróági iratok forrásértékének problémái. Megjelenés alatt.
- Csánky Dénes: A besztercebányai Szent Borbála oltár dátuma. Magyar Művészet 12. (1936) 315-316.
- Csánky Dénes: Szepeshelyi táblaképfestészet a XV-XVI. században. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935-1936. Budapest. 1937.

Csánky Dénes: Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből. Magyar Művészet 13. (1937) 338-348.

Csánky Miklós: A lőcsei Vir dolorum-oltár. Magyar Művészet 13. (1937)

Csánky Miklós: A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Bp. 1938.

Csánky Miklós: A kassai főoltár két ismeretlen szobra. Szépművészet 1. (1940) 3.

Csánky Miklós: Két későgótikus táblakép a Szépművészeti Múzeumban. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 9. 1936-1937. Budapest. 1940.

Csánky Miklós: A bártfai madonna kép. Fejlődéstörténeti tanulmány. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 10. 1940. Budapest 1941. 47-61.

Csik Tamás: A Szépművészeti Múzeumból elszállított műkincsek Pannonhalmán. 1944-1945. Győri Tanulmányok 27. (2016) 37.

Csité András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. Szociológiai Szemle (1997) 3.

Dávid Ferenc: „Fából vaskarika”, avagy a magyar katonai államvédelmi szervek 1945 utáni újjászervezésének jogi és szervezeti alapjai. Nemzetbiztonsági Szemle. 2014. 01.

Deák Imre szemerjai Szerk.: Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932. Springer. Budapest. 1927.

Demény Pál: „A párt foglya voltam.” Medvetánc. Budapest. 1988.

Dénes Iván Zoltán: Hóman Bálint és Szekfű Gyula kapcsolata, 1913-1946. 2000 23. (2011) 1.

Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919-1924) *Századok* (2017) 6. 1333-1362.

Dilthey, Wilhelm: A történeti világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolta. Budapest. 2004. 259.

Divald Kornél: Magyarországi képek a XV és XVI. századból. *Művészet* 5 (1906), 172-176.

Divald Kornél: Csúcsíveskori szárnyasoltárok Hont vármegyében. I. Festett szárnyasoltár maradványok. *MMÉEK* 44 (1910), 51-52.

Divald Kornél: Hézagok a Szépművészeti Múzeumban. *Magyar Figyelő* 1 (1911) 4. 411-114.

Divald Kornél: Csúcsíveskori szárnyasoltárok Bars és Turóc megyékben. *MMÉEK* 45 (1911) 549.

Divald Kornél: Bars és Hont vármegyei kutatások. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 5 (1911) 163.

Divald Kornél: Szárnyasoltárok Liptó, Árva és Irencsén vármegyékben. *MMÉEK* 46. (1912) 684.

Divald Kornél: Ujabb Stosz-irodalom. *Művészet* 12. (1913) 82.

Divald Kornél: A héthársi szent Márton-templom. *MMÉEK* 47 (1913) 583.

Divald Kornél: Stósz tanulmányok. *Budapesti Szemle* 3. (1914) 1. 416.

Dőry Ferenc: Az új Országos Levéltár megépítése. *Századok* 58. (1923–1924) 1-6.

Dőry Ferenc: Dr. Csánki Dezső. *Levéltári Közlemények* 11. (1933) 1-2.

Dunai Andrea: Javak sorsa. Napvilág. Budapest. 2019.

Dümmert Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: a Tetétleni–Földváry család sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levéltári Közlemények* 53. (1982) 2.

Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. *Századok* 81. (1947) 1-10.

Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum modern magyar képtára. *Ujság*, 1942. június 17.

Elek Artúr: Hóman miniszter beiktatta hivatalába Csánki Dénest. Kik ajánlották és hogyan fogadták annak idején Petrovicsot? *Ujság*, 1935. július 11.

Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának programja. *Ujság*, 1935. november 22.

Erős Vilmos: A Hóman – Mályusz vita. Csokonai. Debrecen. 2000.

Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Korunk* 21. (2010) 9.

Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. In: Cseke P. Szerk.: *A tudomány határai*. Kolozsvár. Korunk Baráti Társaság. 2011.

Erős Vilmos: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata. In: Ujváry Gábor Szerk.: *Történeti ártértekelés*. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest. Ráció. 2011.

F. Csanak Dóra Szerk: Fülep Lajos levelezése III. MTA. Budapest. 1995.

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938-1945. *Századok Füzetek* 5. Budapest. 2009.

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945-1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a II. világháború után. I. rész. *Századok* 150. (2016) 6.

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1950-1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a II. világháború után. II. rész. Századok 150. (2017) 6.

Farkas László: Hómantól Ortutayig. Történelmi ével egy magyar minisztériumban. 1934-1949. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 2002.

Fehér György: Darányi Ignác élete (1849-1927) Gondolat. Budapest. 2017.

Fél Edit: A Néprajzi Múzeum gyűjteményei 1943-ban. Néprajzi Értesítő 35. (1943) 3-4.

Fényes Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben 2. Pest. 1837.

Fényes Elek: Magyarország leírása 2. Pest. 1847.

Fiala Ferenc-Marschalkó Lajos: Vádló bitófák. Süli (Hídfő). London. 1958.

Gál Vilmos: A Magyar Nemzeti Múzeum a két világháború között. In: Kiss Erika. Szerk.: Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve 22. (2002-2004)

Gellért Ádám: A népbíróági jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. MTA Law Working Papers (2016) 5.

Gerevich Tibor: Régi és újabb magyar festők a primási képtárban. Vasárnapi Újság, 63. évf. 1916. 35. sz.

Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme. In: Szekfű Gyula szerk.: Mi a magyar. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 1939.

Gerevich Tibor: A régi umbriai iparművészet a perugiai kiállítások. Muzeumi és Könyvtári Értesítő 2. (1908) 1. 21-30.

Gerevich Tibor: Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás I. Athenaeum 17. (1908) 2. 206-211.

Gerevich Tibor: Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás II. Athenaeum 17. (1908) 3. 339-350.

Gerevich Tibor: A barokk kutatás mai tudományos állása. Budapesti Szemle 143. (1910) 403. 49-59.

Gerevich Tibor: Le relazioni tra la pittura e la miniatura bolognese nel trecento. II. III. Rassegna d'Arte, 1910. febr.- marzo.

Gerevich Tibor: Nuove ricerche intorno all'architettura Bentivolesca. Rassegna d'Arte, 1910. marzo.

Gerevich Tibor: A velencei áll. képtár. Muzeumi és Könyvtári Értesítő 5. (1911) 216-217.

Gerevich Tibor: Újabb adalékok a bolgnai festészet történetéhez a XVI. században. *Művészet* (1911) 298-309.

Gerevich Tibor: A Pálffy-gyűjtemények I. Az Ujság, 1913. február 5.

Gerevich Tibor: A Pálffy-gyűjtemények. II. Az Ujság, 1913. február 8.

Gerevich Tibor: I. quadri italiani nelle collezione del conte Pálffy in Ungheria. *Rassegna d'Arte* 12. 1912. 165-170. (Arduino Colasantival)

Gerevich Tibor: Egyházművészetünk jövője. *Magyar Iparművészet* 23. (1920) 1.

Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 1. (1920-1922) 1. 154-187.

Gerevich Tibor: A régi magyar művészet európai helyzete. *Minerva* 1924. 99.

Gerevich Tibor: Művészettörténet. In: Marosi Ernő Szerk.: A magyar művészettörténet-írás programjai. MTA. Budapest. 1999.

Gerevich Tibor: Magyar művészet Nagy Lajos korában. *Szépművészet* 3. (1942) 9. 211.

Gergely Jenő Szerk.: Antal István sajtófőnök emlékiratai. Új-Palatinus. Budapest. 2004.

Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince. Budapest. 2001.

Gerő József: Nemességadományozások 1848 után. *Levéltári Közlemények* 18–19. (1940–1941)

Glatz Ferenc: Az Akadémia két világháború közötti történetéhez. *Akadémiai Értesítő* 77. (1970) 12.

Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok* 112. (1978) 2.

Glatz Ferenc: Előszó a „Hóman-Szekfűköz.” Maecenas. Budapest. 1990.

Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In: Fehér Megyei Történeti Évkönyv 4. Székesfehérvár. 1970.

Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. *Történelmi Szemle* 52. (2010) 4.

Glatz Ferenc: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. Uő: Nemzeti kultúra – kultúrált nemzet. Kossuth. Budapest. 1988.

Glatz Ferenc: Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok 103. (1969) 5-6.

Glatz Ferenc: Konzervatív reform. Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Kossuth. Budapest. 2016.

Glatz Ferenc: Tudományból a politikába. Hóman Bálint koporsója előtt. In. Erdei Gyöngyi - Nagy Balázs Szerk.: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Budapest. BTM-ELTE. 2004.

Glatz Ferenc: Tudós a politikában. História (2003) 1.

Gogolák Lajos: Romemlékek (I.) Holmi 12. (2001) 3.

Gosztonyi Ferenc: A magyar művészettörténetírás története (1875-1918) A „Pasteiner tanszék”. 140-162. <http://doktori.btk.elte.hu/art/gosztonyiferenc/diss.pdf>

Gratz Gusztáv: Magyarország a két világháború között. Osiris. Budapest. 2001.

Gyáni Gábor: A VERITAS átlépte a Rubicont. Élet és Irodalom, 2016. február 12

Gyáni Gábor: Polgárosodás, mint zsidó identitás. Buksz 9. (1997) 3.

Gyáni Gábor: Az elveszíthető múlt. A tapasztalat, mint emlékezés és történelem. Nyitott Könyvműhely. 2010.

Gyáni Gábor: Nép, nemzet, zsidó. Kalligram. Pozsony. 2013. 205-212.

Gyáni Gábor: A történelem, mint emlék(mű). Kalligram. Pozsony. 2016. 83-107.

Gyáni Gábor: Jövőlesők, avagy a trauma genzise. In: Balázs Eszter, Koltai Gábor, Takács Róbert Szerk.: Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére Napvilág Kiadó. Budapest, 2018. 78-87.

Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár (2008) 3. 15-18.

Gyomlay Gyula: Emlékbeszéd Bartal Antal fölött. Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek (1910-1912. 15. (1912) 10.

Haeffler István Szerk.: Országgyűlési almanach. Az 1935–1940. évi országgyűlésről. MTI. Budapest. 1940.

Haeffler István Szerk.: Országgyűlési almanach. Az 1939–44. évi országgyűlésről. MTI. Budapest. 1940.

Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 39. (1997) 2.

- Hegedűs István: Emlékbeszéd Ábel Jenő lev. tagról. Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 10. (1900) 4
- Hegedűs István: Hóman Ottó. Egyetemes Filológiai Közlöny 1903.
- Hermann Róbert: Megírható-e az 1848-49-es csaták története, avagy az 1848-49-es hadtörténetírás problémái. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 2.
- Herzog József: A Magyar Kamarai Levéltár I–III. Levéltári Közlemények 6. (1928) 1-4.
- Himmler Márton: Így néztek ki a magyar nemzet sírásói. New York. 1958.
- Hóman Bálint: A magyarság megtelepülése. Néptanítók Lapja, 1920. szeptember 9. 53. (1920) 34-36.
- Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. Budapesti Szemle (1920) 1.
- Hóman Bálint: Das Historische Recht der Tschechoslowakischen Nation auf Oberungarn. Pester Lloyd (Morgenblatt), 1922. május 14. 3–4.
- Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. Minerva 2. (1923) 1-5.
- Hóman Bálint: Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1923. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 31. (1924) 1–4.
- Hóman Bálint: Múzeumok, könyvtárak, levéltárak. In: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Budapest. 1927.
- Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. Magyar referátum francia nyelven. Magyar Szemle 1. (1929) 4.
- Hóman Bálint: Történelmi ártértékelés. In: Uő: A történelem útja. Osiris. Budapest. 2002.
- Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Budapest. 1931.
- Hóman Bálint: Az ősidőktől a XII. század végéig. A kalandozások természete. Hóman-Szekfű: Magyar Történet I. Budapest 1935.
- Hóman Bálint: A magyar nagyhatalom. Hóman-Szekfű: Magyar Történet II. Budapest. 1935.
- Hóman Bálint: A rendek uralma. Hóman-Szekfű: Magyar Történet II. Budapest. 1935.
- Hóman Bálint: Tájékozódások az úgynevezett parasztgazdaságok körül. Nyomatott Beiemi J. és Kozma Vazulnál. Pest. 1859.
- Hóman Ottó: Bírálat a Ring Mihály által magyarázó jegyzetekkel kiadott Tacitus Germániája felett. Philológiai Közlöny 1. (1871) 6-7.
- Hóman Ottó: Homér a magyar irodalomban. Philológiai Közlöny 2. (1872) 1-2. 11.

Hóman Ottó: Magyar irodalmi termékek a cl. filológia terén 1871-dik évben. Philológiai Közlöny 1. (1871) 10.

[Hóman Ottó] Pindar versezetei. 1. kötet. Kritikai és magyarázó jegyzetekkel kiadja Hóman Ottó. Teubner. Lipcse. 1876.

Honváth Henrik: Zsigmond király és kora. Budapest Székesfőváros. Budapest. 1937.

Horváth Hilda: Gróf Pálffy János műgyűjteménye. Művészettörténeti Füzetek 29. MTA. Budapest. 2007.

Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin Szerk.: Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944-1948. Napvilág. Budapest. 2003. 72.

Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei 1945-1951. Sic Itur Ad Astra 7. (1993) 2-4. 120-229.

Hudi József Szerk.: Katz Lajos visszaemlékezései. Pápai Református Teológiai Akadémia. Pápa. 2011.

Husztai József: Klebelsberg életműve. MTA. Budapest. 1942.

Illésy János: Az 1754-55. évi országos nemesi összeírás. Athenaeum. Budapest. 1902.

Ipolyi Arnold: A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya. In: Marosi Ernő Szerk: A magyar művészettörténet-írás programjai. Budapest. 1999.

Iványosi-Szabó Tibor: Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból. II. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2007.

Iványosi Szabó Tibor: A civis közösség formálódása Kecskeméten a 16-17. században. Levéltári Közlemények 84. 2013.

Iványosi Szabó Tibor: Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században. Bács-Kiskun Megye múltjából 22. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2007.

Iványosi Szabó Tibor: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. Baranyai Levéltári Füzetek 57. Baranya Megyei Levéltár Pécs. 1985.

Iványosi Szabó Tibor: Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése. A kecskeméti Ladányiak (1648-1853) Bács-Kiskun megye múltjából 20. Kecskemét. 2005.

Iványosi-Szabó Tibor: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. 1591-1711. Forrásközlemények 1. Kecskemét. 1996. 9-18.

Iványosi-Szabó Tibor: Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században. Bács-Kiskun megye múltjából 22. Kecskemét. 2007.

Iványosi-Szabó Tibor: Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 1. 1633–1700. Forrásközlemények 12. Kecskemét. 2008.

Iványosi-Szabó Tibor: Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 2. 1633–1700. Forrásközlemények 12. Kecskemét. 2008.

Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767. Forrásközlemények 4. Kecskemét. 2002.

Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok II. 1768–1785. Forrásközlemények 5. Kecskemét. 2003.

Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820. Forrásközlemények 7. Kecskemét, 2004.

Jankó Judit: Elveszett örökség-szimbolikus visszaszerzés. Beszélgetés Molnos Péterrel. Új Művészet. (2017) 12.

K. Végh Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Az alapítástól az ezredfordulóig (Monumenta Historica Budapestinensia, 11. kötet. Budapest. 2003.

Kádár Gábor - Vági Zoltán: Aranyvonat Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Osiris Budapest. 2001.

Kádár Gábor-Vági Zoltán: Művészet és népiartás. A műkincsbiztosság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944-1945. In: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Budapest. 2002.

Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírásai. Pest Megye Múltjából 3. Budapest. 1977.

Káldy-Nagy Gyula: Szegedi török számadáskönyvek az 1585-1588-as és az 1670-es évekből. Dél-Alföldi évszázadok 18. Szeged. 2002.

Kálniczky László: Csánki Dezső országos főlevéltárnok, főigazgató pályája. In: Magyar levéltáros-életpályák a XIX-XX. században. Budapest Főváros Levéltára Közleményei Budapest. 2004.

Kálnoki Kiss Tamás: Vázlatrajz egy pályaképhez. Herzog József országos levéltári főigazgató emlékének ébresztése. In: Magyar levéltáros-életpályák a XIX-XX. században. Szerk. Sipos András. Budapest. 2004.

Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, asszimiláció. Cserépfalvy. Budapest. 1997.

Karsai Elek-Karsai László Szerk.: A Szálasi per. Reform. Budapest. 1988.

Karsai László-Molnár Judit Szerk.: Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi. Budapest. 1994.

Karsai László-Molnár Judit Szerk.: A Magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta. 1956-os KHT. Budapest. 2004.

Karsai László: A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Kossuth. Budapest 2020.

Kerepeszki Róbert: A „tépelődő gentleman” Darányi Kálmán. Kronosz. Budapest. 2014.

Kerepeszki Róbert: Darányi Kálmán. Pályakép, személyiség, korrajz. Kronosz. Budapest. 2018.

Kerényi Károly: Hegedűs István emlékezete. Egyetemes Filológiai Közlöny 50. (1926)

Kovács András: A Horthy-korszak, a holokauszt és a magyar történetírás. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Kossuth. Budapest. 2020.

Kovács Ágnes: A hajlított kalap. Elhurcolt magyar műkincsek. Noran. Budapest. 2018.

Kozári Andrea: Dokumentumok a szerveződő rendőrségről és Budapest közállapotáról. 1945. január–február. Társadalmi Szemle. 1997. 1.

Kovács Tamás: A Belügyminisztériumrendvédelmi és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények (2009) 19.

Köpeczi Béla: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. Társadalmi Szemle 15. (1960) 6.

Kövér György: Iparosodás agrárországban Magvető. Budapest. 1982.

Kövér György: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Osiris Budapest. 2011.

Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a kelet-európaiság problémájához. Eszmélet 2012. 92. nyár.

Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. Eszmélet 2012. 92. ősz.

Kristó Gyula: Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. Acta Historica 119. (2004) 1.

Kurucz Ádám: Szálasi Ferenc szárnysegéde. Gömbös Ernő pályaképe. Betekintő 13. (2019) 3.

Lakatos Balla Attila: *Ipolyi Arnold püspök hagyatéka Nagyváradon*. Miscellanae Historica Varadinensia III. Varadinum Script. Nagyvárad 2012.

Lakos János: Csánki Dezső a történész és a levéltáros. In: A múlt felfedezői. A Magyar Történelmi Társulat és a Békés Megyei Levéltár 2008. november 7-i konferenciájának anyaga. Szerk. Erdész Ádám – Katona Csaba. Gyula. 2008.

László Ágnes: Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorsok, történetek 1989-2002. Kossuth. Budapest. 2009.

Lázár Andor: Visszaemlékezéseim. Ráday. Budapest. 1996.

Léderer Emma: A magyar polgári történettudomány története 1945-ig. Tankönyvkiadó. Budapest. 1968.

Lukács György: Könyvismertetések. Társadalmi Szemle (1946) 6.

Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története. Athenaeum. Budapest. 1927.

Lukinich Imre: Az Országos Széchényi Könyvtár 1928. évi állapota. Magyar Könyvszemle 36. (1929) 1-4.

Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1924. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 32. (1925) 1-4.

Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1925. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 33. (1926) 1-4. sz.

Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 36. (1929) 1-4.

Lengyel László–Vidor Gyula Szerk.: Magyar Országgyűlési Almanach. 1931–1936. Globus. Budapest. 1931.

Major Ákos: Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Minerva. Budapest. 1988.

Maksay Ferenc: A Magyar Kamara Archívuma. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári Leltárak 8. Budapest. 1992.

Mann Miklós: Oktatáspolitikusok a két világháború közötti Magyarországon. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. 1997.

Marczali Henrik: Béke könyve. Budapest. 1920.

Marczali Henri: Hongrie. In: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926. Paris. 1927.

Markoja Csilla: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka. Aba Novák Vilmos, Jeges Ernő és kultúrpolitika a Horthy-érában. Enigma 25. (2018) 95.

Markoja Csilla: Gerevich Tibor görbe tükörben. Enigma 16. (2009) 60.

Marosi Ernő: „Wahlverwandtschaften” Nemzeti-művészet-koncepciók és középkori művészet. In: Tóth Áron szerk.: Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 29–35.

Málnási Ödön: Magyar Márttyrok. London. Süli. 1958.

Mátrai László: A Kolozsvári Egyetem és az európai tudományosság. In: Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és az M. Kir. József Tudományegyetem története. Szerk.: Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár. 1941.

Mester Miklós: A zsidókérdés Magyarországon 1944. Új Látóhatár 36. (1985) 3.

Mester Miklós: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Tarsoly. Budapest. 2012.

Mihalik József: Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 10. (1916) 4.

Mikó Zsuzsa: Fondszintű ismertető. Levéltári Szemle 53. (2003) 3.

Mikó Zsuzsa: A népbíróági jog és a budapesti népbíróság működése 1945-1950 In: Baráth Magdolna-Molnár Antal. Szerk.: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. MNL. Budapest-Győr. 2012.

Molnos Péter: Az áhított zsákmány. Szerzeményezés a kizökkent időben. Enigma 27. (2017) 90.

Molnos Péter: Petrovics Elek (1873-1945) „Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Enigma 13. (2006) 47.

Molnos Péter: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. Római iskola. Enigma 16. (2009) 59.

Moór Gyula: Népbíróság és esküdtszék. In: Uő: Tegnap és holnap között. Révai. Budapest. 1947.

Mravik László: A Holokauszt hosszú árnyéka II. Art Magazin 2. (2004) 2.

Mravik László: A Holokauszt hosszú árnyéka III. Art Magazin 3. (2004) 3.

Mravik László: Őrzők a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. Mozgó Világ 27. (2001) 6.

Mravik László: Törvénytelen műtárgymozgások. Mozgó Világ 25. (1999) 3.

Nagy Árpád Miklós: Hekler Antal (1882-1940) „Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Enigma 13. (2006) 47.

Nagy Iván: Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Friebeisz-Ráth. Pest. 1858.

Nagy Péter Tibor: A magyar oktatás második államosítása. Educatio. Budapest. 1992.

Nagy Péter Tibor: Oktatásállamosítás a harmincas években. Világosság (1993) 34.

Nagy Péter Tibor: Az 1941-es tanügyigazgatási törvény. Magyar Pedagógia (1995) 1–2.

Németh András: A magyar neveléstudomány fejlődése. Nemzetközi tudományfejlődés és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés. Gondolat. Budapest. 2002.

Németh László - Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből. Zalai gyűjtemény 58. Zalaegerszeg. 2004.

Németh Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1994–1998. Budapest. 2000.

P. Szücs Julianna: Kurátor és kora. Az Enigma című folyóirat két számáról. Artmagazin 9. (2011) 3.

Papp Attila: Néptörvényszék, Népbíróság és népbírói jog Magyarországon. E/tudomány. (2011) 4.

Papp István: Az elveszett reformkor. Kommentár (2006) 2.

Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történeti Hivatalban. In: Gyarmati György Szerk.: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve. TH. Budapest. 1999.

Petrovics Elek: A Szépművészeti Múzeum képtárainak megújítása. Pesti Napló, 1934. szeptember 16.

Petrovics Elek: A régi magyar művészet és a Szépművészeti Múzeum. Nyílt levél a szerkesztőhöz. Budapesti Szemle 1940. január 25.

Petz Vilmos: Télfy Iván. Egyetemes Filológiai Közlöny 28. (1902)

Pető Andrea: A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények 1945-1961. Aetas 33. (2018) 2.

Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. Egyetemes Filológiai Közlöny 23. (1885)

Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. Egyetemes Filológiai Közlöny 23. (1892)

Ponori Thewrewk Emil: Cornelius Tacitus Germaniaja. Magyarázta Ponori Thewrewk Emil. Pest 1871.

Ponori Thewrewk Emil: Elnöki megnyitó beszéd. Egyetemes Filológiai Közlöny 23. (1899)

Ponori Thewrewk Emil: Beszéd mellyel a Királyi Magyar Tudományegyetem rectori székét elfoglalta Ponori Thewrewk Emil. Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja 1898-1899. Budapest, 1899. 86-95.

Pritz Pál: Bárdossy László a Népbíróság előtt. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maecenas. Budapest. 1991.

Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. Multunk (2003) 4.

Pritz Pál: Európa és Magyarország 1914–1945. In: Uő: A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok. Budapest. 2016.

Pritz Pál: Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai. In. Uő: A relativizálás elfogadhatatlansága. Budapest. 2016.

Pritz Pál, Hermann Róbert, Karsai László: Levélféle Gyáni Gáborhoz. Századok 147. (2013) 3.

Püski Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy rendszer jellegéről. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk: Romsics Ignác. Osiris. Budapest. 2002.

R Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. Századok 103. (1969) 5-6.

R Várkonyi Ágnes: Pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban I-II. Akadémia. Budapest. 1973.

Rácz Béla: A Belügyminisztérium újjászervezése. Levéltári Közlemények 41. (1970) 1.

Radocsay Dénes: Elfelejtett és elveszett középkori magyar táblaképek. Művészettörténeti Értesítő 2. (1953) 1-2.

Ránki György: Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In: Jürgen Kocka (Hg): Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München, 1988. Band 1.

Rezi-Kató Gábor Szerk.: Fettich Nándor ostromnaplója 1945. január 16 – február 19. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest. 2000.

Ries István: A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. sz. és az ezt kiegészítő 1.440/1945. M. E. számú rendelet szövege és magyarázata. Magyarázatokkal ellátta dr. Ries István, a Népbíróságok Országos Tanácsának tanácsvezetője, az előszót írta dr. Major Ákos, a Budapesti Népbíróság elnöke. Politzer Zsigmond és fia. Budapest. 1945.

Ring Mihály: Taciti Germania, magyar értelmezéssel. Pest. 1871. Görög és latin remekírók 15.

Ring, Michael: Zur Tropic Pindar's. Tübingen. 1870.

- Ritoók Zsigmond: Ponori Thewrewk Emil. Akadémiai. Budapest. 1993.
- Romsics Ignác: Bethlen és Klebelsberg. In: Szerk. Zombori István: Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. Keresztény Értelmiségek Szövetsége. Szeged. 1995.
- Romsics Ignác: Bethlen István konzervativizmusa. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988-1. Szeged, 1989.
- Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 1991.
- Romsics Ignác: Francia–Magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „magyar intézet” a két világháború között. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Budapest. 1989.
- Romsics Ignác: Hóman Bálint és a magyar történetírás. In: Szerk. Ujváry Gábor Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011.
- Sarkadi Nagy Emese: Mi a magyar? Korábban magyarországiént azonosított táblaképek Ipolyi Arnold gyűjteményéből. <https://www.youtube.com/watch?v=mtfB2bc7j4o>
- Sarkadi Nagy Emese: A Keresztény Múzeum középkori magyarországi, a német és osztrák tartományokból származó tárgyainak online katalógusa. Keresztény Múzeum. 2017. <https://www.keresztenymuzeum.hu/collections>
- Sashegyi Oszkár: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején, 1903–1922. Levéltári Közlemények 48-49. (1977–1978) 1–2.
- Schifferrné Szakasits Klára: Holtvágányon 1950-1956. Könyvértékesítő Vállalat. Budapest. 1987.
- Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Minerva. Budapest. 1990.
- Schneider Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest. 1989.
- Schweizer Gábor: Reflexiók a „zsidókérdés-ről.” Két magyar történész memoárjai: Angyal Dávid és Marczali Henrik. Emancipáció után I. Budapesti Negyed 59. (2009) Tavasz 174-183.
- Sinkó Katalin: Nemzeti Képtár. „Emlékezés és történelem között” A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2008. MNG. Budapest. 2009.
- Sinkovics István: Az Országos Levéltár 1940–1946-ban. Levéltári Közlemények 24. (1946)
- Sipos Péter: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről. Századok 99. (1966) 1.
- Sipos Péter-Sipos András Szerk: Imrédy Béla a vádlottak padján. Osiris–BFL. Budapest. 1999.

Somkuti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1867-1918. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986-1990. OSZK. Budapest. 1994.

Soós István: A háborús és népellenes büntettek elkövetőinek felelősségre vonásával kapcsolatos iratok az Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltárában. In: Gyenesei József dr. Szer. Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbíróság-történeti tanulmányok. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 2011.

Sóti Lajos: Műtárgymenekítés Magyarországon az első világháború után. Ipolyi Arnold gyűjteményének Nagyváradról Esztergomba történő szállítása. MusemCafe. (14) 2020. 4.

Stern Samu: Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. Bábel. Budapest. 2004.

Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935-1936) Századok 105. (1971) 1.

Sulica Szilárd: A múzeumi levéltár és legújabb gyarapodásai. Magyar Könyvszemle 32. (1925) 1–4.

Sulica Szilárd: A múzeumi levéltár gyűjteményeiről. Magyar Könyvszemle 33. (1926) 1–4.

Szabó László: Egy budapesti műgyűjtemény. a Révai család Fereczky-képeiről. Nemzeti Galéria Évkönyve 13. 1997-2001. MNG. Budapest. 2001.

Szakács Béla Zsolt: Gerevich Tibor (1882-1954) In: „Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Enigma 13. (2006) 47.

Szakály Ferenc: A babocsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babocsai vár 1563-as leltára. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 2. 1971

Szakály Ferenc: Török kori történelmünk kritikus kérdései. Szerk. Glatz Ferenc Akadémiai Műhely, Székfoglalók (1995-1998) 1. Budapest. 1999.

Szappanos Sándor Dr.: A kecskeméti Szapannos család. Magyar Családtörténeti Szemle (1941)

Szederjesi Cecília - Tyekvicska Árpád: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50. Balassagyarmat-Salgótarján. 2006.

Szegedy Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez I-II. Európa. Budapest. 1996.

Szekfű Gyula: Levéltárak. In: Magyary Zoltán Szerk.: A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest. 1927.

Szende László: Hóman Bálint és a Magyar Történet genezise. In: Szerk. Ujváry Gábor Történeti ártértekelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Ráció. Budapest. 2011.

Szent-Iványi Domokos: Visszatekintés 1941-1972. Magyar Szemle Könyvek. Budapest. 2016.

- Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. Kossuth. Budapest. 1964.
- Szilágyi János György: „Mi filológusok.” Antik Tanulmányok 38. (1984) 2.
- Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. Hornyánszky. Budapest. 1891–1914.
- Szitnyai Zoltán: Szellemi tájakon. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1971. október 3.
- Szögi László: Beszélgetés Sinkovics Istvánnal. Levéltári Szemle 38. (1988) 2.
- Szögi László: Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban. In: Szerk. Ujváry Gábor Történeti ártértekelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest. Ráció. 2011.
- Szücs János: A népbíróági rendelet és a népbíróág joggyakorlata A 81/1945 M. E. számú alaprendelet és az 1440/1945. M. E. számú novella egységes szerkezetbe való foglalása a magyar igazságügyminisztérium munkája. Budapest. Békeffy. 1945.
- Szücs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. Történelmi Szemle (1966) 3-4.
- Szücs László: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15. A kötet. Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 28. Budapest. 1997.
- T. Kiss Tamás: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. Budapest. 1998.
- T. Kiss Tamás: Oktatáspolitikai a Horthy rendszerben Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint minisztersége tükrében. Társadalmi Szemle (1986) 8-9.
- Tabajdi Gábor: Állambiztonság-propaganda-történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965-1980) Betekintő (2009) 2.
- Takács Imre: A mezőgazdasági tudományok magyar művelőinek egykori társasága 1936-1948. In: Fűr Lajos Szerk. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986-1987. Budapest. 1987.
- Takács Rózsa: Az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményének története. In: Estók János Szerk. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2005-2007. Budapest. 2007.
- Terdik Szilveszter: Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle (2007) 2. 183-187.
- Thienemann Tivadar: Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések. Pro Pannónia. Pécs. 2010.
- Tilkovszky Lóránt: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19.-1945. április 4.) Századok 107. (1973) 1.
- Tilkovszky Lóránt: Vád, védelem, valóság. (Basch Ferenc a népbíróág előtt). Századok 130. (1996) 6.

Tímár Lajos: A középfokú oktatási rendszer intézményei és társadalmi arculata a két világháború közötti Magyarországon. In: Feitl István - Sipos András Szerk. Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19-20. században. Napvilág. Budapest. 2004.

Tökéczki László: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai. Technikatörténeti Szemle 15. (1985)

T Szabó Levente-Zabán Márta Szerk: Dokumentumok a kolozsvári bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar történetéhez (1872-1892). Egyetemi. Kolozsvár. 2012.

Ujváry Gábor: Hóman Bálint és népbíróági pere. Ráció-Városi Levéltár. Budapest. 2019.

Ujváry Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Ráció. Budapest. 2010.

Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: Szerk. Ormos Mária. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Osiris. Budapest. 2003.

Ujváry Gábor: A Római Magyar Intézet története 1912–1945. Levéltári Szemle 45. (1995) 4.

Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfü Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája. In: Szerk. Paksa Rudolf Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Budapest, Argumentum, 2007.

Ujváry Gábor: Barátból ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról. In: Szerk. Uő: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Budapest. Ráció. 2010.

Ujváry Gábor: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. „Nem sülyyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007.

Ujváry Gábor: Hóman Bálint koráról és politikai szerepéről tárgyilagos szemmel. Magyar Idők, 2015. december 18.

Ujváry Gábor: Hóman és az antiszemitizmus. Válasz Kovács M. Máriának. Magyar Nemzet, 2015. szeptember 22.

Ujváry Gábor: Hómant még a népbíróság sem illette olyan súlyos vádakkal, mint mai bírálói. Magyar Nemzet, 2015. július 27.

Ujváry Gábor: Két dudás egy csárdában. In: Szerk. Ujváry Gábor: Történeti ártértekelés. Hóman Bálint a történész és politikus. Ráció. Budapest. 2011.

Ujváry Gábor: Kételyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái. In: Szerk. Vonyó József Személyiség és történelem: a történelmi személyiség: A történeti életrajz módszertani kérdései. Budapest-Pécs. Kronosz. Magyar Történelmi Társulat. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2017.

Ujváry Gábor: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I. kötet: A világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. Ráció. Budapest. 2014.

Ujváry Gábor: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. kötet. Ráció. Budapest. 2017.

Ujváry Gábor: Magyar sors - magyar hivatás: Hóman Bálint külpolitikai nézetei. In: Szerk. Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M János "nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni" Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. EKF Líceum. Eger. 2011.

Ujváry Gábor: Támadások keresztútjében Hóman Bálint alakja. Napi Gazdaság, 2015. augusztus 2.

Ujváry Gábor: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. Rubicon 27. (2016) 2. 52-65.

Ujváry Gábor: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. Győr. 1996.

Ujváry Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban.” Ráció. Budapest. 2010.

Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírsági pere. MTA Law Working Pappers (2016) 1.

Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest, 2002.

Vadas Ferenc: Új Nemzeti Múzeum és könyvtár tervek a századfordulón. Ars Hungarica 22 (1994) 1.

Varga Éva: Vértivataros esztendők. In: A Somogy Megyei Múzeum Egyesület válságos évtizede 1939-1949. Somogyi Múzeumok Közleményei 18. Kaposvár. 2008

Varga F. János: Hóman Bálint levelesládájából. Kritika 11. (1982) 8.

Varga Krisztián: Az 1945 előtti politikai rendőrség Wayand Tibor detektívfelügyelő önvallomásában. Betekintő (2009) 1.

Varga László: „Forradalmi törvényesség” Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. Beszélő 4. (1999) 11.

Varga László: A nyilvántartás története és rendszere. In: A Szakértői Bizottság jelentése. 2007-2008. 59-62. <https://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf>

Varga László-Varga Szonja Szerk: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949-1956. Osiris-BFL. Budapest. 2001.

Vári András: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon. 1821-1898. Argumentum. Budapest. 2009.

Vári Rezső: A classzika--philologia encyklopédiája. Atenaeum. Budapest. 1906.

Vári Rezső: Klasszika-filológiánk. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 24. (1927) 14.

Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Magvető. Budapest. 1980.

Viczián István: Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Budapest. 2007.

Voit Krisztina: Édesapámról, Voit Pálról. In: Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 11. Budapest. 2002.

Vonyó József: Család, lakókörnyezet, iskola és személyiség. In: Csóka-Jaksa Helga–Schmelcz-Pohánka Éva–Szeberényi Gábor Szerk.: Pedagógia - Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. Pécs, PTEKTK, 2014.

Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác Szerk.: A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948. Osiris. Budapest. 2009.

Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Akadémiai doktori értekezés. Pécs. 2015. <https://bit.ly/2LPt>,

Vörös Géza: Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 10. Budapest. 2001.

Wehli Tünde: Hoffmann Edith (1888-1945) „Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Enigma 13.(2006) 47.

Zinner Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984. BFL. Budapest. 1985.

Zinner Tibor: Az 1946-os Demény ügyről. Mozgó Világ 15. (1989) 3.

Zinner Tibor-Róna Péter: Szálasiék bilincsben I. A Hűség Házától az Andrássy út 60-ig. Lapkiadó Vállalat. Budapest. 1986.

Zlinszky János: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Székesfehérvár, 1974.

Zolnay László: Hírünk és hamvunk. Magvető. Budapest. 1986.

Zsitvay Tibor: Magyarország 1921-1941. Palatinus. Budapest. 1999.

